

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE

DE

ISTORIE MEDIE

VOL. XXVII, 2009

S U M A R

ȘERBAN PAPACOSTEA, Orientări și reorientări în politica externă românească: anul 1359..... 9

MOLDOVA URMAȘILOR LUI PETRU RAREȘ

ȘTEFAN ANDREESCU, Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova urmașilor lui Petru vodă Rareș 25

ANDREI PIPPIDI, “Belicâne” - legendă și realitate 61

MATEI CAZACU, La Conversion à l’Islam du prince Iliăș Rareș. Un nouveau témoignage 75

OVIDIU CRISTEA, „Si e fatto Turcho: di ricco povero, di Signor Schiavo”. Bailul venețian Bernardo Navagero despre turcirea lui Iliăș Rareș 79

NAGY PIENARU, Un act otoman privitor la convertirea voievodului Iliăș (30 mai 1551) 101

NEAMURI, ÎNRUDIRI, DESTINE

LUCIAN-VALERIU LEFTER, Neamuri și înrudiri la boierii lui Ștefan cel Mare 111

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVII, 2009, p. 1-433

ȘTEFAN S. GOROVEI, O controversă: „doamnele” lui Bogdan al III-lea ...	145
MARIA-MAGDALENA SZÉKELY, Cui a aparținut mormântul din pronaosul Dragomirnei?	159
VIOLETA BARBU, TÜDŐS KINGA, Portretul unei doamne transilvănene: Sara Bulcești (1655-1708)	169

IZVOARE ȘI ISTORIOGRAFIE

ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Martin Gruneweg prin Moldova, Țara Românească și Dobrogea	209
PETRONEL ZAHARIUC, Actul de întemeiere al Colegiului lui Vasile Lupu de la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași	249
LAURENȚIU RĂDVAN, Noi puncte de vedere privind începuturile orașelor medievale ale Moldovei	279
RADU LUPESCU, Istoriografia română și maghiară referitoare la Ioan de Hunedoara (II)	311

ADDENDA ET CORRIGENDA	333
-----------------------------	-----

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE	349
--	-----

Izvoarele istoriei creștinismului românesc (Fontes Historiae Daco - Romanae Christianitatis), traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă, revizuirea traducerilor Mihaela Paraschiv, revizuirea textelor Claudia Tărnăuceanu, selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii, indice Nelu Zugravu, Edit. Universității “Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2008, 819 p. (Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Istorie, Centrul de studii clasice și creștine); GIOVANNI GIACOMO CAROLDO, *Istoriei Venețiene*, vol. I, *De la originile cetății la moartea dogelui Giacopo Tiepolo (1249)*, ediție îngrijită de Șerban V. Marin, Arhivele Naționale ale României, București, 2008, 296 p.; MIHAI MAXIM, *Noi documente turcești privind țările române și Înalta Poartă (1526-1602)*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2008, 344 p.; *Documentele epocii brâncovenești în colecțiile Muzeului Municipiului București*, volum întocmit de GRINA-MIHAELA RAFAILĂ, București, Muzeul Municipiului București, 2008, 477 p. + 16 pl.; Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice Cronologic nr. 25, vol II (1686-1760)*, întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu, Laura Niculescu, București, 2008, 383 p.; VASILE OLTEAN, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, Edict, [Iași, 2004], 268 p. +

107 reprod.; KAREN RALLS, *Enciclopedia Cavalerilor Templieri. Ghid de personaje, locuri, evenimente și simboluri ale Ordinului Templierilor*, trad. de Carmen Pădurariu, Polirom, 2008, 292 p.; VIOLETA BARBU, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 770 p.; DAN-ALEXANDRU POPESCU, *Putere politică și autoritate religioasă în Europa medievală. Reprezentări ale monarhului creștin în Evul Mediu românesc și în regatul Franței: studiu comparativ*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 289 p. + 16 il. Cuvânt înainte de Bernard Merdrignac și Stelian Brezeanu. Rezumate în franceză și engleză; DANIEL BALOUP et PHILIPPE JOSSERAND (eds.), *Regards croisés sur la guerre sainte. Guerre, religion et idéologie dans l'espace méditerranéen latin (XIe-XIIIe siècles)*, CNRS-Université de Toulouse Le Mirail, Méridiennes, 2006, 432 p.; *Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карнова (Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday)*, edited by Rustam Shukurov, Ed. „Индрик”, Moscova, 2009, 776 p.; ANTON COȘA, *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (secolele XVII - XVIII)*, Edit. Sapientia, Iași, 2007, 574 p.; LAURA BALLETO, *Echi genovesi della caduta di Costantinopoli*, în vol. *La prise de Constantinople: l'événement, sa portee et ses échos* (Actes du colloque: Tunis, 11-12-13 décembre 2003), textes réunis et présentés par M. T. Mansouri, Tunis, 2008, p. 27-67 (= «Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Économique et Sociales», Série Histoire, n. 18); ENRICO BASSO, *Genova e gli Ottomani nel XV secolo: gli "itali Teucrici" e il Gran Sultano*, în vol. *L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453* (Atti del XLIV Convegno internazionale, Todi, 7-9 ottobre 2007), Spoleto, 2008, p. 375-409; IAN MANNERS, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*. Maps from the collection of O. J. Sopranos. With a Contribution by M. Pinar Emiralioğlu. The Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007, 144 p. + 55 hărți; CRISTIAN LUCA, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenssima*, Edit. Enciclopedică, București, 2007, 486 p.; BRYAN WARD-PERKINS, *Căderea Romei și sfârșitul civilizației*, traducere din limba engleză de Doina Lică, Edit. All, București, 2008, 217 p. + 1h.; PATRICK J. GEARY, *Mitul națiunilor. Originile medievale ale Europei*, traducere, studiu introductiv și note explicative de Alexandru Madgearu, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, 230 p.; ȘERBAN MARIN, *Studii Venețiene I. Veneția, Bizanțul și spațiul românesc*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 331 p.; SILVIA RONCHEY, *Enigma lui Piero. Ultimul bizantin și cruciada-fantomă dezvăluite într-un mare tablou*, trad. din limba italiană Ștefania Mincu,

Edit. RAO, București, 2008, 536 p.; MARCEL-DUMITRU CIUCĂ, *Științele auxiliare ale istoriei*, Edit. Universității din București, București, 2008, 175 p.; PETRE BEȘLIU MUNTEANU, *Spitalul medieval din Sibiu*, Edit. Honterus, Sibiu, 2008, 104 p.; CRISTIAN NICOLAE APETREI, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2009, 414 p. + 2 h.; Pr. dr. IOAN MOLDOVEANU, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863). În întâmpinarea a 1045 ani de la fondarea Muntelui Athos (963-2008)*, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007, 320 p.; OVIDIU BOLDURA, *Pictura murală din nordul Moldovei. Modificări estetice și restaurare*, Edit. Accent Print, Suceava, 2007, 448 p.; LAURENȚIU CHIRIAC, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Edit. Kolos, Iași, 2007, 362 p.; Institut des Études Sud-Est Européenes, Bibliothèque Métropolitaine de Bucharest, *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Edit. Biblioteca Bucureștilor, București, 2009, 238 p.; *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, coordonatori Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș, cuvânt înainte de Alexandru-Florin Platon, Chișinău-Oradea, Edit. Cartdidact din Chișinău, Edit. Universității din Oradea, 2009, 235 p.

BULETIN BIBLIOGRAFIC	423
CĂRȚI SOSITE LA REDACȚIE	425
ABREVIERI	431

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE

DE

ISTORIE MEDIE

VOL. XXVII, 2009

SOMMAIRE

ȘERBAN PAPACOSTEA, Un tournant de la politique étrangère de la Valachie: l'année 1359 9

LA MOLDAVIE AU TEMPS DE LA DYNASTIE RAREȘ

ȘTEFAN ANDREESCU, La pression ottomane et la réaction orthodoxe en Moldavie, au temps des descendants du Prince Petru Rareș 25

ANDREI PIPPIDI, “Belicâne” - Légende et réalité 61

MATEI CAZACU, La Conversion à l'Islam du prince Iliăș Rareș. Un nouveau témoignage 75

OVIDIU CRISTEA, „Si e fatto Turcho: di ricco povero, di Signor Schiavo”. Le baïle vénitien Bernardo Navagero sur la conversion d'Iliăș Rareș à l'Islam..... 79

NAGY PIENARU, Un acte ottoman concernant la conversion du Prince Iliăș (30 mai 1551) 101

FAMILLES, PARENTES, DESTINS

LUCIAN-VALERIU LEFTER, Familles et parentés des boyards du prince Etienne le Grand 111

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVII, 2009, p. 1-433

ȘTEFAN S. GOROVEI, Une controverse: les «épouses» de Bogdan III ...	145
MARIA-MAGDALENA SZÉKELY, Le tombeau decouvert dans le narthex du monastère de Dragomirna à qui a-t-il appartenu?	159
VIOLETA BARBU, TŰDŐS KINGA, Le portrait d'une dame transylvaine: Sara Bulcești (1655-1708)	169

SOURCES ET HISTORIOGRAPHIE

ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Martin Gruneweg à travers la Moldavie, la Valachie et la Dobroudja	209
PETRONEL ZAHARIUC, Le document attestant la fondation du Collège de Vasile Lupu du Monastère Trei Ierarhi de Jassy	249
LAURENȚIU RĂDVAN, Des points de vue nouveaux sur les premières villes médiévales en Moldavie	279
RADU LUPESCU, Jean Hunyadi dans les historiographies roumaine et hongroise (II)	311
ADDENDA ET CORRIGENDA	333
COMPTE-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	349
BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE	423
LIVRES ARRIVÉS À LA REDACTION	425
ABREVIATIONS	431

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXVII, 2009

CONTENTS

ȘERBAN PAPACOSTEA, A Turning Point of Wallachia’s Foreign Policy: The Year 1359..... 9

MOLDAVIA DURING THE REIGN OF RAREȘ’ DINASTY

ȘTEFAN ANDREESCU, Ottoman Pressure and Orthodox Reaction in Moldavia in the Time of Prince Petru Rareș’ Descendants 25
ANDREI PIPPIDI, “Belicâne” - Legend and Reality 61
MATEI CAZACU, Prince Iliăș Rareș’ Conversion to Islam. A New Document 75
OVIDIU CRISTEA, „Si e fatto Turcho: di ricco povero, di Signor Schiavo”. The Venetian Bailo Bernardo Navagero on Iliăș Rareș’ Conversion to Islam 79
NAGY PIENARU, An Ottoman Document Concerning Prince Iliăș’ Conversion to Islam (30 May 1551) 101

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVII, 2009, p. 1-433

FAMILIES, KINSHIP, DESTINIES

LUCIAN-VALERIU LEFTER, Stephen the Great's Boyars. Families and Kinships	111
ȘTEFAN S. GOROVEI, A Controversy: Bogdan III's "Wifes"	145
MARIA - MAGDALENA SZÉKELY, To Whom Did the Tomb of the Pronaos of Dragomirna Monastery Belong?	159
VIOLETA BARBU, TÚDÓS KINGA, Portrait of a Transylvanian Lady: Sara Bulcești (1655-1708)	169

DOCUMENTS AND HISTORIOGRAPHY

ALEXANDRU CIOCÎLTAN, Martin Gruneweg's Travels to Moldavia, Wallachia and Dobroudja	209
PETRONEL ZAHARIUC, The Foundation Document of Vasile Lupu College of Trei Ierarhi Monastery of Iași	249
LAURENȚIU RĂDVAN, New Perspectives on the Emergence of Medieval Moldavian Towns	279
RADU LUPESCU, John Hunyadi in Romanian and Hungarian Historiography (II)	311
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	333
BOOK REVIEWS.....	349
BIBLIOGRAPHICAL BULLETIN.....	423
BOOKS RECEIVED.....	425
ABBREVIATIONS.....	431

ORIENTĂRI ȘI REORIENTĂRI ÎN POLITICA EXTERNĂ ROMÂNEASCĂ: ANUL 1359

ȘERBAN PAPACOSTEA

În lungul șir de modificări de direcție ale politicii externe românești în funcție de cadrul geopolitic în permanentă prefacere – după cum înclină mai mult spre răsărit, apus sau miazăzi echilibrul balanței internaționale de puteri –, un loc proeminent revine anului 1359, reorientare de politică externă cu implicații decisive pe plan extern și intern. Schimbarea de front înfăptuită de *marele voievod* Nicolae Alexandru, proclamat *domn* în acest an, a fost nu o banală înlocuire de alianțe, ci o opțiune majoră de orientare politică și cultural-spirituală, care avea să devină o componentă esențială a devenirii ansamblului romanității nord-dunărene în context imediat și în perspectiva de lungă durată.

Evenimentul din 1359, central în optica studiului de față, a fost manifestarea regional-românească a marilor înfruntări provocate de concurența pentru dominație în Peninsula Balcanică. Faptul principal în această privință a fost desprinderea lui Nicolae Alexandru din legătura feudo-vasalică cu regele Ungariei Ludovic I de Anjou, stabilită cu patrusprezece ani în urmă, și integrarea într-un sistem de alianțe preconizat și parțial înfăptuit de principalii factori de decizie din Imperiul Bizantin. Opțiunea recent proclamatului domn Nicolae Alexandru s-a înscris ca element însemnat al complexei înfruntări de puteri în spațiul balcano-carpatic. Cadrul general al evoluției avea să fie dominat timp de o sută de ani de cele două forțe care și-au disputat rolul hegemonic în regiune: din Sud-Est puterea în ascensiune a turcilor otomani, instalați din 1354 la Galipoli; din Nord-Est, Regatul Ungar care, investit de Roma cu mandat apostolic în spiritul cruciatei, a atins maximum de putere și de prestigiu internațional sub conducerea regelui Ludovic I. Între 1354 și 1444 – eșecul ultimei mari încercări a Ungariei și a aliaților ei de a înlătura prezența otomană din Europa – cele două puteri s-au aflat în

concurență permanentă pentru hegemonie în Peninsula Balcanică, cu alternanțe între înfruntări armate și armistiții¹.

Între Ungaria și puterea otomană în ascensiune se aflau popoarele și statele balcanice tradiționale în curs de dezagregare și de dispariție: Țaratul Bulgar, Regatul Sârb, care, sub Ștefan Dușan, s-a crezut chemat să refacă unitatea Peninsulei Balcanice, odată cu proiectata sa instalare la Constantinopol, iluzie repede spulberată după dispariția, la sfârșitul anului 1355, a celui care se intitula „rege al sârbilor și al grecilor”; Banatul Bosniei; Albania; firește, nu în ultimul rând Imperiul Bizantin, rămășiță a unui vast complex teritorial a cărui forță principală avea să se dovedească nu puterea lumească, evanescentă, a împăraților din fruntea sa, ci cea ecleziastică, depozitară a unei tradiții milenare, cu largă răspândire și influență în spațiul est- și sud-est european².

Din afara Peninsulei Balcanice, dar cu puternic impact asupra evoluției acesteia, datorită stăpânirii mărilor care o înconjurau – Marea Adriatică, Marea Egee, Marea Neagră – cele două talasocrații mediteraneene dominante – Veneția și Genova – au influențat considerabil țesătura de evenimente între care se înscrie și cel din 1359, determinant pentru istoria relațiilor româno-ungare, pentru orientarea politică a Țării Românești și pentru întreaga istorie românească³.

Sub Nicolae Alexandru, relațiile Țării Românești cu Regatul Ungar s-au desfășurat, ca și în vremea tatălui său Basarab, în cadrul oscilației, care avea să devină tradițională, între cooperare, în formula suzeranității-vasalității, și antagonismul politic, generator în câteva rânduri de înfruntări armate. Relațiile încordate care, după marele război din 1330, au perseverat timp de patrusprezece ani, au lăsat locul unui răstimp de cooperare în 1344. Cooperarea s-a restabilit în persoana regelui Ludovic I,

---

¹ Pentru cadrul general al relațiilor internaționale în intervalul studiat, v. B. Homan, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria (1290 - 1403)*, Roma, 1938, p. 364-385; H. Inalcik, *The Ottoman Empire. The Classical Age*, New-York-Washington, 1973, p. 5-22; E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen, 1300-1481, Ein Beitrag zur Genesis des Türkischen Feudalismus*, Weimar, 1985, p. 121-162; N. Housley, *King Louis the Great of Hungary, 1342-1382*, în **SEER**, LXII, 1984, 2, p. 192-208.

² Ch. Diehl, R. Guiland, L. Oeconomos, R. Grousset, *L'Europe Orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945, p. 326-344; G. Ostrogorski, *Storia dell'Impero Bizantino*, Torino, 1968, p. 452-494.

³ Pentru rolul celor două talasocrații italiene amintite, Ș. Papacostea - V. Ciocîltan, *Marea Neagră, răspântie a drumurilor intercontinentale (1204-1453)*, Constanța, 2007, p. 181-212.

de partea ungară, și în cea a lui Nicolae Alexandru, de partea Țării Românești, devenit actor principal deși tatăl său se mai afla în viață la acea dată⁴. Condițiile principale ale raportului restabilit erau recunoașterea suzeranității regelui, cu toate obligațiile aferente statutului de vasal, și asumarea de acesta a confesiunii catolice, în expectativa trecerii tuturor supușilor săi sub autoritatea bisericii romane. Țelul imediat al alianței, liantul ei, era înlăturarea dominației tătare de la răsărit de Carpați, rezultat obținut în câțiva ani de la declanșarea acțiunii. Succesul înregistrat de ofensiva comună împotriva tătarilor s-a manifestat prin reînvierea vechii episcopii cumane din teritoriile exterioare curburii Carpaților sub o nouă denumire, cea de episcopie a Milcoviei, în fruntea căreia papa Clement VI nu a întârziat să numească un titular⁵. Mai mult încă, același papă manifesta în 1345 bucuria de a primi în rândurile credincioșilor catolici pe românii din diverse provincii, între care la loc de frunte era amintit „nobilul bărbat Alexandru al lui Basarab”, („Alexander Bassarati”)⁶. Alianța pare a fi continuat nestingherit timp de zece ani, așadar până încă în timpul celui de al doilea mare val ofensiv al Regatului Ungar la Răsărit, în cnezatele ruse apusene Halici-Volânia, împotriva tătarilor și lituanienilor, acțiune încheiată de asemeni cu mari succese și extindere de putere pentru Ludovic I. Dar raporturile au luat o întorsătură negativă în anii 1356-1357, când tendința de expansiune și zelul

---

⁴ Din bogata literatură referitoare la relațiile externe ale Țării Românești în intervalul discutat în paginile de față, semnalăm următoarele titluri: E. Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae-Alexandru Voivod cu ungurii*, București, 1946 (extras din **RI**, XXXII, 1946, p. 1-12); M. Holban, *Contribuții la problema raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în Eadem, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p. 126-154; Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999, p. 35-69; D. Barbu, *Sur le double nom du prince de Valachie Nicolas-Alexandre*, în Idem, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, Bucarest, 1998, p. 103-122; Stelian Brezeanu, „Domn a toată Țara Românească”. *Originea și semnificația unei formule medievale de cancelarie*, în Idem, *Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999, p. 195-208; S. Iosipescu, *Génois, Tatars et la création de la façade maritime des Pays Roumains au XIVe siècle*, în vol. *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe – XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu* sous la direction de: Faruk Bilici, Ionel Cândeș, Anca Popescu, Brăila, 2007, p. 63-95.

⁵ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 41-42.

⁶ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, ed. N. Densușianu, București, 1887, p. 697-698.

convertitor al regelui Ungariei s-au orientat prioritar către Peninsula Balcanică cu țelul inspirat de papalitate de a integra Imperiul Bizantin și popoarele aflate în aria sa de influență spirituală în sânul bisericii catolice.

Noua direcție a politicii externe ungare s-a manifestat inițial prin atacul împotriva Serbiei lui Ștefan Dușan, care încercase, nu fără succes, să obțină asentimentul papei Inocențiu VI pentru proiectul său de cruciată anti-otomană și de preluare a puterii la Constantinopol⁷. Trecând peste tentativele papalității de mediere între Ungaria și Serbia, al cărei rege se angajase să aducă țara la unire cu Roma, Ludovic a declanșat operațiile militare în a doua jumătate a anului 1355. Succesele înregistrate de ofensiva ungară în Serbia și Bosnia au fost consolidate, după moartea lui Ștefan Dușan la sfârșitul aceluiași an 1355, urmată de destrămarea grabnică a statului încheiat de el. La sfârșitul anului 1356, regele Ludovic și-a îndreptat acțiunea militară cu prioritate împotriva Veneției, căreia, la sfârșitul anului 1357, i-a smuls Dalmația, obiectiv de prim rang al politicii externe a Ungariei, al efortului ei de a se integra activ în circuitele comerțului internațional, deziderat a cărui înlăturare presupunea însă înlăturarea prealabilă a monopolului venețian în Marea Adriatică, exercitat prin intermediul controlului impus principalelor centre ale țărmurilor ei.

Renunțând la rezervele și inițiativele ei anterioare, papalitatea a aprobat și încurajat acțiunea lui Ludovic și a formulat în termeni exaltați speranța de a vedea stârpită din teritoriile cuprinse în aria de acțiune a regelui în nordul Peninsulei Balcanice, „schisma” și „erezia”, păcate amalgamate acum tot mai mult într-o condamnare comună. În august 1356, papa a înnoit elogiile aduse lui Ludovic pentru lupta deschisă împotriva „schismaticilor și ereticilor din zisul regat al Serbiei și al țărilor care zac sub tirania lui Uroș, care își zice rege al Rasciei...” și i-a cedat în acest scop pe termen de trei ani dijmele bisericii catolice din Ungaria, privilegiu acordat în general acțiunilor militare asimilate cu cruciata. În cuprinsul aceleiași scrisori, papa i-a recomandat regelui Ungariei să acorde prioritate extirpării ereziei în Bosnia⁸.

---

⁷ N. Iorga, *Istoria vieții bizantine. Imperiul și civilizația, după izvoare*, traducere de M. Holban, București, 1977, p. 550-551; O. Halecki, *op. cit.*, p. 26-27; Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale în Răsăritul și Sud-Estul Europei în secolele XIV și XV*, în Idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, p. 267-268.

⁸ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, culese și adnotate de N. Densușianu, București, 1890, p. 39-48.

Paralel cu acțiunea întreprinsă de Ungaria în nordul Peninsulei Balcanice s-a intensificat și efortul papalității de a impune primatul Romei în regiune, în primul rând la Constantinopol, în centrul dominant al bisericii declarate „schismatice”⁹. Demersurile curiei papale în această direcție păreau să fie favorizate de agravarea primejdiei turcești în urma instalării turcilor la Galipoli, evoluție fatală, care expunea permanent rămășițele Imperiului Bizantin din Europa și însuși capitala acestuia atacurilor și în cele din urmă cuceririi de către „necredincioși”. Stringența pericolului a determinat cristalizarea curentului de apropiere de lumea catolică și, implicit, de acceptarea unirii ecleziastice sub semnul primatului Romei. În fruntea curentului se afla însuși împăratul Ioan V Paleologul (1341-1391). Îndrumat de mama sa, Anna de Savoia, și de un grup de intelectuali în frunte cu Demetrios Kydones, valoroși dar fără audiență în mase¹⁰, împăratul se lovea de împotrivirea majorității covârșitoare a clerului, tot mai puternic influențat de comunitatea călugărilor de la Muntele Athos. Inspirați de doctrina isihastă – ciudată asociere între o învățătură care preconiza asceza cea mai riguroasă și o acțiune politică intransigentă de respingere a oricărei abdicări de la tradiția bisericii răsăritene – călugării isihăști de la Athos au sfârșit prin a controla Patriarhia din Constantinopol în fruntea căreia și-au impus proprii lor candidați¹¹. Din această poziție, biserica bizantină – monahii și clerul de mir deopotrivă – a blocat toate încercările de unire cu biserica apuseană. Negocierile dintre emisarii papalității și împăratul filo-latin au evoluat inevitabil ca un adevărat dialog între surzi. Înșelată în trecut în așteptările ei, după conciliul Lyon II din 1274, când adeziunea la unire a împăratului Mihail VIII Paleologul a fost contracarată și anihilată de biserica bizantină, papalitatea condiționa acum declanșarea unei noi cruciate împotriva turcilor de unirea prealabilă, efectivă, cu biserica romană, nu numai în persoana împăratului dar și în cea a patriarhului, ceea ce ar fi antrenat adeziunea întregii comunități bizantine la acest pas decisiv și, pe cale de consecință, a întregii creștinătăți ortodoxe. Dimpotrivă, adepții bizantini ai unirii condiționau înfăptuirea acestui act

---

⁹ O. Halecki, *op. cit.*, p. 52-59; Fr. I. Boehlke Jr., *Pierre de Thomas, Scholar, Diplomat and Crusader*, Philadelphia, 1966, p. 129-150.

¹⁰ O. Halecki, *op. cit.*, p. 42-52; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 482.

¹¹ A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II (1081-1453), Paris, 1932, p. 360-368; M. Tenace, *Creștinismul bizantin. Istorie, teologie, tradiții monastice*, traducere din italiană de Al. Cistelean, 2005, p. 188-206.

de declanșarea prealabilă a cruciatei, pentru a dispune – susțineau ei – de un argument hotărâtor în confruntarea cu puternicii adversari ai apropierii de lumea latină. Mai mult încă, conducerea isihastă a bisericii bizantine a oferit o alternativă la sprijinul apusean, planul unei alianțe a popoarelor ortodoxe, mijloc de apărare împotriva agresiunii otomane și, totodată, pavază împotriva presiunilor lumii catolice¹². Inițiativele Patriarhiei din Constantinopol, care s-a substituit tot mai mult în această privință puterii imperiale, subminându-i politica de apropiere de Occidentul Latin, au avut un impact major asupra evoluțiilor politice din Peninsula Balcanică în anii în care se manifesta amenințător expansionismul cu veleități de cruciată al Regatului Ungar. Lumea românească a fost inevitabil atrasă în înfruntările politice și religios-ideologice care au cuprins spațiul balcanic la mijlocul secolului XIV. La o dată incertă, care nu poate fi decât aproximată, raporturile de colaborare între Țara Românească și Ungaria, astfel cum fuseseră stabilite în 1344, au lăsat locul unui conflict acut.

La începutul anului 1355, un act regal îl menționează pe „Alexandru al lui Basarab” cu calificativul de „voievodul nostru transalpin”. Textul evocă „pacea și concordia” stabilite cândva, la o dată neprecizată – desigur 1344 – între cele două părți¹³. Așadar în 1355, raporturile dintre rege și „voievodul transalpin” evoluau încă pe făgașul colaborării. Nici anul următor, 1356, nu a lăsat urme directe ale unei situații deteriorate în relațiile dintre cei doi parteneri ai acordului din 1344. E foarte probabil însă ca ofensiva regelui în nordul Peninsulei Balcanice la sfârșitul anului 1355 și la începutul anului următor, îndeosebi prezența oștirilor regale la Vidin, să fi inaugurat evoluția de la cooperare la conflict¹⁴.

---

¹² O. Halecki, *op. cit.*, p. 50-51, 77-79.

¹³ La 18 februarie 1355, Ludovic evocă meritele episcopului Dimitrie al Oradiei, între altele misiunea sa „ad Alexandrum Bozorabi, voyvodam nostrum Transalpinum occasione pacis et concordie inter nos et eundem tractande, disponende et firmande...”; **DRH, D**, I, p. 69-71; B. Homan, *op. cit.*, p. 313 situează întâlnirea de împăcare între Ludovic și Nicolae Alexandru în 1344; de asemeni S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 76.

¹⁴ Act emis de regele Ludovic „ante civitatem Bodinensem in Bulgaria, feria proxima ante festum Pentecostes, An. D. MCCCLVI”; G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IX, 2, Budae, 1833, p. 492-493. În același context pare a se situa reapariția unui ban de Severin în 1356, menționat într-un act regal; Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 42-43.

Indiciile premergătoare conflictului aparțin sferei vieții bisericești. Încă de la începutul anului 1356, papa Inocențiu VI, reactualizând un act papal din 1327, îi solicita regelui Ludovic să-i combată „pe toți transilvanii, bosniacii și /pe cei/ din Slavonia care ar fi eretici”¹⁵. În august 1356 intervențiile papale la curtea ungară devin mai exigente. Concomitent cu combaterea „schismaticilor” și „ereticeilor” din Serbia și Bosnia, papa îl îndemna pe rege să inițieze acțiuni energice și în propria sa țară: „tu care îți propui să-i combați pe eretici în ținuturi mai îndepărtate, să nu permiți ca aceștia să rămână în /teritoriile/ regatului tău”¹⁶. În anul următor, românii din Transilvania, care, alături de cei din teritoriile extracarpate se bucuraseră în 1345 de aprecierea pozitivă a curiei papale sub denumirea de „olahii romani”, sunt calificați acum într-o suplică adresată papei drept „neam îndărătnic” („nacio proterva”)¹⁷. Dar faptele imediat declanșatoare ale conflictului au aparținut sferei intereselor politice și economice.

Încurajat de succesul său rapid împotriva banului Tvrtko al Bosniei, Ludovic i-a impus condiții de pace rigide din punct de vedere confesional și politic. Pentru a se asigura de fidelitatea banului și a țării sale față de noul statut pe care i l-a impus, regele nu a ezitat chiar să ia sub protecția sa directă nobili din Bosnia, cărora le-a confirmat stăpânirile de pământ cu titlu de perpetuitate, încălcând prerogativele conducătorului statului bosniac¹⁸. O încercare similară, de a-și crea facțiuni nobiliare dependente în țările vasale, se constată în raporturile regelui Ludovic cu Țara Românească. În august 1359, Ludovic recompensează larg un grup de șase frați ai căror ascendenți, tată și bunic, sunt nominalizați, pentru fidelitatea lor, chiar în condițiile în care „voivodul transalpin, Alexandru

---

¹⁵ DRH, C, XI (1356-1360), sub redacția acad. Șt. Pascu, București, 1981, p. 13.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 39-41; *Acta Innocentii PP. VI (1352-1362)*, ed. Al. L. Tăutu, Vatican, 1961, p. 160-163 și 169-170.

¹⁷ DRH, C, XI, p. 235-236; *Acta Innocentii PP. VI*, p. 206-207.

¹⁸ La 14 martie 1357, Ludovic promite „credincioșilor săi Grigore și Ladislau”, „fiii lui Paul, fiul lui Horvat și lui Grigore, fiul lui Stepancić, nobili din Greben și Dlamoc, dacă i se supun lui „et ad fidelitatem nobis et sacre corone conversi fueritis omnia castra et possessiones vestras hereditarias – vobis confirmabimus – a potestate et jurisdictione bani Bosnensis vos in perpetuo eximendo...et sub speciali nostra regia protectione protegendo”; *Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera*, II, ed. Wenzel G., Budapeșt, 1875, p. 487; V. Klaić, *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfall des Königreichs*, Leipzig, 1885, p. 188.

al lui Basarab” se afla în opoziție față de rege, refuzând să accepte calitatea acestuia de „domn firesc”, adică „legitim”. Cei șase frați – arată documentul regal – s-au menținut constant în fidelitatea față de rege și de coroana regală de la care nu i-au îndepărtat „nici paguba în averile lor, nici pustiirea moșiilor lor, nici loviturile morții, nici spaima pricinuită de alte primejdii”. Mai mult – adaugă actul regal – ei și-au părăsit „toate moșiile și bunurile lor aflătoare în pomenita Țară Românească”, s-au asociat regelui pe care îl slujeau în continuare cu credință, fapt pentru care acesta i-a înzestrat, cu titlu ereditar, cu un vast domeniu pe malul Timișului Mic. Actul regal surprinde așadar câteva realități semnificative pentru relațiile dintre regele Ludovic și Nicolae Alexandru, anume: existența unui nucleu de rezistență față de marele voivod al Țării Românești, manifestată în legătură cu fidelitatea față de regele Ungariei în anii 1356-1357, vremea campaniei regale în Dalmația, unde boierii amintiți s-au aflat alături de Ludovic. Represaliile la care aceștia au fost supuși de suzeranul lor, marele voievod Nicolae Alexandru, confiscarea moșiilor – primul caz cunoscut de aplicare a acestei pedepse pentru „hiclenie”, adică neîmplinirea obligațiilor vasalice; tensiunile interne – și primejdia de moarte evocată de privilegiul regal, semnalizează acțiunile de forță care au însoțit incidentul¹⁹. Așadar, o criză internă pe care voievodul a dominat-o autoritar, zdrobind împotrivirea aderenților regelui Ungariei din propria sa țară.

Cum înțelegea Ludovic raporturile sale cu „românii și locuitorii” din Țara Românească se desprinde limpede din declarația sa de război împotriva lui Vladislav-Vlaicu de la începutul anului 1365 în care îi învinuiește pentru participarea la rebeliunea domnului ca și, anterior, la cea a tatălui său Nicolae Alexandru înfăptuită „cu perfida voință și complicitatea lor (...ex perfida voluntate et connivencia Olahorum et habitatorum terre ejusdem...)”²⁰. Așadar, potrivit regelui, locuitorii Țării Românești îi datorau lui, în primul rând, supunere și ascultare, nu marelui voievod al țării, considerat simplu reprezentant al puterii regale.

Un alt litigiu grav între rege și voievod s-a desfășurat în sfera teritorială, anume în teritoriile din zona exterioară curburii Carpaților din care, cu ani în urmă, fusese înlăturată, prin cooperarea între cele două puteri, dominația Hoardei de Aur. Și în cazul acesta, analogia cu Bosnia oferă lămuriri însemnate. În 1357, în contextul păcii draconice dictate

¹⁹ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 406-409; **DRH**, C, XI, p. 406-409.

²⁰ **DRH**, D, I, p. 76-80.

banului Tvrtko, Ludovic a desprins din Bosnia o fâșie de teritoriu între râurile Narenta și Cetina, până la țărmul Mării Adriatice – regiunea Hulm –, cu titlu de zestre pentru soția regelui, Elisabeta²¹. La o dată când soarta conflictului său cu Veneția era încă în cumpănă, regele Ungariei a încercat să asigure regatului său, pe această cale, o legătură directă cu Adriatica, un „coridor”, liber de injoncțiuni și de exactiuni vamale, spre marele avantaj al comerțului și al negustorilor regatului, preocupare majoră a lui Ludovic în tot cursul domniei sale.

Paralel cu deschiderea forțată a unui coridor în Bosnia spre Marea Adriatică, Ludovic și-a orientat privirea și spre Marea Neagră nu mai puțin însemnată pentru împlinirea marilor sale proiecte comerciale și politice. La 28 iunie 1358, regele comunica solemn „judelui, juraților și tuturor orașenilor și oaspeților din Brașov” hotărârea sa de a le acorda dreptul de a trece „liber și neturburat cu mărfurile voastre și orice fel de lucru între Buzău și Prahova, adică în locul unde se varsă în Dunăre râul numit Ialomița până în locul în care se varsă de asemenea în Dunăre râul numit Siret și să nu vă poată opri nimeni pe nedrept în această trecere a voastră”²².

Hotărârea regelui dădea curs acum unui vechi obiectiv al regatului său, anume deschiderea unei legături proprii directe cu Dunărea maritimă, tendință manifestată încă din vremea instalării în Sud-Estul Transilvaniei a Ordinului Cavalerilor Teutoni, care în scurt timp au reușit să facă joncțiunea cu fluviul și prin acesta cu Marea Neagră²³.

Însemnătatea legăturii nemijlocite cu Dunărea maritimă pentru proiectele comerciale ale regelui Ungariei era considerabil sporită de prezența la acea dată a genovezilor la Licostomo-Chilia în calitate de dominatori. Preluarea de genovezi a controlului Gurilor Dunării prin cele două așezări, foste poziții ale Bizanțului, era fapt împlinit la această dată de vreme ce ei erau în măsură să dicteze regulile comerțului la Licostomo,

---

²¹ Din Buda, la 17 iunie 1359, un cleric îi comunica corespondentului său, clauzele înțelegerii încheiate între regele Ludovic și banul Tvrtko al Bosniei, în virtutea căreia cel din urmă, anume „dominus wanus /banus/ totam terram Holmi cum omnibus castris in eadem existentibus pro iuribus domine regine iunioris eidem resignavit”; în schimb, regele i-a recunoscut calitatea de ban al Bosniei și Ozorei; L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914, p. 61-62; C. Jirecek, *Geschichte der Serben, I (bis 1371)*, Gotha 1911, p. 417-418.

²² DRH, D, I, p. 72.

²³ H. Zimmermann, *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Weimar, Wien, 2000, p. 172-174.

firește în favoarea lor, fapt reclamat la Genova de autoritățile venețiene²⁴. De altminteri, în urma marelui lor succes asupra Hoardei de Aur, care a eșuat în încercarea de a readuce sub stăpânirea ei Caffa, centrul vastei rețele de așezări genoveze de pe țărmurile bazinului pontic, genovezii și-au subordonat aproape complet comerțul regiunii. Singurul obstacol în calea desăvârșirii acestui proces era Veneția, care se îndărătnicea să-și păstreze contoul autonom de la Tana, la vărsarea Donului în Marea de Azov. Din convergența de interese între genovezi, care se străduiau să-și desăvârșesc programul pontic, și Regatul Ungar, care încerca să-și asigure un rol de frunte în schimburile internaționale și intercontinentale prin Marea Adriatică și prin Marea Neagră, s-a născut o alianță strânsă al cărei scop era suprimarea funcției tradiționale a Veneției de intermediar comercial de prim rang între Orient și Occident. Din rivalitate în rivalitate, dintr-un conflict local într-altul, s-a ajuns în cele din urmă la cel de Al Treilea Război al Strâmtorilor (1376-1381) în cursul căruia Regatul Ungar și Genova au urmărit programatic anihilarea poziției de putere comercială și politică a Veneției²⁵. Coridorul deschis spre Adriatică și cel spre Marea Neagră, la scurt interval unul de celălalt, erau aspectele complementare esențiale ale politicii comerciale a regatului, desfășurată în strânsă cooperare cu Genova.

Inițiativele regelui Ludovic în direcția Țării Românești, similare celor adoptate în Bosnia, sunt indicii ale radicalizării politicii sale în raport cu cele două țări și, în general, ale programului său în Sud-Estul Europei. Înființarea prin decizii unilaterale – impuse prin tratate sau de-a dreptul comunicate prin privilegii regale – a unor zone extrateritoriale, în dependența sa directă, atât în Bosnia cât și în Țara Românească, dezvăluie noua sa concepție potrivit căreia își rezerva dreptul de a dispune discreționar de teritoriile lor. Tot atât de semnificativă pentru această concepție și pentru hotărârea sa de a o pune în aplicare este interferența sa în relațiile dintre conducătorii celor două țări și supușii lor, membrii aristocrației locale. Confirmarea stăpânirilor lor de pământ în cazul Bosniei și sprijinirea lor împotriva marelui voievod în cazul Țării Românești, erau pași hotărâtori în procesul de transformare a *suzeranității* în *suveranitate*. Funcția marelui voievod al Țării Românești tindea acum să fie redusă la aceea de reprezentant al puterii regale și de executant al dispozițiilor acesteia. Acordul din 1344, încheiat pe bază de reciprocitate

²⁴ Ș. Papacostea - V. Ciocîltan, *op. cit.*, p. 336.

²⁵ *Ibidem*, p. 181-212.

feudo-vasalică, urma acum să fie înlocuit, în temeiul noii politici a regelui Ludovic, prin unilateralitate suverană. Succesele obținute de rege în Serbia, Bosnia și în conflictul cu Venetia pentru Dalmația par a fi confirmat încrederea sa în capacitatea de a-și impune voința și hotărârile arbitrare și în raporturile cu celelalte puteri învecinate. În relațiile cu „Alexandru al lui Basarab”, hotărârea regelui din iunie 1358, care asigura brașovenilor trecerea liberă spre Dunăre printr-un teritoriu delimitat de râurile Siret și Ialomița – act de suveranitate – pare a fi marcat cotitura decisivă. Acum, în legătură cu această încălcare a pactului original de suzeranul său, marele voievod al Țării Românești și-a reorientat politica externă și, odată cu aceasta, și opțiunea spiritual-bisericească, evoluție cu urmări profunde și durabile nu numai pentru țara sa și pentru teritoriul asupra căruia își exercita autoritatea ci și pentru ansamblul romanității nord-dunărene. Regimul imixtiunii directe impus Bosniei de regele Ludovic I, cu succes fie și numai limitat în timp, a fost categoric respins de Nicolae Alexandru. Încercarea regelui Ungariei de a-și consolida pe această cale hegemonia în raporturile cu Țara Românească și, probabil, cu românii în general, s-a încheiat cu un rezultat invers așteptărilor sale, cu constituirea unei noi adversități externe pe care nu a reușit să o domine.

Hotărât să respingă pretențiile suzeranului său, incompatibile cu poziția sa de conducător al țării, Nicolae Alexandru s-a îndreptat spre *Bizanț*, de unde avea să obțină o nouă legitimare a puterii sale, și spre *alianța ortodoxă*, grupare de puteri pe care încercau să o realizeze exponenții cei mai de seamă ai frontului anti-catolic. Inițiativa marelui voievod a fost încununată de succes. În luna mai 1359, patriarhul Calist al Constantinopolului, reprezentant de frunte al curentului isihast și adversar hotărât al alianței cu forțele cruciatei apusene, și sinodul patriarhal au consacrat printr-un act solemn înființarea mitropoliei „întregii Ungrovlahii” și, implicit, integrarea țării în ordinea politică și ecleziastică a Imperiului Bizantin²⁶.

---

²⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XIV/1, ed. N. Iorga, București, 1915, p. 1-6; **FHDR**, IV, ed. H. Mihăescu, R. Lăzărescu, N.- Ș. Tanașoca, T. Teotoi, București, 1982, p. 197-201, 201-203. Din bogata literatură privitoare la înființarea Mitropoliei Țării Românești, v. N. Iorga, *Condițiile de politică generală în cari s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV-XV*, în Idem, *Scrieri alese. Cuvântări și comunicări rostite la Academia Română*, Partea I, ediție îngrijită de dr. Dorina N. Rusu, București, 2008, p. 263-280; C.C. Giurescu, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei*, în **BOR**, LXX, 1959, nr. 7-10, p. 673-697.

La manifestarea unilaterală din partea regelui Ludovic I a pretenției de suveranitate asupra teritoriului Țării Românești și a locuitorilor acesteia, Nicolae Alexandru a răspuns prin afirmarea propriei sale suveranități, înscrisă în titulatura marelui voievod, recunoscut acum ca *avthentis, domn*, în actul sinodal de creare a Mitropoliei Țării Românești.

Actul însuși a fost rodul unor laborioase negocieri între Patriarhie și curtea voievodală. A fost nevoie, potrivit actului sinodal, de câteva solii și scrisori pentru a se realiza formula finală a acordului, ceea ce situează cu aproximație începutul tratatelor în anul precedent, 1358, care a fost și anul maximei încordări în raporturile dintre regele Ungariei și marele voievod al Țării Românești. Dificultatea principală întâmpinată de negociatori pare a fi rezidat în dorința voievodului de a-și rezerva desemnarea viitorului mitropolit – ceea ce a și făcut în persoana lui Iachint al Vicinei, disponibil în urma marilor mutații politice survenite la Dunărea maritimă – și Patriarhia din Constantinopol, hotărâtă să nu renunțe la dreptul de a-l desemna și numi pe titularul noii mitropolii în curs de constituire. Compromisul realizat în cele din urmă între cele două părți a confirmat opțiunea domnului dar numai în cazul celui dintâi mitropolit, Iachint. După încetarea funcției pastorale a acestuia, Patriarhia urma să-și afirme dreptul de a-i desemna pe următorii mitropoliți, menținând astfel sub control biserica țării și evitând primejdia unei evoluții de felul celei care a dus la crearea patriarhiilor Bulgariei și Serbiei. *Marele Voievod*, devenit acum *Domn* „a toată Ungrovlahia și al stăpânirii și domniei lui”, în temeiul recunoașterii Patriarhiei și a Sinodului, urma să se angajeze sub jurământ scris în numele său, al succesorilor săi la domnie și al întregii țări, că va respecta neabătut dreptul autorității ecleziastice supreme din Constantinopol de a-l numi pe titularul scaunului mitropolitan al țării sale și că desemnarea de către el a lui Iachint în această funcție – acțiune acceptată datorită situației excepționale a momentului – nu se va permanentiza. În schimbul acestui angajament solemn, marele voievod era recunoscut domn peste „toată Ungrovlahia”. Dar ce era „toată Ungrovlahia” ?

Cu patrusprezece ani înainte, în 1345, în urma acordului dintre Ludovic și Nicolae Alexandru, papa spera să poată atrage la credința romană pe „olahi romani, care locuiesc în părțile Ungariei transilvane, transalpine și ale Sirmiumului...”, adică pe toți românii din aria de dominație și hegemonie a Regatului Ungar, masa romanității nord-

dunărene²⁷. Alăturând cele două nume etnice – *vlahi* și *romani* – conducerea bisericii catolice vădea, așadar, cunoașterea unității de origine a ansamblului romanității nord-dunărene. Dar, ceea ce știa episcopul Romei, în refugiul său involuntar de la Avignon, știa și patriarhul din Constantinopol, când a creat o instanță ecleziastică pentru românii din sfera de influență a Regatului Ungar. „Întreaga Ungrovlahie” a Patriarhiei din Constantinopol era replica la „întreaga Ungrovlahie” a papalității. Dar, mai puțin specific, Patriarhia și Sinodul au identificat Ungrovlahia cu întreaga stăpânire a domnului, aflată în acea vreme în expansiune atât pe linia Dunării maritime – o constată chiar actul patriarhal – cât și la răsărit de Carpați. De altminteri, din această vreme și până târziu în secolele următoare, Țara Românească – Ungrovlahia – a revendicat în plan teoretic un drept asupra statului mai târziu constituit la răsărit de Carpați, reținând pentru sine denumirea de Valahia Major, în raport cu Valahia Minor, adică Moldova, raport cunoscut și recunoscut și de contemporanii străini. Actul de înființare a Mitropoliei Țării Românești nu a delimitat și nu a limitat jurisdicția conducerii bisericii Țării Românești altminteri decât prin aria de cuprindere a stăpânirii domnului țării.

Înființarea Mitropoliei Ungrovlahiei a atras inevitabil după sine la scurt timp după acest eveniment și instituirea relațiilor Țării Românești cu Muntele Athos, centrul de comandă al spiritualității bizantine în această epocă. Din vremea lui Vladislav-Vlaicu, sigur, probabil însă și din timpul tatălui său, Nicolae Alexandru, domnia a instituit legături trainice cu comunitatea călugărilor de la Athos prin ctitorii generoase²⁸.

Integrarea Țării Românești în comunitatea dirijată spiritual și politic de Bizanț a atras după sine și asocierea cu alianța statelor ortodoxe concepută de factorii diriguitori ai Patriarhiei din Constantinopol. La loc de frunte în viziunea acestor factori se aflau Serbia și Bulgaria a căror integrare presupunea însă înlăturarea antagonismului care rezultase de pe urma instituirii patriarhiilor proprii ale celor două state cu veleități imperiale, chiar de substituie a mult debilitatului Imperiu Bizantin. Atragerea Țării Românești în această grupare de forțe, concepută ca zid

---

²⁷ „...Olachi Roman(i) commorantes in partibus Ungarie Transilvanis, Ultraplinis et Sirmis...”; **DRH, D**, I, p. 60-61; *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)*, ed. Al. L. Tăutu, Vatican, 1960, p. 100-101.

²⁸ P. Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 32.

de apărare atât împotriva puterii otomane cât și a cruciatei cu tendințe de asimilare confesională, tot mai intransigent formulate și manifestate, a fost unul dintre marile succese ale efortului disperat al bisericii bizantine de a-și salva identitatea²⁹. Legături matrimoniale stabilite sau proiectate în acest scop între familiile domnitoare din Bizanț, Bulgaria, Serbia și Țara Românească erau destinate să consolideze și să exprime simbolic această legătură între statele chemate să alcătuiască acest bloc al ortodoxiei³⁰. Dar, dacă presiunii catolicismului intransigent întruchipat de regele Ludovic I al Ungariei, coaliția sau, mai degrabă, statele care o compuneau, au reușit să-i facă față, în schimb, ele nu au fost capabile să stăvilească durabil înaintarea turcilor. În decurs de câteva decenii, cucerirea otomană a atins linia Dunării și în cele din urmă a integrat Peninsula Balcanică sub stindardul islamului.

Mult mai puternice și mai durabile s-au dovedit urmările actului din 1359 la nordul Dunării. Înființarea Mitropoliei Ungrovlahiei s-a dovedit un fapt ireversibil; integrarea țării în spațiul ortodoxiei nu a fost revocată nici când unii dintre domni adoptau, din convingere sau mai degrabă din considerente de oportunitate politică, confesiunea catolică. Dar mișcarea declanșată în 1359 de Nicolae Alexandru s-a propagat la răsărit de Carpați și a declanșat o puternică răscoală împotriva Regatului Ungar a cărui hegemonie nu a putut fi restaurată decât printr-o nouă acțiune militară de mari proporții, dar cu succes limitat în timp. Evoluția relațiilor internaționale a determinat apariția unui al doilea stat românesc în dependență politică de regatele catolice vecine – alternativ de Polonia și de Ungaria – dar care s-a orientat spiritual, în cele din urmă, tot spre Patriarhia din Constantinopol de unde a obținut scaun mitropolitan și sursă spirituală de legitimare a domniei³¹. Marile schimbări petrecute în *Transalpina* – la miazăzi și la răsărit de Carpați – s-au repercutat și în Transilvania unde, prin reacție sau preventiv, regalitatea ungară a intensificat considerabil represiunea confesională cu vaste implicații social-politice³².

---

²⁹ G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 482.

³⁰ C. Jirecek, *op. cit.*, p. 414-416; O. Halecki, *op. cit.*, p. 51; G. Ostrogorski, *op. cit.*, p. 483.

³¹ Ș. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnare*, p. 53-56.

³² Idem, *Întemeierea Țării Românești și a Moldovei și românii din Transilvania. Un nou izvor*, în vol. *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, București, 1999, p. 81-103.

În 1344, *marele voievod* Nicolae Alexandru a desprins Țara Românească din aria de hegemonie a Hoardei de Aur și s-a asociat, în formula raporturilor suzerano-vasalice, acțiunii anti-tătare inițiate de regele Ludovic I al Ungariei. În conjunctura creată de această orientare, curia papală a întrevăzut posibilitatea integrării în biserica romană a tuturor românilor din aria de hegemonie a Regatului Ungar, explicit atât a celor dinlăuntrul cât și a celor din afara arcului carpatic. În 1359, înfruntând repetatele încercări ale lui Ludovic I de a transforma suzeranitatea în suveranitate, tendință care a culminat cu tentativa regelui de a dispune după plac de teritoriul țării, același Nicolae Alexandru s-a orientat spre Bizanț, a obținut din partea Patriarhiei din Constantinopol titlul de *domn*, adică suveran, s-a integrat în instituțiile spiritualității bizantine și în alianța popoarelor ortodoxe, odată cu înființarea mitropoliei „a toată Ungrovlahia”. Opțiune de însemnătate primordială și de lungă durată, actul lui Nicolae Alexandru din 1359 s-a răsfrânt profund și multiplu asupra românilor din „întreaga Ungrovlahie”, în accepția cea mai largă atribuită denumirii de cei mai inițiați dintre contemporani.

UN TOURNANT DE LA POLITIQUE ETRANGERE DE LA VALACHIE: L'ANNEE 1359

Résumé

Le début du règne du roi de Hongrie Louis d'Anjou (1342-1382) marqua une pause dans les relations hungaro-valaques, tendues jusqu'à l'hostilité dans les décennies précédentes, qui ont assisté au grand affrontement armé entre le Royaume hongrois et la Valachie du temps de Charles-Robert d'Anjou et du grand voïvode de Valachie, Basarab Ier (1330).

L'alliance conclue contre les Tatares de la Horde d'Or par les deux fils des adversaires de 1330 – Louis d'Anjou et Alexandre Basarab – et l'offensive couronnée de succès qu'ils menèrent à l'est des Carpates ne réussirent finalement pas à éliminer les causes profondes de l'antagonisme qui opposait les deux puissances. Dès 1355-1356, le roi de Hongrie, qui avait éloigné des frontières de son pays le péril tatar, orienta son effort expansif principal en direction du Sud - Est européen qu'il entendait à la fois libérer du danger ottoman et soumettre à l'Église catholique, sans doute à la hiérarchie de son pays qu'il contrôlait directement. Ce faisant, il actualisait le vieil espoir de ses prédécesseurs de la dynastie arpadienne de s'installer en dominateurs à Constantinople même. Les expéditions armées que Louis entreprit dans les

territoires occidentaux de la Péninsule Balkanique en 1356-1358 furent accompagnées et suivies par une puissante vague d'intolérance confessionnelle et une manifestation simultanée de la volonté du roi d'imposer son contrôle direct sur les territoires et les peuples de la région.

La Valachie du *grand voïvode* Alexandre repoussa cette nouvelle politique du roi de Hongrie. En effet, en 1358, Louis I avait décidé unilatéralement de céder aux marchands de Brașov, ville de Transylvanie soumise à son autorité, le libre passage jusqu'au Bas-Danube à travers un territoire revendiqué et contrôlé à cette date par le prince valaque. Décidé à rompre avec son suzerain abusif et intolérant, le grand voïvode de Valachie se tourna du côté de Byzance et négocia avec les autorités supérieures de l'Empire des Paléologues. En mai 1359, un acte patriarcal créerait un siège métropolitain intitulé «pasis Oungrovlahias» (de toute l'Hongrovalachie) et conférerait au *grand voïvode* le titre de *avthentis* (autocrate). Cette évolution équivalait à une véritable proclamation d'indépendance par rapport à la Hongrie du roi Louis d'Anjou qui condamna sévèrement le geste et la titulature assumés par le *domn* (dominus) de Valachie. Un nouveau conflit opposa les deux puissances et, malgré les nouvelles trêves et les paix renouvelées qui interrompirent les hostilités qui opposèrent à plusieurs reprises le deux pays, la Valachie fut définitivement intégrée dans l'espace spirituel de Byzance.

MOLDOVA URMAȘILOR LUI PETRU RAREȘ

PRESIUNE OTOMANĂ ȘI REACȚIE ORTODOXĂ ÎN MOLDOVA URMAȘILOR LUI PETRU VODĂ RAREȘ

ȘTEFAN ANDREESCU

Giovanni Michiel, ambasador venețian pe lângă curtea regală a Franței, și-a întocmit în 1561 relația cu privire la misiunea lui, spre a fi citită în Senat. El rezerva un capitol special „religiei”, chestiune de cel mai mare interes în acel moment în legătură cu Franța, cu atât mai mult cu cât religia „nu numai păstrează, ci mărește domniile, când este bine administrată, și dimpotrivă, când e rău administrată nu numai le slăbește, ci le distruge cu totul”. Iar ceva mai departe, același Giovanni Michiel așternea această frază, care ar putea sluji drept *motto* pentru încercarea de față: „...este lucru bine știut, întărit de atâtea pilde, pe care Seninătatea Voastră le știe, că schimbarea religiei atrage după sine în chip obligatoriu schimbări politice”¹.

Cine privește astăzi cu atenție scena *Judecății de Apoi*, zugrăvită pe peretele exterior sudic al bisericii mănăstirii Râșca – operă atribuită anilor 1552-1554 a pictorului grec Stamatelos Kotronas² – constată o prezență insolită în rândul „păcătoșilor”. Anume, în mijlocul unui grup compact de turci, figurați cu turbanele caracteristice, se detașează capul unui „creștin”, un om tânăr, cu barbă ascuțită și cușmă cu surguci, care nu poate fi decât fostul domn Iliăș Rareș, de curând trecut la Islam. Cu alte cuvinte, el era pe punctul de a fi condamnat pentru vecie la chinurile

---

¹ Eugenio Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, Serie I, vol. III, Florența, 1853, p. 425 și 428: „...essendo cosa ordinaria, confermata con tanti esempi, come Vostra Serenità sa, che con la mutazione della religione, avvenga di necessaria conseguenza la mutazione degli stati”.

² Vezi Sorin Ulea, *Autorul ansamblului de pictură de la Râșca*, în SCIA, Seria *Artă Plastică*, t. 15, 1968, 2, p. 169-170.

iadului... Și trebuie observat, în plus, că nu este pentru prima oară când scena *Judecării de Apoi* era folosită spre a stigmatiza personaje princiare ortodoxe, inclusiv românești, moarte sub semnul păcatului³. Numai că acum avem de-a face cu un gest nemaiîntâlnit, care se vede că a șocat societatea moldovenească a timpului. Chipul din grupul turcilor de la Râșca nu are însemnat lângă el vreun nume. Toată lumea știa însă despre cine este vorba și, deci, nu era nevoie de așa ceva. Ar mai fi de subliniat că portretul de la Râșca este într-adevăr unul funerar⁴. Căci în primele momente când s-a aflat despre convertirea lui Iliăș Rareș, alta a fost reacția din Moldova: numele său a fost șters pretutindeni unde apărea, iar portretul de la Probota, ctitoria părintească, a fost pur și simplu înnegrit⁵!

Renegarea credinței ortodoxe, în 30 mai 1551, la Istanbul, de către Iliăș vodă Rareș a fost deseori – și pe bună dreptate! – pusă în legătură cu violenta persecuție religioasă dezlănțuită curând în Moldova, sub domnia fratelui său Ștefan⁶. Totuși, s-a discutat și se mai discută încă dacă mobilul autentic al acestei acțiuni a fost într-adevăr acesta. Pe de altă parte, prigoana din august 1551 a fost îndreptată cu precădere împotriva armenilor din Moldova sau a țintit spre toate celelalte confesiuni, în afară bineînțeles de Ortodoxie? Sunt numai două dintre întrebările la care vom încerca să răspundem în cele de față.

---

³ P. Ș. Năsturel, în recenzie la studiul lui Miltos Garidis, intitulat *La représentation des „nations” dans la peinture post-byzantine* („Byzantion”, t. XXXIX, 1969, p. 86-103), publicată în **RER**, XV, Paris, 1975, p. 222.

⁴ Potrivit unor documente otomane de curând puse în lumină de către Profesorul Mihai Maxim, Iliăș-Mehmed a murit în intervalul 10 august – 13 octombrie 1555 (*L'Empire ottoman au Nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Etudes et documents*, Istanbul, 1999, p. 51-56). Aceasta ar însemna, însă, că pictura exterioară de la Râșca a fost executată la o dată mai târzie decât cea interioară (cf. Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 100; Georgeta Ignat și Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș (1546-1552)*, în **AI**, XV, 1978, p. 161).

⁵ Vezi N. Iorga, *Trecutul românesc prin călători. Lecții ținute la Școala de războiu*, București, 1920, p. 121; mai nou, Tereza Sinigalia, *Observații asupra tabloului votiv din biserica Sf. Nicolae a mănăstirii Probota*, în vol. *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 146. După părerea autoarei, întreg tabloul votiv de la Probota a fost refăcut către sfârșitul domniei lui Iliăș (*Ibidem*, p. 145).

⁶ Vezi, de pildă, A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. III, Iași, 1890, p. 54; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, *De la mijlocul secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea*, București, 1976, p. 285.

Persecuțiile contra minorităților religioase nu erau, la mijlocul secolului al XVI-lea, o noutate în Moldova. Cele dintâi mărturii despre asemenea fenomene datează din vremea lui Ștefan cel Mare. De pildă, cronicarul candiot Elie Capsali susținea că motivul războiului moldo-otoman ar fi fost nici mai mult nici mai puțin decât întemnițarea de către vodă Ștefan a negustorilor evrei veniți din Imperiul otoman, cărora li s-au cerut bani pentru răscumpărare⁷. Dar, destul de recent a mai fost luat în discuție un izvor care pare să se refere tot la Moldova și atestă o persecuție poruncită de Ștefan cel Mare împotriva armenilor. Izvorul în cauză este o lungă scrisoare adresată de patriarhul ecumenic Maxim al III-lea, în ianuarie 1480, dogelui Giovanni Mocenigo. Din ea aflăm că sultanul Mehmed al II-lea – „care este de o altă credință”! – dorea ca toți creștinii din împărăția lui să fie liberi întru totul de a-și exercita cultul. Drept urmare, în anul precedent sultanul a fost nevoit chiar să intervină în „Valahia Mare”, unde armenii erau convertiți cu forța la credința ortodoxă, pentru a se pune capăt acelei persecuții⁸. Petre Ș. Năsturel a crezut că „Valahia Mare” se referă la Țara Românească, cu rezerva, totuși, că „numărul armenilor care puteau trăi pe atunci în bogatul principat danubian este necunoscut”⁹. Discuția a fost îndreptată, însă, pe un fâgaș mult mai plauzibil de Andrei Pippidi, care a observat mai întâi că în 1479 s-a încheiat un armistițiu între Imperiul Otoman și Moldova și, în consecință, este mai de crezut că „armenii care au scăpat astfel de convertirea forțată erau cei din Moldova, colectivitate numeroasă și bogată, datorită activității sale economice”, chiar dacă denumirea externă „Valahia Mare” se aplica Țării Românești¹⁰. Ulterior, această interpretare a căpătat un temei în plus prin demonstrația în legătură cu utilizarea denumirii cu pricina și pentru a desemna Moldova, întreprinsă de Șerban

⁷ Mayer A. Halevy, *Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzun Hasan contre Mahomet II, d'après la „Chronique de la Turquie” du candiote Elie Capsali (1523)*, în SAO, I, 1957, p. 196 și 198; *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I, vol. întocmit de Victor Eskenazy, București, 1986, p. 15.

⁸ Document semnalat inițial de N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1971, p. 61.

⁹ Petre Ș. Năsturel, *L'attitude du Patriarcat oecuménique envers les Arméniens des Pays Roumains (fin XIVe siècle - début XVIe siècle)*, în *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996, p. 150-151.

¹⁰ Andrei Pippidi, *Sacralisation de l'espace et de l'identité nationale*, în Idem, *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*, Paris, 2006, p. 36.

Papacostea. Mai exact, domnia sa a arătat că încă din 1473 domnul Moldovei era numit la curtea regală polonă „Valahul cel Mare”, ceea ce vădește tendința de inversare terminologică în privința celor două țări românești. Și asta mulțumită întâietății politice dobândite de Ștefan asupra principatului vecin în răstimpul 1473-1481¹¹.

Măsurile luate de Ștefan cel Mare contra negustorilor evrei au fost puse în legătură cu războiul tocmai început de el contra sultanului Mehmed al II-lea: „Negustorii evrei – poate și alții, despre care nu știm nimic – erau maltratați din cauză că ei erau agenți ai comerțului otoman și instrumente ale încercării otomane de a stabili legături comerciale directe cu Polonia prin Moldova, ceea ce ar fi diminuat poziția Moldovei în comerțul internațional...”¹². Dar reluarea persecuțiilor în cursul secolului următor, atât împotriva evreilor, cât și a armenilor obligă la alte explicații. Iată întâi două asemenea ecouri din prima jumătate a secolului al XVI-lea, în ordine cronologică.

O cronică armeană din Lvov, care excelează prin abundența și precizia datelor pentru răstimpul 1524-1536, a înregistrat această știre în dreptul zilei de 3 ianuarie 1534: „domnul Rareș, în timpul postului de Crăciun, forța pe preoții armeni biciuindu-i să mănânce carne”¹³. Pe de altă parte, în anul 1550, într-o scrisoare adresată regelui polon, Ivan al IV-lea cel Groaznic reînnoia interdicția pentru negustorii evrei de a pătrunde în stăpânirile sale. La un moment dat, el dădea exemplul altor țări, unde aceștia fie au fost expulzați, fie au fost chiar executați. Iar printre acestea a enumerat și Moldova, unde „nu cu mult înainte”, pentru faptele lor rele, „evreii au fost cu toții goniți din Valahia <=Moldova> și alții au fost uciși”¹⁴. Atmosfera de intoleranță din aceste decenii, care au

¹¹ Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opțiunea polonă (1459-1472)*, în *SMIM*, XXV, 2007, p. 22-25.

¹² Idem, *Jews in the Romanian Principalities During the Middle Ages*, în „Shvut”, 16, 1993, p. 67.

¹³ Yaroslav R. Dachkévyč, Edward Tryjarski, „*La Chronique de Venise*”, în „Rocznik orientalistyczny”, t. XLVI/1, 1989, p. 19. Izvor semnalat și discutat de Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 37.

¹⁴ Charles J. Halperin, *Judaizers and the Image of the Jew in Medieval Russia: A Polemic Revisited and a Question Posed*, în „Canadian-American Slavic Studies”, IX, 2 (Summer 1975), p. 153-154. Izvor discutat de Șerban Papacostea, *Jews in the Romanian Principalities*, p. 69-70. A fost semnalat mai întâi de Matei Cazacu, care crede că această persecuție trebuie plasată cronologic între anii 1546-1550, adică în primii ani ai domniei lui Iliăș Rareș (*Dimitrije Ljubavić (c. 1519-1564) et l'imprimerie*

precedat marea persecuție declanșată de Ștefan vodă Rareș, este în chip elocvent ilustrată de felul în care au fost compuse scenele reprezentând *Judecata de Apoi*, zugrăvite în exteriorul bisericilor de la Probota (1532), Humor (1535), Moldovița (1537) și Voroneț (1547). În grupul păcătoșilor sunt figurați, pe lângă tradiționalii evrei, atât inamicii externi, cât și cei interni ai Moldovei contemporane, de la turci, tătari și arabi sau etiopieni, până la „latini” și armeni. Niciodată, însă, moldovenii înșiși. Ceea ce pune în lumină caracterul politic militant al acestor reprezentări, neamurile amintite fiind numai cele care erau „în luptă deschisă sau latentă cu moldovenii din epocă”¹⁵.

Totuși nu este vorba, în cazul picturilor din nordul Moldovei, de o viziune pur și simplu laică sau laicizantă. La Voroneț, așa cum s-a observat cu drept cuvânt, cele cinci „neamuri” zugrăvite sunt de fapt împărțite în trei grupuri bine marcate: mai întâi – evreii, apoi turcii și tătarii și, în sfârșit, armenii și etiopienii. Cu alte cuvinte, aceste grupuri corespund în realitate la trei religii: iudaică, islamică și monofizită. Apariția „latinilor”, adică a catolicilor, la Moldovița în rând cu ceilalți păcătoși nu face decât să întărească această interpretare de ordin religios¹⁶. Persecuțiile, așadar, trebuie înțelese nu ca o luptă „națională”, ci ca una religioasă, sub stindardul Ortodoxiei.

*

Începutul domniei lui Iliș Rareș a avut loc la 5 septembrie 1546, adică la numai două zile după ce vrednicul său părinte Petru vodă a închis ochii¹⁷. Această fază inițială a domniei poate fi acum mai bine înțeleasă datorită publicării unui mănunchi de documente, descoperite în arhivele polone de către regretatul Ilie Corfus. În esență este vorba de chestiunea reînnoirii tratatului cu Polonia, de o însemnătate vitală pentru fixarea orientării politice externe a Moldovei.

---

slave dans l'Europe du sud-est au XVIe siècle. Nouvelles contributions, în **AIIAI**, XXXII, 1995, p. 194-195).

¹⁵ Miltos Garidis, *op. cit.*, p. 92-93 și 98-99.

¹⁶ Vezi Ana Dumitrescu, *Les représentations moldaves du Jugement Dernier dans la première moitié du XVIe siècle*, în **BBRF**, XI (XV), Freiburg i. Br., 1984, p. 352. În subsidiar, spre a-și consolida punctul de vedere, autoarea observă și că, la urma urmelor, etiopienii „étaient de parfaits inconnus aux frontières moldaves”.

¹⁷ Vezi G. Ignat și D. Agache, *op. cit.*, p. 152.

Cel dintâi sol al lui Iliăș în Polonia, boierul Cazan, fost pârcălab de Soroca, a avut tocmai misiunea să vestească în chip oficial moartea lui Petru vodă – „l-a lovit boala, s-a prăbușit și a murit” – și ocuparea scaunului domnesc de către ”fiul său mai mare”. Acesta, a declarat solul moldovean, avea din capul locului consimțământul Porții: „...fiind recunoscut de împăratul turcesc” (Soliman Magnificul). Ceea ce ar însemna că succesiunea fusese pregătită din vreme, chiar de către Petru vodă Rareș¹⁸. Răspunsul regelui polon Sigismund I a venit numaidecât: „m. s. regele binevoiește să se bucure că domnul Iliăș voievod este ridicat cu demnitate de către supușii săi în locul tatălui său și îi dorește să-i meargă totul în chip fericit în această domnie nouă, iar măria sa este recunoscător pentru această mărturisire și scrisoare a domnului voievod, că voiește să-i fie măriei sale prieten și bun vecin”¹⁹.

Un singur incident pare să fi umbrit cu adevărat, în toamna anului 1546, relațiile moldo-polone, inițiate sub asemenea fericite auspicii: la 9 decembrie, printr-un alt sol al lui, Iliăș vodă reclama că din Podolia un „uneltitor”, care se dădea „drept fiu de domn”, a trecut hotarul cu vreo două sute de călăreți și a distrus un număr de șase sate. Cerea deci să se trimită poruncă staroștilor de la hotar să-l prindă și să-l extrădeze pe acest pretins fiu de domn și, totodată, aceștia să plătească despăgubiri pentru daunele provocate pe pământ moldovenesc. Către sfârșitul scrisorii, domnul amenința că, în caz că nu-i vor fi îndeplinite dorințele, va face apel la sultan „și atunci ce poruncă vom avea de la m. s. împăratul, de aceea ne vom ține”²⁰.

În discursul său, însă, solul Avram din Bănila (Banilovschi), parcă spre a îndulci tonul referirii la sultan din scrisoarea domnească, arăta că Iliăș, deși nu a fost „bucuros” să ajungă în scaun „din voia împăratului turcesc”, nu are ce face „până ce nu se va milostivi Domnul să ne scoată pe noi din mâna păgânilor, sau un oarecare domnitor creștin ca măria ta regească, să ne poată scăpa din mâna păgână, așa ca să le fie mâinile și săbiile împotriva capului păgân și a mâinii păgâne, ca să fie domnitorii

¹⁸ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, nr. 61, p. 124.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 162, p. 126.

²⁰ *Ibidem*, nr. 65, p. 129-130. De bună seamă, așa cum s-a arătat, acel pretendent din octombrie-noiembrie 1546 – poate Ion vodă – era sprijinit de un grup de boieri moldoveni pribegi în Polonia încă din vremea lui Petru Rareș (I. Caproșu și Gh. Pungă, *Tratatul moldo-polon din 30 noiembrie 1547*, în vol. *Profesorul Dr. Ilie Grămadă la 70 de ani*, îngrijit de Ion I. Solcanu, Iași, 1984, p. 79-80).

creștini una”. Și adăuga apoi, după ce reclama cazul acelui „lotru” cu pretenții de domnie: „Împotriva acestui lotru, care este în țara măriei tale, domnul meu trebuie să se plângă aceluia, în ale cărui mâini suntem și care ne ține în puterea sa”²¹. Totuși, regele Sigismund I s-a vădit iritat de amenințarea cu apelul la Poartă, în pofida explicațiilor lui Avram din Bănila, care de fapt trecea răspunderea pentru dependența Moldovei pe seama polonilor și, în genere, a puterilor creștine. Astfel, în răspunsul înmănat în 31 decembrie 1546 solului moldovean se spunea că cele scrise de Iliăș cu privire la apelul la sultan „m. s. regele n-a ascultat-o bucuros și măriei sale i se pare că această arătare este netrebuincioasă și necuviincioasă”. Era vorba de o modalitate de „a face presiuni asupra-i peste îndatorirea sa”. Nu lipsea apoi să sublinieze că are cu sultanul un tratat și „o astfel de prietenie”, încât unele incidente locale „fără însemnătate” nu le puteau zdruncina²². Regele mai preciza că „după tratat”, adică după actul pe care l-a avut de la „înaintașii domnului voievod și <de la> tatăl său”, „asemenea persoane care fac daune nu urmează să fie extrădate reciproc, ci numai să le fie oprit și să nu li se îngăduie să se adăpostească în țara măriei sale, nici să-i ajute să facă pagube și să năvălească în țara domnului voievod”²³. Este prima aluzie la conținutul propriu-zis al vechiului tratat moldo-polon, pe care regele Sigismund I se vădea dispus să-l respecte în continuare în „litera” lui.

În fond, schimburile acestea de replici diplomatice au aspectul unor tatonări preliminare din partea lui Iliăș vodă și a sfetnicilor lui. La 14 iulie 1547, solul Nicolae Burlă avea să înfățișeze regelui polon textul unui nou tratat, menit să-l înlocuiască pe cel vechi, încheiat de „răposatul Pătru voievod, lângă Hotin, cu domnul de Cracovia, marele hatman al Coroanei polone”, Ioan Tarnowski²⁴. Acel tratat, cum se știe, a fost perfectat și semnat de Petru vodă Rareș în ultimele zile ale lunii august 1538, în condițiile presiunii extraordinare ale pătrunderii pe la miazăzi, peste Dunăre, a oștilor otomane, în frunte cu însuși sultanul Soliman (23-

²¹ I. Corfus, *op. cit.*, nr. 66, p. 132-134.

²² *Ibidem*, nr. 67, p. 138.

²³ *Ibidem*, p. 137.

²⁴ *Ibidem*, nr. 68, p. 140; Idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, ediție îngrijită de Vasile Matei, București, 2001, nr. 10, p. 16.

26 august). Principala lui clauză o constituia renunțarea formală la orice pretenție teritorială asupra Pocuției²⁵.

Un act nu demult publicat – provenit tot din moștenirea lui Ilie Corfus – ne lămurește ce prevederi în plus avea proiectul de tratat al lui Iliăș Rareș (el devenea tratat numai dacă regele polon ar fi acceptat să emită un act similar!). Într-adevăr, la numai trei zile după audiența acordată solului moldovean, regele Sigismund I se adresa senatorilor poloni, explicând că textul primit se deosebea față de cel care „s-a făcut sub cetatea Hotinului, cu palatinul Petru <Rareș>, iar apoi s-a întărit iarăși cu Ștefan <Lăcustă>”²⁶. Și anume, Iliăș vodă „a cerut să i se dea și ajutoare împotriva oricărui dușman și să i se dea sălaș la noi lui și alor săi în țara noastră, de cumva s-ar întâmpla să vie asupra-i cineva cu mai mare putere decât ar putea el să facă față”. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu o extindere a tratatului cu două clauze esențiale. Mai întâi, Polonia ar fi trebuit să dea ajutor „împotriva oricărui dușman”, *adică inclusiv contra turcilor*. Lucrul este spus și mai explicit ceva mai jos, în textul scrisorii de față, când regele pretexta că în vechea formă a tratatului „se cuprind și acele pe care solii <moldoveni> vor să le scriem acum îndeosebi”: „Ce-i drept...nu sunt scrise acelea în chip deslușit și nici nu se aduce vorba de împăratul turcesc, ca nu cumva să se facă vreo greutate domnului palatin <Iliăș vodă>”²⁷. În al doilea rând, domnul Moldovei cerea înscrierea dreptului de azil, pentru el, familia și, desigur, apropiații lui.

Răspunsul regal la solia lui Nicolae Burlă cuprindea un refuz categoric de a modifica tratatul, cu argumentul că „în seimul Coroanei s-a hotărât, cu îngăduința tuturor Stărilor Coroanei, ca acest tratat, care a fost făcut lângă Hotin, să nu fie schimbat întru nimic”²⁸. O nouă solie,

---

²⁵ Vezi Ștefana Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor inedit*, în *Studii*, t. 25, 1972, 2, p. 231; Constantin Rezachevici, *Tratatul între Petru Rareș și Sigismund I (28-31 august 1538) din vremea campaniei lui Soliman Magnificul în Moldova*, în **CI**, Serie nouă, IX-X, 1978-1979, p. 316-317 și 325.

²⁶ Ilie Corfus, *Documente. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, nr. 11, p. 19; textul jurământului lui Ștefan vodă Lăcustă, cu clauza renunțării la „țara Pocuției”, datat în Hârlău, la 18 aprilie 1539, în Idem, *Documente. Secolul al XVI-lea*, nr. 11, p. 14-18. Exemplarul dat de rege, tot sub jurământ, la Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II/1, București, 1893, nr. LXVI, p. 122-125 (text polon) și II/4, București, 1894, nr. CI, p. 187-189 (text latin).

²⁷ Ilie Corfus, *Documente. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, p. 19.

²⁸ *Ibidem*, nr. 12, p. 22.

alcătuită din Petru Cârcea, staroste de Neamț și același Nicolae Burlă, staroste de Șipeniț, cu o suită de 40 de persoane, va sosi la Liov în 27 iulie și apoi, la Piotrków, la rege, în 14 august 1547. Ea va zăbovi în Polonia până la 18 octombrie²⁹. Nu a izbutit, însă, decât să obțină includerea în tratat a dreptului de azil în Polonia pentru domn, familia și boierii lui în împrejurarea în care asupra Moldovei va veni „o astfel de putere de la vreun dușman, pe care noi nu l-am putea opri”. Într-adevăr, această clauză face parte din textul final, pe care Iliș Rareș cu frații săi Ștefan și Constantin, precum și prelații și întreg sfatul, a jurat în Cetatea Neamț, la 30 noiembrie 1547³⁰.

Este cât se poate de limpede, în aceste condiții, că „partida” filopolonă, mai exact grupul de boieri de la curtea domnească a Moldovei care mizau pe contrapondera polonă la presiunea otomană, a fost practic înfrânt. Printre boierii martori ai actului din 30 noiembrie 1547 al doilea – îndată după Mateiaș mare logofăt – este „Petru Vartic staroste de Suceava”. Atitudinea lui față de Polonia reiese dintr-un act polon de la sfârșitul anului 1541, adică nu mult după revenirea pe tron a lui Petru vodă Rareș. Potrivit unor informații sosite atunci din Moldova, domnul, cu ajutor de la sangeacul de Tighina, Cetatea Albă și Chilia, s-ar fi pregătit să atace și să ocupe cetatea Cameniței. La acest plan s-ar fi opus, însă, tocmai Petru Vartic: „Petru Vartic, care este astăzi mare hatman la el, a căzut în genunchi în fața lui pentru pace și l-a rugat pentru Dumnezeu ca să nu înceapă lupta cu M. S. regele, ci să-și aducă aminte că a jurat la Hotin ca să aibă pace veșnică cu Măria sa, Preastrălucitul rege, și să nu amintească de această țară <Pocuția>”. În continuare, boierul ar mai fi adăugat: „...vezi că domnia ta poate fi mai lungă, în pace, dacă vei fi în prietenie bună cu regele Poloniei, decât să fii în una rea”³¹. Altminteri spus, Petru Vartic a fost neîndoielnic un adept hotărât al legăturii strânse cu Polonia. De aceea cred că execuția lui la 7 aprilie 1548, din porunca lui Iliș Rareș³², a ținut în primul rând anihilarea

²⁹ Idem, *Documente. Secolul al XVI-lea*, nr. 69, p. 141-142.

³⁰ Versiunea slavonă, însoțită de traducere, la I. Caproșu și Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 86-97; textul polon, cu traducere, la Ilie Corfus, *Documente. Secolul al XVI-lea*, nr. 70, p. 142-148.

³¹ Ilie Corfus, *Documente. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, nr. 4, p. 8.

³² Lespedea lui de mormânt, doar cu indicarea numelui (вартик), a fost descoperită în biserica mănăstirii Probota (Voica Maria Pușcașu, *Lespezile funerare de la mănăstirea Probota (II)*, în *AG*, III (VIII), 1996, 1-2, p. 262-263; Eadem, *Piatra de mormânt a hatmanului Vartic*, în același periodic, VII (XII), 2000, 1-4, p. 113-122).

grupării filo-polone, care-i cenzura mișcările³³. De acum încolo fiul mai mare al lui Petru Rareș, care o vreme – după 15 mai 1542 – a fost ostateg la Poartă³⁴, și-a putut dezvolta liber politica de strictă obediență față de sultan, împreună cu apucăturile deprinse în mediul otoman, atât de violent condamnate de cronicarul episcop Macarie și, mai cu seamă, de Eftimie. Ultimul precizează chiar că „de aci”, adică din momentul în care a pus să fie decapitat Petru Vartic, „s-a început sămânța necredinței și el <Iliaș> a început să se depărteze și să se schimbe de la mintea dreaptă și adevărată și a nesocotit sfatul celor mai bătrâni și îndemnul celor ce crescuseră împreună cu dânsul și a început să se lepede și să urască creștinismul” (subl. n. – Șt. A.)³⁵.

Mărturia celor doi cronicari cu privire la „necuratele turcoace”, pe care domnul a trimis să le cumpere „cu multe mii de aspri și ducăți de aur” și cu care s-a înconjurat, este astăzi coroborată de un izvor extern complet independent, o scrisoare din 4 februarie 1564 a lui Antonio Pandolfi, proaspăt sosit din Polonia la Florența și Perugia: „... <Iliaș> il quale era stato circa 4 anni a Gostantinopoli <sic!> per ostaggio al tempo del Padre e per essersi usato molto a' costumi turcheschi, subito che fu Sig<no>re, fece ogni opera con forza di danari per avere donzelle turche, et in breve tempo gliene fu condotte circa 8 bellissime, le quali con la loro lascivia in breve tempo li voltorno il cervello di sorta, che il persuasono a farsi turco”³⁶. Indiferent de unele inexactități de ordin cronologic, acest ecou cules în Polonia, dacă nu poate chiar în Moldova³⁷, conferă un spor

---

Pentru biografia lui politică, vezi Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș (Studiu prosopografic)*, Iași, 2002, p. 313-319 (pentru autoare motivul execuției rămâne o enigmă).

³³ Vezi sub acest din urmă aspect părerea similară a lui Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată*, în **RI**, s. n., XVI, 2005, 1-2, p. 158.

³⁴ Cronică lui Eftimie, în *Cronicele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 118; pentru corectarea datei, vezi Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 99-100.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 163 (comentarii, p. 156); altă ediție a documentului, la Gianluca Masi, *La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)*, în **AIRCROUV**, VI-VII, no. 6-7/2004-2005, p. 380.

³⁷ După părerea, plauzibilă, a lui Gianluca Masi, Antonio Pandolfi s-a aflat în Moldova în vremea lui Despot vodă (*op. cit.*, p. 375).

de credibilitate izvoarelor mai demult cunoscute. Iar printre acestea din urmă se numără, cum bine se știe, și notița strict contemporană, din 28 iunie 1551, de pe Tetraevanghelul de la Voroneț, în care este condamnată viguros trecerea la Islam a lui Iliăș și este consemnată suirea în scaun, joi 11 iunie, a fratelui său Ștefan, care „începu a nu fi pe placul turcilor, și porunci oamenilor din țara Moldovei să lapede hainele după obiceiul turcesc, pe care începuseră a le purta pe vremea lui Iliăș voevod”³⁸. Cu alte cuvinte, boierii și slujitorii de la curte – căci despre ei este negreșit vorba – s-au „adaptat” înclinațiilor stăpânului lor și, spre a-i fi pe plac, cel puțin unii dintre ei au adoptat „moda” vestimentară turcească! Ca un semn rău prevestitor pentru întorsătura pe care urmau să o ia lucrurile, cronicarul Macarie a ținut să însemne: „În anul 7056 <1548> a fost o iarnă aspră, încât și copacii s-au uscat”³⁹.

Pe la începutul secolului trecut, Nicolae Iorga a publicat parțial o însemnare de pe verso-ul ultimei file a unui manuscris slavon moldovenesc, care vădea că la anul „7059”, pe care el îl echivala cu anii d. Hr. 1550-1551, s-a impus „tuturor mănăstirilor a da câte 100 de zloți ungurești, iar unora câte 40 numai”, sub Iliăș Rareș. În transcrierea rândurilor în slavonă ale acestui fragment de însemnare mai figura în plus și „luna aprilie”⁴⁰. Ulterior asupra aceleiași însemnări, care grăia despre „desființarea imunităților mănăstirești în Moldova, în 1551”, a atras atenția și P. P. Panaitescu, într-un articol publicat în ajunul stingerii sale din viață⁴¹. De fapt, Panaitescu a descifrat integral însemnarea respectivă, cu ocazia pregătirii celui de-al doilea volum al catalogului manuscriselor slave de la Biblioteca Academiei, apărut însă postum. Iată textul ei, în talmăcirea învățatului slavist: „În anul 7059 <1551> a venit o zi rea și am dat darea toate mănăstirile câte 100 galbeni ungurești, sau alte mănăstiri câte 40 de galbeni, în zilele lui Iliăș Voievod, fiul lui Petru Voievod, luna aprilie, după Chiropasha”. Într-o notă, Panaitescu observa: „Chiropasha, când Paștele cade la 25 martie”⁴². Avem deci de-a face cu o măsură

³⁸ Vezi I. Bogdan, *Evangheliile de la Homor și Voroneț, din 1473 și 1550*, în **AARMSI**, Seria a II-a, XXIX, 1907, p. 653-654.

³⁹ *Cronicile slavo-române*, p. 104.

⁴⁰ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 212 (= *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XV).

⁴¹ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave ale Bibliotecii Academiei*, în „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”, 2-3/1967, p. 269.

⁴² Idem, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, II, ediție îngrijită de Dalila-Lucia Aramă și revizuită de G. Mihăilă,

adoptată de Iliăș Rareș în chiar răstimpul care a precedat îndeaproape călătoria lui la Poartă – el a ajuns la Istanbul la 21 mai 1551 –, încheiată, cum bine se știe, cu renegarea credinței ortodoxe și convertirea lui la Islam (30 mai)⁴³.

Această măsură de desființare a imunităților fiscale nu s-a limitat, însă, doar la mănăstirile, mari și mici, din Moldova. Cronicarul Eftimie, care are multe cuvinte de ură și dispreț față de Iliăș vodă, fără să dateze evenimentul, a consemnat că măsura a privit deopotrivă înaltul cler și pe boieri: „... și a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare, și tot sfatul, dar și vătafilor toți în toată țara de la cel dintâi până la cel din urmă le-a poruncit să dea, și mitropolitului și episcopilor, a scris încă și toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel mare și câți popi și diaconi sunt în granițele moldovenești. Și ce să spunem multe, toate cele creștinești și bisericești erau într-o mare turburare”⁴⁴. Nu avem nici un motiv să nu-l credem pe cronicar atunci când ne spune că în primăvara anului 1551 întreaga societate moldovenească fusese cuprinsă de „o mare turburare”. Poate că însăși mențiunea din însemnarea de la Dobrovăț potrivit căreia în 1551 porunca lui Iliăș vodă de impunere a mănăstirilor a venit într-un an în care sărbătoarea Bunevestiri (25 martie) a coincis cu Paștele să nu fi fost lipsită de tâlc. Un secol mai devreme, mai exact în 1459, când iarăși a fost Chiriopasha, în Rusia circula o pascalie care fixa sfârșitul lumii la anul 7000 (1492). Se credea că în acel an 1459, adică 33

București, 2003, nr. 535, p. 382. Manuscrisul pe care se află însemnarea este un *Triod*, copiat în Moldova, la mănăstirea Dobrovăț, în anul 1525.

⁴³ N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, *Les Chevaliers*, Bucarest, 1937, p. 505. Vezi și G. Ignat și D. Agache, *op. cit.*, p. 159. Știrea e culeasă dintr-un raport din 1 iunie 1551 al lui Giovanni Malvezzi către Ferdinand I de Habsburg, în care se spune mai întâi că, la 25 mai, Ilie a sărutat mâna sultanului și i-a oferit în dar „caualli, argenti et drappi di oro et seta de ualuta de vinticinque milia ducati”; În aceeași audiență, tânărul domn i-ar fi cerut o gardă de „cinque cento ianizeri per tenergli nel suo paese et per recuperare certi soi castelli uerso la transilvania”. Apoi, „alli XXX del passato el sopradetto signor moldauo al publico diuano del Signor turcho si è fatta <sic!> turcho et gli hanno dato el siangiachato de Silistria et hanno dato la Signoria de Moldauia al fratello suo de detto signor moldauo” (Hurmuzaki, *Documente*, II/1, București, 1891, nr. CCXXXIX, p. 263). La 9 iunie renegatul era primit în audiența de plecare spre Silistra (*Ibidem*, nr. CCXL, p. 263).

⁴⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, ed. cit., p. 120. Apropierea dintre însemnarea de pe *Triodul* de la Dobrovăț și fragmentul din cronica lui Eftimie a fost făcută anterior de G. Ignat și D. Agache, *op. cit.*, p. 152-153 (fără, însă, a pomeni și de ultima frază citată!)

de ani mai devreme de termenul final, trebuia să se nască Antihristul⁴⁵. Să avem de-a face oare, în cazul însemnării de la Dobrovăț, cu o reminiscență a unei credințe de acest tip?

O știre din Constantinopol, comunicată îndată după sosirea lui Iliăș acolo, adică la 22 mai, arăta că, oficial, el a venit „pentru a săruta mâna sultanului, deoarece e obligat să vină la fiecare trei ani în persoană cu un dar”⁴⁶. Aceasta este cea dintâi mărturie despre plata periodică, în scopul întăririi domniei în Moldova, a unei taxe speciale, cunoscută mai târziu sub numele de „mucarer”. Ea datează, după cum se vede, din vremea sultanului Soliman Magnificul⁴⁷. Este foarte probabil că, sub pretextul călătoriei la Constantinopol și al achitării acestei obligații bănești, a luat Iliăș Rareș măsura suspendării imunităților fiscale în Moldova. Altfel spus, intenția lui de a se duce la Poartă devenise publică, dacă ținem seama de însemnarea de pe Triodul de la Dobrovăț, încă în cursul lunii aprilie, odată cu punerea în aplicare a măsurii discutate.

Pe de altă parte, numai așa ne putem explica faptul că, deși încă la 10 mai Iliăș vodă se mai găsea în Suceava⁴⁸, în 15 mai, din Cracovia,

---

⁴⁵ Vezi Emil Dragnev, „*Judecata de Apoi*” în *iconografia picturii murale din Moldova de la mijlocul sec. XV până la mijlocul sec. XVI. Observații asupra unei absențe „stranii” și asupra unei „apariții” spectaculoase*, comunicare la colocviul de la mănăstirea Putna, în ziua de 10 iulie 2008 (sub tipar în **AP**). Potrivit autorului, antipod al lui Hristos, venirea pe lume a Antihristului trebuia să aibă loc, ca într-o proiecție „în oglindă”, 33 de ani înainte de sfârșitul ei. Pentru un manuscris moldovenesc cu precizarea că în 1459 a fost „Chiriopasha”, vezi Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, în **MI**, XIV, 1980, 11, p. 61.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, II/1, nr. CCXXXVIII, p. 263: „El Signor Moldavo alli vinti uno del presente è venuto qua con cento cavalli vel circa a basar la man al Turcho, perche è obligato à venire ogni tre anni in persona con un presente”. Din această sursă cunoaștem de fapt data exactă a sosirii lui Iliăș la Poartă (vezi N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, p. 504)

⁴⁷ Observația aparține lui N. Iorga (vezi nota precedentă). Pentru Țara Românească prima atestare a practicii „mucarerului” este din 1583, de la sfârșitul domniei lui vodă Mihnea (Fl. Constantiniu, *Un proiect românesc de coaliție antiotomană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea*, în „*Studii*”, 1963, 3, p. 675-676).

⁴⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, București, 1911, nr. DCCCXCV, p. 482: „Datum Soszavie, dominica post Ascensionis Domini, eiusdem anno 1551”. Domnul se adresa judeului cetății Bistrița, Vincentius „Zabo”, scriindu-i despre nevoia de a împrumuta grâu pentru lucrătorii săi de la Rodna, deoarece în ținutul său „Chycho” (Ciceu) nu au crescut grâne. Editorul actului, N. Iorga, într-o notă din josul paginii discută data înscăunării lui Ștefan Rareș, fixându-o pe 11 iunie 1551, cu ajutorul unui

regele Sigismund August al Poloniei solicita deja părerea sfetnicilor săi despre acțiunea ce trebuia întreprinsă în legătură cu situația din Moldova. Asta deoarece, prin intermediul boierilor pribegi veniți la el și a unor scrisori de la fața locului care-i fuseseră prezentate, aflase că domnul Moldovei e decis să îmbrățișeze credința islamică și de aceea s-a hotărât să plece la Poartă spre a fi circumcis⁴⁹. Boierii moldoveni „consternați” – este vorba negreșit de pribegi și, probabil, și de o parte din cei rămași acasă – au deliberat să se încredințeze în mâinile regelui polon, să accepte pe oricine acesta îl va desemna ca domn, rugându-l, însă, să le dea un ajutor neîntârziat⁵⁰.

Opțiunea polonă față de această situație, judecată ca extrem de gravă, se cunoaște: Încă în a doua jumătate a lunii mai a fost acordată îngăduința pribegilor ca, însoțiți de un mic grup de poloni, să treacă hotarul Moldovei și să încerce să impună în scaunul domnesc pe pretendentul Ion, un fiu nelegitim al lui Ștefan vodă cel Tânăr⁵¹. Expediția s-a încheiat, însă, cu un insucces total, ea izbindu-se de o bine pregătită rezistență, sub conducerea lui Ștefan Rareș, fiul mijlociu al Elenei Branković. Avem astfel dovada indirectă că acest atac din Polonia era așteptat. Potrivit cronicii episcopului Macarie, el a avut loc *înainte* ca Ștefan Rareș să fi fost uns domn, chiar de către el însuși, adică înainte de 11 iunie 1551⁵². Ba chiar, între timp, Ștefan Rareș – ne spune tot Macarie – îl reasezase pe el în demnitatea de episcop al Romanului, care-i fusese

---

grafit de la Popăuți-Botoșani (*Studii și documente*, XVI, București, 1909, p. 278, unde e dată și ziua: *joi*).

⁴⁹ I. Corfus, *Documente. Secolul al XVI-lea*, nr. 77, p. 153-154.

⁵⁰ *Ibidem*. La Lublin, în 7 iunie 1551, Stanislas Boianowski, secretarul regelui, scria lui Albert, duce de Prusia că boierii moldoveni ofereau „patru cetăți” în care să se instaleze garnizoane polone. Apoi adăuga ultimele știri din Moldova: „Restituitur in suum locum Palatinus Turca; subditi eius, presertim primores, fugient; quo ad nos certe, exceptis paucis qui, ex vicinitate, in Hungariam ibunt aut iam iverunt. Mittentur ad nos nuncii ut illorum subditos restituamus”(N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, București, 1913, nr. LXII, p. 57-58; altă ediție: *Elementa ad fontium editiones*, XXXIX, Roma, 1976, nr. 1299, p. 117-118).

⁵¹ C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei, ca urmare a “turcirii” lui Iliăș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit*, în **RA**, an. LII, vol. XXXVII, 1975, 4, p. 383-391. Izvorul publicat de C. R. nu este, însă, „inedit”, ci a mai cunoscut anterior lumina tiparului (vezi A. Pippidi, *Criza politică*, p. 159, n. 132).

⁵² *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, ed. cit., p. 105; vezi și C. Rezachevici, *Prima încercare*, p. 389.

retrasă de Iliăș⁵³. Ștefan exercita deci prerogativele domnești înainte ca vestea turcirii fratelui său să fi putut sosi în Moldova. De altfel, s-a observat că încă din 24 mai 1551 Ștefan se intitula: „...Wayvoda, dominus et heres verus terre Moldavie”⁵⁴. Dar abia după ce a fost uns, într-un act din 14 iunie în această formulă de intitulare vor fi introduse și cuvintele „Dei gracia”⁵⁵. Este de presupus că ceremonia ungerii lui Ștefan a fost amânată până la sosirea veștilor despre comportarea lui Iliăș la Poartă. Or, intervalul 30 mai - 11 iunie acoperă foarte probabil durata pentru ca știrea turcirii lui să poată răzbate până la curtea de la Suceava⁵⁶.

Nu credem în teoria unui „complot” al lui Ștefan contra fratelui său, el profitând „de dușmănia pe care boierimea și clerul o nutreau față de Iliăș... pentru a pune mâna pe domnie după plecarea” lui la Poartă⁵⁷. În spatele cursului pe care l-au luat evenimentele se simte, după părerea noastră, voința fermă a Elenei Branković. Astfel, o știre venețiană din Constantinopol, datată 7 iunie 1551, pe care am relevat-o acum un sfert de secol, pune turcirea lui Iliăș Rareș pe seama unui conflict cu mama sa, care ar fi preferat să vadă în scaunul Moldovei pe unul din frații lui (... *per haver visto la madre sua più inclinata agli altri fratelli che a lui*)⁵⁸.

---

⁵³ Pentru aceeași reconstituire a succesiunii faptelor, vezi Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în SCIA, Seria *Artă Plastică*, t. 32, 1985, p. 25 (dar Ulea nu cunoaște nimic despre episodul pretendentului Ion și vorbește doar de o încălcare probabilă a hotarului de către poloni „cu vreun pretendent”). Depunerea lui Macarie din scaunul de episcop a avut loc, așa cum sesizată același autor, după 21 martie 1551 (p. 16, n. 15), adică în preajma momentului în care Iliăș Rareș a impus la bir mănăstirile și clerul. Ceea ce ne îndeamnă să bănuim că tocmai opoziția vehementă a lui Macarie la această măsură a determinat înlăturarea lui din demnitatea de episcop al Romanului.

⁵⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, nr. DCCCXCVI, p. 482; vezi și C. Rezachevici, *Prima încercare*, p. 385 și G. Ignat și D. Agache, *op. cit.*, p. 161-162.

⁵⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XV/1, nr. DCCCXCVIII, p. 483; C. Rezachevici, *Prima încercare*, loc. cit.

⁵⁶ Un călător putea străbate în ritm normal, la 1582, drumul între Istanbul și hotarul Moldovei de la Dunăre, mai exact până la vadul de la Oblucița, în intervalul 2-21 noiembrie, adică în mai puțin de trei săptămâni (Almut Bues (Hg.), *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca.1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, Bd. 2, Wiesbaden, 2008, p. 773-774). Dar, bineînțeles, un olăcar cu vești de mare însemnătate reducea substanțial această durată.

⁵⁷ C. Rezachevici, *Prima încercare*, loc. cit. (Subl. autorului).

⁵⁸ Ștefan Andreescu, *În legătură cu proiectul lui Iliăș Rareș*, în *AIHAI*, XIX, 1982, p. 653.

Cum trebuie interpretată corect această informație? Conflictul dintre mamă și fiu trebuie că era de dată foarte recentă și a izbucnit tocmai din pricina intenției lui Iliș de a merge la Poartă. Pe ce ne bazuim când susținem aceasta? Sorin Ulea a arătat că episcopul Macarie nu a fost depus în 1548, cum s-a crezut mereu, ci după data de 21 martie 1551, când numele lui mai este încă menționat în calitate de înalt ierarh – „episcopul chir Macarie”, într-un hrisov al lui Iliș vodă emis la Vaslui⁵⁹. Or, atât el, în cronica lui, cât și celălalt cronicar călugăr, Eftimie, pun înlăturarea din scaunul episcopal nu numai pe seama lui Iliș, ci și a Doamnei Elena. Iată, de pildă, ce scrie despre acest eveniment Eftimie: „Și pe preasfințitul și curata căpetenie a preoților și învățător al Moldovei, chir Macarie episcop de Roman, l-a alungat din scaun, pe nedrept și fără sobor și fără pravilă, *cu sfatul și îndemnul mamei sale doamna Elena* și a lui Nour și a lui Mitrofan, care a fost și episcop”⁶⁰. Așadar, despre o confruntare, o ruptură dintre Elena Despotovna și fiul ei vitreg – născut din prima căsătorie a lui Petru Rareș⁶¹ – nu se poate vorbi decât după 21 martie, foarte probabil din aprilie sau începutul lui mai 1551⁶². Ea era desigur conștientă de faptul că, prin conduita lui din ultimii ani, Iliș Rareș se compromisese și risca să compromită întreaga familie a urmașilor lui vodă Rareș în ochii factorilor politici, laici și eclesiastici, ai statului moldovenesc. Ostilitatea crescândă din jurul lui Iliș Rareș, care a dus și la constituirea unui puternic grup de presiune, alcătuit din boieri pribegi, în exterior, mai ales în Polonia, se reflectă într-un pasaj dintr-o altă sursă strict contemporană. Este vorba de discursul lui Pahomie Rusanul, călugăr din Zante, databil în vara anului 1551, până la 1 septembrie. În izvorul acum pomenit se susține că domnul a întreprins

---

⁵⁹ Vezi mai sus n. 53. Actul este publicat, în traducere, în **DIR**, A, XVI/2, nr. 1, p. 3.

⁶⁰ *Cronicle slavo-române*, ed. cit., p. 120; vezi și p. 104 (cronica lui Macarie). (Subl. n. - Șt. A.).

⁶¹ Vezi mai nou sub acest aspect, Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova*, p. 158.

⁶² La 1 mai 1551, doamna Elena încă dăruia mănăstirii Probota un *Evangeliiar*, pe a cărui ferecătură, în slavonă, se pomenea faptul că ea era și “mama lui Iliș Voevod” (N. Iorga, *Două evangheliare ale fiilor lui Petru Rareș*, în **BCMI**, XXVII, 1934, p. 89).

voiajul său, cu epilogul cunoscut, „temându-se ca nu cumva, fiind prins asupra faptului, să-și piardă capul de către cei din neamul său”⁶³.

Pe de altă parte, temerile cele mai sumbre în legătură cu soarta însăși a statului moldovenesc erau asociate printre contemporani de ideea drumului la Constantinopol. Lucrul este adevărat acum de cel puțin două izvoare, care concordă între ele. Actul regelui polon din 15 mai 1551 arată că, potrivit boierilor ostili familiei lui Rareș, Iliș avea nu numai intenția convertirii lui proprii, ci avea de gând ca apoi să se înapoieze în Moldova și să porceadă la trecerea la legea păgână a tuturor boierilor, să umple Moldova cu turci, iar pe cei ce ar fi refuzat convertirea, să-i trimită în Imperiul otoman⁶⁴. Iar cronicarul Eftimie, la rândul lui, afirmă că în chiar cercurile rămase fidele lui Iliș se nutrește convingerea că drumul lui va sfârși prin renegarea credinței ortodoxe. De aceea, în adunarea de la Huși, el a trebuit să dea asigurări formale *in extremis* că nu va săvârși acest act: „Și s-a jurat cu mâinile pe cinstita cruce înaintea întregului popor că crede în legea creștinească și *nu are gând de turcire*” (Subl. n. –Șt. A.)⁶⁵.

Dacă aceasta era atmosfera din Moldova și din preajma hotarelor ei, nu este deloc exagerat să presupunem că Elena Branković s-a opus călătoriei Constantinopol și, probabil, i-a expus lui Iliș alternativa înlocuirii din scaunul domnesc, în cazul în care totuși o va întreprinde. Se știe că, în momentul convertirii lui Iliș, la 30 mai, în divanul otoman, el a cerut boierilor care-l însoțeau să-i urmeze exemplul. Doar câțiva au făcut-o, restul preferând să se înapoieze în Moldova⁶⁶. Bănuim că acești boieri au avut instrucțiuni secrete din partea Doamnei Elena ca, în eventualitatea actului renegării, așteptat – cum am văzut – din partea lui Iliș, ei să ceară numaidecât să fie recunoscut de către Poartă ca nou domn al Moldovei

⁶³ N. Iorga, *O descoperire privitoare la Ilie Rareș*, în **RI**, II, 1916, 7-9, p. 180. Pahomie știe de altminteri și că Iliș „...a început să răpească veniturile și odoarele bisericilor, și a adăos alte dări nouă”.

⁶⁴ Vezi mai sus nota 49: „...intelleximus palatinum Valachiae thurcicum errorem complexum esse, proficiscique ad caesarem Thurcarum instituisse, ut ibi circumcidatur, ubi autem redierit eos quidem Valachos qui prophanos ritus suscipere noluerint in Thurciam traducturum ac Valachiam Thurcis repleturum esse”.

⁶⁵ *Cronicile slavo-române*, ed. cit., p. 120.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 121: “Boierii însă și cu ceilalți ostași s-au întors la ale sale”; Șerban Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Studii”, t. 22, 1969, 3, p. 460: „Ilie, om tânăr, în parte atras prin făgăduieli, în parte îngrozit de amenințări, a cedat în fața tiranului și a primit circumciziunea împreună cu câțiva dintre boierii săi”.

Ștefan Rareș. Așa ne explicăm știrea potrivit căreia, în același divan din 30 mai în care s-a produs turcirea lui Iliăș, „domnia Moldovei a fost dată fratelui său” Ștefan⁶⁷. Prin urmare credem că Iliăș a fost înlocuit inițial prin fratele lui doar provizoriu, în așteptarea deciziei pe care o va lua la Poartă tânărul care vădise atâtea înclinații spre lumea orientului musulman.

Să nu uităm că, spre deosebire de fiul ei, care este prezentat în cronică și alte izvoare, drept un dușman înrăit al Bisericii ortodoxe, înclinat spre Islam prin educație – din vremea când a trăit ca ostatec la Poartă, între anii 1542-1546 –, Elena Despotovna a zidit singură în intervalul 1550-1552, limite cronologice care încadrează grăitor dramaticul moment al convertirii la „păgânism” a lui Iliăș, nu mai puțin de trei biserici: Învierea Domnului (Văscresenia) din Suceava, isprăvită, conform pisaniei, la 15 ianuarie 1551; Sfântul Gheorghe din Botoșani (octombrie 1551) și Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), tot din Botoșani (august 1552)⁶⁸. Poate că nu este lipsit de semnificație faptul că în textul inscripției de la prima ctitorie, terminată în ultimele luni de domnie a lui Iliăș Rareș, numele lui este omis – Elena „Doamna lui Petru voievod, fiica lui Ioan Despot, țar” a înălțat biserica doar „pentru sufletul Domnului ei Petru voievod și pentru sine”. În schimb, la a doua ctitorie, Sf. Gheorghe de la Botoșani, vom vedea că apare mențiunea obișnuită a numelui domnului în funcție, care, însă, nu era Ilie: „... în zilele Domnului Io Ștefan voievod” (Rareș). În sfârșit, în pisania ultimei ctitorii menționate întâlnim o formulare care talmăcește destul de bine intenția Elenei Branković: „... am binevoit, cu buna mea aplecare și cu bunul meu gând, a zidi acest hram”. Văduva lui vodă Rareș a vrut negreșit, prin această fervoare religioasă, să compenseze nu numai față de Cel de Sus, ci și în ochii vârfurilor laice și eclesiastice ale societății moldovenești, păcatele familiei ei, în primul rând ale fiului mai mare, Iliăș⁶⁹.

⁶⁷ Vezi mai sus n. 43.

⁶⁸ Vezi Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes- und Kirchengeschichte*, I. Teil: *Steininschriften*, Wien, 1903, p. 143; N. Iorga, *Inscripții botoșănene*, București, 1905, p. 15 și 16-17; vezi și reproduceri foto la G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, fig. 119, p. 109; fig. 127, p. 113; fig. 133, p. 118.

⁶⁹ Despre Ștefan vodă Rareș, Grigore Ureche va scrie că „bisericilor s-au arătat cu dumnezeire mare, ca să poată stinge numele cel rău al frăține-său” (*Letopisețul Țării Moldovei*, ed. îngrijită de P.P. Panaitescu, ed. a II-a, București, 1958, p. 168). Este o confirmare și pentru semnificația gesturilor de pietate ale Doamnei Elena.

Examinând numai pasajul din cronica lui Eftimie, Gheorghe I. Brătianu a făcut următoarele considerații, pe care merită să le reproducem: „Aservirea la politica turcească a dus deci, cum era și logic, la sporirea sarcinilor financiare și, prin aceasta, a impunerilor, cari au lovit și categoriile privilegiate. Se descopere astfel un substrat economic la aceste împrejurări, așa cum apare peste câțiva ani în Țările de Jos, unde regimul ducelui de Alba nu s-a făcut odios numai prin persecuțiile religioase, ci și prin măsurile sale fiscale”⁷⁰. Într-adevăr, dacă reluăm cu atenție lectura textului lui Pahomie Rusanul, vom găsi și această frază care confirmă legătura de la cauză la efect între presiunea financiară a Porții și măsurile fiscale extraordinare din interior ale lui Iliăș Rareș: sultanul Soliman „...se zice că a spus ca nu cumva Ilie, supărat de greutatea dărilor, să fi venit de la sine <la Istanbul> cerând a se face de legea lor”⁷¹. Însă, indiferent de motivația „rațională” a desființării privilegiilor de imunitate fiscală de către Iliăș Rareș⁷², ceea ce ne interesează este că, fără nici o îndoială, în mintea contemporanilor această măsură a decurs firesc din „rătăcirea” lui de la „dreapta credință”, din opțiunea lui din ce în ce mai vădită pentru o altă credință și un alt mod de viață, străin țării.

Nu încapă îndoială că unul din primele acte de guvernare ale „evlaviosului” Ștefan Rareș, din clipa în care a fost uns domn și a „început a nu fi pe placul turcilor”⁷³, a fost, pe lângă ordinul de mobilizare generală⁷⁴ – în fond, el nu putea ști dacă turcii nu îl

---

⁷⁰ Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, 1995, p. 139.

⁷¹ Vezi mai sus nota 62. Adevărul este că Iliăș vodă se împrumutase și anterior cu bani de la mănăstiri, „când ni s-au cerut de turci”, așa cum atestă un act din 22 august 1548 (Paul Mihail, *Documente inedite ale cancelariei moldovenești din veacul al XVI-lea (Din arhiva metocului Sf. Mormânt din Constantinopol)*, în „Studii”, XVII, 1964, 2, p. 339, anexa 1). Dar nu a fost vorba de o impunere silită cu caracter general, ca în 1551.

⁷² Cel ce a absolutizat această explicație pragmatică a fost P.P. Panaitescu, în volumul colectiv *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p. 453-454; vezi, mai nou, sub acest aspect și discuția lui Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iași, 2007, p. 312-313, care arată că în cazul preoților „nu poate fi vorba de o primă impunere la bir, ci de o schimbare de atitudine în sensul asimilării preoților de țară cu simplii contribuabili”.

⁷³ Însemnarea din 28 iunie 1551 de pe *Tetraevanghelul* de la Voroneț (vezi mai sus n. 38).

⁷⁴ „Și porunci tuturor oamenilor să fie totdeauna gata, toți din țară, cu arme și cu altele” (*Ibidem*).

acceptaseră decât în chip înșelător, pentru o clipă! –, anularea măsurii fiscale a fratelui său mai mare. La o confruntare militară cu turcii totuși nu s-a ajuns. Poarta era angajată chiar acum în pregătirea campaniei care va duce la cucerirea Timișoarei, Aradului, Lipovei și Cenadului. O veritabilă contraofensivă în zona europeană a Imperiului, în condițiile în care Habsburgii izbutiseră tocmai să-și instituie aproape fără luptă controlul asupra Transilvaniei⁷⁵. De aceea, Ștefan Rareș a fost într-adevăr recunoscut domn, dar cu prețul majorării substanțiale a tributului anual plătit de Moldova, care astfel a atins suma de 30 000 de galbeni pentru exercițiul financiar 1551/1552⁷⁶.

*

În „ziua Adormirii Maicii Domnului” a anului 1551, în cetatea Sucevei s-au reunit în jurul lui vodă Ștefan Rareș „toți” episcopii și arhierii țării, precum și, fără doar și poate, majoritatea marilor boieri. A avut loc un sfat, care, potrivit lui Minas din Tokhat – principalul izvor asupra evenimentelor –, a decis dezlănțuirea unei cumplite prigoane împotriva armenilor din Moldova. Aceasta a început chiar de a doua zi, adică duminică 16 august 1551, cu pustiirea și distrugerea bisericilor armenesti din Suceava, urmată de acțiuni similare în Hotin, Siret, Iași, Vaslui, Botoșani și Roman. Populația armeană, în frunte cu preoții și călugării, a fost fie rebotezată ortodox cu sila, fie a pibegit „din țară în țară”⁷⁷.

---

⁷⁵ Vezi, de pildă, Mihnea Berindei, *Le problème transylvain dans la politique hongroise de Süleymân Ier*, în vol. *Soliman le Magnifique et son temps*, éd. Gilles Veinstein, Paris, 1992, p. 505-510; Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, *passim*.

⁷⁶ Un raport venețian din 1 august 1551 semnalează întoarcerea la Poartă a unui ceauș, cu asigurări de fidelitate din partea lui Ștefan Rareș și cu angajamentul de a plăti 5 000 de ducați în plus față de haraciul anual anterior (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, București, 1929, nr. 53, p. 52). Cf. Valeriu Veliman, *Câteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *AHAI*, XIX, 1982, p. 288-289, 295-297 și 300, care crede că haraciul a fost mărit până la 30 000 de ducați încă la începutul celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș, când a fost realipit Moldovei ținutul cetății Tighina.

⁷⁷ Vezi Grigore M. Buicliu, *Cântec de jălire asupra armenilor din Țara Vlahilor cântat de diaconul Minas Tokați*, în *Cv. L*, XXIX, 1895, p. 137-150. Pe scurt, persecuția suferită de armenii din Moldova este înregistrată și în cronică armenilor din Camenița: „1551 – Voievodul Ștefan al Valahiei a încercat să schimbe religia armenilor din țară și le-a dărâmat toate bisericile” (H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre*

Întrebarea care s-a pus mai ales în ultima vreme a fost dacă această persecuție religioasă s-a limitat doar la populația armeană sau s-a extins și la celelalte minorități confesionale din Moldova. Chiar Grigore Ureche, cu toată autoritatea lui și la nu prea mare distanță în timp de evenimente, vedește că Ștefan Rareș „...toți ereticii din țara sa vrea, au să-i întoarcă, să fie la o lege, au să iasă din țară”⁷⁸. Iar un act din 11 aprilie 1552 înregistrează știrea sosită atunci la Sibiu potrivit căreia domnul Moldovei vroia să-i convertească la Ortodoxie (*in Valachicam fidem baptisari vellet*) pe toți „ungurii” din țara sa. Se adăuga și un detaliu concret, care face și mai credibilă informația: un secretar al domnului, pe nume Gheorghe, fugise pentru a nu fi obligat să se convertească; din această pricină pretutindeni au fost trimise porunci pentru paza drumurilor către hotar și capturarea lui⁷⁹. Mai mult, alte izvoare dovedesc faptul că această prigoană nu a încetat odată cu asasinarea lui Ștefan vodă Rareș, la 1 septembrie 1552, sub cortul de la Țuțora, ci a fost reluată în prima domnie a lui Alexandru Lăpușeanu, ținta ei fiind, pe lângă armeni, ungurii și sașii din Moldova, în mare parte trecuți la protestantism. De aici concluzia că persecuția dezlănțuită contra „ereticii” din Moldova „a avut în același timp *character general și de durată*”⁸⁰. Așadar, progresele Reformei în centrul și răsăritul Europei ar fi provocat în ultimă instanță reacția violentă și de durată din Moldova mijlocului veacului al XVI-lea⁸¹.

Sorin Ulea, într-un frumos studiu închinat cronicarului episcop Macarie, s-a străduit să arate că persecuțiile împotriva catolicilor și protestanților din Moldova au avut „un relief mai scăzut” decât cea contra armenilor și, oricum, aceasta din urmă „le-a precedat pe celelalte”⁸². Cauza? Episcopul Macarie și prietenii și colaboratorii lui, care îmbrățișau doctrina isihastă, priveau „erezia armenescă” drept cea mai primejdioasă, întrucât reprezenta o „eroziune” a dogmei trinitare (pe care isihăștii o susțineau din răspuțeri). Tabloul schițat de Sorin Ulea este următorul: „A

România extrase din Cronica armenilor din Camenița, partea 1-a, 1430-1611, în AARMSI, seria III-a, XVII, 1936, p. 271).

⁷⁸ Grigore Ureche, *op. cit.*, ed. cit., p. 168; așa cum a subliniat Ș. Papacostea erau în cauză „toți cei considerați eretici de domnie” (Ș. Papacostea, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 304).

⁷⁹ A. Veress, *op. cit.*, I, p. 78-79; act pus în valoare de Ș. Papacostea, *Evul Mediu românesc*, p. 305.

⁸⁰ Ș. Papacostea, *Evul Mediu românesc*, p. 305-307 (subl. autorului).

⁸¹ *Ibidem*, p. 307-308.

⁸² Sorin Ulea, *op. cit.*, p. 42.

trebuie să moară Rareș și să se turcească propriul său fiu și urmaș la tron, pentru ca un sentiment tragic al destinului să se instileze în sânul societății moldovenești și pentru ca, în asemenea climat psihologic, să nu mai aibă destulă priză teologia tradițională și să ajungă dominantă teologia severă și profetică a lui Macarie”. Pentru Macarie, pe care ucenicul său Eftimie îl numește „părintele nostru și învățătorul Moldovei”, „...catolicismul și protestantismul erau confesiuni «latine», adică «de dincolo de barieră» și deci clar vizibile pentru orice ortodox, cel puțin ca direcție generală, în vreme ce erezia armeană venea insidios din interiorul mării biserici a răsăritului, ca un cal troian împotriva dogmelor Ortodoxiei”⁸³. Au stat, însă, lucrurile într-adevăr așa? Au avut oare persecuțiile contra catolicilor și protestanților un „relief mai scăzut” decât cele împotriva armenilor?

Un izvor armenesc, o cronică databilă în 1556, de curând pusă în valoare printr-o traducere în limba română vedește că „Ștefan cel spurcat a convertit la credința sa nu numai pe armeni, *ci și pe franci*” (subl. n. – Șt. A.). Ba mai mult vorbește și de faptul că vodă Ștefan Rareș ar fi poruncit să fie arestați nu doar negustorii armeni, ci și „turci”. Și îndată adaugă că „au fost omorâți mulți negustori dintre armeni și turci” (subl. n. – Șt. A.)⁸⁴. Mărturia din urmă, cu totul surprinzătoare, nu este singulară. Căci Antonio Pandolfi nota și el că același Ștefan „porunci ca acești negustori turci care treceau prin țara sa să fie măcelăriți și predați împreună cu toți ceilalți negustori care se găseau în asemenea caravane de turci”. Iar această măsură ar fi fost aplicată preț de vreo opt luni (*e duro questo assassinamento circa 8 mesi*)⁸⁵. Este de presupus, așa cum a sugerat însuși editorul izvorului acum menționat, că era vorba de negustori evrei supuși otomani. Într-adevăr, în cazul acestora Ștefan Rareș a procedat întocmai ca bunicul său, Ștefan cel Mare⁸⁶. Avem, deci, în prezent o

⁸³ *Ibidem*, p. 43-44. Câteva rânduri mai sus, după ce subliniază că Petru Rareș însuși “i stigmatizase pe armeni și latini”, punând să fie zugrăviți în Judecata de Apoi „alături de evrei și turci”, Ulea susține că același domn, „având o domnie puternică...nu-i prigonise pe eretici”. Vezi, însă, izvorul mai nou ieșit la lumină, care dovedește contrariul (citată în nota 13).

⁸⁴ M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Prigoana armenilor din Moldova sub domnia lui Ștefan Rareș (1551-1556)*, în „Ararat”, Serie nouă, an. XIII, nr. 1 (238), din 1-15 ianuarie 2002, p. 6.

⁸⁵ Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova*, p. 157 și 163-164.

⁸⁶ *Ibidem*. Vezi mai sus nota 7. Vezi și N. Iorga, *Histoire des Roumains*, IV, p. 508, care pe baza unui act publicat de Veress a sesizat că domnul „ar fi ucis ori închis la Cetatea Neamțului și negustori turci”.

imagine mult mai consistentă asupra dimensiunilor persecuției religioase din Moldova, începute numaidecât după mijlocul lunii august 1551. Ea a lovit nu numai comunitățile armenesti – pentru care avem cele mai bogate mărturii – ci și pe cele catolice și protestante (*franci*), precum și pe evrei, chiar dacă erau supuși otomani, numai în tranzit prin Moldova...

Cât privește chestiunea intensității mai reduse – „relieful mai scăzut” de care vorbește Sorin Ulea – a persecuției contra majorității celorlalte confesiuni, cu excepția armenilor, este de ajuns să reluăm lectura mărturiilor pe care le avem la îndemână în legătură cu catolicii, ca să ne dăm seama cum au stat cu adevărat lucrurile⁸⁷. Astfel, în 12 aprilie 1601, aflat la Liov, călugărul Andrea Bobbi da Faenza descria retrospectiv starea catolicismului din Moldova, începând cu războiul încă în curs: „...încetând deocamdată calamitățile de până acum, de care a pătimit Moldova și a suferit în timpul războaielor trecute, și <plecând> soldații care mai sunt încartiruiți încă aici fără de nici o rușine, din nou vor fi locuite vechile noastre mănăstiri dominicane (!) dintre care sunt în ființă două mănăstiri de piatră, foarte frumoase și se țin neconținut credincioșii de noi ca să se slujească <în ele>. Acum 60 de ani călugării noștri din acele mănăstiri au fost uciși în <mare> parte pentru că nu voiseră să se boteze din nou, cum voia acel principe de atunci, schismatic. Alții au fugit și până acum au rămas în părăsire acele locașuri”⁸⁸. La rândul lui, un misionar franciscan, Paolo Bonici, consemna și el în 1632 tradiția despre această persecuție, cu sublinierea că a fost, de fapt, opera „episcopilor” și „preoților schismatici” (ortodocși), care au cerut rebotezarea tuturor catolicilor: „...Dar după ce a murit acest domn <Ștefan cel Mare> și după ce a fost subjugată țara de turci, trecând câtva timp, a ajuns domn al Moldovei fiul natural al sus-numitului domn⁸⁹, care purta numele de Ștefăniță belicâne <Bellichina> care, cu totul dimpotrivă tatălui său, a fost un mare dușman al catolicilor. Îndemnat de episcopii săi și de preoții schismatici a pus să fie botezați din nou toți catolicii care se aflau în țara Moldovei și voia să dărâme cu tunurile toate bisericile noastre cum a și

---

⁸⁷ Aceste mărturii au fost grupate înaintea noastră de Maria Crăciun, *Protestantism și Ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996, p. 60-61.

⁸⁸ *Călători străini despre țările române*, IV, București, 1972, p. 195; originalul italian la Anton Mesrobeanu, *Contribuție la istoria catolicismului din Moldova*, în **CI**, an IV/2, 1928, anexa III, p. 90).

⁸⁹ Așa cum au notat editorii traducerii românești, Bonici a confundat „fiu natural” cu *nepot*.

făcut căci a dat jos toate bolțile bisericilor afară de cele de la Baia, care au rămas mulțumită <mormântului> doamnei îngropată acolo”⁹⁰. Porecla „Belicâne”, care figurează și în alte surse în legătură cu numele unui domn „Ștefan”⁹¹, este neîndoielnic ieșită din tradiția populară și pare să se refere la nu mai puțin de „trei individualități istorice: Ștefăniță, Ștefan al VI-lea Rareș și Ioan cel Cumplit”⁹². Oricum, *Cronica moldo-polonă* îl numește pe Ștefan Rareș „cel turbat”⁹³. Și intră astfel în rezonanță cu mărturia contemporană a lui Pandolfi, care vorbește de „sua bestialită”. Sau, și mai apăsător, îl descrie într-un alt pasaj drept „crudele e bestiale a meraviglia”⁹⁴. Pe de altă parte, în textul jurământului de vasalitate față de regele polon Sigismund August, depus la Hârlău în 22 iunie 1553 de succesorul la domnie al lui Ștefan, vodă Alexandru Lăpușeanu, se pot citi următoarele fraze: „...Nici mori n-avem să folosim mai mult, după străvechea hotărâre, pe ambele părți ale Nistrului, pe pământul m. s. regelui, decât cât va fi voia și bunăvoința măriei sale. De asemenea, vom îngădui să se repare și să se clădească în țara noastră bisericile săsești și armenești, distruse de Ștefăniță voievodul cel rău”⁹⁵. Nu interesează aici câte din „bisericele săsești” din Moldova, distruse la porunca lui Ștefan Rareș, erau catolice sau protestante. Important ni se pare faptul că în acest document ele figurează menționate *înaintea* celor armenești. Este încă un semn că nu se poate în nici un caz stabili o „ierarhie” în contextul prigoanei dezlănțuite în august 1551.

Alături de presiunea economică extraordinară, manifestată prin desființarea imunităților fiscale, actul „turcirii” lui Iliș Rareș, dincolo de șocul produs asupra mentalului colectiv din Moldova, trebuia, după cât se pare, să aibă urmări practice cu totul nefaste. Nicolae Iorga observa încă

---

⁹⁰ *Călători străini*, V, București, 1973, p. 25.

⁹¹ Relația lui Nicolò Barsi (*Ibidem*, p. 81) sau cea a lui Marco Bandini (*Codex. Vizitarea generală a tuturor bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ed. bilingvă de Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 228).

⁹² Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova*, p. 154-155. Autorul crede că tradiția populară reflectă, deci, și un moment de persecuție din vremea lui Ștefan cel Tânăr (1517-1527).

⁹³ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, ed. cit., p. 185.

⁹⁴ Dar, adaugă același Pandolfi, „volenteroso e coraggioso a meraviglia” când ar fi fost pe punctul să treacă Dunărea în fruntea oștilor sale, în contextul proiectului de cruciadă al regelui Ferdinand, care tocmai ocupase Transilvania (Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova*, p. 163).

⁹⁵ Ilie Corfus, *Documente. Secolul al XVI-lea*, nr. 84, p. 175.

din 1899, că Iliș prin gestul lui „păstra speranța de a stăpâni Moldova și, când, înaintea întoarcerii lui «Mehmet» de la Poartă, boerii aleseră pe Ștefan Rareș, turcii despăgubiră pe proaspătul lor coreligionar, dându-i, cu Silistria, supraveghiarea asupra Bugeacului și guvernul Oceacovului, adică provincia mărginașă a Principatelor, pe care o stăpâniră în secolul XVII Abaza și alți pași de Silistria și Oceacov”. Apoi, Iorga adăuga că, probabil, „profitând de ocasiunea ce se oferi, turcii rotunjiră la 1551 dominațiunea lor din sudul Moldovei cu Ciubărciul, Chigheciul și o parte din Galați”⁹⁶. Documentul pe care s-a bizuit marele istoric pentru această din urmă remarcă este o scrisoare a palatinului Nicolae Sieniawski, adresată la 24 august 1551 ducelui Albert de Prusia, în care sunt înșirate mai întâi posesiunile despre care se auzise că au fost încredințate noului stăpân din sangeacatul de Silistra – „aproape cincisprezece cetăți și orașe” – , pentru ca după aceea să fie într-adevăr amintite și locurile acum rupte de turci din trupul Moldovei: „...După ce le-a ocupat pe acestea zisul Iliș, fiindu-i date de împăratul turcesc, a mai ocupat în Moldova multe altele, precum cetatea Ciubărciului, apoi cetatea Galațului, pe Dunăre, cetatea Reni, și ea pe Dunăre, apoi Lăpușna și Chigheciul, regiune nu mică, îmbelșugată în pești și oi”⁹⁷. Nu este greu să ne imaginăm ce ecou va fi avut în societatea moldovenească această nouă rășluire, a cărei origine o vedeau cu toții negreșit în actul renegării de pe țărmul Bosforului...

Trebuie spus că ceva mai târziu Nicolae Iorga și-a nuanțat poziția față de chestiunea apanajului obținut de Iliș-Mehmed pașa. Astfel, în 1920, scria că fostul domn nutrea inițial speranța „că el nu va fi numai, cum a și fost, până la moarte, un biet beg la Dunăre, ci că se va face pentru dânsul un fel de a treia Domnie, păgână, peste români, cuprinzând Brăila, Chilia și Cetatea Albă, Tighinea-Benderul, toată linia de la

---

⁹⁶ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 332, n. 1. Vezi și Idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 1992, p. 196: „Să se mai adauge că la 1551, când se turci Ilie Vodă Rareș al Moldovei, turcii adăugară la pământurile lor Ciubărciul de la Nistru, deasupra Cetății Albe, partea de jos a Galaților, unde-și puseră vameșii – de aici zicătoarea: «s-a dus la Bădălan», adică la Turci, la dracul, pe care până astăzi o întrebunțează gălățenii –, și Reni, mai jos, pe Dunăre, căruia îi puseră numele de Tomarova”.

⁹⁷ Act editat de două ori de Nicolae Iorga, mai întâi în *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, anexa XL, p. 330-332, apoi în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, nr. LXIV, p. 59-60; reeditat mai de curând în *Elementa ad fontium editiones*, XXXIX, Roma, 1976, nr. 1311, p. 129-130.

Limanul Nistrului, și poate cu Dobrogea însăși”⁹⁸. Iar la această „a treia Domnie” avea a se alipi ulterior întreaga Moldovă!⁹⁹. Ceea ce știm este că îndată după 30 mai 1551 au circulat la Poartă zvonuri că sultanul Soliman l-ar fi făcut pe proaspătul convertit de-a dreptul „bassà della Moldavia”¹⁰⁰. Iar aceste zvonuri au răzbit până în Polonia¹⁰¹. Și, prin urmare, nu începe îndoială că ele au străbătut Moldova, așa cum de altminteri atestă însuși actul abia menționat. Or, ceea ce ne interesează aici este tocmai ecoul profund al unei asemenea eventualități pe care l-a avut zvonul cu pricina mai cu seamă în mediile politice și eclesiastice moldovenești. Căci astfel începem să înțelegem resorturile deciziei din 15 august 1551. „Intoleranța religioasă” nu a avut nici pe departe drept cauză „mai degrabă dorința domnului <Ștefan Rareș> de a pune mâna pe bogățiile adunate de negustorii armeni în Moldova”, cum a presupus P.P. Panaitescu¹⁰².

Există unele elemente indirecte în măsură, totuși, să ne lămurească și ele asupra efortului de protejare a Ortodoxiei la mijlocul veacului al XVI-lea în țările românești extracarpatice. Astfel, de curând, într-o comunicare despre pătrunderea Reformei în Țara Românească s-a atras atenția că printre sașii din Câmpulung „a început să se predice cuvântul lui Dumnezeu în confesiunea augustană” abia în anul 1557. Și asta cu toate că orașul se afla de secole în strânse legături cu Brașovul. S-a pus deci, firește, întrebarea: de ce acest decalaj de cincisprezece ani dintre cele două centre atât de apropiate geografic și în raporturi comerciale atât de intense în privința adoptării Reformei?¹⁰³ Răspunsul, după opinia

---

⁹⁸ N. Iorga, *Trecutul românesc prin călători. Lecții ținute la Școala de Războiu*, București, 1920, p. 120-121; vezi și Idem, *Histoire des Roumains*, IV, p. 505.

⁹⁹ Idem, *Turcirea lui Ilieș-Vodă Rareș*, în **RI**, XIX, 1933, 1-3, p. 5: „Ilieș avea un gând, acela de a domni ca musulman, din neam în neam, *asupra unei Moldove reînființate în vechile hotare*”; vezi și N.C. Bejenaru, *Turcirea lui Iliaș Rareș și planurile sultanului de a transforma Moldova în pašalâc*, în „Anuarul Liceului și Școalei Comerciale Superioare «M. Kogălniceanu» pe anii școlari 1922-1932”, (Iași), p. 47-52.

¹⁰⁰ *Nunziature di Venezia*, V (21 marzo 1550-26 dicembre 1551), a cura di Franco Gaeta, Roma, 1967, nr. 160, p. 254 (vezi și mai sus nota 58). Știrea a plecat din Istanbul la 7 iunie.

¹⁰¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 57-58 (vezi și mai sus nota 50); comentarii la Idem, *Turcirea lui Ilieș-Vodă Rareș*, loc.cit.

¹⁰² P.P. Panaitescu, în *Viața feudală*, p. 460-461.

¹⁰³ Alexandru Ciocâltan, *Reforma în Țara Românească (secolele XVI-XVII)*, comunicare prezentată la 17 decembrie 2008, în cadrul programului Europa Centrală, țările române și Marea Neagră. Știrea din 1557, extrasă din *Chronica Der Alten*

noastră, trebuie căutat în alianța dinastică născută la sfârșitul domniei lui Petru vodă Rareș între Moldova și Țara Românească. Este vorba, bineînțeles, de căsătoria domniței Chiajna, fiica lui Petru vodă și a Elenei Despotovna, cu Mircea vodă Ciobanul al Țării Românești. Că această legătură a avut consecințe imediate pe plan spiritual o dovedește din plin apariția în 1547, la Târgoviște, a *Apostolului* slavonesc într-un tiraj și pentru Moldova¹⁰⁴. Or, tipograful acestei cărți a fost Dimitrie Ljubavić, nepotul faimosului Božidar Vuković, personaj care aspira la refacerea despotatului sârb, „în fruntea căruia se vedea investit din mila lui Carol Quintul și cu acordul – sau complicitatea – *lobby*-ului sârbesc din Istanbul”. Se pregătea, după toate aparențele, o revoltă generală a sârbilor și bulgarilor, care avea să fie sprijinită de ridicarea la luptă a Moldovei lui Petru Rareș și a Țării Românești, unde domnea Radu vodă Paisie (1535-1545). Iar toate aceste desfășurări tainice erau expresia politică a unei confruntări din sânul Bisericii ortodoxe. Mai exact, se aflau în conflict două „viziuni” asupra Ortodoxiei: „una, națională sârbă (și, în general, slavă), și cealaltă, supranațională, țintind la crearea unei «naționalități ortodoxe»” a patriarhatului grec din Constantinopol¹⁰⁵. Familia Branković a cârmuit, prin femei, Moldova și Țara Românească în anii care au urmat îndeaproape aceste evoluții. Și așa se explică întârzierea pătrunderii Reformei la Câmpulung până în domnia lui Pătrașcu vodă cel Bun (1554-1557), care a întrerupt cârmuirea Chiajnei și a soțului ei. Este mai mult decât probabil ca „turcirea” lui Iliăș Rareș să fi avut un puternic ecou și la curtea domnească a Țării Românești. Și de aici să se fi luat măsuri de susținere a Ortodoxiei, tot ca o demonstrație de fidelitate față de tradiție, cu atât mai mult cu cât Mircea Ciobanul fusese numit direct de la Poartă și a avut de înfruntat neconținut rezistența marilor boieri, în marea lor

---

Sachsen in Siebenbürgen de Paul Leypolt, a fost reeditată în volumul intitulat: *Chronica unnd Beschreibung der Turkey mit eyner Vorrhed D. Martini Lutheri unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer „Türkendrucke” des 15. und 16. Jahrhunderts*, mit einer Einführung von Carl Göllner, Böhlau Verlag Köln Wien, 1983, p. 244.

¹⁰⁴ Vezi **BRV**, t. I (1508-1517), București, 1903, p. 31, nr. 8; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, ed. Dan Simonescu și Dan Zamfirescu, București, 1980, p. 94.

¹⁰⁵ Matei Cazacu, *Projets et intrigues serbes à la Cour de Soliman (1530-1540)*, în vol. *Soliman le Magnifique et son temps*, p. 511-523.

majoritate refugiați peste hotar¹⁰⁶. Din păcate, nu suntem informați, deocamdată, în chip satisfăcător cu privire la această problemă¹⁰⁷.

Cronicarul Eftimie pomenește de o schimbare la față a lui Ștefan Rareș, până la un punct similară cu cea a fratelui său mai mare¹⁰⁸. Dar, din tot ceea ce înșiră el, cu vădită ostilitate – scria, cum bine se știe, din porunca succesorului lui, Alexandru vodă Lăpușneanu –, trebuie se reținem mențiunea unor execuții, care fără doar și poate au avut drept victime boieri. Căci și o tipăritură de proveniență polonă din 1553 amintește, desigur denaturat: „ucidea într-o singură zi douăzeci, uneori și mai mulți bărbați fruntași”¹⁰⁹. Afirmație întărită de Antonio Pandolfi câțiva ani mai târziu: „Fece tagliare la testa a gran parte de suoi baroni”¹¹⁰. Cea mai prețioasă confirmare a existenței acestor execuții de boieri vine din sursă otomană. Într-adevăr, un act din 10 iunie 1552, care cuprinde unul din ultimele ordine ale sultanului Soliman pentru a interveni, cu oștile sale, în Transilvania ocupată de Habsburgi, Ștefan Rareș era prevenit să nu pedepsească sub pretextul complotului boieri nevinovați¹¹¹. Reproduc fragmentul din act cu privire la această chestiune

---

¹⁰⁶ Sub acest din urmă aspect, vezi Ștefan Andreescu, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 99-111.

¹⁰⁷ Totuși, există un prim indiciu care pare să ateste că și în Țara Românească au existat persecuții religioase. Astfel, chiar Minas din Tokat menționează la un moment dat cazul preotului armean Hacıadur, din Roman, care anterior prigoanei din 1551 a fost silit să părăsească “țara Munteniei” și să treacă în Moldova tocmai ca să nu-și părăsească “legea cea veche” (Grigore M. Buicliu, *op. cit.*, p. 146).

¹⁰⁸ „Și a început să cugete și să facă întru totul ca fratele, cu unele chiar să-l întrecă. Căci și acesta a adus curve turcoaise și hogi turci și dintre cei chinuți de demoni. Și a început să vorbească cu asprime către oameni și să jignească pe toți și cu creșterea smintelii se făcuse necumpănit, din mânie este obiceiul să urmeze dorințe necuviincioase și deci a pornit cu o mulțime de chipuri de rele și toate nedreptățile și s-a dedat la chinuri și acest murdar ucigaș băutor de sânge era plin de mânia femeiască, precum și de cea bărbătească și s-a murdărit pe sine în toate faptele necuviincioase, făcea desfrânări și jafuri, omoruri și lăcomie și alte necuviințe asemănătoare, căci era aspru și chinuitor rău, pe mulți a omorât cu multe și deosebite chinuri” (*Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, ed. cit., p. 121-122).

¹⁰⁹ Ș. Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, p. 462.

¹¹⁰ Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova*, p. 158.

¹¹¹ Ștefan Rareș, cu oastea sa, împreună cu sangeacbeii de Brusa, Behram bei, a pătruns în Transilvania la 23 iunie 1552 și a ocupat Brașovul și “trei cetăți” din preajmă. Până la urmă ar fi cucerit nu mai puțin de “douăzeciși patru de cetăți și castele” (Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 296).

în tălmăcirea franceză a lui Mihnea Berindei, care l-a semnalat: „On a appris que parmi les soldats moldaves, il y a certains fils de brigands et qu'ils vont et viennent du côté du mécréants polonais, prennent des informations et les y apportent. S'il en est bien comme on l'a appris, et s'il y a des séditions et des comploteurs, dans ce cas, t'abstenant de toute négligence, mets la main sur eux quels qu'ils soient, ne les laisse pas agir le moins du monde et châtie ceux qui sont coupables de complot, *mais garde toi de maltraiter qui que ce soit sous ce prétexte...*”¹¹² (subl. n.- Șt. A.).

Această poruncă padișahală era însoțită de o alta, adresată *direct* boierilor moldoveni și care reflectă grăitor starea de tensiune dintre cei doi factori politici – domn și boieri – la începutul verii anului 1552, de fapt puțin înainte ca Ștefan Rareș să fie asasinat: „Ordre au beg, aux sipahi, aux porqolab <*pârcălabi*> et aux autres notables du pays de Moldavie: la campagne impériale a été décidée. Il faut que vous preniez des mesures vigoureuses, que vous partiez avec le voïévode de Moldavie et que vous accomplissiez des services et des actes de bravoure. Au cas où des torts et des dommages arriveraient au voïévode, ce serait mis sur votre compte, vous passeriez tous par le fil de l'épée, vos fils et vos filles seraient réduits en esclavage; c'est bien certain. Vous prendrez des mesures en conséquence, vous accomplirez le service et veillerez au plus haut point à ce que ne surviennent ni torts ni dommages au susdit voïévode”¹¹³.

S-a exprimat o oarecare îndoială asupra atribuirii asasinării lui Ștefan Rareș, la 1 septembrie 1552¹¹⁴, sub cortul din tabăra de la Țuțora¹¹⁵, unei inițiative habsburgice. Pentru a lămuri cum au stat lucrurile voi introduce în discuție un mănunchi de documente ignorate până acum, între care două provin chiar de la generalul Gianbattista

---

¹¹² Mihnea Berindei, *Porte Ottomane, voïevode et boyards de Moldavie en 1552*, în vol. *Quand le crible était dans la paille ...Hommage à Pertev Naili Boratav*, Paris, 1978, p. 108.

¹¹³ *Ibidem*, p. 108-109. Mihnea Berindei a relevat totodată că este cea dintâi scrisoare de acest gen pe care o cunoaștem și că ea „dovedește în ce măsură Poarta era conștientă de rolul efectiv jucat de boieri la această dată”.

¹¹⁴ Vezi pentru dată inscripția de pe piatra de mormânt de la mănăstirea Secu, pusă de sora lui, Doamna Ruxandra (I. Bianu, *Note dintr-o excursiune în Moldova*, în „Columna lui Traian”, s. n., t. III, 1882, p. 111-112)

¹¹⁵ Îndoiala este a lui Ș. Papacostea, care vorbește de „conivența, dacă nu chiar inițiativa habsburgică în uciderea lui Ștefan Rareș” (*Evul Mediu românesc*, p. 305, n. 58).

Castaldo, comandantul forțelor imperiale din Transilvania. Așa cum vedește un raport din Viena, cu data 2 august 1552, acesta se simțea amenințat, cu toate că oștenii lui Ștefan Rareș se retrăseseră încă de la sfârșitul lunii precedente¹¹⁶. Într-adevăr, potrivit unui act otoman, o scrisoare-raport a lui Ștefan Rareș, șase mii dintre oștenii care au participat la expediție erau menținuți lângă hotar, la poalele munților, în vreme ce alți șase mii au fost lăsați temporar la vatră, pentru ca apoi să fie concentrați la hotarul polon¹¹⁷.

Iată în continuare propria mărturie a generalului Castaldo, dintr-o scrisoare adresată din „tabără”, la 13 septembrie 1552, nunțului Girolamo Martinengo: „... volendo il vaivoda moldavo con gran moltitudine di Tartari e Turchi – accompagnata dal essercito suo che passava di 100 000 persone (!) – intrar in questo regno, con inteligentia che haveva con Kazum begh <Kasim pașa>, governatore di Lippa e Themesvar – che intrava per un' altra parte con 10 000 cavalli – a tempo che deveva congiongersi con i Tartari fu sopraionto alla caccia dai boyeroni di quel regno i quali, *solicitati da me con eshortationi christiane e con molte promesse in nome del re, l'uccisero e, voltandosi d'improvviso contra i Turchi e Tartari ch'erano nel regno, Iddio gli diede vittoria e ne tagliorno gran numero a pezzi*”¹¹⁸ (Subl. n. – Șt. A.).

Cea de-a doua scrisoare a lui Castaldo, trimisă tot „din tabără” la 15 septembrie, întărește și în același timp nuanțează cele de mai sus: „... con questa poca et travagliata gente vedendomi questa settimana passata venir addoso un'altra volta il Moldavo..., finsi movere il campo verso'l Moldavo et, dove mi mancava a tanto la forza, *scrissi ad alcuni principali di Moldavia ch'io non andava contro lor exercito, ma solo contra la persona di Stephano Moldavo fatto Turco et flagello loro et de christiani*; et alla ventura puosi alcuni huomini che portassero queste lettere. Et con alcun'altre intelligentie con baroni fuor usciti ch'erano a

¹¹⁶ *Nuntiatuiberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*, Erste Abteilung 1553-1559, 16 Band, *Nuntiatuiberichte des Girolamo Martinengo (1550-1554)*, Tübingen, 1965, nr. 84, p. 180 (vezi și nota aferentă actului nr 83, p. 179, din care rezultă că generalul imperial a anunțat începerea retragerii de la Brașov a moldovenilor și „tătarilor” încă de la 20 iulie).

¹¹⁷ Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 107-108. Așadar, pe lângă forțele sangiacbeului de Bursa, la expediția din lunile iunie-iulie 1552 a participat o oaste moldovenească alcătuită în total din 12 000 de oameni.

¹¹⁸ *Nuntiatuiberichte aus Deutschland*, vol. cit., p. 327.

confini di Polonia, il Moldavo fu dal proprio exercito trucidato, et tanto, che non mende [=me ne] possettero mandar la testa”¹¹⁹ (Subl. n. – Șt. A.).

Vedem prin urmare că, de astă dată, generalul imperial nu-și atribuie numai sieși „meritul” uciderii voievodului moldovean, ci pomenește și de conivența boierilor din „partida polonă”. În trecut fie spus, Castaldo era informat și de teroarea exercitată de Ștefan Rareș asupra boierilor, întrucât vorbește de el ca despre un „flagello loro”. Există, însă, și un semn de întrebare: Castaldo, în 15 septembrie, scrie că „în săptămâna trecută” a aflat, chipurile, că domnul moldovean se îndreaptă din nou contra sa. Or, această formulare nu se potrivește cu data de 1 septembrie a morții violente a lui Ștefan Rareș. Dar, pe de altă parte, actele otomane atestă că la Poartă vestea despre dispariția domnului Moldovei era cunoscută „către 10 septembrie”, căci din această zi erau luate primele măsuri dictate de noua situație¹²⁰. Este deci limpede că data stabilită anterior, pe temeiul inscripției tombale de la mănăstirea Secu, trebuie păstrată¹²¹. În scrisoarea lui Castaldo s-a strecurat probabil o inadvertență, datorată faptului că el a trimis același text în mai multe rânduri, către diferiți destinatari.

Oricum, cele două scrisori semnalate mai sus se adaugă surselor cunoscute mai demult, dintre care cea mai timpurie este un raport al aceluiasi Castaldo către regele Ferdinand, datat 11 septembrie în tabăra de la Sebeșul Săsesc, în care el arăta că a fost silit să recurgă la o cursă spre a-l anihila pe domnul moldovean (*viribus uti non possemus, coacti fuimus ad artem recurrere*)¹²². Nu cred, în consecință, că mai poate stăruii nici o umbră de îndoială asupra inițiativei habsburgice cu privire la eliminarea lui Ștefan Rareș. Unde exagerează Castaldo în chip vădit este nu numai în privința numărului oștenilor moldoveni, ci și a faptului că, chipurile, după asasinarea domnului, ar fi fost atacate pe neașteptate forțele turco-tătare din țară. Dimpotrivă, actele otomane ne arată că aproape instantaneu boierii pribegi de la hotarul polon, împreună cu cei rămași în Moldova,

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 328. Ambele scrisori ale lui Castaldo au fost anexate de Girolamo Martinengo, la Viena, unui raport trimis în 2 octombrie 1552 (*Ibidem*, nr. 93, p. 199-200).

¹²⁰ Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 112.

¹²¹ Intervalul 1-10 septembrie pentru transmiterea la Istanbul a veștii morții lui Ștefan Rareș verifică implicit cele spuse mai sus cu privire la durata parcurgerii în sens invers a veștii despre turcirea lui Iliș Rareș (vezi mai sus nota 56).

¹²² „Történelmi tar”, 1892, p. 479; regest semnalat de Victor Motogna, *Contribuții la relațiile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria (Ilie, 1546-1551, Ștefan 1551-1552)*, în **RI**, X, 1924, 1-3, p. 20).

l-au ales „în unanimitate” pe Petru stolnicul – de acum Alexandru vodă Lăpușneanu! – și au cerut numaidecât confirmarea de la Poartă prin intermediul sangeacbeului de Bursa, cu asigurarea „ascultării” și „supunerii” lor în continuare. Raportul dregătorului otoman sosea la Istanbul în 13 septembrie, împreună cu o scrisoare a noului domn și un alt raport, al celor doi ceauși trimiși inițial pe lângă Ștefan Rareș, dar care au fost surprinși de evenimente la fața locului¹²³. Ne dăm astfel seama de iuțea cu care s-au succedat faptele și, mai ales, de reacția hotărâtă a boierimii moldovene, decisă să nu mai tolereze în scaunul domnesc nici un membru al familiei lui Petru Rareș.

*

Pe bună dreptate, un istoric francez specializat în trecutul medieval românesc, Benoît Joudiou, remarca de curând tocmai în legătură cu Iliăș Rareș: „L'accusation de trahison de l'orthodoxie était probablement au XVIe siècle la pire que l'on pût invoquer à l'encontre d'un prince, voué immanquablement à la malédiction divine”¹²⁴. În aceste condiții este oare cazul să mai căutăm motivul mării persecuții religioase inaugurate la 16 august 1551 într-o anume influență religioasă străină, dar totuși aparținând lumii creștine? Chiar Șerban Papacostea, care are meritul de a fi relevat, așa cum am mai spus, „caracterul general și de durată” al prigoanei dezlănțuite de Ștefan Rareș, reluate și continuate sub domnia lui vodă Lăpușneanu¹²⁵, până la urmă a susținut că, de fapt: „Progresele Reformei în țările învecinate și în Moldova, eforturile depuse pentru convertirea populației românești din Transilvania și chiar a celei din Moldova și tot ceea ce aduceau nou pe plan social și politic curentele protestante au determinat domnia să intervină pentru apărarea uneia din

¹²³ Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 112-113.

¹²⁴ Benoît Joudiou, *La réaction orthodoxe face aux étrangers dans les principautés roumaines au XVIe siècle*, în vol. *Migrations et diasporas méditerranéennes (X^e – XVIe siècle)*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 2002, p. 249-250.

¹²⁵ Ș. Papacostea, *Evul Mediu românesc*, p. 305-307. Totuși, violențele confesionale din vremea lui Alexandru vodă nu au avut loc îndată după suirea lui în scaunul domnesc, deoarece una dintre cronicile armenesti citate mai sus vorbește despre el în chip pozitiv: „Când a venit Alexandru la domnie, aceștia <armenii> s-au reîntors la religia lor, din porunca credinciosului rege Alexandru” (vezi *supra*, n. 83).

instituțiile principale ale statului moldovenesc de atunci”¹²⁶. Era, însă, doar Biserica amenințată?

Este timpul să aducem înaintea ochilor o remarcă deosebit de pertinentă făcută odinioară în treacăt de Ilie Minea: „Indiferența și dușmănia vecinilor aruncase pe Ștefăniță Vodă care ar fi vrut să facă politică creștină, în brațele politicei turce și antipolone a lui Mohamed pașa, fratele său care, nu trebuie să se uite, primise la circumcisiune acelaș nume ca și Sokoli, ruda sârbo-turcă de la Stambul”¹²⁷. De origine bosniac și nu sârb, Mehmed Sokollu pașa a fost mare vizir mai târziu, în intervalul 1565-1579. Dar apropierea de nume sesizată de Minea are darul să ne aducă iarăși în ambianța *lobby*-ului balcanic din Istanbul. Și, din această cauză, ideea lui Nicolae Iorga despre perspectiva unei Moldove „reînființate în vechile hotare”, însă sub un domn musulman, devine și mai plauzibilă...

Ni se pare limpede că chestiunea purității credinței ortodoxe, care a fost recunoscută ca temă centrală a înseși picturii exterioare din vremea lui Petru Rareș¹²⁸, a dominat spiritele și în vremea urmașilor săi direcți, în strânsă legătură cu însăși problema supraviețuirii statului moldovenesc, cu toate structurile și instituțiile sale. A apăra Biserica ortodoxă prin toate mijloacele însemna de fapt a lupta pentru salvarea statului de primejdia desființării, care acum se zărea bine venind de la miazăzi. Nu mai era de îngăduit nici o fisură confesională și, în această logică, prigoana din 1551 a fost o măsură necesară, impusă de împrejurări grave.

---

¹²⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 307-308.

¹²⁷ Recenzia lui I. Minea la lucrarea lui N.C. Bejenaru, citată de noi la nota 98, recenzie publicată în **CI**, VIII-IX (1932-1933), 1, p. 307-313 (vezi p. 311).

¹²⁸ Vezi, de pildă, Vasile Drăguț, *Du nouveau sur les peintures murales extérieures de Moldavie. Considérations historiques et iconographiques*, în **RRH**, XXVI, 1987, 1-2, p. 84. Autorul crede, totuși, că impulsul originar pentru apariția ansamblurilor murale exterioare a izvorât din nevoia unui răspuns la Reformă (*Ibidem*, p. 74 ș. u.).

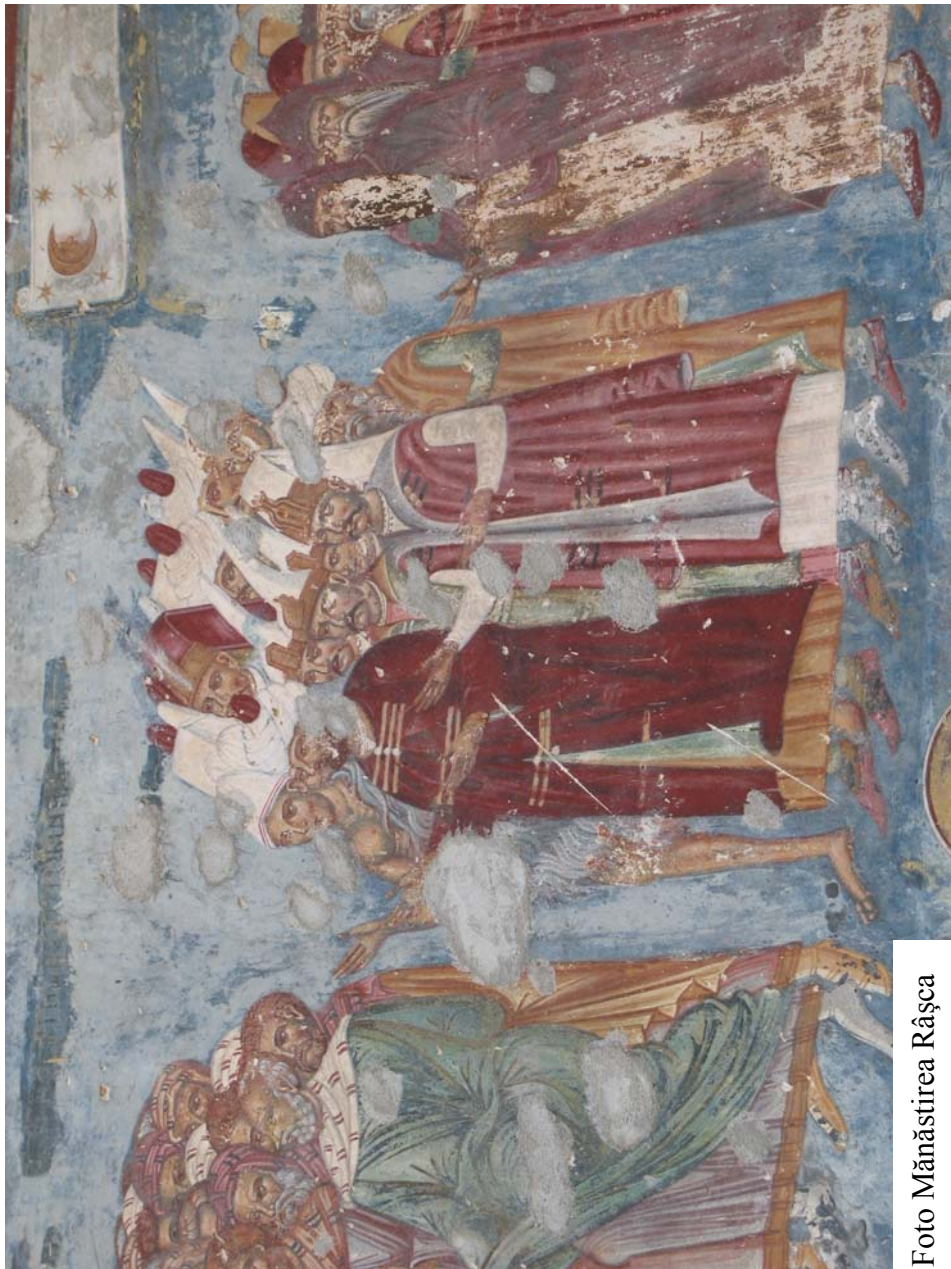

Foto Mănăstirea Râșca

**OTTOMAN PRESSURE AND ORTHODOX REACTION
IN MOLDAVIA, IN THE TIME OF PRINCE
PETRU RAREȘ' DESCENDANTS**

Abstract

The religious persecutions launched in Moldavia on 15 August 1551 had an extensive impact. An analysis is made of more or less recently published documents, in order to determine the exact causes of the crisis. The persecutions, initiated by Prince Ștefan Rareș, together with the higher Orthodox clergy and the members of his council, targeted Armenians, Catholics, Protestants and, seemingly, Jewish merchants from the Ottoman Empire.

The most plausible explanation for such a violent display of intolerance is the one offered by chronicler Grigore Ureche in the mid-seventeenth century: it was an attempt by the ruling prince to neutralize or attenuate the mental shock produced in the Moldavian society by his elder brother, Iliăș Rareș, who on 30 May 1551, at Istanbul, had renounced the Orthodox faith to embrace Islam. It is noteworthy that the conversion was preceded by extraordinary fiscal measures taken shortly after 25 March 1551, when Iliăș was still ruling, namely the suppression of the fiscal immunity of monasteries in Moldavia, of the higher clergy and of the boyars. Iliăș' conversion in Istanbul was followed by a rumor which states that Sultan Suleiman was about to change the political statute of Moldavia and place it under Ottoman administration, with Iliăș-Mohammed restored to the Moldavian throne. All these circumstances, as well as several other signs, point out to the extraordinary tension which the state and ecclesiastic authorities tried to compensate through an effort to strengthen Orthodoxy, seen as the only means to avoid an imminent disaster for Moldavia.

The author of the present paper identifies Iliăș Rareș, surrounded by a group of Turks in specific attire, among the sinners from the Day of Judgment scene painted on the outer walls of Râșca Monastery.

A review is made of several ignored documents, which substantiate the involvement of the Imperial General Gianbattista Castaldo in the assassination of Prince Ștefan Rareș on 1 September 1552, in his tent, in the camp of Țuțora.

“BELICÂNE” - LEGENDĂ ȘI REALITATE

ANDREI PIPPIDI

Folclorul istoric românesc a fost cândva mult mai bogat decât ne închipuim astăzi. Din fericire, un număr de asemenea tradiții populare au fost consemnate la o dată care permite să li se fixeze vechimea. Astfel, înainte de *O samă de cuvinte* ale lui Neculce, câteva alte legende istorice au fost înregistrate de misionarii italieni care s-au străduit să răspândească, în veacul al XVII-lea, catolicismul în țările române.

Unul dintre ei, Vito Piluzzi, redactând în decembrie 1668 un raport către nunțiul papal din Polonia, se referea la amintirea, încă vie pentru enoriașii săi din Baia, a persecuțiilor suferite de catolicii din Moldova din partea unui oarecare voievod Ștefăniță, supranumit „Bellicane”. Acestuia i se atribuia dărâmarea bisericilor din Târgul Siret și din Piatra Neamț. Salvarea aceleia de la Baia era explicată într-un fel care întrunea credința naivă în miracole (cel însărcinat cu distrugerea edificiului a orbit brusc) cu cea mai realistă cunoaștere a mijloacelor de a evita aplicarea unei hotărâri a autorității de stat (un alt dregător s-a lăsat mituit de catolici). În cele din urmă, domnul ar fi fost ucis de boierii săi la un ospăț¹. Numele de Ștefăniță va fi menționat și de Urbano Cerri în 1676, ca al unui domn „foarte rău schismatic” care, într-un trecut neprecizat, i-ar fi silit pe mulți catolici să primească botezul ortodox și ar fi distrus multe biserici ale lor².

---

¹ *Călători străini despre țările române*, VII, București, 1980, p. 80-81. Cf. I. Bianu, *Vito Piluzio. Documente inedite din arhivulu Propagandei*, în *Columna lui Traian*, s. n., IV, 1-2, 1883, p. 151-152, despre Baia: „questa chiesa, che sono 256 anni che è stata fatta da un certo principe Alessandro, è la piu bella... Questa chiesa avanti era ricca, è venuta in povertà in questa maniera: un certo Principe chiamato Stifenizza Bellicane perseguitava li catolici, se ne ando a Tergo Sireto, et spiano la chiesa e fece fare per forza scismatici li catolici, se ne ando alla Pietra e fece il simile” etc.

² *Călători străini*, VII, p. 489, n. 14. Cf. I. Bianu, *art. cit.*, p. 163: „un Principe pessimo scismatico chiamato Stefaniza obligo tutti i cattolici a ribattezzarsi (che dopo la sua morte ne tornorno molti alla fede cattolica) e distrusse molte chiese”.

Veriga precedentă dintr-un lanț de mărturii care privesc aceleași evenimente ne este oferită de „Codex Bandinus”, memoriul din 1646 al vizitatorului apostolic Marco Bandini, în care, în legătură cu mănăstirea dominicană de la Tg. Siret, pe care episcopul a găsit-o ruinată, se relatează fărâdelegile unui principe numit „de români ei înșiși în limba de rând Belikine”, *id est excorians canes*. Explicația acestei porecle Bandini a aflat-o de bună seamă din gura localnicilor: „deoarece acela nu putea suferi lătratul câinilor, le-a declarat război în toată Moldova și, din prostie, a poruncit să fie jupuiți unii în văzul tuturor, așa încât se desfăta de minune de schelălăitul lor”.

Bandini indică și el faptul că biserica din Baia a rămas singura nevătămată, fiind răscumpărată de localnici *liberalissima pretiosarum rerum donatione*, așadar prin mituirea celui însărcinat să o dărâme. La Siret, ghiulelele trase asupra mănăstirii n-au putut sfârâma zidurile decât după ce a fost spurcat izvorul făcător de minuni care-i adusese acestui sanctuar o deosebită faimă. În sfârșit, despre „Belicâne” se adaugă că „tiranul infam a îndurat în cele din urmă o foarte rușinoasă moarte, de sabia turcilor”³.

Ce se știa despre acest episod ceva mai devreme, către mijlocul secolului al XVII-lea? Franciscanul Bartolomeo Bassetti, vorbind de ruina de la Siret, în 1643, îl denunță pe un voievod Ștefan drept autorul distrugerii mănăstirii⁴. După Niccolo Barsi, a cărui descriere a Moldovei este din 1633, pe acel dușman al catolicilor îl chemase „Bellichini” (numele „Giovanni Battista” i se dă printr-o confuzie, deoarece, două rânduri mai sus, în manuscrisul acelu text era vorba de noaptea de Sânziene, *la notte di S. Gio. Battista*, același fiind și hramul ctitoriei dominicanilor)⁵. Relatarea lui Paolo Bonnicio din 1632, pe care au folosit-o probabil atât Barsi cât și Bassetti, cuprinde încă o informație, pe lângă cele precedente: Ștefăniță „Bellichina”, în vremea căruia populația catolică a fost obligată la un botez suplimentar, era „fiul natural al lui

---

³ V.A. Urechia, *Codex Bandinus*, extras din **AARMSI**, s. II, t. XVI, 1895, p. 76. Cf. Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ed. Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 229.

⁴ *Călători străini*, V, București, 1973, p. 183.

⁵ *Ibidem*, p. 81. Cf. C.C. Giurescu, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (1633)*, în *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, 1925, 1, p. 308. Am avut ocazia de a verifica pasajul la Paris, la Bibliothèque Nationale, fondul Nouvelles acquisitions latines, ms. 1891, f. 66v. Călătoria a durat până în 1639 și a ajuns în Crimeea și Georgia.

Ștefan cel Mare”⁶. Se poate presupune că, pe măsură ce ne apropiem în trecut de momentul persecuției pe care o deplângeau toți acești misionari, am avea șansa de a găsi fragmente de realitate ce au fost ulterior uitate.

Prin urmare, la Baia și la Siret circula o legendă, pe un solid temei istoric, cu privire la un moment de mare tensiune între minoritatea catolică și ceilalți locuitori ai țării. Datarea acestei confruntări confesionale ar fi putut fi încercată pe baza afirmației dominicanului Andrea Bobbi, care socotea, în 1601, că trecuseră de atunci „60 de ani”⁷, însă în 1541 domnea Petru Rareș. „Fiu natural al lui Ștefan cel Mare”, e adevărat, dar purtând alt nume decât acela pe care-l repetă toate izvoarele. Identificarea misteriosului „Belicâne” cu Ștefan Rareș a fost susținută de V.A. Urechia⁸, urmat de majoritatea istoricilor. C.C. Giurescu și Dinu C. Giurescu au crezut că această poreclă de ocară i-ar fi fost dată lui Ioan vodă „cel Viteaz”, din cauza acelor „belituri și morți groaznice” săvârșite de el, a căror amintire s-a transmis cu un resentiment tenace până la cronicarul din veacul al XVII-lea⁹. În trecut, N. Iorga admisesese ambele posibilități, adăugând totuși un semn de întrebare după numele lui Ștefan Rareș¹⁰.

Într-o lucrare a istoriografului polon Okolski apare însă știrea că cel care a nimicit conventul dominican de la Siret ar fi fost Bogdan al III-lea. Deși textul este târziu, din secolul XVII, acțiunea pare plauzibilă în contextul conflictului moldo-polon din 1509¹¹. Dispariția mănăstirii Sf. Ioan Botezătorul a fost datată și de R. Loenertz tot din vremea domniei lui Bogdan, dar documentele editate de acest învățat se opresc la 1497, când vicariatul apostolic al Moldovei era încredințat unui „Petrus de Alemannia”¹². Să fie oare o legătură între devastarea acestui centru de

⁶ *Călători străini*, V, p. 19, 25.

⁷ *Ibidem*, IV, București, 1972, p. 195.

⁸ V.A. Urechia, *op. cit.*, p. XCIX.

⁹ Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, București, 1963, p. 92-93, urmat de C.C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 274.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I-II, București, 1901, p. XXXIX. Cf. *ibidem*, p. 155, un document din 1805 afirmă că franciscanii au părăsit reședința lor de la Bacău din cauza lui „Ivonia”.

¹¹ Iulian Marinescu, *Bogdan al III-lea cel Orb, 1504-1517*, București, 1910. Vezi și C. Auner, *Cei din urmă episcopi de Siret*, în *RC*, III, 1914, p. 567-577.

¹² Raymond-J. Loenertz, *Les missions dominicaines en Orient et la Société des Frères Pèrègrinants*, IV, *La Société des Frères Pèrègrinants et les couvents dominicains de Ruthénie et de Moldo-Valachie*, Archivum Fratrum Praedicatorum, IV, 1934, p. 34. Sunt citate ordinațiile de la 23 martie 1475 și 20 mai 1478 care pun Moldova sub

misiune catolică și luptele lui Ștefan cel Mare cu polonii chiar în anii 1497-1498? Ipoteză plauzibilă, dacă ținem seama de faptul că, în cursul acțiunii de represalii întreprinse de Ștefan după respingerea oastei lui Ioan-Albert, cinci franciscani din Przemysl au fost uciși¹³.

Pe de altă parte, cercetările arheologice de la Suceava au ajuns la concluzia că și acolo a existat un lăcaș de cult catolic, scos din funcțiune în prima jumătate a secolului al XVI-lea, după 1513. Raportul de săpături specifică situația zidului bisericii: „demantelat în mod sistematic”¹⁴. Domnia lui Bogdan ia sfârșit în 1517.

Rămâne de stabilit mai precis data frământărilor interne care au dus la asemenea acțiuni contra unor comunități catolice din Moldova, precum și de urmărit legătura pe care izvoarele o atestă între aceste evenimente și personajul istoric introdus în scenă sub porecla populară de „Belicâne”.

Reluarea discuției n-ar fi fost posibilă fără neobișnuitul document pe care-l prezentăm aici: o scrisoare a umanistului italo-spaniol, de fapt lombard de origine și trăind din 1488 la curtea Spaniei, capelanul reginei Isabel, Pietro Martire d'Anghiera (1455-1526). De la el s-au păstrat o povestire a soliei sale din 1501 la Cairo (*Legatio Babylonica*) și o lucrare despre America (*De novo orbe decades octo*), semnificativă pentru cele dintâi preocupări etnografice determinate în Europa de marile descoperiri geografice. Unele informații, de pildă cele despre canibalismul indigenilor din ținuturile de curând cercetate de Columb, au un caracter senzațional care se regăsește pe deplin și în textul asupra căruia ne vom opri¹⁵.

jurisdicția provincialului de Ungaria (*ibidem*, p. 35, 46). La 2 aprilie 1494, Mihail din Suceava, până atunci vicar general al Moldovei, este înlocuit provizoriu, până la alegerea unui succesor, cu priorul conventului de la Siret, Petru, un polon, în locul căruia va fi numit alt Petru, un german, la 20 august 1497. În ambele documente, mențiunea lui Vincentius Robini din Cipru, confirmat provincial al Greciei de la 11 aprilie 1494 (cf. R. Loenertz, *Documents pour servir à l'histoire de la province dominicaine de Grèce*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 14, 1944, p. 89-90) pare să indice că Moldova și Țara Românească, după 1487, fuseseră temporar desprinse de Ungaria și au depins de Grecia.

¹³ Ilie Corfus, *Ștefan cel Mare pe o frescă polonă*, în **SMIM**, VIII, 1975, p. 201-204 (fuseseră semnalat și în **RI**, XIX, 1933, p. 295).

¹⁴ Ștefan Olteanu, în **MCA**, V, 1959, p. 609-610.

¹⁵ Giuseppe Pennesi, *Pietro Martire d'Anghiera e le sue relazioni sulle scoperte oceaniche*, Roma, 1894; Lorenzo Riber, *El humanista Pedro Martir de Angleria*, Barcelona, 1964; Eric Cochrane, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago-London, 1981. Vezi, la Margaret Hodgen, *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia, 1959, o apreciere critică cu privire la acest autor. Pentru textul pe care-l reproducem și comentăm aici vezi Pedro

Correspondența lui Pietro Martire d’Anghiera, scrisă în limba latină, după obiceiul umaniștilor, a fost tradusă în limba spaniolă, formând patru volume din colecția *Documentos inéditos para la historia de Espana* (vom cita această ediție, deoarece versiunea originală nu ne-a fost accesibilă). Într-o epocă în care circulația informațiilor era cu atât mai necesară diferitelor curți sau guverne europene cu cât sistemul de relații diplomatice permanente nu se dezvoltase încă, iar răspândirea știrilor pe calea tiparului era doar la început, Pietro Martire se însarcinează să comunice corespondenților săi – în general, prelați sau demnitari – adevărate buletine de presă. Dintre datele de interes politic astfel centralizate și redistribuite, acelea referitoare la Europa centrală și răsăriteană sporesc ca număr și ca importanță în anii expansiunii otomane din preajma bătăliei de la Mohacs.

De exemplu, în 1522, la 21 septembrie, o scrisoare mărturisește puține speranțe de a vedea recucerit Belgradul și temeri în legătură cu soarta Rodosului. Subiectul asediului insulei revine la 4 noiembrie, iar la 20 noiembrie Pietro Martire trimite marchizului de Los Vélez vestea că „o ceată foarte mică a învins trupe de turci foarte numeroase în Transilvania și în Valahia”: este, probabil, biruința câștigată la Grumazi, încă din luna iunie, de către Radu de la Afumați, cu ajutorul lui Ioan Zapolya, voievodul Transilvaniei. La 9 februarie următor, același corespondent era înștiințat că Rodosul se apără cu greu și că scrisori venite din Ungaria anunță apropierea turcilor de Buda. Pericolul ca ei să se alieze cu luteranii din Germania și Cehia era una din temele favorite ale propagandei habsburgice. Altă scrisoare, adresată arhiepiscopului de Cosenza, la 27 februarie 1523, relatând primirea unui sol rus, Iakov Ivanovici (*Jacobo de Juan*), reproduce atât textul cuvântării acestuia, cât și pe al mesajului din partea marelui cneaz Vasili III, datat de la 26 iunie 1522 și destinat lui Carol Quintul, până la care îi trebuiseră deci opt luni ca să răzbată. De cele mai multe ori, Pietro Martire nu se mulțumește cu simple zvonuri, ci își citează sursele de informație, demne de crezare: de pildă, ambasadorul Veneției, Gaspare Contarini, de la care a aflat că în tabăra de la Belgrad erau 70 000 de turci și că, dacă nu i se vor trimite ajutoare regelui Ungariei, acesta va fi silit să încheie pacea cu sultanul. De asemenea, Salinas, agent al arhiducelui Ferdinand la curtea Spaniei, a primit vești

despre o luptă, la frontiera Ungariei, în care ar fi pierit 15 000 de turci. Data scrisorii fiind 28 septembrie 1523, această victorie ar putea fi cea obținută de Radu de la Afumați în primăvara aceluiași an, înainte de a se retrage în Transilvania, însă, desigur, pierderile suferite de armata otomană sunt exagerate, ca de obicei în asemenea „comunicate de război”.

Noi lupte cu turcii și tătarii sunt menționate și la 3 august 1523, într-una dintre scrisorile adresate de Pietro Martire fostului său elev, don Pedro Fajardo, primul marchiz de Los Vélez (1477-1547). Urmează o relatare despre unele evenimente recente din „Valahia”. Afirmatia „Valahia este un ținut al sarmaților” nu lasă nici o îndoială că la origine a fost un izvor polon care se referea la Moldova. De reținut este și observația că „principele Valahiei se cheamă Vaviola” – în original, negreșit, *Vaivoda* – „ceea ce echivalează cu rege pentru noi”. Despre acesta se spune că, „fiind vecin cu Polonia”, a avut, cu câțeva vreme în urmă, un fiu, moștenitorul său, „atât de nemilos încât, nu numai că disprețuia religia, dar se desfăta supunând oamenii la noi feluri de cazne, după cum ne povestesc istoriile despre mulți tirani cruzi ca Falaris și Busiris. Acest moștenitor al regatului, încă din timpul vieții tatălui său, purta o ură adâncă tuturor celor apropiați de părintele său”. Acum intervine amănuntul ciudat că tânărul „dădea câinilor numele unor slujitori ai tatălui lui, cum ar fi cămărașul, vistiernicul, postelnicul, chelarul și alte titluri ca acestea. Cât a trăit tatăl său, își satisfăcea cruzimea față de câini”.

De la torturarea animalelor cu propria sa mână, eroul acestei povestiri de groază ajunge să-iucidă aproape pe toți sfetnicii tatălui său. „Se povestește că nu trecea nici o masă fără de vărsare de sânge. Toate faptele lui erau crude, totuși ascultați una, cea mai crâncenă din toate câte i-a fost dat cuiva să audă vreodată”. Continuarea relatării este consacrată unui boier căruia nu i se dă numele și care îl educase pe domn „ca Seneca pe Neron”. Supliciul acestui bătrân și al fiului său este o scenă înfricoșătoare, curg șiroaie de sânge, are loc un dialog între tiran și victima sa, elemente impresionante prin care textul scrisorii, sau mai degrabă originalul reprodus de Pietro Martire, capătă un caracter literar. Mai departe citim: „În acest fel a izbutit să se facă temut de toți. A poruncit marelui cancelar să vină să i se înfățișeze. Acesta, trăgând învățătură din pilda celorlalți, a refuzat să se supună. Retrăgându-se într-un castel bine întărit și adunând o oaste împotriva voievodului, a

primit sprijin din partea întregului regat. Se crede că, până în acest ceas, voievodul a și fost alungat din domnie sau a fost ucis de mâna supușilor săi”. Cu aceste informații de ultimă oră se încheie, printr-un efect de „suspense”, povestirea luptelor dintre Ștefan cel Tânăr și boierii săi.

Este de prisos a stăruii asupra identificării acelor personaje indicate numai cu funcția lor: cămărașul (Toader), vistiernicul (Ieremia), postelnicul (Cozma Șarpe), logofătul (Gavril Troțușan) etc. Luca Arbure și fiii săi au fost executați în aprilie 1523¹⁶. Cel care a luat după aceea conducerea opoziției boierești pare a fi fost Petre Carabăț, mare vornic, a cărui tentativă de a-i rezista domnului înainte de a părăsi țara este evocată în ultimul paragraf al scrisorii. Avem de a face cu un text de propagandă redactat în Polonia, asemenea acelei tipărituri, *De Walachorum tyrannis* (1553), pe care a descoperit-o și editat-o Șerban Papacostea¹⁷. I se poate chiar recunoaște data aproximativă: cel mai devreme, mai 1523. După numai două-trei luni, veștile acestea erau cunoscute și în Castilia. Evenimentele dramatice din Moldova beneficiau de interesul deosebit al Habsburgilor pentru situația frontului antiotoman.

Ecourile tendențioase din Polonia, alimentate de boierii rebeli, îi atribuie lui Ștefăniță o cruzime patologică. Nu vom tăgădui că violența este o trăsătură de caracter ereditară, atât la Ștefăniță și la vrednicul său fiu, Ioan cel Cumplit, cât și la rudele lor din Țara Românească, Vlad Țepeș și Mihnea cel Rău. A vorbi de „o tactică a terorii”, cu expresia unor publiciști americani specializați într-o mitologie macabră (Dracula și Frankenstein), nu e, de fapt, inexact.

Dar comparația cu Țepeș se impune și pe alt plan. Execuțiile comandate la masă ne amintesc de imaginea lui Vlad ospătându-se

---

¹⁶ I. Minea, *Complotul boieresc contra lui Ștefăniță vodă*, în **CI**, IV, 2, 1928, p. 188-219; N. Grigoraș, *Ștefan vodă cel Tânăr și Luca Arbore*, în **AHAI**, IX, 1972, p. 1-26; Horia I. Ursu, *Moldova în contextul politic european (1517-1527)*, București, 1972, p. 65-86. Ipoteza lansată de Maria Magdalena Székely, *Obârșia lui Luca Arbure. O ipoteză genealogică*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p. 419-429, face din Luca Arbure chiar un membru al familiei domnești: posibil nepot al lui Ștefan cel Mare. De văzut și Daniela Felicia Gheorghieș, *Moldova în sistemul politic internațional. Extrase din jurnalul cancelarului Cristofor Szydłowiecki din 1523*, în „Arhiva istorică a României”, s.n., vol. 1, 2, 2004, p. 308-323.

¹⁷ Șerban Papacostea, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Studii”, 22, nr. 3, 1969, p. 459-464.

înconjurat de țepele în care agonizează dușmanii săi¹⁸. Una din legendele din versiunea slavă a *Povestirii despre Dracula voievod* pretinde că, în temnița de la Buda, Vlad tortura șoareci și păsări¹⁹. Mai există un caz, cel al lui Ivan cel Groaznic, a cărui sinistră reputație în Occident este dovedită de anumite pasaje din cronica milaneză a lui Cerbonio Besozzi²⁰. Între alte isprăvi atribuite lui Ivan, Andrei Kurbski îl acuză că, încă de la vârsta de 12 ani, ucidea animale în chinuri²¹. Este un *topos* clasic care aparține imaginii arhetipale a tiranului. Real sau nu, faptul căruia Ștefăniță își datorează porecla a pătruns în memoria populară.

Cât despre întrebarea dacă devastarea principalelor biserici catolice din Moldova a fost opera lui Ștefăniță sau a lui Ștefan Rareș, pe care cronicarul Eftimie îl numește tot „Ștefan cel Tânăr” (în sensul de „cel mai nou”), un răspuns ar putea reieși din comparația jurământului de credință al lui Alexandru Lăpușneanu către regele Poloniei cu cele depuse de predecesorii săi, Ștefan Lăcustă și Iliăș. Documentul din 1553 cuprinde o clauză care se va repeta și zece ani mai târziu, în 1563: „vom îngădui să se repare și să se clădească în țara noastră bisericile săsești și armenești, distruse de Ștefăniță, voievodul cel rău”²². Într-adevăr, pentru cronica moldo-polonă, Ștefan Rareș este „cel turbat”²³, dar punctul de vedere oficial din vremea lui Alexandru, după căsătoria acestuia cu sora înaintașului său, este exprimat în cronica lui Azarie, care nu găsește

¹⁸ Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula)*, București, 1998, p. 284, fiind ilustrarea unei scene din narațiunea slavă despre Dracula voievod.

¹⁹ *Ibidem*, p. 193-272. Vezi și Samuel Pakucs-Willcocks, *Michel Beheim's Dracula Song as a Dark Mirror for Princes*, în *SMIM*, XXV, 2007, p. 183-196.

²⁰ *Die Chronik des Cerbonio Besozzi 1548-1563*, ed. Walter Friedensburg, Wien, 1904.

²¹ S.F. Platonov, *La Russie moscovite*, Paris, 1932, p. 104. Vezi acuzațiile contra lui Ivan IV în scrisoarea cneazului Andrei Kurbski, text tradus de J.L.I. Fennell în antologia ed. Serge A. Zenkovsky, *Medieval Russia's Epics, Chronicles and Tales*, New York, 1974, p. 366-370. Cf. Isabel de Madariaga, *Ivan the Terrible, First Tsar of Russia*, New Haven & London, 2005, p. 43, 46, 162-173.

²² Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 14, 150, 166. Faptul că și catolicii erau siliți să se convertească la ortodoxie odată cu armenii este dovedit de o cronică armenescă semnalată de Maria-Mathilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru în 2002, cf. Ștefan Andreescu, *Un nou izvor despre persecuțiile religioase din Moldova*, în *SMIM*, XXI, 2003, p. 379.

²³ *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 185.

cuvinte destul de duioase pentru a-l pomeni pe „Ștefan cel Viteaz”²⁴. Clauza cu privire la recunoașterea altor culte decât cel ortodox lipsește din textele anterioare din 1539 și 1547. Această omisiune îngăduie să se presupună că bisericile armenilor și ale sașilor, care nu erau încă decât catolice, nu aveau nevoie de vreo restaurare înainte de 1551.

În legătură cu cele petrecute atunci, avem mărturia lui Macarie, a cărui cronică îi face un merit lui Ștefan Rareș din intransigența lui ortodoxă: „a dărâmat altarele și a închis hramurile în care aduceau jertfe deșarte întunecații armeni...și pe ei înșiși i-a adus pe toți la Dumnezeu înțelepciunii și la lumina adevăratului botez, pe unii de voie, pe alții și fără de voie”²⁵. Este clar că la provocarea acestui val de intoleranță au contribuit și intervențiile polone în Moldova, dovadă că tot Polonia este cea care va cere reparații după prigoana confesională, așa că armenii, al căror comerț de tranzit depindea de relația cu Lwow, au fost direct vizați. Totodată, n-au fost cruțate nici comunitățile catolice, ale sașilor din Baia și Piatra. Zelul religios al noului domn, în contrast cu renegarea fratelui său, care era ca un stigmat asupra întregii familii, a urmărit să forțeze asimilarea unor alogeni totdeauna suspecți de a forma „coloana a cincea” a politicii polone. De altfel, în timp ce respectarea calendarului tradițional arată că armenii din Moldova rămăneau credincioși cultului gregorian („apostolic”), fiind din acest motiv atacați ca eretici de către populația românească încă din 1534²⁶, dependența lor de episcopia armeană din Lwow și Kamieniec implică adeziunea la Unirea cu Roma²⁷.

Chiar reprezentarea armenilor în scena Judecării de Apoi din frescele de la Probota, Humor, Moldovița și Voroneț, unde ei figurează alături de turci și tătari, dovedește ostilitatea cu care Biserica ortodoxă locală privea această minoritate în tot cursul primei jumătăți a veacului al XVI-lea²⁸. Deși mănăstirea Hacıgadar de lângă Suceava și biserica Sf. Cruce din același oraș au fost construite în 1512 și, respectiv, 1521, o

²⁴ *Ibidem*, p. 139.

²⁵ *Ibidem*, p. 105.

²⁶ În legătură cu diferența datelor la care ortodocșii și armenii sărbătoreau Crăciunul, ceea ce a provocat conflictul din vremea lui Petru Rareș, vezi cronică contemporană: Yaroslav R. Dachkevich, Edward Tryjarski, „*La chronique de Venise*”, *Rocznik Orientalistyczny*, XLVI, 1, 1989, p. 19, 46.

²⁷ Jean Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe - XVe siècles)*, Rome, 1977, p. 267.

²⁸ Miltos Garidis, *La représentation des «nations» dans la peinture post-byzantine*, în „Byzantion”, 36, 1969, p. 92-98.

informație despre distrugerea unei biserici armenesti la Vaslui în 1526 trebuie reținută ca indiciu al unei persecuții chiar din timpul domniei lui Ștefăniță. Însuși numele Carabăț sună foarte armeneste.

La rândul lor, „latinii” apar zugrăviți la Moldovița în aceeași procesiune a celor meniți unei veșnice osânde. Data picturii, 1537, coincide cu un moment al conflictului lui Petru Rareș cu Polonia, despre care se știe că a prilejuit și alte manifestări ale unei „propagande de război”, ca acele spectacole publice în care erau satirizați conducătorii regatului vecin²⁹. La zece ani după aceea, în timpul domniei lui Iliăș, ale cărui relații cu Polonia erau bune, catolicii nu mai sunt reprezentați în marea frescă de la Voroneț.

Despre o persecuție a armenilor sub Iliăș s-a vorbit³⁰, punându-se în legătură mărturia picturii de la Voroneț, din 1547, dar nerelevantă în acest caz, deoarece se încadrează într-o serie, cu decapitarea hatmanului Petru Vartic la 7 aprilie 1548. Nu e însă sigur că Vartic ar fi fost de origine armeană³¹. În centrul baladei „Vartici” este doamna „Ileana”, a cărei dragoste vinovată, pe care o interzice rudenția spirituală cu personajul eponim al cântecului, are consecințele cele mai dramatice. Tot acolo apare și un „Ștefan vodă”, din a cărui poruncă este executat „Vartici”³².

Revenind la Ștefăniță și la represiunea brutală a opoziției boierești, M. Berza a atras demult atenția asupra legăturii dintre revolta marii boierimi împotriva autorității domnești și situația economică creată în Moldova prin luarea în stăpânire de către turci a Mării Negre, ceea ce reducea considerabil participarea țării la comerțul internațional³³. Efectul acestor împrejurări trebuie văzut în faptul că Ștefan cel Tânăr, deși trimetea la Poartă declarații de devotament, adresa în același timp lui

---

²⁹ Victor Eskenasy, *Un nou izvor referitor la prima domnie a lui Petru Rareș*, în „Studii”, 26, 1973, 1, p. 137-144.

³⁰ Rodica Ciocan-Ivănescu, *Un épisode de l'histoire des Arméniens de Moldavie au XVIe siècle*, în *SAO*, 7, 1968, p. 215-232.

³¹ Voica-Maria Pușcașu, *Piatra de mormânt a hatmanului Vartic*, în *AG*, VII (XII), 2000, 1-4, p. 113-122. Vezi Maria Magdalena Székely, *Boierii lui Petru Rareș, studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 304-320, exprimându-și îndoiala față de originea armenescă atribuită personajului.

³² Adrian Fochi, *Femeia lui Putiphar (K 2111). Cercetare comparată de folclor și literatură*, București, 1982, p. 14-41, 255-265. Vezi și Anton Balotă, *Funcțiunea socială a cântecului bătrânesc. Balada lui Vartici*, în „Revista de folclor”, 3, 1958, 2.

³³ M. Berza, recenzie la Horia I. Ursu, *Domnia lui Ștefăniță Voievod. Zece ani din istoria politică a Moldovei (1517-1527)*, Cluj, 1940, în *RHSEE*, XVIII, 1941, p. 286-288.

Sigismund I al Poloniei un patetic apel la cruciadă, încheiat cu o amenințare fățișă: „Să nu piară creștinătatea tocmai în zilele Măriei Voastre, căci, dacă astăzi Dumnezeu va pedepsi țara noastră, Moldova, să nu se îndoiască Măria Voastră că mâine o să vină rândul și pentru alte state creștine”³⁴. Acesta fusese și argumentul folosit neconținut de Ștefan cel Mare în tratativele cu aliații săi. Dar el se întâlnește mai cu seamă în corespondența cu Polonia a lui Petru Rareș, a cărui exclamație din 1541: „pe noi ne-au dat creștinii păgânilor” dezvăluie motivul adânc al suspiciunii față de catolici pe care o constatăm³⁵.

Față de această atitudine energică și autoritară care, înainte de Rareș, fusese și a lui Ștefan cel Tânăr, politica boierilor nu este alta decât aceea care se poate recunoaște până la Ieremia Movilă³⁶. O exprimă perfect declarația lui Avram din Bănila în 1546: cucerirea otomană este un fapt împlinit „din păcatele domnilor noștri...nu mai avem ce face până ce nu se va milostivi Domnul să ne scoată pe noi din mâna păgânilor, sau” – adaugă solul, adresându-se lui Sigismund I – „un oarecare domnitor creștin, ca Măria Ta regească, să ne poată scăpa” etc.³⁷. Formula „din păcatele domnilor noștri” are un sens precis în acest context, făcând aluzie la excesele autocratice de care boierimea îi învinuia atât pe Ștefan cel Mare, cât și pe urmașii săi direcți.

Polonia, la rândul ei, prin legăturile sale cu Occidentul, a jucat un rol capital în formarea și difuzarea unei legende negre a lui Ștefan cel Tânăr. Aceasta s-a dezvoltat pe terenul pregătit de povestirile despre Vlad Țepeș. Treptat, s-a ajuns la o contopire a celor doi domni omonimi, din 1523 și din 1551, a căror politică s-a caracterizat prin independență față de Polonia și prin maximă duritate față de boieri, într-un unic personaj, „Belicâne”, enigmă astfel în sfârșit dezlegată. Anecdota sinistă a fost utilizată de propaganda catolică și, într-un mediu clerical, ea s-a putut amplifica prin referirea subînțeleasă la un joc de cuvinte în limba latină, care-i numea în batjocură „*Domini canes*” pe călugării din ordinul Fraților Predicatori, deținătorii sanctuarului de la Siret.

---

³⁴ N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p. 188-189.

³⁵ Ilie Corfus, *op. cit.*, I, p. 52.

³⁶ Andrei Pippidi, *Ieremia Movilă. Schiță de portret*, în vol. *Movileștii, istorie și spiritualitate românească*. II. *Ieremia Movilă, domnul, familia, epoca*, Sf. M-re Sucevița, p. 79-92.

³⁷ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 132.

Totuși, relatarea lui Pietro Martire d'Anghiera nu interesează numai un episod al istoriei politice sau ecleziastice. Ea se înscrie la locul ei într-o serie de mărturii, nu toate false, care, interpretate din punctul de vedere al notorietății europene a românilor, rămân multă vreme, până la intrarea în epoca modernă, într-o zonă a mitului și, am adăuga, fără teamă de anacronism, a faptului divers senzațional.

ANEXĂ

„Mas oye un nuevo ejemplo de crueldad i precisamente por nuevo es digno de relatarse. Valaquia es una region de los sarmatas. El Principe de Valaquia – cercano a Polonia – tuvo un hijo heredero en estos tiempos, tan despiadado que, ademas de despreciar la religion, se deitaba en aplicar unos nuevos tormentos a los hombres, lo mismo que las historias nos cuentan de muchos y crueles tiranos como Falaris z Busiris. Esto heredero del reino – aun en vida de su padre – profesaba un odio profundo a todos los familiares de su progenitor. Gustaba mucho de las jaurias de perros, a los curles imponia los nombres de los servidores de su padre, tal como camerero, tesorero, despensero, economo y otros por el estilo. Mientras vivio su padre, desahogaba su crueldad en los perros. Mandaba despedazar un perro en su presencia y, a menudo, le daba muerte con sus propias manos a quel que llevaba el nombre del criado de su padre que mas odiaba. Muerto el autor de sus dias, y una vez que empuno las riendas del reino, Bramando contra ellos dio salida a su iracundia, matando a casi todos. Y no solo se daba por satisfecho el su espiritu con que los degollasen, sino que sentia un gran deleite viendo correr por el pavimento de la sala los rios de su sangre. Cuentan que no tornaba comida alguna sin que en ellas habiera efusion de sangre. Todos sus actos eran crueles, pero oye uno, el mas cruel de todos, que jamas fue oido de ningun otro: tenia por preceptor un egregio varon, designado por su padre para que lo educase como Séneca a Neron. Agitado por los estímulos de la consciencia, mando venir antes de la cena al preceptor, al cual dio muerte ante la mesa ya preparada para la comida. Cuando el padre todavia no estaba muerto por completo, hizo traer el hijo, al cual se dirigió diciendo: „Conosces a ese que esta ahi tendido?” A lo cual respondió el joven desdichado: „Lo conozco, oh, rey. Es mi padre.” Pero de nada le

servio ni el respeto, ni la piedad para con el padre. Sobre el cuerpo de este, que todavia respiraba y vomitaba sangre diuribo al hijo y lo degollo, tinendo en sangre del hijo el cadaver del padre moribundo. De esta manera llego a hacerse temible para todos. Mando venir a su presencia al Gran Canciller. Aleccionado éste con el ejemplo de los otros, se nego a obedecer. Retirose a un castillo bien fortificado y, reunido un ejército contra el Vaivoda, arrastro consigo a todo el reino. Piensan que a estas horas el Vaivoda habra sido expulsado de su reino o habra muerto a manos de los suyos”.

“BELICÂNE” - LEGEND AND REALITY

Abstract

Several 17th century sources (reports of Catholic missionaries) mention a tradition about a prince of Moldavia whose surname ‘The Dog-Skinner’ evoked scenes of unsurpassed savagery. The same notorious character had cruelly persecuted the Catholics in his country. His name was Stephen: this leaves us the choice between Stephen IV (1517-1527) and Stephen VI (1551-1552). The last one was best-known for enacting a ruthless persecution against the Armenians, in order to convert them to the Orthodox faith. The action against Catholics must have had the same meaning, but was also stirred by the clash of interests with the neighboring kingdom of Poland, a constant defender of Catholicism in that region. However, Stephen IV was a comparable figure by his autocratic dealing with his vassals. He is described as a brutal and disloyal man in a letter written in 1523 by the Italian humanist Pietro Martire d’Anghiera, who was then living at the Spanish Court. The letter describes the tremendous bloodshed that determined a rebellion against the prince among members of the Moldavian nobility. It is a significant document, certainly inspired by the Polish version of the evil practices with which the realm of Moldavia was oppressed. The worst charges against Stephen VI will repeat what had already been said about the bad old ways of Stephen IV. Therefore, the two were confounded in the same tradition which was preserved by popular memory. Indirect evidence confirms that Armenians and Catholics had been regarded as heretics during the first half of the 16th century, at least in moments of defiance against the Ottoman Empire and Poland. Poland’s influence was always great in the West and contributed to create a Black Legend of despotism, usefully employed against the Romanians every time an opportunity presented itself of imposing religious unity as a barrier to conquering enterprises of their neighbors.

LA CONVERSION A L'ISLAM DU PRINCE ILIAȘ RAREȘ. UN NOUVEAU TEMOIGNAGE

MATEI CAZACU (Paris)

Voici presque un siècle que les historiens roumains s'interrogent sur les motivations et les circonstances de la conversion, le 30 mai 1551, du premier prince roumain à avoir officiellement abandonné la foi chrétienne pour devenir «Turc»¹. Un document publié voici 30 ans mais qui semble n'avoir pas attiré l'attention des spécialistes, nous permet d'apporter quelques éclaircissements à cet événement et à ses conséquences immédiates pour l'histoire de la Moldavie. Il s'agit d'une lettre de Bernard Pretwicz, staroste de Bar², adressée au duc Albert de Prusse à une date inconnue, mais qui doit être placée fin juillet-août 1551³. L'importance de cette source tient au fait qu'elle est basée sur le récit d'un membre de la suite du prince Iliăș et qui semble avoir été témoin oculaire des événements qu'il raconte. En effet, le récit est clair et empreint de dramatisation, car il présente la conversion du prince comme le

---

¹ Voir la bibliographie de la question chez G. Ignat et D. Agache, *Cu privire la politica urmasilor lui Petru Rareș (1546-1552)*, dans *AHAI*, 15, 1982, p. 149-161; C. Rezachevici, *Cronologia domnilor din Tara Româneasca si Moldova a. 1324-1881, I, sec. XIV-XVI*, Bucarest, 2001, p. 590-604.

² Pour sa biographie, cf. M. Berindei et G. Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545*, Paris-Cambridge.Mass, 1987, p. 102 et suiv.

³ C. Lanckoronska, *Elementa ad fontium editiones*, 50, *Documenta ex archivio regiomontano ad Poloniam spectantia*, XX Pars HBA, B 4, 1549-1568, Rome, 1980, p. 38-42, n° 547. L'éditrice a daté la lettre, qui ne porte aucune mention de lieu et de date, post VII. 1550, ce qui est une erreur pour 1551. Curieusement, elle a échappé à l'attention de N. Iorga qui en a publié d'autres du même fonds dans *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, București, 1899, p. 328 et suiv., et, du même, *Studii și documente*, 23, Bucarest, 1913, p. 57-61. Sur le verso de la lettre de Nicolas Sieniawski en date du 24 août 1551 et qui est légèrement postérieure à celle de Pretwicz, on y lit la notice suivante : «bei Pretwicz Diener wider beantwort» (N. Iorga, *op. cit.*, p. 61). Ceci signifie que la lettre de Pretwicz était déjà arrivée.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXVII, 2009, p. 75-78

résultat des pressions considérables et du véritable chantage auquel avait été soumis ce jeune homme d'à peine vingt ans⁴.

Voici donc le déroulement des faits selon ce témoignage: Iliaş est convoqué par le sultan Soliman à Constantinople et il s'y rend avec une suite d'environ 300 hommes (100 chevaux disent d'autres sources) dont les membres du conseil princier au nombre de 12 (heren des wallachischen lantzrat, der seint ain oder 12 man bey in gewessen)⁵. Le troisième jour de son arrivée (ou quatrième selon un autre témoin), le sultan, nommé «le Turc» (der Dierckh) lui ordonne de se convertir, lui, les membres du conseil et toute sa suite, sous peine de l'exil au-delà des mers d'où il ne reviendrait plus jamais dans son pays. En revanche, s'il accepte la conversion, il sera élevé à un rang beaucoup plus élevé, tel qu'il ne l'avait jamais été. Le sultan adresse cet ultimatum également aux conseillers (ratten), leur promettant l'exemption complète d'impôts sur les biens leur vie durant, et l'élévation au rang de «frey heren» dans «le pays» (in dem lant, donc la Moldavie ou bien l'Empire ottoman). Le prince demande un délai de réflexion de trois jours, mais le sultan lui transmet par Rüstem pacha qu'il ne lui accorde qu'un seul jour. Ainsi, le lendemain Iliaş déclare vouloir se convertir et le jour d'après il se soumet au rituel. Le sultan lui offre alors la moitié de la Moldavie («so hat im der Dirckh das halb wallachisch lant eingegeben») et sept châteaux⁶.

Laissons un moment ce document pour introduire un autre texte, dû lui aussi à un témoin oculaire qui se trouvait à Istanbul le jour où fut fêtée la circoncision d'Iliaş. Il s'agit de Pierre Gilles (Petrus Gillius, 1489-1555), auteur d'une description de Constantinople parue à Lyon en 1561 sous le titre *De Topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor* et rééditée à plusieurs reprises jusqu'au XVIIIe siècle. Dans le deuxième livre de son ouvrage, Pierre Gilles décrit le Colosse de maçonnerie jadis recouvert de plaques de bronze érigé par Constantin le Grand au milieu de l'Hippodrome où se déroulèrent certaines des festivités de ce jour de 30 mai 1551: «Ce Colosse est plus

⁴ Selon Șt. Gorovei, *Familia lui Petru Rareș*, dans L. Șimanschi (éd.), *Petru Rareș*, Bucarest, 1978, p. 268.

⁵ Le sens obscur de la fin de la phrase, «ain oder 12 man» se corrige de lui-même dans les paragraphes suivants lorsqu'on parle de la décapitation de quatre d'entre eux et des huit qui rentrent vivants au pays.

⁶ Voir les détails dans la lettre de Nicolas Sieniawski chez N. Iorga, *Studii și documente*, 23, p. 59-60: en tout 15 «arces et oppida» nommément désignées.

élevé que l'Obélisque. C'est sur sa cime qu'un jour de fête où l'on célébrait la circoncision du prince de Moldavie, j'ai vu un bateleur expérimenté monter et en descendre indemne. Lui ayant succédé, un second, moins habile, monta de même à la cime. Mais la hauteur lui brouilla tant la vue que, désespérant de descendre pour autant qu'il banda ses forces, il se jeta loin en avant du Colosse, pour ne pas tomber sur la base. C'est ainsi qu'on le vit tomber droit, les pieds profondément fichés en terre, mort sur le coup»⁷.

Revenons maintenant à la délégation moldave. Après la conversion d'Iliăș, le sultan ordonne aux quatre conseillers (heren) et aux autres («eelleyten», nobles ou membres de la délégation) de se convertir à leur tour, sinon ils auraient la tête coupée. Leur réponse, qui anticipe d'un siècle et demi celle de Constantin Brâncoveanu, est sublime et mérite d'être reproduite : «Ainsi ils ont fait dire au Turc qu'ils préférèrent donner leur vie plutôt que d'abandonner la foi chrétienne» (So haben sie dem Tirckhen lassen sagen, e das sie zu Dyrckhen weren wellen, ee wellen sie das leben geben, e das sie den cristischen gelauben abtreten wolten). Soliman fait alors décapiter quatre conseillers (heren) et quatre autres nobles (eelleyten) devant les autres et leur fait dire: «Si vous ne vous convertissez pas, vous allez subir le même sort que ceux dont les têtes gisent ici». Alors, continue le document, «Tous ensemble ont dit et se sont écriés: Plutôt que de devenir Turcs, nous préférons gésir comme ceux-là et nous préférons subir avec joie la mort» (Soliman «hat darnach die heren undt al vier sich gefattert und hat in lassen sagen, ob sie nit zu Tyrckhen were wellen, so wel er in allen die khepf lassen abschlagen. So haben sie dem Tirckhen lassen sagen, e das sie zu Dyrckhen weren wellen, ee wellen sie das leben geben, e das sie den cristischen gelauben abtreten wolten. Alspalt hat der Tirckh auss den heren ier fyer genumben und van den eelleyten Auch fyer und hat inen die khepf lassen abschlagen vor im un hat den andtern lassen sagen: Ob ier nit zu Tirckhen weren wolte, so wert ier Auch also lygen wie die an die khepf. So haben sie al mit einander gesagt und geschriren: E das wir zu Tyrckhen weren wellen, e wellen wier al also lygen wie die da lygen und gern den tot erleytten»).

---

⁷ Pierre Gilles, *Itinéraires byzantins*, éd. J.-P. Grégois, Paris, 2007, p. 333. (Collège de France-CNRS. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 28).

Face à leur détermination, le sultan ordonna alors de les jeter en prison où, neuf jours durant, ils subirent des tortures telles, qu'ils auraient préféré la mort (Was man mit inen gethan hat in den 9 tagen, sie hetten vyl lyeber den tot gelitten). Au bout de ce long calvaire, voyant qu'il n'y avait rien à faire, les Turcs les remirent en liberté, leur confisquèrent tous leurs biens et les renvoyèrent en Moldavie. Seuls les huit membres du conseil (herren) ont eu droit aux chevaux, les autres sont revenus à pied.

Arrivés à Suceava, le prince Ștefan leur demanda ce qui leur était arrivé. Ici le récit devient personnel, la reproduction du discours des participants: «Ainsi, ils lui ont rapporté que le frère de notre seigneur le voïévode s'est fait Turc et les autres conseillers ont été décapités, et nous sommes rentrés tels que tu nous vois» (So habens in perycht, das den pruetter unsser her der weywote schon einTirckh waren ist, und die anndteren heren sein gekhepft, und wir seint herausskhumen, wie du uns siechst).

Le prince prend la décision de rassembler tout le pays (lantschafft), donc l'Assemblée du pays, pour lui annoncer la nouvelle. Cette Assemblée comptait, selon l'informateur de Pretwicz, 60 000 hommes (armée comprise, semble-t-il), un chiffre que l'on ne retrouve pas dans d'autres sources. La décision unanime de l'Assemblée a été de refuser le retour d'Iliăș, d'offrir la couronne à Ștefan à condition qu'il promette et jure de les défendre des Turcs et qu'il soumette le pays et toute la population au roi de Pologne auquel il demandera un traité écrit en bonne et due forme. Par conséquent, le prince a envoyé ses ambassadeurs au roi avec la promesse de se soumettre à son pouvoir. C'est ici qu'intervient l'épisode du prétendant moldave Ivan identifié avec Ion Vodă cel Cumplit (Viteaz), épisode que Pretwicz décrit en détail affirmant qu'il s'agissait d'un fils de Bogdan III.

**SI E FATTO TURCHO: DI RICCO POVERO, DI SIGNOR SCHIAVO.
BAILUL VENEȚIAN BERNARDO NAVAGERO DESPRE
TURCIREA LUI ILIAȘ RAREȘ**

OVIDIU CRISTEA

La începutul relatării sale ținută în fața Senatului la 14 mai 1789, după revenirea din misiunea la Constantinopol, bailul Girolamo Zulian a ținut să aducă un omagiu unui ilustru predecesor. Potrivit cuvintelor sale „Ar fi fost poate de dorit ca o persoană mai destoinică decât mine să examineze cauzele și evoluția declinului acestui Imperiu (= Otoman) precum [despre] cauzele și progresele expansiunii sale a vorbit în vremuri destul de diferite de ale noastre Bernardo Navagero în celebra sa relatare citată”¹. Prin urmare, relatarea lui Navagero ținută în anul 1553² constituia încă, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, un model pentru orice supus al *Serenissimei* Republici care ar fi avut privilegiul de a primi o misiune pe malurile Bosforului.

Fără a se fi bucurat de ample studii monografice, Bernardo Navagero nu este totuși o figură necunoscută pentru cei care s-au intersectat, fie și pentru scurtă vreme, cu istoria diplomatică a Veneției în secolul al XVI-lea. Născut în 1507, Navagero a avut o carieră impresionantă fiind, pe rând, *podestà* al Padovei, senator în cetatea lagunelor, membru al Consiliului celor Zece și secretar al dogelui. Către sfârșitul vieții a devenit cardinal (în 1560), apoi episcop al Veronei în 1562. De-a lungul timpului a avut de îndeplinit mai multe misiuni diplomatice; a fost trimis de *Serenissima* Republică la dieta de la Speyer

---

¹ *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*. Vol. XIV *Costantinopoli. Relazioni inedite*, a cura di Maria Pia-Pedani Fabris, Padova, 1996, p. 1041: “*Converebbe anche forse chi meglio di me sapesse esaminare le cause e li progressi della precedente decadenza di quel Imperio, come delle cause e dei progressi del suo ingradimento trattò in tempi assai diversi dai nostri Bernardo Navagero nella sua celebre relazione citata*”. Mulțumesc și pe această cale d-lui Ștefan Andreescu care mi-a atras atenția asupra acestui izvor.

² *Le Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto* editat de Eugenio Alberi, s. III, vol. 3, Firenze, 1855, p. 33-110.

(1543), iar apoi a reprezentat cetatea Sfântului Marcu în trei dintre cele mai prestigioase capitale: Constantinopol (îndeplinind funcția de bail între anii 1550-1552)³, Roma (1555-1559) și Paris (1559-1560)⁴. Misiunea sa la Înalta Poartă nu a scăpat atenției istoricilor fiind analizată de Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru într-un studiu publicat în 1984, contribuție ce a evidențiat, pe bună dreptate, calitățile de negociator ale bailului⁵. Deși nu a avut de negociat tratate de pace sau litigii teritoriale, Bernardo Navagero a dus la bun sfârșit spinoasa chestiune a achiziționării unor cantități de grâne din Imperiul Otoman, a obținut pentru Veneția dreptul la pescuit în apele otomane și, nu în ultimul rând, a fost în măsură să elibereze din captivitate 220 de supuși ai Republicii⁶. Dincolo de relatarea susținută în fața Senatului la revenirea din misiune, Bernardo Navagero a transmis regulat spre metropolă 116 rapoarte, redactate între 6 august 1550 și 28 iunie 1552, referitoare la evenimentele de seamă din Imperiul Otoman. Referirile abundente la lupta pentru supremație cu Habsburgii conțin și mențiuni despre situația Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești. Dintre acestea o privire mai atentă merită a fi acordată însemnărilor despre situația din vara anului 1551 atunci când un domn al Moldovei, sosit la Constantinopol cu tributul datorat Porții, a ales să își părăsească credința trecând la Islam. Aceste documente sunt, din câte știm, în bună măsură necunoscute istoriografiei noastre. Precizarea în bună măsură are în vedere faptul că un rezumat a două dintre rapoartele lui Navagero a fost publicat de Andrei Veress în culegerea de documente privind istoria Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești în secolul al XVI-lea. Istoricul amintit a folosit un sumar al rapoartelor nu

---

³ Maria Pia Pedani, *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*, Venezia, 2000, p. 24.

⁴ Informații sumare despre familia și cariera lui Bernardo Navagero pe site-urile www.fiu.edu/~mirandas/bios.1561.htm#Navagero; it.wikipedia.org/wiki/Bernardo_Navagero (accesate la 28.07.2009); date biografice despre bailul venețian și la Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Une relation vénitienne sur l'Empire ottoman à l'époque de Süleyman le Magnifique*, în *Varia Turcia IV. Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes VIth Symposium Cambridge 1st-4th July 1984*, ed. by Jean-Louis Bacqué-Grammont, Istanbul-Paris-Leiden, 1987, p. 136-145; republicat în Eadem, *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, publié par les soins du Dr. Cristina Feneșan, Istanbul, 2006, p. 175.

⁵ M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Une relation vénitienne* p. 175-185.

⁶ *Ibidem*; același studiu a pus în lumină rolul important pe care l-au jucat în reușita misiunii relațiile lui Navagero cu dragomanii Giansino Salvago, Yunus beg și urmașul acestuia, Ibrahim.

documentele originale. Acest fapt explică și unele neconcordanțe; unele informații care în rezumatul publicat de Andrei Veress se regăsesc sub data de 14 iunie sunt conținute într-un raport expediat de bail la 20 iunie; tot astfel știri dintr-un rezumat purtând data 1 august au corespondent într-un *avviso* datat 27 iulie. Este posibil ca aceste nepotriviri cronologice să se datoreze nu atât unei neatenții a autorului rezumatelor, cât faptului că acesta a folosit rapoarte ale bailului care nu au supraviețuit trecerii timpului.

Înainte de a prezenta conținutul acestor rapoarte se cuvin făcute două precizări metodologice. Prima are în vedere o deficiență pe care mi-o asum. Timpul avut la dispoziție nu mi-a permis copierea integrală a rapoartelor bailului, așa cum ar fi fost de dorit; am selectat doar informațiile pe care le-am considerat de interes pentru istoria românilor, procedeu care desprinde aceste știri de contextul căruia îi aparțin. Astfel, anumite nuanțe se șterg și se poate crea iluzia că interesul bailului s-a concentrat pe istoria românilor ceea ce ar fi, evident, fals. Acest neajuns este, doar în parte, suplinat de faptul că rapoartele baililor au avut o structură eterogenă fiind compuse prin reunirea totalității știrilor ajunse la un moment dat în capitala imperiului. Altfel spus, fiecare *avviso* a fost un fel de „Jurnal” al lui Marino Sanudo în miniatură, știrile de la Alexandria, Damasc și Beirut fiind puse laolaltă cu cele de la Buda, Viena, din Transilvania, din Valahia sau din Moldova. În felul acesta sper că nu am distorsionat foarte mult informația documentului; trebuie spus, oricum, că știrile despre Moldova constituie o rubrică separată în cuprinsul textului și că acestea nu sunt integrate de bailul venețian într-o viziune generală asupra politicii Imperiului Otoman în Europa Central-Răsăriteană. În plus, impresia care se degajă este că Bernardo Navagero a inclus știrile despre Moldova doar ca urmare a convertirii lui Iliăș Rareș considerată a fi un eveniment ieșit din comun.

A doua precizare are în vedere modul de folosire a informației. Evident orice istoric este tentat să compare o sursă nouă cu documente deja cunoscute referitoare la aceeași problemă. Chiar dacă un astfel de procedeu este legitim trebuie să ținem cont că texte referitoare la aceleași evenimente ar trebui să presupună grile de lectură diferite pentru că sursele de informare, intențiile, data de redactare, dimensiunile textului au fost altele. Pentru cazul turcirii lui Iliăș Rareș mă mulțumesc să semnaliez faptul că o parte dintre informațiile lui Navagero se regăsesc într-o formă sau alta în rapoartele solului Habsburgilor, Giovanni Maria Malvezzi.

Este greu de spus dacă sursa/sursele de informație a celor doi a/au fost aceeași/aceleași. Navagero a datorat o parte din însemnările lui Yunus beg, același personaj fiind apreciat ca foarte favorabil intereselor lui Ferdinand I într-o scrisoare trimisă de Malvezzi la 17 aprilie 1551⁷. Ar fi de asemenea de notat că la 17 decembrie 1550 Malvezzi se plângea că, spre deosebire de predecesorul său, Alvise Rhenier, Bernardo Navagero nu îi împărtășea veștile pe care le expedia la Venetia⁸ și ar fi de știut în ce măsură această discreție a fost păstrată de reprezentantul Venetiei pe toată perioada misiunii sale. Dacă este să dăm crezare lui Malvezzi relațiile nu s-au îmbunătățit, un raport aprilie 1551 precizând că Navagero este „un mare ticălos și pe unde poate caută și nu se dă în lături de la orice rele intenții la adresa Majestății Voastre”⁹. Prin urmare este puțin probabil ca cei doi emisari să se fi influențat reciproc în știrile pe care le-au transmis în legătură cu convertirea lui Iliș Rareș.

În sfârșit, menționez că am preferat să aranjez evenimentele în succesiunea lui Bernardo Navagero, nu în felul în care au fost reconstituite de istoriografia modernă. A comenta un text de secol XVI pornind de la achizițiile cognitive ale unei școli istoriografice ar însemna o distorsionare în plus pentru că valoarea de adevăr sau de fals a documentului ar fi stabilită pornind nu de la conținutul intrinsec al acestuia, ci prin așezarea pe un pat al lui Procust. În plus, acest pat al lui Procust este creat nu în urma unei cunoașteri nemijlocite a subiectului, ci printr-un proces de cercetare care presupune o sumedenie de aproximări și simplificări.

---

⁷ *Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatiche Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prachtigen*, bearbeitet von Srecko M. Dzaja unter Mitarbeit von Günther Weiss, München, 1995, doc. 220, p. 575: “spero de haver bon aiuto da Jonusbey el qual è risanato et è molto favorevole alli negotii de V.re M.tà”.

⁸ *Austro-Turcica 1541-1552*, doc. 201, p. 534: “o sia per comissione della Signoria, o sia per malignita particolare, o negligentia de questo bailo novo ditto messer Bernardo Navagiero (...) bailo qua, non se continua con quella diligentia qual faceva el bailo passato meser Alouisio Rhenier a darne con diligentia et amorevoleza li avisi per tempo quando che expedia a Venetia”.

⁹ *Austro-Turcica 1541-1552*, doc. 220, p. 577: “Questo Navagero, bailo de’ Venetiani, si è un gran tristo et dove puole cerca et non manca de far ogni malo officio contra le V.re M.ta, dando le botte et ascondendo le braccie”.

22 mai 1551: Voievodul Bogdaniei intră în scenă

Raportul întocmit la această dată cuprinde rezumatul unei audiențe acordată bailului de marele vizir, Rustem pașă, discuția concentrându-se pe problema relațiilor habsburgo-otomane. Marele vizir își manifesta nemulțumirea față de manevrele diplomatice ale lui Ferdinand de Habsburg și față de pregătirile militare ale acestuia. Pentru Rustem pașă asemenea proiecte nu aveau sorți de izbândă pentru că, pe de o parte, fratele Gheorghe nu l-ar fi trădat pe fiul lui Ioan Zapolya, iar pe de altă parte pentru că Poarta dispunea de o forță militară superioară la care se adăugau oștile tătarilor, Țării Românești și Moldovei¹⁰. Interesantă în analiza demnitarului otoman este afirmația că sultanul nu avea nevoie de bani și că deși ar fi putut impune Habsburgilor un tribut de 200 000 de ducați pe an, s-a mulțumit doar cu simbolică sumă de 30 000 de ducați. Dialogul a sondat și intențiile Veneției, Rustem pașă afirmând că pe lângă un ajutor militar de 50 000 de oameni trimis de Carol Quintul, Ferdinand I s-ar fi întemeiat și pe încheierea unei alianțe cu Franța, Veneția și alți principii creștini. Aceste informații, care sosiseră direct de la Viena, au fost negate de bail care a replicat că Veneția nu intenționa să rupă pacea cu Imperiul Otoman. Finalul raportului din 22 mai include primele informații despre Moldova. Acestea precizau că din „*Vallachia bassa*” numită și „Bogdania” a sosit un voievod. Data sosirii nu este menționată, Navagero dovedind o ușoară imprecizie prin formula „zilele acestea” (*questi di*). Foarte probabil intrarea în capitala Imperiului Otoman a avut loc la 21 mai dată menționată într-un raport al ambasadorului Habsburgilor la Poartă, Giovanni Maria Malvezzi¹¹.

Fără a menționa numele domnitorului, bailul preciza că este cel mai mare dintre cei trei frați și că mama acestora joacă un rol important în conducerea țării. Motivele acestei sosiri erau legate, potrivit aceluiași raport, de obligația asumată de Petru Rareș de a se prezenta la fiecare trei

---

¹⁰ Același punct de vedere se regăsește într-un document din 17 mai 1551 în care turcii o informau pe regina Isabella că se poate folosi de oștile din Țara Românească și Moldova împotriva imperialilor, v. Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, *Acte și scrisori (1527-1572)*, București, 1929, doc. 48, p. 47.

¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, II/1, București, 1891, doc. CCXXXVIII, p. 263. Aceeași dată fusese propusă de d-l Andrei Pippidi, *Criza politică din Moldova anilor 1547-1564. O mărturie neașteptată*, **RI**, XVI, 2005, 1-2, p. 156.

ani la Poartă pentru a săruta mâna sultanului¹². Această îndatorire nu fusese însă respectată cum nu fusese nici cea care ar fi obligat pe domnul Moldovei să dăruiască în fiecare an doi cai „cancelarului” (*stebangibassi*)¹³ Porții.

Raportul venețian sugerează deci că inițiativa înfățișării în fața sultanului ar fi aparținut Porții care ar fi trimis poruncă domnului Moldovei să se prezinte de urgență la Constantinopol. Ar fi însă hazardat să considerăm această opinie drept decisivă deoarece în redactarea raportului său Navagero a utilizat exclusiv perspectiva otomană. Chiar și așa este de remarcat precizarea conform căreia Iliș Rareș ar fi refuzat să ofere caii menționați anterior preferând să cheltuiască 100 000 de ducăți pentru a cumpăra țesături scumpe pe care să le ofere sultanului. În acest punct Navagero inserează o notă referitoare la dezamăgirea negustorilor care sperau să obțină profit din vânzarea unor asemenea stoffe. Potrivit unei dispoziții a marelui vizir țesăturile urmau a fi achiziționate de la tezaurul (*casna*) imperial ceea ce însemna că sultanul făcea cea mai profitabilă afacere. Vindea o marfă la prețul dorit pentru ca, ulterior, să o primească în dar. În acest prim text portretul domnului Moldovei este foarte slab conturat; informațiile sunt corecte, dar insuficiente. Nu i se dă numele, dar, în schimb, i se precizează vârsta – 22 de ani¹⁴ – ceea ce intră în dezacord cu mărturia lui Antonio Pandolfi, valorificată de Andrei

---

¹² Același interval de timp este menționat și de Malvezzi, *loc. cit.*: „*El Signor Moldavo alli vinti uno del presente e venuto qua con cento cavalli vel circa a basar la man al Turcho perche e obligato a venire ogni tre anni in persona con un presente*”; același document e publicat în *Austro-Turcica 1541-1552*, doc. 229, p. 590. Georgeta Ignat, Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș*, **AIIAI**, XV, 1978, p. 159 au interpretat greșit cuvintele „*e venuto qua con cento cavalli vel circa*” care spun că Iliș s-a prezentat cu o suită de aproximativ 100 de persoane, nu că a oferit în dar 100 de cai. Este adevărat că un raport ulterior al lui Malvezzi menționează un dar în cai, dar fără a menționa o cifră.

¹³ Probabil o formă coruptă pentru *ser nișandji*; mulțumesc d-lui Nagy Pienaru pentru această sugestie.

¹⁴ Desigur vârsta indicată de venețian este una orientativă, chiar dacă este de presupus că și această informație i-a fost oferită de dragomanul Porții, Yunus beg. Dacă această cifră este corectă anul nașterii ar fi 1529. Pentru alte puncte de vedere în privința anului nașterii lui Iliș vezi Georgeta Ignat, Dumitru Agache, *Cu privire la politica*, p. 151 “născut prin 1530”; Constantin Rezachevici, *Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, vol. I, sec. XIV-XVI, București, 2001, p. 589 observa că „nu se știe când s-a născut Iliș”; pentru începutul anului 1531 s-a pronunțat Ștefan S. Gorovei, *Familia lui Petru Rareș*, în vol. *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 268.

Pippidi¹⁵ și Gianluca Masi¹⁶, potrivit căreia Iliăș Rareș ar fi avut 20 de ani la data urcării pe tron.

Este greu de apreciat cât credit poate fi acordat mărturiilor lui Navagero și Pandolfi. Ultimul a scris la o oarecare distanță față de evenimente¹⁷, în timp ce bailul a obținut informațiile referitoare la Moldova dintr-o sursă de primă mână, mai exact de la dragomanul Yunus beg¹⁸, personaj apropiat lui Iliăș Rareș și înainte și după turcire. Chiar dacă acest amănunt ar pleda în favoarea corectitudinii informației este de remarcat că vârsta de 22 de ani nu se corelează cu alte date despre familia lui Petru Rareș. Cum Petru Rareș s-a căsătorit cu Elena Brancovici în aprilie 1530 și cum rapoartele lui Navagero nu fac nici cea mai mică aluzie că aceasta i-ar fi fost mamă vitregă lui Iliăș, cred că anul de naștere al fiului cel mare a lui Petru Rareș propus de d-l Ștefan S. Gorovei este cel mai probabil¹⁹.

Documentul din 22 mai nu menționează nimic în privința intențiilor domnului Moldovei și dă drept unic motiv al prezenței acestuia

---

¹⁵ Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 153-168.

¹⁶ Gianluca Masi, *La lettera di Antonio Pandolfi a Piero Machiavelli sulle vicende del principato di Moldavia negli anni 1547-1563 (Cod. Pal. 815 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze)*, în *AIRCROV*, VI-VII, 2004-2005, p. 363-386. Autorul citat se aliază opiniei exprimate de Ștefan S. Gorovei considerând că vârsta dată de Pandolfi este eronată.

¹⁷ Aproape 13 ani distanță scrisoarea expediată lui Piero Machiavelli purtând data de 4 februarie 1564; textul scrisorii a fost publicat integral aproape concomitent de Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 162-168; Gianluca Masi, *La lettera*, p. 379-386. Pandolfi exagerează cu siguranță în privința vârstei lui Petru Rareș despre care spune că avea în 1546 în jur de 90 de ani. Exagerarea este sesizată deopotrivă Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 155 și nota 10 și de Gianluca Masi, *La lettera*, p. 368.

¹⁸ Grec de origine Yunus beg a avut o carieră îndelungată ca dragoman al Porții. A îndeplinit mai multe misiuni diplomatice la Veneția (v. Maria Pia Pedani-Fabris, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla Guerra di Candia*, Venezia, 1994, p. 144-153), a fost un adversar redutabil al lui Aloisio Gritti și se pare că a avut o influență notabilă în relațiile cu Iliăș Rareș (vezi mai jos). Data morții sale este una controversată, dar potrivit unui raport al lui Angelo Rachani către Ferdinand I ar fi murit la 22 iunie 1551 de hidrofizie (v. *Austro-Turcica*, doc. 237, p. 610).

¹⁹ Ștefan S. Gorovei, *Familia lui Petru Rareș*, în vol. *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 268. La discuțiile pe marginea comunicării d-l profesor Andrei Pippidi a fost de părere că tensiunile dintre Iliăș Rareș și Elena Brancovici, amintite de textele lui Navagero ar fi un indiciu în sprijinul ideii că Iliăș s-ar fi născut dintr-o căsătorie anterioară.

la Poartă respectarea unei clauze din tratatul de pace încheiat de predecesorul său²⁰. Dacă datele lui Navagero sunt corecte, în 1551 se împliniseră zece ani de când un principe al „Bogdaniei” nu se mai prezentase în fața sultanului²¹. Motivele acestei atitudini nu sunt menționate de textul la care ne referim, dar chiar și așa, însemnarea adaugă o notă interesantă la capitolul relațiilor lui Petru Rareș cu Poarta în a doua domnie²².

6 iunie: o decizie neașteptată

Următoarele cinci rapoarte ale lui Navagero nu mai menționează nimic în legătură cu Iliăș Rareș. Abia la 6 iunie bailul venețian revenea cu informații suplimentare. Date din acest raport au fost semnalate istoriografiei noastre de d-l Ștefan Andreescu care a utilizat un rezumat întocmit la 4 iulie de Lodovico Beccadelli, nunțiu apostolic la Veneția²³. Originalul este, evident, mult mai amănunțit în date referitoare la primirea domnului Moldovei la sultanul Suleyman Magnificul, ceremonie ce avusese loc la 28 mai. Cortegiul ar fi fost impunător putând fi numărate 239 de persoane care ar fi purtat daruri de preț incluzând țesături cu fir de aur, mătăsuri, țesături de lână. Valoarea totală a acestor cadouri nu este

---

²⁰ Potrivit cronicii lui Eftimie (*Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 121) acesta a fost și motivul invocat de domn în fața sfatului țării. Totodată cronicarul face aluzie și la zvonurile care circulau cu privire la dorința lui Iliăș de a se turci: „mă duc la împărat să ușurez și să scad haraciul țării și al săracilor și nu, cum spun oamenii, că merg pentru turcire, iar cine va face astfel de vorbe împotriva mea va fi pedepsit cu capul”. Este greu de spus însă dacă acest text reflectă cu exactitate discursul domnului sau dacă este o construcție *post-factum*. Georgeta Ignat, Dumitru Agache, *Cu privire la politica*, p. 158 erau de părere că porunca de a se prezenta la Poartă a avut în vedere reconfirmarea în domnie, nu motivarea trecerii la Islam.

²¹ Iliăș mai adusese tributul și peșcheșul datorat Porții în 1544, dar la acea dată domn al Moldovei era încă Petru Rareș, v. documentele otomane cu traducere și comentariu la Mihai Maxim, *Noi documente turcești privind Țările Române și Înalta Poartă (1526-1602)*, Brăila, 2008, doc. 29-30, p. 172-179.

²² Pentru această problemă, v. C. Rezachevici, *Politica externă*, în vol. *Petru Rareș*, coord. Leon Șimanschi, București, 1978, p. 229-265.

²³ Ștefan Andreescu, *În legătură cu proiectul lui Iliăș Rareș*, în *AIHAI*, XIX, 1982, p. 653-654. Beccadelli dă data de 7 iunie pentru raportul transmis din Constantinopol. Dacă nu este o greșeală, atunci este posibil ca nunciul apostolic să fi avut sub ochi un text astăzi pierdut.

menționată²⁴, dar potrivit raportului anterior, din 22 mai, s-ar fi ridicat la 100 000 de ducăți. Este greu de spus dacă această sumă includea doar darurile făcute sultanului sau și pe cele oferite altor demnitari. Deși soluția a doua pare mai plauzibilă, suma este probabil exagerată întrucât un alt ambasador occidental aflat în misiune la Istanbul, Giovanni Maria Malvezzi, menționa că Iliăș Rareș ar fi făcut daruri în cai, argintărie, stufe de aur și mătăsuri în valoare de 25 000 de ducăți²⁵.

La 6 iunie Bernardo Navagero adăuga faptul că marele vizir primise la rândul său cadouri în valoare de 10 000 de ducăți în momentul în care domnul Moldovei i se înfățișase în audiență. În timpul desfășurării acesteia, Iliăș Rareș mărturisise că avusese dorința de a se turci ceea ce i-a atras felicitările lui Rustem pașa împreună cu promisiunea de a-i sprijini cererea în fața sultanului. Potrivit acestui *avviso* Iliăș Rareș a luat decizia fără a se consulta cu supușii săi; reacția acestora la aflarea veștii a fost negativă fapt ce l-ar fi îndemnat pe domnul Moldovei să încerce să retracteze. În fapt, dedesubturile întregii afaceri sunt greu de sesizat; se pare că în ezitarea lui Iliăș vodă a cântărit mai mult părerea lui Yunus beg decât reacția nefavorabilă a boierilor. Argumentele acestui prieten apropiat (*amicissimo e molto intrinseco*)²⁶, deși nu sunt menționate,

---

²⁴ O situație similară se regăsește în cazul rapoartelor trimise de solul lui Ferdinand de Habsburg, Giovanni Maria Malvezzi. Raportul din 22 mai (Hurmuzaki, *Documente*, doc. CCXXXVIII, p. 263) nu menționează valoarea totală a darurilor, lacună completată în raportul întocmit la 1 iunie (*ibidem*, doc. CCXXXIX, p. 263). Pentru peșcheșurile oferite în această vreme de domnii români sultanului și dregătorilor otomani v. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Sur le peșkeș du Bayram envoyé à la Porte par les Principautés Roumaines (XVIe-XVIIIe siècles)* în Eadem, *Seldjoukides, Ottomans et l'espace roumain*, p. 611-621 (pentru perioada Petru Rareș-Ștefan Rareș p. 613); vezi și considerațiile generale ale lui Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 214-215.

²⁵ Hurmuzaki, *Documente*, doc. CCXXXIX, p. 263; cf. *Austro-Turcica 1541-1552*, doc. 230, p. 593: „*El Signor moldavo alli 25 del presente ha basato la mano al Signor turcho et gli ha fatto un presente de cavalli, argenti et drappi di oro et seta de valuta de vinticinque milia ducati et ha domandato al Signor turcho cinque cento ianizeri per tenergli nel suo paese et per recuperare certi soi castelli verso la Transilvania*”.

²⁶ Și alte documente sugerează că dragomanul avea influență pe lângă domnul Moldovei. În decembrie 1548 Giovanni Maria Malvezzi nota că un ceauș trimis în Țara Românească și Moldova a primit, pe lângă împuternicirile sultanale și o scrisoare a lui Yunus pentru Iliăș Rareș. Scrisoarea ar fi fost expediată la cererea marelui vizir Rustem pașa, dar este interesant că Malvezzi menționează doar pe domnul Moldovei ca

trebuie să fi avut un impact semnificativ dacă l-au convins pe domnitor să se răzgândească. Era însă prea târziu.

Reacția lui Rustem pașa la această tentativă de retractare nu a fost deloc binevoitoare, demnitarul otoman amenințându-l pe domn că nu va uita ofensa. Era vorba nu numai de înșelarea buneii credințe a marelui vizir, dar – fapt mult mai grav – de o minciună spusă sultanului chestiune ce ar fi implicat nu numai pedepsirea vinovatului, ci și a celor care îl îndemnaseră să dea înapoi. În fața acestei situații Iliăș Rareș a solicitat din nou sfatul lui Yunus beg. Acesta, temându-se pentru capul său, i-a trimis vorbă printr-un om de încredere, pe nume Mustafa, să își țină promisiunea inițială și astfel Iliăș Rareș a devenit musulman cu numele de Mehmed, împreună cu el turcindu-se un slujitor (*un suo cameriero*) și alți patru de la curtea sa. Gestul ar fi fost primit cu mare satisfacție la Poartă, proaspătul turcit primind sandjacatul Silistrei, aflat la hotarele Moldovei, împreună cu un venit de 16 000 de ducăți. Textul afirmă chiar că turcii au unit două unități administrative – Silistra și Moncastro – sub conducerea fostului domn al Moldovei. A urmat sărbătorirea circumciziei (*ritaglio*) în palatul care aparținuse lui Ibrahim pașa de lângă hipodrom²⁷, palat care, potrivit unei alte mărturii i-ar fi oferit în dar proaspătului beg al Silistrei²⁸. În descrierea celebrării textul alătură termenul de “nuntă” (*nozze*) celui de sărbătoare (*festa*); contextul însă nu sugerează că proaspătul musulman s-ar fi căsătorit și nici rapoartele lui Malvezzi nu menționează nimic în acest sens. Mărturia mai târzie a lui Pandolfi menționează însă că lui Mehmed beg îi fusese dată în căsătorie o fiică a unui pașă²⁹. Este greu de spus ce surse a avut la dispoziție Pandolfi în redactarea scrisorii sale către Piero Machiavelli. În orice caz unele dintre informațiile sale nu sunt corecte (turcirea nu s-a produs a treia zi după sosirea la Constantinopol, ci la 30 mai, adică după 9 zile; Mehmed beg a fost numit beg de Silistra nu de San Giaco) și, drept urmare, și această informație trebuie privită cu prudență.

---

destinatar al scrisorii, nu și pe cel al Țării Românești (v. *Austro-Turcica*, doc. 113, p. 325).

²⁷ Aceeași informație se regăsește în raportul lui Malvezzi din 1 iunie 1551, Hurmuzaki, *Documente*, doc. CCXXXIX, p. 263.

²⁸ Raport al lui Malvezzi către Ferdinand I, v. *Austro-Turcica*, doc. 230, p. 593.

²⁹ Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 163; Gianluca Masi, *La lettera*, p. 381 cu unele mici diferențe de transcriere.

Revenind la raportul lui Navagero acesta dezmințea zvonurile potrivit cărora la evenimentele amintite fuseseră prezenți vizirii și aga ienicerilor, dar, chiar și în absența acestora, ceremonia a fost una de amploare sultanul eliberând cu această ocazie un mare număr de prizonieri³⁰.

Toate aceste fapte au stârnit curiozitatea bailului care menționează în raportul său că a dorit să afle de ce domnul Moldovei a luat decizia de a-și lepăda credința. Unele voci susțineau că, în această hotărâre, cântărise greu viața desfrânată a mamei prințului. Deși Iliăș făcuse să fie ucis unul dintre favoriții mamei sale, nu fusese în stare să curme năravul acesteia. Ar fi tentant să apropiem această informație de enigma care învăluie încă moartea portarului Sucevei, Petru Vartic³¹. Ar fi tentant, însă riscant. În primul rând pentru că, în ipoteza în care Vartic ar fi fost amantul Elenei Rareș³², ceea ce textul *nu* afirmă, ar fi greu de explicat cum de acesta a fost înmormântat, fie și sub o placă de mormânt extrem de simplă, la Probota, ctitoria lui Petru Rareș³³. În plus, documentul venețian menționează că favoriții doamnei Moldovei erau tineri ceea ce ar corespunde cu greu situației lui Petru Vartic în 1548³⁴. În sfârșit, lipsa oricăror repere în textul lui Navagero face extrem de riscantă identificarea între un favorit al Elenei Rareș ucis din porunca domnului la o dată neprecizată și Petru Vartic executat din ordinul aceluiași la 7 aprilie 1548³⁵.

Alte voci susțineau că fiul mijlociu al lui Petru Rareș, Ștefan, se bucura de prețuirea tuturor, inclusiv a mamei³⁶; astfel, temându-se de a nu fi înlăturat și ucis, Iliăș a ales să se turcească sperând apoi ca, cu sprijinul

---

³⁰ Informație datorată tot ambasadorului Habsburgilor care vorbește de „*gran feste*” (*Austro-Turcica*, doc. 230, p. 593).

³¹ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 304-305.

³² *Ibidem*, p. 319 respinge posibilitatea unei legături amoroase între personajele amintite. Această relație a fost sugerată pe baza baladei “lui Vartici” care a circulat în Țara Românească și Banat, nu și în Moldova. Aceeași opinie la Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 158.

³³ Dator ez această observație d-nei Voica-Maria Pușcașu căreia îi mulțumesc și pe această cale pentru sugestiile și informațiile oferite în privința săpăturilor de la mănăstirea Probota.

³⁴ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 313

³⁵ *Ibidem*, p. 317-318.

³⁶ Această opinie și în rezumatul lui Lodovico Beccadelli valorificat de Ștefan Andreescu, *În legătură*, p. 653-654.

Porții, să devină beilerbey al Moldovei³⁷. Prin urmare, explicațiile oferite de Navagero pentru trecerea la Islam a lui Iliăș Rareș nu fac nici cea mai vagă aluzie la obiceiurile turcești ale acestuia, de care vorbesc cronică lui Eftimie, Grigore Ureche³⁸ sau Antonio Pandolfi³⁹.

Fără a înclina spre vreuna dintre cele două explicații propuse, Bernardo Navagero era totuși de părere că ultima soluție era prea puțin probabilă pentru că Bogdania era o țară creștină și că, prin turcirea sa, domnitorul devenise din bogat sărac, din stăpân sclav. Această judecată este susținută de o precizare dintr-un raport ulterior, elaborat la 20 iunie, în care veniturile anuale ale Moldovei erau estimate la peste 120 000 de ducați din care se plăteau sultanului 28 000 în contul haraciului și alte 5 000 în contul diverselor obligații față de Poartă. Țara putea strânge o oaste de 30 000 de călăreți obligați să își urmeze domnul, pe cheltuiala

³⁷ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 102: "Iliăș Rareș a avut poate impresia că repetă soarta tatălui său, alungat de boieri în 1538 ca să revină apoi cu ajutorul sultanului".

³⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, 1958. Potrivit cronicarului domnul era înconjurat de sfinici tineri turci „cu care ziuă petrecea și se dezmierda”, iar noaptea petrecea cu turcoace. „În vedere se arăta creștinu, iar noaptea în slobozenie mahmetenească”. Textul lui Ureche face apel la un întreg arsenal de mijloace pentru a sublinia grozăvia fărâdelegii domnului. Acesta ar fi atras mânia lui Dumnezeu asupra țării „copacii și pomii și viile secase de geruri mari”. Toate aceste afirmații întăresc impresia că, oricât de temeinice ar fi fost motivele renegării credinței, pentru oamenii timpului gestul a fost unul inacceptabil. Aproape fiecare istoric care s-a ocupat de momentul turcirii a căutat să propună o explicație pentru decizia fiului cel mare al lui Petru Rareș. N.C. Bejenaru, *Turcirea lui Iliăș Rareș*, în „Anuarul Liceului Kogălniceanu”, Iași, 1932, p. 47-52; Idem, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935, p. 10-11 a considerat că politica polonă l-ar fi împins pe domn la acest gest extrem Pentru alte puncte de vedere privind turcirea fiului cel mare a lui Petru Rareș, v. Nicolae Iorga, *Două texte grecești privitoare la țările noastre*, I. *Turcirea lui Iliăș-Vodă Rareș*, **RI**, XIX, 1933, p. 1-6 pune în paralel o *Omilie* a unui călugăr din Zante, Pahomie Rusanos, cu textul cronicii lui Eftimie. Pentru Nicolae Iorga intenția lui Iliăș a fost „de a domni ca musulman, din neam în neam, *asupra unei Moldove reînfițate în vechile hotare* (p. 5); Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 101 consideră că gestul reflectă „tendința Porții de a subordona complet Moldova” și, totodată, că această tendință s-a suprapus peste un conflict intern între domn și boierime. Un bilanț al tuturor punctelor de vedere poate fi găsit la C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 591, care găsește o explicație în „lovitura de stat” organizată de Ștefan Rareș (*ibidem*, p. 595). Toată construcția autorului menționat se bazează pe simplele sale supoziții, nu pe vreun document de epocă.

³⁹ Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 163; Gianluca Masi, *La lettera*, p. 369.

acestui, oriunde ar fi poruncit. Valoarea haraciului menționată de Navagero este mai mare decât suma acceptată de istoriografie pentru tributul plătit de Moldova începând cu a doua domnie a lui Petru Rareș până în 1551⁴⁰. În lipsa unor date suplimentare orice comentariu ar fi hazardat⁴¹. Ar fi totuși de notat că, în relatarea susținută în fața Senatului, Bernardo Navagero dă pentru haraciul Moldovei cifra de 160 000 de galbeni, cuantum imposibil de acceptat pentru perioada exercitării funcției de bail la Constantinopol⁴².

Finalul raportului din 6 iunie menționa și un avertisment dat de marele vizir boierilor care îl însoțiseră pe Rareș la Poartă. Rustem pașa a trimis vorbă moldovenilor ca durerea și nemulțumirea provocată de trecerea la Islam a lui Iliș Rareș, să nu-i împingă să facă o nebulie pentru că spada sultanului era lungă și putea ajunge oriunde.

20 iunie: *Illioscho che vuol dire Helya*

Destinatarii rapoartelor bailului au trebuit să aștepte până la 20 iunie pentru a afla, în cazul în care ar fi avut curiozitatea, numele creștin al noului beg de Silistra. Informația i-a fost oferită lui Navagero de Yunus beg care i-a spus că numele acestuia era “Ilișcu ceea ce vrea să însemne Ilie”. Sub această sintagmă Bernardo Navagero afirmă, într-o manieră stângace, că numele principelui era un diminutiv al lui Ilie/Elias.

---

⁴⁰ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în secolele XV-XIX*, **SMIM**, II, 1957, p. 10 dă cifra de 12 000 de galbeni pentru a doua domnie a lui Petru Rareș. Potrivit aceluiași istoric o mărire a tributului cu 5 000 de galbeni ar fi avut loc la urcarea pe tron a lui Ștefan Rareș, temeiul acestei opinii fiind rezumatul unui raport al lui Bernardo Navagero publicat de Andrei Veress, *Documente*, doc. 53, p. 52. Nici rezumatul publicat de Veress, nici forma sa lărgită (vezi anexa doc. IV) nu afirmă că această sporire s-a produs, ci doar că Ștefan Rareș era dispus să plătească 5 000 de galbeni în plus Porții față de haraciul oferit de fratele său. Mihai Maxim, *Noi documente turcești*, p. 177-178 estimează cuantumul tributului plătit de Moldova în 1544 cuprins între 15 000 și 25 000 de galbeni. Pentru istoricul amintit mărire haraciului nu s-a produs la începutul celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș ci, mai probabil, la urcarea pe tron a lui Iliș. Pentru tributul Moldovei la mijlocul sec. XVI vezi și Bogdan Murgescu, *Circulația monetară*, p. 212-213.

⁴¹ Habsburgii plăteau în aceeași perioadă tot 30 000 de ducăți, în timp ce Țara Românească a plătit 20 000 de galbeni între 1541-1545 și 50 000 în 1546. Pentru aceste ultime cifre, v. Bogdan Murgescu, *Circulația monetară*, p. 213.

⁴² M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Une relation vénitienne*, p. 178-179 subliniază pe bună dreptate eroarea. Greșeala este cu atât mai surprinzătoare cu cât Navagero însuși oferise cifre mult mai apropiate de valoarea corectă pe perioada exercitării funcției sale.

Același Yunus beg i-a oferit informații despre puterea și bogăția principatului Moldovei. Potrivit acestor estimări „Bogdania” avea un venit anual substanțial și o forță militară de luat în seamă. Raportul mai menționează detaliul că, după trecerea la Islam, Mehmed beg primise foarte multe daruri dintre care un iatagan bătut cu nestemate în valoare de 10-15 mii de ducați⁴³ și adaugă că, și după convertire, relația dintre fostul domn și Yunus beg a rămas la fel de bună, ultimul fiind un fel de tutore a proaspătului musulman.

27 iulie: *ecouri din Moldova*

După alte opt rapoarte cu menționări ocazionale ale Moldovei în contextul luptelor pentru controlul Transilvaniei, cel din 27 iulie oferă unele informații despre situația successorului lui Iliăș. Poarta trimisese un ceauș care, potrivit mărturiei lui Navagero a revenit la Istanbul în seara zilei de 26 iulie. La mai puțin de o zi distanță bailul venețian era deja în măsură să își informeze superiorii despre veștile aduse de acesta din Moldova, fapt ce ilustrează eficiența serviciului de informații al *Serenissimei*. Noul domnitor se arătase dispus să plătească 5 000 de ducați în plus față de tributul plătit până atunci de fratele său și acceptase să plătească alți 10 000 de ducați pentru armarea flotei otomane. Potrivit știrilor aduse, Ștefan Rareș (nenumit în text) declarase că dacă fratele său nu s-ar fi turcit l-ar fi ucis pentru a-i lua tronul; de asemenea, noul domn dezmințea faptul că s-ar fi înțeles cu regele Poloniei susținând, dimpotrivă, că este bucuros să facă, cu ajutorul Porții, război acestuia. În ce măsură această intenție era reală este greu de apreciat. Un alt raport al lui Navagero, redactat la 19 octombrie 1551 includea mărturia unui polon închis la Edi Küle potrivit căreia Ștefan Rareș ar fi făcut un demers contrar pe lângă regele Sigismund al II-lea August căruia i-ar fi oferit 15 000 de luptători în caz de război cu Imperiul Otoman. Regele ar fi replicat că nu putea avea încredere în aceste promisiuni și că pentru a-i câștiga încrederea trebuia să i-l dea ostatic pe fratele mai mic, Constantin Rareș.

Nici informațiile din 27 iulie, nici cele din octombrie nu sunt comentate în nici un fel și nu sunt completate nici cu viziunea Porții față de aceste proiecte. În iulie reacția turcilor lipsește foarte probabil din

---

⁴³ Cf. rezumatul publicat de Andrei Veress, *Documente*, doc. 48, p. 48.

cauza rapidității cu care Navagero a inserat în depeșa sa informațiile primite.

15 august: poveste fără sfârșit

Ultimele referiri ample la situația Moldovei datează din 15 august. Iliș Rareș, la acea dată Mehmed, bei al Silistrei, nu mai apare, în schimb este prezentată situația destul de tulbure care domnea în Bogdania. Un pretendent se ridicase împreună cu alți pribegi moldoveni împotriva lui Ștefan Rareș⁴⁴. Domnul pornise cu toate forțele împotriva lui și în toată această conjunctură agitată un ceauș fusese trimis în Moldova, la îndemnul beilerbeyului Rumeliei pentru a-i solicita lui Ștefan Rareș să intervină cu oastea sa în Transilvania în sprijinul facțiunii pro-otomane. Emisarul Porții fusese însă oprit la hotarul țării, moldovenii oferindu-se să transmită poruncile fără însă a-i permite mesagerului să-și continue drumul. Potrivit lui Navagero ceaușul predase împuternicirile și se prezentase apoi beilerbeyului care îl expediase apoi spre capitală pentru a povesti cele întâmplate. Episodul trebuie înțeles nu ca un act de ostilitate la adresa Porții, cât ca o măsură de prudență din partea lui Ștefan Rareș. Foarte probabil domnul și cei fideli acestuia s-au temut ca ceaușul să nu fie în posesia unui ordin de mazilire sau să sprijine în secret pe pretendentul care încerca să obțină tronul. Chiar dacă nu este decât o simplă presupunere, o comparație cu felul în care a fost privită în Țara Românească și Moldova sosirea unor astfel de emisari ai sultanului în momente tensionate face probabilă ipoteza mai sus formulată.

Din păcate în mesajele trimise ulterior spre Veneția Bernardo Navagero nu mai revine asupra acestor evenimente, cu excepția menționării spuselor unui captiv polon amintite anterior.

Documentele prezentate, fără a revoluționa ceea ce se știa deja despre întâmplările dramatice din vara anului 1551, au avantajul redactării aproape concomitente și a calității surselor de informație. Ca orice bail al Veneției în capitala Imperiului Otoman, Bernardo Navagero a urmărit cu

---

⁴⁴ Acest moment este destul de vag descris în corespondența diplomatică a lui Navagero. Pentru intervenția polonă în Moldova din 1551 și pentru pretendentul sprijinit de o parte a boierimii împotriva lui Ștefan Rareș, v. Andrei Pippidi, *Tradiția politică*, p. 165 și n. 107. C. Rezachevici considera că pretendentul din 1551 a fost viitorul domn Ioan Vodă cel Cumplit, v. *Prima încercare a lui Ioan Vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei ca urmare a turcirii lui Iliș Rareș (iunie 1551) după un izvor polon*, RA, LII, 1975, 4, p. 383-390.

maximă atenție desfășurările politice și militare din epocă și a încercat să informeze cât mai exact conducerea Republicii folosind surse de o cât mai mare acuratețe. Desigur ne-am fi dorit ca bailul să insiste asupra unor chestiuni abia atinse în misivele sale diplomatice sau să manifeste interes și pentru probleme deloc pomenite. Este însă evident că orice observator notează ceea ce i se pare semnificativ pentru el sau pentru destinatarii rapoartelor sale. Pentru nobilul venețian, evenimentele din Moldova prezentau interes doar în măsura în care acestea afectau raporturile de forțe din Europa Central-Răsăriteană. Apostazierea unui principe creștin, dincolo de caracterul său spectaculos, nu era un eveniment semnificativ cât timp nu antrena mutații majore pe care confesională a regiunii. Pentru Navagero a fost doar un act izolat și inexplicabil prin care un principe cu venituri și forțe militare importante a ales să devină „*di ricco povero, di signor schiavo*”.

ANEXA

Archivio di Stato Venezia; Secreta, Archivio Proprio Costantinopoli, filza 5

Raccolta di tutti i Dispacij e Lettere pubbliche scrite al Senato di Venezia da Bernardo Navagiero Cavaliere, e che fu poi Cardinale nel tempo che fu Bailo per la Repubblica appresso la Porta Ottomana dal 6 agosto 1550 sino al di 28 giugno 1552

I

Doc. 32 (filele 94 r-102 r), 22 mai 1551 Pera

Navagero relatează o audiență la marele vizir Rustem pașa. Acesta i-ar fi comunicat ultimele știri din Ungaria în special vestea că Ferdinand de Habsburg intenționa să își încoroneze fiul la Bratislava ca:

.....(f. 94v) Re di Ongaria e di Transilvania e chel o faceva con intelligenza di fra Zorzi e della Regina⁴⁵ e che l'Imperator⁴⁶ suol fratel l'haveva promesso 50^M huomini armati tra piedi et a cavallo per la recuperatione di quel Regno; dicendomi tutto puo essere ma Io⁴⁷ non credo che fra Zorzi vogli mancare al figliolo del Re Zuane che e stato commesso alla sua fede pur sia come si voglia, se haveranno questo animo, e che voranno venire innanzi se ne accorgeremo perche oltra le nostre forze havemo adesso Tartari al nostro

⁴⁵ Isabella Zapolya

⁴⁶ Carol Quintul

⁴⁷ Adică Rustem pașa

comando Valacchi e Bogdani sogiungendo non la intende Ferdinando, puo stare in pace con 30^m ducati l'anno e cerca la sua ruina e, forsi, che Dio la vuol castigar per li soi peccati, quando fu conclusa la Tregua, era in liberta nostra di farli pagare ancho 200^M ducati l'anno. E perche questo Sig<n>^{or} non ha bisogno, ne si cura di danari fussimo contenti di questa picciola recognitione. (...)

(f. 98r) „, e venuto questi di un Vayvoda della Vallachia bassa che si // (f. 98v.) chiama ancho Bogdania maggiore figliolo di tre, che ha la Madre che si trova a quel governo e giovane de 22 anni, la causa della sua venuta dicono essere perche Il Signor li ha chiamato⁴⁸. La causa perche l'ha chiamato intendo che e nata da questo che ritornando il Stebangibassi (?) che e il Cancellier grande di questo Sig<n>^{ore} et e homo di grande autoritta, che ordinariamente li solevanno essere donate ogni anno doi Cavalli per nome di questi Sig<n>^{ori} di Vallachia, c'e havendoli dimandati, ne essendoline sta dato piu, che uno fece intendere al S<ign>^{or} che nella pace havevano fatto li Vayvoda di Bogdania passatj⁴⁹ si havevano obligati di venire ogni tre anni continuatamente a basar la mano di questo Sig<n>^{ore} et che erano passati molti anni, che alcun non era venuto. Perilche fu ordinato comandamento che subito venisse come era obligato e cosi e gionto, c'e il non haver voluto donare il cavallo, era stato causa di farlo spender 100^m ducati, perche intendo che e venuto con 150 cavalli e che voleva comprar pani d'oro e talero per la suma di 50^m ducati per appresentar questo Sig<no>^{re} et il Bassa et altri; percio che molti Mercadanti speravano poter e fine a molte robbe oro, quando il M<agnifi>^{co} Rustem li ha fatto intender che non compri robbe da altri che dal Casna del Sig<n>^{or} e cosi quello che li venderanno a pretij che voranno essi li tornera de novo nel Casna”.

⁴⁸ Explicația oferită de Navagero diferă sensibil de cea a lui Antonio Pandolfi care considera că impulsul domnitorului ar fi fost urmarea înclinației sale către obiceiurile turcești (v. Andrei Pippidi, *Criza politică*, p. 156; Gianluca Masi, *La lettera*, p. 369). Masi are probabil dreptate atunci când afirmă că informația lui Pandolfi „rispecchia, probabilmente, il punto di vista delle fonte locali da cui il Pandolfi attinse le sue notizie” (*ibidem*). Înclin, la rândul meu, să acord mai multă credibilitate informațiilor din raportul lui Navagero. Bailul venețian își redactează textele aproape concomitent cu desfășurarea evenimentelor, iar sursele sale de informații erau de primă mână; marele dragoman al Porții Yunus beg și propriului dragoman Gianettino (Zanetino) Salvago. În sfârșit afirmațiile sale concordă cu cele din alte surse pe când Pandolfi exagerează unele date, iar în alte situații a înțeles greșit sursele avute la îndemână; drept exemplu v. afirmația că, după turcirea, Iliăș „e fatto Governatore di una provincia, cioè S. Giago”.

⁴⁹ Probabil Petru Rareș.

II

Doc. 38, 6 iunie 1551 Pera (f. 113r-118v)

(f. 114r): “.....Il Bogdano alli 28 del passato⁵⁰ baso lo mano al Sig<n>^{ore} con honorati presenti che tra Argenti, panni d’oro, panni di seda, e di lana 239 fumo numerati quelli che li portanano; ce il medesimo di intendo che essendo andato al M<agnifi>^{co} Rustem al quale ancho fece’ honorate presenti di forsi X^m ducati in dinari le disse che l’intentione sua era stato sempre di esser Turcho e che desiderava fassi Mosolmano; al che il Bassa rispose che ringratiava Dio, che lo havesse illuminato della vera fede c’e che faria arz al Sig<n>^{ore}. Questo Bogdano tornato poi il di seguente al M<agnifi>^{co} Rustem li disse che havendo comunicato questo suo pensiero di farsi Turcho// (f. 114v) con li sui tutti lo havevano disconsigliato e si mostravano mal contenti, sopra il che alterato il Bassa disse dunque tu mi hai fatto dir buscia al Sig<n>^{ore} tuo temi dinanzi et arricordati che o non mi dimenticaro questa ingiuria e quel che te hanno consigliato a rimoverti patiranno anche essi la pena, si parti tutto confuso il Bogdano; il quale essedo amicissimo e molto intrinseco di Giannusbey si divulgo subito che esso lo havesse persuaso a rimoversi della sua opinione. Perilche Gianusbey temendo che questa opinione non li nocesse, mando subito un suo huomo nominato Mostaffa a dire al Bogdano che, poiche havea promesso di farsi mosolmano non mancasse alla sua parola perche gia con questa promessa haveva persa la gratia di soi Popoli e, non la ossevando poi, perderia questa di questa di qua e cosi il bon Bogdano si fece Turcho, e fu nominato Mehemeth e con lui insieme un suo cameriero et altri quattro della sua corte. Ha piaciuto grandemente a questa Porta il fassi Turcho di costui, al quale hanno dato 16^m // (f. 115r) ducati de entrata e congiunti doi sanzacchati che davano 8^m ducati per uno e quel di Silistria e di Mongastro(sic) sotto titolo di sanzaccho di Sillistria che e alli confini di Bogdania. Le nozze e le feste del suo ritaglio sono sta fatte nel Palazzo che fu de Ibraym Bassa su l’Hippodromo; fu ditto che si dovevano ritrovare li Bassa et li Aga di Giannizzari ma non fu vero. Ho voluto cercar la causa perche questo Sig<no>^{re} si habbi voluto far Turcho, c’e alcuni mi dicono, che per non poter tolerar la mala e libidinosa vita della Madre la quale palesemamente faceva hora questo giovane, hora quell’altro padron del suo Corpo e che havendo esso fatto ammazzare uno delli suoi favoriti, che pero ella non restava anchora di volersi contentar con altri c’e che haveva per questo in estremo odio questo suo figliolo, che per questa causa se haveva voluto far Turcho; altri dicono che havendo altri doi fratelli et maxime uno che e il secondo giovane di qualche spirito c’e amato assai da tutti et in grazia della Madre dubitando di perder lo stato con la vita col fassi Turcho si ha voluto assicurar di haver questa entrata perho sperando// (f. 115v) anco con lo agiuto,

---

⁵⁰ Adică 28 mai.

e con e forze di questo Signore ridurre il suo Paese sotto sanzaccho e farsi esso poi Beglerbey di tutti. Hor sia si voglio esso de X<ristia>no perche la Bogdania e tutta xristianna si e fatto turcho di ricco povero, di signor schiavo. Hanno voluto li soi consiglieri et hominj Primarij che erano venuti con lui a questa Porta estremo dolore di questa novita il che essendo venuto alle orecchie del Bassa li ha mandati a chiamare e detto che stiano in cervello, ne facciano cattivj officij de la perche sanno bene che la spada di questo Sig<n>^{ore} e molto longa et agionge in ogni loco”.

III

Doc. 41, 20 iunie 1551 Pera (f. 127r-134r)

..... (f. 127v) *“uno di questi giorni il Bogdano fatto ultimamente Turcho per il suo sanzacho di Silistria donato da questo Ser<enissi>^{mo} S<igno>^{re} di molti presenti, ma tra li altri de una scimitara giogellata di valor per qualche si dice de X in XV^m ducati, ho inteso da Ianus bey per cosa certa che era come suo tutore che costui era ricco di piu di 120^m ducati de entrata delli quali ne pagana 28^m di carazzo a questo S<igno>^{re} et altri cinque mille andavano in alcun spese a questa Porta, e che era padron de un paese che puo far 30m cavalli tutti obligati a seguirarlo a sue spese a andare ove esso comandasse, dimandai ancho esso Gianusbey come era il suo nome mentre era Christiano, me disse che si chiamava Illioscho che vuol dire Helya”.*

[În finalul aceluiași raport se fac mențiuni în privința Transilvaniei. Turcii priveau cu suspiciune manevrele Habsburgilor și erau de părere că războiul va reizbucni în Ungaria. Din acest motiv trimiseseră curieri spre Dunăre pentru a fi pregătite 500 de bărci mari necesare traversării cailor; se porunceă totodată tăierea lemnelor necesare construirii unor poduri. Curieri au fost expediți și în *Valachya grande* pentru ca oastea să fie pregătită să pornească încotro avea să îi pornească sultanul. Același ordin era transmis beilerbeiului Budei și celui al Greciei].

IV

Doc. 50, 27 iulie 1551, Pera (f. 171r - 176r)

(f. 174r): *“uno chiaus ritorno hier sera al tardi di Bogdania mandato gia di qui per mettere nello stato il fratello di Bogdan fatto Turcho: riporta che esso suo fratello e stato contento di pagare V^m ducati in piu di carazzo a questo Sig<no>^{re} et che ancho non ha ricusato de armare per le avarie(?) del’armata Xm ducati e che li ha detto che si suo fratello non faceva turcho lo voleva far ammazare per succedere esso nello stato, e che non solamente non se intende col Re di Polonia ma che e in guerra con lui e si vuol difendere gagliardamente con lo agiuto ancho di questo Sig<no>^{re}”.*

V

Doc. 52, 15 august, Pera (f. 181v-188v)

(f. 186r): „Gionse ancho alli VI pur del presente nova di Bogdania per homo venuto in 14 di, che si ritrovava appresso il Re di Polonia uno del sangue di questi Sig<nor>i Bogdani il quale con questa occasione di farsi Turcho del fratello, e della successione dell altro nel stato si e sollevato insieme con molti forosciti di Bogdania e si attrova con qualche numero di gente persuadendo a quei popoli che lo voglino per Sig<no>re. Perche a lui aspetta quel stato di Bogdania e che questo Ser<enissi>mo Sig<no>re si conteneria della sua persona piu che di questo Stefano, che cosi ha nome quello che e successo nel stato. Il che haveva messo in seditione tutto quel Paese e che molti lo volevano peril che, questo Steffano novo Sig<no>re di Bogdania si havea messo contra di lui, con tuta la sua gente e tuti li sui favoriti. Si e ancho ditto che uno Chiaus il quali gia per ordine di questa fo scritto di Beglerbey di Grecia che dovesse essere inviato al novo Sig<no>re Bogdano, con ordine che in questi motti di Transilvania dovesse cavalcar con la sua gente a favor di questo Sig<no>re. Gionto alli confine non fu lassato passare altramente dalli Bogdani che si trovavano// (f. 186v) in gulle custodie ma detto che si haveva comandamento gli lo disse che essi lo fazano capitare in mano del suo Sig<no>re perche non volevano per al' hora Turchi passassero piu oltra: e cosi il Chiaus appresento il comandamento ritorno al Beglerbey il quale subito lo ha mandato qui a dare nova di questo successo”.

VI

Doc. 66, 19 octombrie 1551, Pera (f. 236v-242v)

(f. 241v): un polon închis la Edi Küle (în text *Sette Torre*) întrebat dacă știe noutăți “disse che il Bogdano fratello di quel che si fece Turcho haveva mandato a dimandare// (f. 242r) al suo Re di Polonia che fosse contento di servirlo di XVm homini da guerra perche disegnava di moversi contra questo Sig<no>^{re} alche Il Re havea risposto che non sapeva come fidarsi di lui se non li desse per staggio un suo minor fratello che e il terzo⁵¹; e che in quel caso potria essere che lo compiacesse”. În final polonul s-ar fi turcit.

---

⁵¹ Constantin Rareș

SI E FATTO TURCHO: DI RICCO POVERO, DI SIGNOR SCHIAVO.
THE VENETIAN *BAILO* BERNARDO NAVAGERO
ON ILIAŞ RAREŞ' CONVERSION TO ISLAM

Abstract

The conversion to Islam of the eldest son of Petru Rareş has been studied thoroughly by the Romanian historiography but there are still a few unsettled issues concerning the aims and the consequences on this extreme choice. The present paper discusses a number of six contemporary accounts, written in July-August 1551 by the Venetian *bailo* in Constantinople, Bernardo Navagero. These new pieces of information bring new insights on the apostasy of Iliaş Rareş. Navagero's *avvisi* discuss the chronology of events, the reasons which pushed the prince to become Muslim, the reaction of his Moldavian subjects and the subsequent hesitation of Iliaş Rareş to pursue his intentions and, finally, the intervention of grand vizier who compelled the prince to fulfill his promises.

The same documents give some evidence about the situation in Moldavia after the abjuration of Iliaş Rareş and on the political state of affairs of the principality in an age dominated by the confrontation between the Habsburgs and the Ottoman Empire.

UN ACT OTOMAN PRIVITOR LA CONVERTIREA VOIEVODULUI ILIAȘ (30 MAI 1551)

NAGY PIENARU

La mijlocul anilor 50 ai veacului trecut, istoricul turec I.H. Uzunçarşılı a tipărit un document dintr-un codice manuscris, conservat într-o bibliotecă stambuliotă, privitor la ceremonia adoptării islamului de fostul domn al Moldovei, Iliăș (1546-1551)¹. Acest izvor strict contemporan precizează incontestabil data la care Iliăș a renegat credința sa ortodoxă, a primit numele de Mehmed și, concomitent, a fost instalat oficial în dregătoria de sancakbeğ de Silistra, anume ziua de sâmbătă, 30 mai 1551.

Martorul ocular la aceste evenimente, un scrib a cărui identitate nu o cunoaștem, a redactat, cu minuțiozitate specifică unui slujitor din aparatul birocratic otoman, un inventar complet al darurilor primite de noul musulman, turcitul Mehmed Beğ. Probabil actul a supraviețuit deoarece ritualul de botezare la islam s-a desfășurat în locația selectă a seraiului lui Ibrahim Pașa, dependentă a palatului imperial din Istanbul, spațiu aulic rezervat circumciziei prinților dinastiei osmane.

La mijlocul secolului al XVI-lea la curtea otomană asistăm la o renaștere a islamului, însuși sultanul, preocupat de aplicarea modelului ascetic prescris de tradițiile Profetului, renunțând la veșminte luxoase, petreceri cu vin și muzică, dar și la bijuterii de aur și pietre prețioase². Ambasadorul imperial O.G. de Busbecq a notat atât obiceiul sultanului de a purta veșminte modeste, de culoare verde, după modelul profetului Mahommed, cât și aplicarea măsurilor adoptate de „*sultanul devenit pe zi ce trece mai scrupulos în problemele religioase*”, de ardere a instrumentelor

---

¹ Ismail Hakkı Uzunçarşılı, *Onaltıncı yüzyıl ortalarında islâmiyeti kabul etmiş olan bir Bogdan voyvodası*, în „Belleten”, t. XVIII, 1954, nr. 69, p. 83-87.

² Gülru Necipoğlu, *Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry*, în „The Art Bulletin”, vol. 71, 1989, nr. 3, p. 422.

muzicale și de stopare a importurilor de vin la Istanbul chiar pentru creștini și evrei³.

În acest nou climat de asceză – de economii care au afectat și șantierul noii sale moschei, complexul Süleymaniye, la a cărei edificare au lucrat cu simbrie și munteni musulmani (*müslim Eflak*)⁴ – piosul Süleyman și-a îndeplinit misiunea sacră prevăzută în Coran „de convertitor la dreapta credință” al adepților lui Iisus. Că trecerea la islam a lui Iliăș Rareș a reprezentat un succes confesional de anvergură al sultanului este pilduită de conținutul a două misive emise de Süleyman în iulie 1551, depeșe în care este menționat expres cazul abjurării împlinite de fostul voievod al Moldovei. În prima, adresată „*Stâlpului creștinătății, Fratelui Gheorghe, monahul*”, se relatează și despre misiunea primită de: „*cel care înainte a fost voievod al Moldovei, a primit botezul la Înalta noastră Poartă, care a fost trimis sangiac la Silistra și se numește Mehmet, căruia i-am poruncit să adune oamenii săi la hotarul Moldovei*”. În a doua, destinată „*celor care trăiesc în credința lui Hristos, aleșilor, măreților, nobililor, înțelepților și celor plini de chibzuință, tuturor locuitorilor și celor care stau în Transilvania, supușilor noștri credincioși*”, se narează pregătirea forțelor intervenționiste „*împreună cu Mehmet Beg, fostul voievod al Moldovei, de curând botezat la adevărata credință, acum sangiac al Silistrei*”⁵.

Lista pe care o publicăm aici (cu versiune turcă în anexă) este un *unicum* între genurile de izvoare utilizate de istoricii care anchetează fenomenul de trecere la islam a unor membri din nații din exteriorul hotarelor Imperiului Otoman.

Fastul și amploarea sărbătorii rituale din 30 mai 1551, în contrast cu regimul oficial de austeritate, constituie un indiciu al caracterului voluntar al primirii islamului de fostul voievod Iliăș. Tabelul donatorilor și inventarul prețios al cadourilor ne sugerează că sultanul Süleyman

---

³ *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*, ed. Ch.T. Forster, F.H.B. Daniell, vol. I, London, 1881, p. 144, 331.

⁴ În registrele de cheltuieli ale construirii moscheii în intervalul 1550-1557, după planurile arhitectului Sinan, sunt consemnați 3 meșteri musulmani (dulgher, tâmplar și pietrar) din Țara Românească, în vreme ce din Cetatea Albă, proveneau 13 meșteri, din care 11 erau creștini, Ömer Barkan, *Süleymaniye cami ve imareti inşaatı (1550-1557)*, vol. I, Ankara, 1972, p. 149.

⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II/4, București, 1894, doc. CCCLIII, p. 564-565; doc. CCCLIV, p. 565-566.

Legislatorul, devenit odată cu vârsta mai cumpătat și mai habotnic, a utilizat prilejul pentru o propagandă subtilă în favoarea islamului, pentru captarea unor noi prozeliți.

Actul otoman, o fotografie în grup a unui segment din elita constantinopolitană, are conținutul următor:

„Înregistrarea darurilor sosite de la viziri și de la ceilalți înalți dregători când beğul Moldovei venind s-a făcut musulman <și> i s-a dat sançakbeğatul de Silistra. La data de <24>⁶ în ziua de sâmbătă în luna cemazi ül-evvel anul 958 <= sâmbătă, 30 mai 1551>.

Cadoul de la Ahmed Pașa trimis numitului Mehmed, devenit musulman:

- două bucăți stofă seraser⁷; două bucăți stofă benek⁸; o bucată de camha⁹; o bucată de camha galbenă; o bucată de camha de culoarea fisticului; o bucată de camha albă; o bucată de camha de culoare azurie; o bucată de atlas de culoarea lămâii; două bucăți de stofă benek.

Cadoul venit de la Haydar Pașa:

- două bucăți stofă seraser; o bucată stofă şip¹⁰; o bucată stofă çatma¹¹; două bucăți stofă benek; o bucată stofă kutni¹² de culoare azurie; o bucată stofă camha de Bursa de culoare roșie; o bucată stofă camha de Bursa de culoarea lămâii.

Cadoul venit de la defterdarul Abdi Çelebi:

- un ibric din argint pentru spălatul mâinilor; un lighean din argint.

Cadoul venit de la defterdarul Ishak Çelebi:

- o bucată de camha frâncă galbenă; o bucată de camha de Bursa; o bucată stofă serenk¹³.

⁶ Cifrele indicând ziua din lună sunt ilizibile.

⁷ *Seraser* – un tip de stofă prețioasă de mătase, cu țesătură din fire de aur sau de argint (brocard). Textil component al caftanului.

⁸ *Benek* – un fel de stofă valoroasă de mătase, pe fond de atlas lucrat cu fir de aur sau de argint (satin).

⁹ *Camha* – stofă groasă de mătase (catifea).

¹⁰ *Şip* – țesătură subțire de mătase, cu fireturi (probabil borangic).

¹¹ *Çatma* – stofă groasă de mătase utilizată pentru haine (tipul *çatma* cu fire de aur era utilizat la croirea caftanului), dușumea, așternut sau pardoseală.

¹² *Kutni* – stofă groasă țesută din bumbac sau în amestec cu mătase. Material folosit ca velință și la croirea veșmintelor pentru bărbați.

¹³ *Serenk* – stofă de mătase, în general de culoare violet, cu decorații florale realizate din fire de mătase de culoare galbenă în locul firelor din metale prețioase. În

Cadoul venit de la defterdarul Musa Çelebi:

- o bucată de camha frâncă albă; o bucată de atlas frânc; o bucată de camha de Bursa; o bucată stofă kutnî pentru iarnă; o bucată stofă kutnî de culoarea moscului <neagră>¹⁴;

<Darul> venit de la șeful poliției orașului:

- o bucată de camha de Bursa de culoare verde.

<Darul> venit de la loçtitorul (chehaia) lui Haydar Paşa:

- pajul numit Yusuf.

<Darul> venit de la agaua cavalerilor:

- o bucată de stofă benek de culoare roșie; o bucată de camha de Bursa; o bucată de stofă kutnî de Bursa; două bucăți de tul de Kandahar.

Cadoul venit de la capul spătarilor:

- o bucată de camha frâncă albă; o bucată de camha de Bursa de culoare roșie; o bucată de stofă kutnî de culoarea moscului.

Cadoul venit de la agaua vitejilor cavaleri din aripa dreaptă:

- o bucată de camha de Bursa de culoarea lămâii; o bucată de stofă kutnî pentru iarnă.

Cadoul venit de la agaua vitejilor cavaleri din aripa stângă:

- o bucată de camha de Bursa de culoare roșie; o bucată stofă kutnî de culoare azurie.

Cadoul venit de la agaua lefegiilor din aripa dreaptă:

- o bucată de stofă serenk de Bursa; o bucată de stofă serenk de Istanbul.

Cadoul venit de la portarul șef Piyale aga:

- o bucată de stofă benek; o bucată de stofă serenk brodată, de culoare roșie; o bucată de camha frâncă; o bucată de camha de Bursa.

Cadoul dat din partea lui Ismail aga:

- o bucată de camha de Bursa de culoarea lămâii; o bucată de stofă benek de culoare neagră; o bucată de camha de Amasya, o bucată de stofă kutnî de culoarea fisticului.

Cadoul dat din partea marelui comis (șeful grajdurilor imperiale):

- o bucată de stofă şahnik de culoare roșie; o bucată de stofă serenk de Bursa; o bucată de camha de Bursa; o bucată de stofă kutnî de culoarea fisticului.

---

funcție de culoarea, natura și forma desenului stofă serenk avea variantele: şahbenek și sade serenk.

¹⁴ Se poate traduce: „cu mirosul moscului”.

Cadoul dat din partea micului comis:

- o bucată de stofă serenk.

Cadoul dat din partea portarului șef Iskender aga:

- o bucată de atlas de Damasc; o bucată de camha frâncă; o bucată de stofă kutnî.

Cadoul dat din partea portarului șef Ferhad aga:

- o bucată de stofă serenk.

Cadoul venit de la șeful ceașnic Bali aga:

- o bucată de camha de Bursa; o bucată de stofă kutnî de culoare azurie; o bucată de stofă kutnî de culoarea fisticului; o bucată de tul de Kandahar.

Consemnarea cadoului dat de șeful armurierilor:

- o bucată de camha de Bursa; o bucată de stofă kutnî de culoarea fisticului”.

Din lectura listei – care nu cuprinde inventarul complet al darurilor primite de Mehmed Beğ – rezultă că din numărul total de 20 de ofertanți de daruri, 18 au furnizat 68 bucăți de variate tipuri de stoffe scumpe din mătase. Nu întâmplător, cel mai culant, așezat în capul tabelului, a fost (Kara) Ahmed Pașa, care a etalat numai puțin de 12 cupoane de mătăsuri. Din păcate nu putem evalua contabil valoarea darurilor, dar menționăm că mătasea era o marfă de lux, un etalon al abundenței, un prezent valoros în protocolul curții otomane și în ceremoniile diplomatice interne și internaționale.

Traiectul carierei moldoveanului Mehmed Beğ în administrația otomană ne este cunoscut doar fragmentar. Registrul de porunci „Koğușlar k. 888” cuprinde numeroase acte referitoare la preocupările și operațiunile militare ale lui Mehmed Beğ în calitate de guvernator al provinciei Silistra, întreprinse de-a lungul anului 1552¹⁵. În acest an, Kara Ahmed Pașa, titularul dregătoriei de al doilea vizir, protectorul lui Mehmed Beğ, în calitate de comandant suprem (*serdar*) al campaniei contra imperialilor, prin victoriile militare repurtate, finalizate cu capturarea Banatului și achiziții de fortărețe, a fost gratulat de cronicarii otomani cu renumele de „cuceritorul Timișoarei” (*Temeşvar fatihi*). Când a fost demis Mehmed Beğ din postul de la Dunăre și pe unde a peregrinat în anii 1553 și 1554 sunt întrebări la care nu putem răspunde indubitabil.

---

¹⁵ Defterul „Koğușlar k. 888”, conservat la Topkapı Sarayı Müzesi Kutuphanesi a fost microfilmă pentru Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (Microfilme Turcia, rola 48).

Deși nu avem la îndemână o inserție documentară, bănuim că Mehmed Beğ – luând în calcul ascensiunea lui Ahmed Pașa ca mare vizir în octombrie 1553, în urma revoltei ienicerilor consecutivă suprimării prințului Mustafa, ordonată de sultan, dar ticluită de fostul mare vizir Rüstem Pașa¹⁶ – a participat cu trupele din sancakul Silistra la campania imperială declanșată în 1553 contra Persiei safavide. În finalul acestei expediții care a durat aproape doi ani, prin intrigile manevrate de mazilitul Rüstem Pașa, la sfârșitul lunii septembrie 1555, Ahmed Pașa a fost ucis în fața Divanului imperial, iar rivalul său reinstalat pentru a doua oară în funcția de mare vizir. Măsurile represive adoptate de Rüstem Pașa asupra partizanilor defunctului Ahmed Pașa, între care eliminarea fizică era frecvent utilizată ca soluție eficientă, ne înclină să credem că dispariția subită a tânărului Mehmed Beğ poate fi consecința directă a planului marelui vizir de a disloca definitiv rețeaua concurentă ce raliase pe adversarii săi¹⁷.

Datorită investigațiilor profesorului Mihai Maxim în câmpul registrelor de cheltuieli aparținând vistieriei imperiale suntem informați că „Mehmed Beğ, voievodul Moldovei”, a încasat de la trezorerie, la data de 10 iulie 1555, suma de 12 384 akçe, aferentă perioadei 30 august 1554-18 august 1555. Speța acestui tip de plată (soldă lunară) ne sugerează că în intervalul menționat Mehmed Beğ nu a mai girat direct cârma unității Silistra, fiind probabil înlocuit de un viceguvernator (*mutasarrıf*). În aceeași condică, sub data de 13 octombrie 1555 s-au consemnat cheltuielile legate de bunurile „defunctului Mehmed Beğ, fiul voievodului Moldovei, fostul emir al livalei Silistra” (*merhum Mehmed Beğ veled-i voyvoda-i Boğdan mir sabık liva-i Silistre*)¹⁸.

Între dispariția în aceeași vreme a lui Kara Ahmed Pașa și a lui Mehmed Beğ există o corelație ce este deductibilă dacă revenim la „lista” din 30 mai 1551 și punem în ecuație jocurile ce sfâșiau scena politică de pe malurile Bosforului. Fostul domn Iliș s-a afiliat la gruparea condusă de Ahmed Pașa. Acesta, căsătorit cu o fiică a lui Selim I, deci unchi al sultanului, ocupa dregătoria de al doilea vizir și împreună cu rețeaua de clienți protejați se afla într-o competiție acerbă, pe viață și pe moarte, cu

¹⁶ Peçevi Ibrahim efendi, *Peçevi tarihi*, ed. Bekir Sıtkı Baykal, vol. I, Ankara, 1992, p. 215-216.

¹⁷ Această supoziție nu elimină valabilitatea altor ipoteze asupra cauzei morții lui Mehmed Beğ: ciumă, otrăvă sau suprimare violentă.

¹⁸ Mihai Maxim, *L'Empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Etudes et documents*, Istanbul, 1999, p. 54-56.

partizanii comasați în jurul lui Rüstem Pașa, pentru dobândirea marelui vizirat. Prin canalele acestui post era drenat marele comerț, traficul ilicit, aducător de profituri uriașe.

„Lista” ne pune la dispoziție ramificațiile grupului în care se integrase Mehmed Beğ, unde alături de Ahmed Pașa și Haydar Pașa conlucrau personaje ce dețineau poziții cheie în administrație, finanțe, armată, poliție și în activitatea palatului imperial. Pentru Ahmed Pașa (un renegat albanez), emulul Rüstem Pașa (un renegat croat), ginerele sultanului (căsătorit cu Mihr-i mah), deținător al postului de mare vizir din anul 1544, era o nucă prea tare. Ultimul dobândise notorietate în lumea otomană prin reformarea radicală a sistemului fiscal prin care asigurase noi venituri tezaurului imperial, prin reducerea cheltuielilor luxuriante și faima de negociator dur în raporturile cu capii lumii creștine. Alături de aceste calități avea și meteahna avariției. Carierist și arivist, avea prestigiu de combinator și de expert în jocuri politice finalizate cu eliminarea adversarilor. În 1553 a înscenat o corespondență între prințul Mustafa și șahul Tahmasb, depeșe care l-au indus pe Süleyman să ordone suprimarea fiului moștenitor, deces care a deschis calea fiilor născuți de Hurrem Sultan (soacra lui Rüstem). Câteva mărturii documentare ne dezvăluie o parte din mărul discordiei care-l opunea lui Ahmed Pașa pe Rüstem Pașa, dar și arta ultimului de a se erija într-un apărător al raialei și al intereselor palatului imperial. În contextul războiului declanșat la sfârșitul anilor 40 contra șahului Persiei, a redactat o jalbă în care îi incrimina pe vizirii Ahmed Pașa, Ibrahim Pașa, Haydar Pașa și pe aga de ieniceri că ar fi organizat masive exporturi ilicite cu cereale din bazinul Mării Negre în beneficiul creștinilor. Acest trafic provocase foamete la Istanbul, deoarece antreprenorii stocaseră cerealele cumpărându-le de la „sărmanii” producători la prețuri reduse forțat și le vânduseră la tarif ridicat creștinilor din exterior. Emitentul, denunța pe vizirii speculanți că ar fi lucrat mână în mână cu creștinii din Galata, care prin diferite tertipuri reușiseră să vândă scump stofe tezaurului palatului, dobândind averi pe seama musulmanilor¹⁹. Reclamații anonime – cu siguranță plecate din anturajul lui Ahmed Pașa – îl acuzau pe Rüstem Pașa că a primit mită (*ruşvet*) pentru promovări (printre ofertanții de șpagă este nominalizat și Mircea Ciobanul), deprindere care i-a adus renumele de legalizator al șperțului în Imperiul Otoman.

---

¹⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *Rüstem Pașa ve hakkındaki ithamlar*, în „Tarih Dergisi”, vol. VIII, 1956, nr. 11-12, p. 32-33.

Nu avem decât știri disparate asupra odiseei membrilor familiei lui Mehmed Beğ. La 27 decembrie 1559/*fi 27 rebi-ül-evvel sene 967*, sultanul solicita lui Alexandru Lăpușneanu să găsească și să trimită la Istanbul pe o concubină roabă (*cariye*) musulmană care aparținuse lui Mehmed Beğ și fusese dăruită de acesta unui creștin din târgul Siretului. Documentul este de semnalat deoarece conține precizarea, neîntâlnită în alte surse, că „Mehmed Beğ a murit când era beğul Silistrei” (*Silistre begi iken fevt olan Mehmed Beğ*)²⁰.

De la ibovnicele haremului său, Mehmed Beğ a avut mai mulți urmași. Unul dintre fii a decedat la o vârstă fragedă nesupraviețuind părintelui. Două firmane emise către cadiul și naibul din Galata, la 22 și 23 decembrie 1554, solicitau autorităților juridice să ancheteze situația bunurilor (*metrukat*) lăsate în urma „decesului fiului beğului Moldovei” (*Bogdan beği oğlu fevt olup*) ce îmbrățișase islamul²¹.

Doi băieți musulmani, odraslele unui voievod moldovean trecut la islam – indiciu care îl focalizează pe Iiaș alias Mehmed Beğ – sunt menționați într-o poruncă vizirală emisă la 27 martie 1556/*15 cemazi-ül-evvel 963*. În urma arzului cadiului din Bursa, fiii voievodului Moldovei devenit musulman, pe nume Mehmed (tizul tatălui) și Arslan, convertiți la islam, urmau să fie remunerați fiecare cu o leafă de 30 de akçe plătită din visteria unității companiei (*bölük*) spahiilor, adică asimilați formal membrilor corpului de cavalerie (*sipahioğlan*). Marele vizir solicita autorităților să li se asigure securitatea și tihna în cursul deplasării lor pe ruta Bursa-Halep²².

Peste patru ani, Mehmed – ce nu trebuie confundat cu un alt Mehmed, fratele musulman al lui Pătrașcu Vodă, dar nici cu Mehmed, fiul islamizat al lui Radu Paisie (menționat într-un document din 30 iulie 1560) –, fiul lui Mehmed Beğ, beneficia de un stipendiu superior. Printr-o

---

²⁰ *3 numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Ankara, 1993, doc. 651, p. 296-297.

²¹ Poruncile din 22 și 23 decembrie 1554/28 și 29 *muharrem 962* la Başbakanlık Arşivi (Arhiva Președinției Consiliului de Miniștri), Istanbul, Mühimme Defteri nr. 1, doc. 1445, p. 253 și doc. 1446, p. 253.

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Mühimme Defteri nr. 2, doc. nr. 396, p. 44. Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, Microfilme Turcia, rola 15, c. 61. Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 59, nota 7 a lecturat acest document sub data *15 cemazi ül-ahur*, adică 26 aprilie.

poruncă din 12 februarie 1560/15 *cemazi ül-evvel 967*, Mehmed primea un timar de 5 000 akçe în Rumelia²³.

Nu știm dacă urmașii lui Iliaş Rareș alias Mehmed Beğ au avut contacte directe cu Moldova, în schimb nepoții săi, cel puțin un vlăstar islamizat al lui Ștefan Rareș, sunt atestați, evident firav, ca purtând afaceri comerciale la nord de Dunăre în regiunea odinioară stăpânită de străbunicul lor patern, Ștefan cel Mare.

ANEXĂ

Kara Boğdan beyi gelip müslüman oldukta Silistre sancak beyliği verilip vüzeralardan ve sair ekâbirlerden gelen hedayadır ki zikrolunur. Elvâki fi ... yevmi's-sebt şehri cemaziyelevvel sene 958.

Ahmed Paşa'dan mezkûr müslüman olan Mehmed Bey'e giden hedayadır:

Iki kıta seraser, iki kıta benek, bir kıta kemha, bir kıta sarı kemha, bir kıta fıstıklı kemha, bir kıta beyaz kemha, bir kıta mavi kemha, bir kıta limoni atlas, iki kıta benek.

Haydar Paşa'dan gelen hedayadır:

Iki kıta serâser, bir kıta şip, bir kıta çatma, iki kıta benek, bir kıta mavi kutnî, bir kıta kırmızı Bursa kemhası, bir kıta limoni Bursa kemhası.

Defterdar Abdi Çelebi'den gelen hedayadır:

Bir kıta gümüş el ibriği, bir kıta gümüş leğen.

Defterdar Ishak Çelebi'den gelen hedayadır:

Bir kıta sarı frengi kemha, bir kıta Bursa kemhası, bir kıta seren.

Defterdar Musa Çelebi'den gelen hedayadır:

Bir kıta beyaz frengi kemha, bir kıta frengi atlas, bir kıta Bursa kemhası, bir kıta sermayî kutnî, bir kıta miskî kutnî.

Şehir subaşısından gelen:

Bir kıta yeşil Bursa kemhası.

Haydar paşa kethüdasından gelen:

Yusuf adlu oğlan.

Sipahi oğlanları ağasından gelen:

Bir kıta kırmızı benek, bir kıta Bursa kemhası, bir kıta Bursa kutnîsi, iki kıta Kandeherî tülband.

Silâhdar başıdan gelen hedayadır:

Bir kıta beyaz frengi kemha, bir kıta kırmızı Bursa kemhası, bir kıta miskî kutnî.

Gurebay-ı yemin ağasından gelen hedayadır:

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri nr. 4, doc. nr. 240, p. 26.

Bir kıta limoni Bursa kemhası, bir kıta sermayâ kutnî.
 Gurebay-ı yesar ağasından gelen hedeyadır:
 Bir kıta kırmızı Bursa kemhası, bir kıta mavi kutnî.
 Ulufeciyan yemin ağasından gelen hedeyadır:
 Bir kıta Bursa serengi, bir kıta İstanbul serengi.
 Kapıcıbaşı Piyale ağadan gelen hedeyadır:
 Bir kıta benek, kırmızı nakışlı serenk, bir kıta frengi kemha, bir kıta
 Bursa kemhası.
 Ismail Ağa canibinden verilen hedeyadır:
 Bir kıta limonî Bursa kemhası, bir kıta siyah benek, bir kıta Amasya
 kemhası, bir kıta fıstıkî kutnî.
 İmrahorbaşı canibinden verilen hedeyadır:
 Bir kıta kırmızı şahnik, bir kıta Bursa serengi, bir kıta Bursa kemhası,
 bir kıta fıstıkî kutnî.
 Küçük imrahor canibinden verilen hedeyadır:
 Bir kıta serenk.
 Kapıcıbaşı Iskender Ağa canibinden verilen hedeyadır:
 Bir kıta Şam atlası, bir kıta frengi kemha, bir kıta kutnî.
 Kapıcıbaşı Ferhad Ağa canibinden hedeyadır verilen:
 Bir kıta serenk.
 Çaşnigirbaşı Bali Ağa'dan gelen hedeyadır:
 Bir kıta Bursa kemhası, bir kıta mavi kutnî, bir kıta fıstıkî kutnî,
 bir kıta kandeharî dülbend.
 Cebecibaşından verilen hedeyadır ki zikrolunur:
 Bir kıta Bursa kemhası, bir kıta fıstıkî kutnî.

AN OTTOMAN DOCUMENT ON VOIVODE ILIAŞ' CONVERSION TO ISLAM (30 MAY 1551)

Abstract

The Romanian translation of the inventory drawn up on the occasion of the conversion to Islam of Iliaş Rareş, former Voivode of Moldavia (1546-1551), is published. The document includes the list of gifts presented to Mehmed Beğ (name adopted by Iliaş upon conversion) by members of the Ottoman elite during the grand ceremony held on the Bosphorus shores, at the Imperial Palace, on 30 May 1551. The gifts are mostly luxurious types of silk fabrics for clothes. This documents provides some insights on the struggle for power at the Ottoman court as well as few information about the supporters and friends of the new beg of Silistra.

NEAMURI, ÎNRUDIRI, DESTINE

NEAMURI ȘI ÎNRUDIRI LA BOIERII LUI ȘTEFAN CEL MARE*

LUCIAN-VALERIU LEFTER

Vreme de jumătate de veac, prin sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare au trecut peste 110 boieri¹, cum la nici un alt domn nu s-a mai întâmplat vreodată. În decursul lungii domnii s-a produs un schimb firesc de generații, însă dispariția multor boieri s-a întâmplat din cauze mai puțin naturale. Câțiva mari boieri au pierit pentru trădare, numele vornicului Crasnăș fiind elocvent în acest sens, în urma luptei de la Baia; apoi, cronica țării amintește numele altor boieri care și-au pierdut viața din același motiv, al trădării, precum Isaia vornicul (cumnatul lui Ștefan cel Mare), Negrilă ceașnicul și Alexa stolnicul care au fost decapitați la Vaslui, la 1471², în contextul luptelor cu muntenii. În lupta de la Râmnic, la 1481³, a căzut Șendrea, portarul Sucevei, celălalt cumnat al domnului, fapt consemnat în letopisește, iar câțiva ani mai târziu, în vara anului 1484, pârcălabii de Chilia, Ivașcu și Maxim, precum și ai Cetății Albe, Oană și Gherman, au pierit sub asediul turcesc. Tot atunci trebuie să fi murit și vornicul Șteful Hrană, întrucât dispăre din sfatul domnesc, lucru identic și

---

*Acest text are la bază comunicarea, *Boierii lui Ștefan cel Mare, urmașii descălecătorilor*, prezentată la 15 ianuarie 2008, în cadrul Filialei Iași a Comisiei de Genealogie, Heraldică și Sigilografie a Academiei Române, precum și comunicarea *Neamul și înrudirile lui Oană Pântece*, susținută, în același cadru, la 14 aprilie 2009.

¹ Pentru lista marilor boieri, în ordinea cronologică a apariției lor în sfatul domnesc, unde sunt inventariate 114 nume de dregători, v. Aurelian Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în **AUBI**, 5, 1956, p. 193-198.

² *Letopisețul anonim al Moldovei*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstirea Putna, 2004, p. 15; *Cronica moldo-germană*, în vol. cit., p. 23.

³ *Letopisețul anonim*, p. 17; *Cronica moldo-germană*, p. 27.

“Studii și Materiale de Istorie Medic”, vol. XXVII, 2009, p. 111-144

în cazul lui Fete Gotcă, fost pârcălab de Cetatea Nouă. Apoi, în lupta de la Vaslui, la 1475, mulți boieri⁴ și-au găsit odihna veșnică, numele unora dintre ei rămânând înscrise în pomelnicul de la mănăstirea Bistrița: Toma stolnicul, Petru Mărjelat, Sima Hrană, Duma ușarul, Șteful Corui, Petrică Iachimovici, Roman Coșeleanu, Stanciul Neamișul, Cârstea Braevici, Sârbul, Petru Ezereanu, Ivan Ciocârlie și Jurj Tudora. Însă numai câțiva dintre aceștia au făcut parte dintre marii dregători ai sfatului domnesc, restul aparținând vechilor neamuri boierești; numele unora nu se află în pomelnic, precum Toma logofătul sau Bâlco, pârcălab al Cetății Albe.

Cei mai mulți dintre boierii sfatului domnesc au pierit în lupta de la Valea Albă, drept pentru care nu-i mai regăsim după vara anului 1476, astfel: Mârza, fiul lui Stanciul cel Mare, Mihul ceașnicul, fiul lui Iuga vistiernicul, Bodea vornicul, Cârstea Arbure, pârcălab de Neamț, Luca, pârcălab de Cetatea Albă, Vâlcea, pârcălab de Cetatea Nouă, Pașco, fost postelnic, apoi pârcălab de Chilia, Butea, pârcălab de Chilia, Mihău Vrânceanu spătar, Iuga postelnicul, Barsu stolnicul, nepotul logofătului Ion Dobru și Șteful Osifovici. Și mulți alți boieri au pierit, dar nu le vom ști niciodată numele dacă nu au făcut parte din sfatul domnesc, iar pomelnicele în care vor fi fost trecuți spre veșnică pomenire s-au pierdut.

Prin urmare, ne sunt cunoscute numele a aproape 40 de boieri care au murit din cauze nenaturale în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, majoritatea în luptele cu turcii. Din datele păstrate, rezultă că cei mai mulți boieri au pierit la Vaslui, dar numai trei dintre aceștia erau membri ai sfatului domnesc, în schimb cei mai mulți boieri, mari dregători, au murit la Valea Albă, fapt ce confirmă relatarea cronică, căci acolo „mulți din boierii cei mari au picatu și vitejii cei buni au peritu”⁵. La două decenii după tragica luptă, la 1496, Ștefan construiește o biserică pe

---

⁴ Constantin Turcu, *Eroi peste veacuri*, în **MMS**, XLIV, 1968, 1-2, p. 87-89. Autorul adaugă încă două nume celor 13 boieri din pomelnicul de la Bistrița, căzuți la Vaslui, anume Bâlco, pârcălab de Cetatea Albă și Toma logofătul. În ceea ce privește lista propusă de autor pentru boierii morți la Valea Albă, aceasta trebuie corectată, deoarece doi dintre boieri au trăit și după aceea, anume Ilea Huru comisul și Ivașco Hrincovici (nu Hrincu!); de asemenea, trebuie adăugat și numele lui Cârstea Arbure. Recent, pentru studiul prosopografic al boierilor morți la Vaslui, menționați în pomelnicul de la Bistrița, v. Maria Magdalena Székely, „*Acești pani au murit în război cu turcii*”, în **AP**, II, 2006, 1-2, p. 127-136.

⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. a II-a, îngrijită de P.P. Panitescu, București, 1958, p. 104.

osemintele celor căzuți, punând o pisanie în care amintește jertfa eroilor: „Și au căzut acolo mulțime mare de oșteni ai Moldovei”⁶.

Neamurile boierești, înrudirile și alianțele familiale pot fi depistate printr-o amănunțită cercetare genealogică, în măsura existenței surselor documentare. În acest sens, pot fi reconstituite câteva neamuri înrudite și alianțe matrimoniale, prezente în sfatul domnesc. Alături de Ștefan cel Mare s-au aflat rudele⁷ sale apropiate: Vâlcea, unchiul său Vlaicul pârcălabul și fiul acestuia, Duma pârcălabul, cumnatul său Șendrea, portarul Sucevei, și ginerele acestuia, Clănău spătarul, celalalt cumnat, Isaia vornicul și fiul acestuia, Dumșa postelnicul, apoi altă rudă a lui Ștefan cel Mare, Iuga vistiernicul și fiul acestuia, Mihul ceașnicul. Înrușiți cu dinastia țării⁸, se aflau, după cât se pare, Cârstea Arbure și, evident, fiul acestuia, Luca Arbure.

O altă grupare boierească o constituia descendența lui Oană vornicul⁹. Fiul acestuia, Stanciul Marele, fiind căsătorit cu Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, se înrudea cu familia domnitoare. La rândul său, Stanciul, fost pârcălab de Cetatea Albă, avea alături, în sfatul domnesc pe fiul său, Mârza, pe un ginere al fratelui său Lazor, anume Bora Șandru, comis și pârcălab de Chilia. De asemenea, în sfat se mai afla cumnatul său, Hărman fost pârcălab de Cetatea Albă, împreună fiul acestuia, Petrică comisul și cu ginerele, Cozma Șarpe, postelnic. Unchiul lui Hărman, Mihail Oțel, a făcut parte din sfatul lui Ștefan cel Mare în primii ani de domnie.

În consens cu cele arătate până acum, am ales să urmăresc genealogic, în rândurile de mai jos, alte neamuri și înrudiri boierești din sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare: logofătul Ion Dobrul și nepotul său, Barsu stolnicul, Cozma Șandrovici cu nepotul, Șteful pârcălabul, și cei doi gineri, Ivașco Hrincoș și Stețco Dămăcuș, apoi neamurile lui Oană Pântece, Hodco Știbor, Toma Căndea și Costea Orăș. Cercetarea genealogică a neamurilor acestor zece boieri nu este întâmplătoare, ei

---

⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, red. M. Berza, București, 1958, p. 143.

⁷ Asupra acestui aspect, v. Lucian-Valeriu Lefter, *Boieri din familia lui Ștefan cel Mare*, în „Caietele Școlii Doctorale”, II, 2008, p. 25-34.

⁸ Maria Magdalena Székely, *Obârșia lui Luca Arbure. O ipoteză*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998, p. 419-429.

⁹ Despre aceasta, v. Lucian-Valeriu Lefter, *Moștenirea celor dintâi sfinți ai lui Ștefan cel Mare*, în *AP*, IV, 2008, 1, p. 156-164.

fiind legați prin originea lor ardeleană (și maramureșeană), așa cum se va vedea în continuare.

I. Urmașii lui Giurgiu de la Frătăuți

Ion Dobrul și nepotul său, Barsu stolnicul. Un boier de seamă al lui Ștefan cel Mare a fost Ion Dobrul. Îl întâlnim, începând din anul 1448 în calitate de pisar¹⁰ apoi de logofăt, începând cu 13 septembrie 1457¹¹. Ion Dobrul este descendentul unuia dintre cele mai vechi și mai puternice neamuri boierești din Țara Moldovei. Era fiul lui Mihul Starostici, nepotul starostelui Giurgiu de la Frătăuți, respectiv strănepotul lui Dragomir Albu, trăitor în vremea descălecatului.

La 18 noiembrie 1393, Roman voievod conferea uric de stăpânire asupra unui sat aflat „din susul Sucevei”¹², fraților Tador, Dimitrie, Petru, Mihail și Giurgiu, fiii lui Dragomir Albul. Posteritatea lui Giurgiu, unul din cei patru frați, ne este cunoscută; avându-și curtea la Frătăuți i s-a zis ca atare, Fratovschi¹³, iar fiilor săi Starostici, după dregătoria sa, el fiind staroste, așa cum îl găsim în sfatul lui Alexandru cel Bun, la 1404¹⁴. Continuă să fie prezent vreme îndelungată între membrii sfatului domnesc, până la 1439¹⁵, în vremea lui Iliăș voievod fiind menționat primul între aceștia. Unul dintre fiii lui Giurgiu, Mihul Starostici, este tatăl lui Ion Dobrul¹⁶; a fost martor în sfatul domnesc de la Vaslui, la 5 iunie 1456¹⁷.

¹⁰ DRH, A, I, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, nr. 282. Fiind tânăr, la început de carieră, a fost numit Dobruleț, la 27 iulie 1448.

¹¹ *Ibidem*, II, vol. întocmit de Leon Șimanschi în colab. cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr. 66.

¹² *Ibidem*, I, nr. 4, p. 6.

¹³ Giurgiu Fratovschi dăruia fiului său Ivașco jumătate din Vicșineți, partea sa și a fratelui său, Petru; în schimb, pentru acea jumătate din Vicșineți a dat fiului lui Petru, Manciul, satul Corjdanăuți, la 1 februarie 1429 (*ibidem*, nr. 83). Un alt fiu al lui Giurgiu de la Frătăuți, Danco, era miluit la 9 noiembrie 1433 cu satul Manăuți și patru curți de tătari (*ibidem*, nr. 119).

¹⁴ *Ibidem*, nr. 19 (20 iulie 1404).

¹⁵ Apare sub formula „credința panului Giurgiu staroste și a fraților lui și a copiilor lui”, la 8 martie 1407 (*ibidem*, nr. 22); sau: „credința panului Giurgiu de la Frătăuți și a copiilor lui”, ultima menționare fiind din 28 octombrie 1439 (*ibidem*, nr. 202).

¹⁶ Pentru aceasta, v. I.C. Miclescu-Prăjescu, *Boieri moldoveni din veacul al XV-lea. Stanciu Stărostescul și Stanciul comisul*, în RIR, VIII, 1938, p. 176-178.

¹⁷ DRH, A, II, nr. 58 (pan Mihul Starostici).

Logofătul Dobrul a trecut în veșnicie după 5 februarie 1468¹⁸, de când datează ultima sa apariție în sfat, în calitate de logofăt. Sora sa, Ana, la 18 iulie 1470 dăruia verilor ei, comisul Barsu și fratelui acestuia, Șușman, două sate aflate „deasupra Nistrului”¹⁹, Cobâlnici și Bilosăuți, ce fuseseră cumpărate de fiul ei, Ghidea, din uricul mănăstirii Neamț cu 200 de zloți. Zece ani mai târziu, la 11 septembrie 1480, Ana vindea nepoatei sale, Stanca, cu 100 de zloți, „din uricul ei propriu”, chiar satul Dobrulești aflat la „obârșia Oarbicului”²⁰. Originea numelui logofătului, evident, aici își găsește explicația. Un al treilea sat era vândut diacului Ivul de Ana împreună cu nepotul ei, Stanciu, fiul lui Fedco Starostici, anume „Vălenii, lângă Iucaș, în ținutul Neamț”²¹, pentru un preț de 200 de zloți tătărești.

Fedco Starostici este fratele lui Ion Dobrul și al Anei, iar fiii săi, Stanciu, Ivanco și Isaico, stăpâneau trei sate pe Suceava; Frătăuți, „unde au fost curțile străbunicului lor, Giurgiu de la Frătăuți, și ale bunicului lor, Mihul Starostici și mai sus, Botișanii și Climăuți”²²; de asemenea, satul Toporăuți „dincolo de Prut, în ținutul Cernăuți”, precum și un alt sat pe Suceava „și m(â)năstirea satului acelaia”, probabil Vicșineț/Vișcani, acel sat aflat „din susul Sucevei”, primit prin uricul fiilor lui Dragomir Albu la 1393. Pe lângă acestea, mai stăpâneau două sate pe Nistru; așadar, șapte sate s-au aflat în stăpânirea lui Fedco Starostici. Dar acestea sunt numai satele vândute de cei trei nepoți, căci numărul lor trebuie să fi fost mult mai mare, și cu atât mai mare trebuie să fi fost în stăpânirea bunicului lor Mihul și a străbunicului lor Giurgiu de la Frătăuți, al cărui domeniu trebuie să fi fost comparabil cu al lui Oană de la Tulova. Cele șapte sate au fost vândute de fiii lui Fedco. Toporăuții ajung în stăpânirea lui Hărman, pârcălabul de Cetatea Albă, pentru 400 de zloți tătărești, care, la rândul său, îl dă lui Ștefan cel Mare în schimbul a două sate pe Bârlad și pentru 100 de zloți tătărești. Satul reintră în stăpânirea celor trei frați, Stanciu, Ivanco și Isaico, în schimbul altor trei sate ale lor amintite deja, Frătăuți, Botișani și Climăuți, pentru care mai primesc de la Ștefan cel Mare, alături de Toporăuți și satul Grigorești pe Siret. Cele trei sate sunt dăruite

¹⁸ *Ibidem*, nr. 151.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 168, p. 252.

²⁰ *Ibidem*, nr. 228, p. 348.

²¹ *Ibidem*, nr. 243, p. 370.

²² *Ibidem*, III, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, nr. 54, p. 104.

de voievod mănăstirii Putna prin marele uric din 14 octombrie 1489²³. De asemenea, la 16 martie 1490 vechiul sat al fiilor lui Dragomir Albu, de lângă Suceava, este cumpărat pentru 400 de zloți de Ștefan cel Mare și dăruit tot mănăstirii Putna²⁴. În anul următor²⁵, cei trei frați vând și cele două sate de pe Nistru, Drislivoe și „unde a fost Nosco”, spătarului Purece și fraților acestuia, Ivanco Tolocico și Oliușca, precum și nepoților lor, pentru 150 de zloți tătărești; astfel, în stăpânirea lor, însumate, pot fi numărate 14 sate²⁶.

Barsu stolnicul. Într-un document menționat mai sus, din 18 iulie 1470, Ana, sora logofătului Dobrul, dăruia verilor ei, frații Barsu comisul și Șușman, două sate aflate pe Nistru, Cobâlnici și Bilosăuți. Barsu nu putea fi decât, probabil, comis al doilea²⁷, căci nu apare în sfatul domnesc. Înaintează în rang câțiva ani mai târziu, ocupând dregătoria de stolnic al sfatului, unde îl găsim menționat ca atare, pentru scurtă vreme, mai bine de un an, începând cu 14 aprilie 1475²⁸. Ultima prezență între dregătorii țării o constatăm la 22 mai 1476²⁹. Disparația ulterioară nu poate fi explicată decât prin moartea stolnicului Barsu în lupta de la Valea Albă.

Fratele lui Barsu, Șușman, purta un prenume deloc frecvent, drept pentru care menționarea documentară a mai multor purtători ai acestuia ne sugerează o posibilă legătură de rudenie. La 17 august 1488³⁰, Șandru Gârdu și vărul lui, Șușman, precum și unchiul lor, Ioan, și surorile lor, Magda, Mara și Neaga, fiii lui Coste Mădzărăescul vindeau satul Știlbicanii, pe Suha Mare, lui Ștefan cel Mare, pentru un preț de 160 de zloți tătărești. Acest Șușman ar putea fi identificat în persoana fratelui omonim al lui Barsu comisul³¹. Iar Șandru Gârdu ne trimite spre înrudirea cu Isaia logofătul, mare dregător în vremea lui Alexandru cel Bun, fiul

---

²³ *Ibidem*, p. 103-104.

²⁴ *Ibidem*, nr. 76.

²⁵ *Ibidem*, nr. 91 (26 februarie 1491).

²⁶ I.C. Miculescu-Prăjescu, *loc. cit.*, p. 177.

²⁷ Spre această ipoteză tind și editorii volumului **DRH**, A, II, p. 465.

²⁸ *Ibidem*, nr. 199.

²⁹ *Ibidem*, nr. 206.

³⁰ *Ibidem*, III, nr. 40.

³¹ Pentru această identificare posibilă, precum și pentru înrudirile logofătului Ioan Dobrul, v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 171-172.

unui Gârdu, cunoscut ca Isaia de la Baia³² strămoș al lui Petru Rareș. Ion Dobrul și-a botezat un fiu după numele vărului său. Un document târziu tinde să confirme acest lucru. La 17 martie 1598³³, Ignat vătaful și Tănăsie, fiii Stancăi, nepoți lui Șușman și strănepoți logofătului Dobrul, vindeau părțile lor din satul Calna, de pe apa Șomuzului. Se mai precizează, că străbunicul lor Dobrul avusese uric de danie pentru satul Calna de la Ștefan cel Mare. Ignat și Tănăsie mai sunt pomeniți și în alt ispisoc ca fii ai Stancăi, dar în calitate de strănepoți ai Ilcăi, care era nepoata de fiu a lui Oană vornicul³⁴. Împreună cu numeroșii lor veri, aceștia vindeau partea lor din satul Răciulești, de pe Prut, la 23 aprilie 1583³⁵, pentru care străbunica lor, Ilca, avusese uric de la Ștefan cel Mare, iar bunica lor, Marușca, primise ispisoc de la Ștefăniță vodă. Rezultă³⁶ deci, că Șușman, fiul logofătului Ioan Dobrul, a fost căsătorit cu Marușca, strănepoata lui Oană vornicul. De asemenea, un alt fiu al lui Dobrul, Dumitru cămărașul, a fost tatăl Anghelinei, mama logofătului Luca Stroici și a vistiernicului Simion Stroici³⁷.

Cum s-a observat deja³⁸, constatăm existența unui grup de oameni care se înrudeau, toți alcătuind o „breaslă” a literelor, ca o meserie transmisă în familie: Gârdu diac, Isaia Gârdovici mare logofăt, Isaia Șușmanovici diac, Ion Dobrul mare logofăt și un fiu al acestuia, Ivanco Dobrulovici, menționat la 8 decembrie 1514³⁹.

Prin urmare, Ion Dobrul a avut cel puțin trei fii: Șușman, Dumitru și Ivanco. Dintre toți aceștia, Dumitru a avut o posteritate cunoscută, transmisă, așa cum arătam, în neamul boierilor Stroici.

Revenind la începuturi, la originea neamului se află Dragomir Albul din secolul al XIV-lea. În aceeași epocă, găsim și în Maramureș cnezi din familia Albu, ceea ce ne sugerează posibilul loc de origine al

---

³² *Ibidem*, p. 168 și 170. Pe Isaia Gârdovici îl întâlnim între membrii sfatului domnesc în intervalul 1409-1439 (**DRH**, A, I, nr. 36; nr. 202). Iar tatăl său, Gârdu, este atestat în calitate de diac la 1407 (*ibidem*, nr. 21).

³³ **DIR**, A, XVI/4, nr. 253.

³⁴ Pentru aceasta, v. Mihai Costăchescu, *Neamul lui Oană dvornic de Suceava și satele lui*, extras din **CI**, V, 1, Iași, 1929, p. 50.

³⁵ **DIR**, A, XVI/3, nr. 266.

³⁶ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 171.

³⁷ Eadem, *Noi contribuții la genealogia familiei Stroici*, în **AG**, II (VII), 1995, 1-2, p. 66; Eadem, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 171 și 453.

³⁸ *Ibidem*, p. 172.

³⁹ **DIR**, A, XVI/1, nr. 88 ; la această dată și-a lăsat numele pe un act, scris de el, în calitate de diac, la Suceava.

neamului⁴⁰. Un anume Mic Alba/Albul, pe care-l găsim în sfatul domnesc la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, la 1401 și 1403⁴¹, poate fi în strânsă legătură cu Dragomir Albul, probabil frate sau chiar fiu al acestuia⁴². Un urmaș al lui Micu, poate chiar fiu, ar putea fi ceașnicul Albul, care a deținut această dregătorie între anii 1433 și 1443⁴³.

În ceea ce-l privește pe Fedco Starostici/Stărostescul, fratele lui Ion Dobrul, posteritatea acestuia s-a perpetuat prin fiul său, Stanciu Starostici pârcălabul, strămoșul puternicei familii boierești Prăjescu din secolul al XVII-lea⁴⁴.

II. Descendența lui Cozma Șandrovici

Urmărind descendența⁴⁵ lui Cozma Șandrovici depistăm alți trei dregători în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare: Șteful, pârcălab de Hotin, nepot al soției, și doi gineri, Ivașco Hrincovici și Ștețco Dămăcuș.

Cozma Șandrovici. Prima mențiune despre Cozma Șandrovici o avem din vremea lui Alexandru cel Bun, de la 2 august 1414⁴⁶, când

⁴⁰ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, ed. a II-a, îngrijită de Adrian Ioniță, București, 1997, p. 149-151. Stan Albu stăpânea, se pare, înainte de 1361 întreg cnezatul văii Cosăului, pentru ca după aceea să cedeze jumătate fiilor lui Locovoi, la intervenția regelui Ungariei Ludovic I. Radu Popa exclude posibilitatea ca „familia lui Stan Albu să facă parte, în totalitatea ei, dintre cei plecați în Moldova cu Bogdan” (*ibidem*, p. 150). Mai putem alătura o altă explicație celor emise de Radu Popa, în ideea că Stan Albu ar fi putut pierde jumătate din cnezat, deoarece un frate al său, sau văr, a plecat în Moldova împreună cu Bogdan. De asemenea, faptul că reședința familiei cneazului Stan Albu era la Ferești (și, poate, și la Berbești), este edificator; a se vedea satele Ferești din Moldova, cu numele luat de la un Feier/Feher, adică Albul, ceea ce trebuie să se fi întâmplat și în Maramureș.

⁴¹ Menționat între 28 iunie 1401 (**DRH**, A, I, nr. 13) și 1 august 1403 (*ibidem*, nr. 18).

⁴² **DIR**, A, *Indicele numelor de persoane*, întocmit de Al. I. Gonța, ediție îngrijită de I. Caproșu, București, 1995, p. 447. Se precizează că Mic Albu este fratele lui Giurgiu de la Frătăuți, respectiv fiul lui Dragomir Albu.

⁴³ **DRH**, A, I, nr. 118 (3 noiembrie 1433) și nr. 240 (24 august 1443).

⁴⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 279 și 426-429; v. I.C. Miculescu-Prăjescu, *Obârșia unei familii din Moldova*, în **RIR**, X, 1940, p. 177-210.

⁴⁵ Prin acest termen, am în vedere conceptul de clan, dar prin care înțeleg descendența atât prin linie masculină, cât și feminină din același personaj, inclusiv membrii familiilor înrudite prin alte alianțe, care acționează solidar, și care dețin puterea și autoritatea la nivelul elitei sociale (Ștefan S. Gorovei, *Clanuri, familii, autorități, puteri*, (Moldova, secolele XV-XVII), în **AG**, I (VI), 1994, 1-2, p. 89-90.

⁴⁶ **DRH**, A, I, nr. 36, p. 51.

împreună cu tatăl său, Șandru, și cu mama sa, Marta, erau miluiți cu satul Muntenii Scutași, pe Siret. Același sat, la sfârșitul secolului, avea să fie cumpărat de Ștefan cel Mare, pentru 300 de zloți tătărești⁴⁷, de la Vasutca, fata lui Cozma Șandrovici, și dăruit episcopului de Roman. Împreună cu satul vecin, Șendrești, a aparținut familiei sale, de vreme ce Vasutca, împreună cu nepoții ei de frate, Danciul, fiul lui Buceațchi, și Isaico, fiul lui Iurie, vânduseră Mogoșeștii, pe Siret, „care e așezat pe hotarul satului lor, al Șendreștilor”⁴⁸, lui Ștefan cel Mare pentru 400 de zloți tătărești, satul fiind, mai apoi, dăruit de vodă mănăstirii Neamț, cu confirmare de stăpânire la 30 septembrie 1503.

Tatăl lui Cozma este, probabil, Șandru de la Tudora, pomenit încă de la 29 iunie 1400⁴⁹ între boierii lui Alexandru cel Bun, unde îl găsim până la sfârșitul anului 1422⁵⁰. Poate fi identificat în persoana lui Șandru pârcălabul de la 28 iunie 1401⁵¹, sau Șandru de la Neamț, cum apare în alte documente⁵²; de asemenea, îl găsim sub numele Șandrișor⁵³. Altfel spus, Șandru de la Tudora, pârcălab al cetății Neamț⁵⁴, ar putea fi tatăl lui Cozma Șandrovici⁵⁵, care s-a căsătorit cu Marena, fiica lui Iacuș, vistiernicul lui Alexandru cel Bun din ultima parte a domniei acestuia, în perioada 1423-1425⁵⁶. Cariera politică a lui Cozma Șandrovici începe în vremea lui Iliăș voievod. Îl găsim între boierii acestuia, la 4 ianuarie

⁴⁷ *Ibidem*, III, nr. 235, p. 418 (31 august 1499).

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 293, p. 522.

⁴⁹ *Ibidem*, I, nr. 10.

⁵⁰ *Ibidem*, I, nr. 52, p. 77 (25 decembrie 1422, menționat doar cu simplul nume Șandru).

⁵¹ *Ibidem*, nr. 13, dar deosebit de Șandru de la Hotin, care apare în același document, astfel încât afirmația lui Mihai Costăchescu, care îi identifica pe cei doi ca fiind aceeași persoană, se dovedește greșită (*Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 50).

⁵² *DRH, A, I*, nr. 17 (7 ianuarie 1403); nr. 22 (8 martie 1407) etc.

⁵³ *Ibidem*, nr. 23 (16 septembrie 1408); nr. 27 (18 noiembrie 1409) etc.

⁵⁴ Mihai Costăchescu l-a identificat pe Șandru de la Tudora cu Șandru de la Neamț, dar, straniu, exclude posibilitatea ca el să fie aceeași persoană cu Șandrișor, tatăl lui Cozma; la 23 mai 1436 (v. *DRH, A, I*, nr. 152), acesta este numit Cozma al lui Șandrișor (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 50-51, 110).

⁵⁵ Maria Magdalena Székely, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană (secolele XIV-XVII)*, în *AG, I (VI)*, 1994, 1-2 p. 98 (spița genealogică).

⁵⁶ *DRH, A, I*, nr. 54 (31 martie 1423); nr. 61 (12 mai 1425). Îl mai găsim menționat în sfatul domnesc, dar fără dregătorie, sub simplul nume Iacuș, precum la 1428 (*ibidem*, nr. 77) sau 1435 (*ibidem*, nr. 142, 143) sau Iacuș Pântecosul, până la 1440 (*ibidem*, nr. 205).

1432⁵⁷, și rămâne, fără a ocupa o poziție fruntașă, în sfaturile domnilor care au urmat. Abia la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, în primele acte, este menționat în fruntea sfatului, până la 13 septembrie 1457⁵⁸.

Șteful pârcălabul. Soția lui Cozma Șandroviți, Marena, a avut un frate, al cărui fiu, Șteful, avea rang de pitar la 1476⁵⁹, iar mai apoi este prezent alături de Ștefan cel Mare ca pârcălab de Hotin. Șteful este menționat în postura de pârcălab de Hotin, pentru prima dată, la 11 august 1479⁶⁰, dregătorie ce o deține până la 20 aprilie 1491⁶¹. De acum înainte, îl vom găsi multă vreme în sfatul domnesc, fără dregătorie, urcând treptele ierarhice: al șaptelea la 1492⁶², al șaselea⁶³ și al cincilea la 1493⁶⁴, al patrulea⁶⁵, treaptă pe care stă multă vreme, până la 1499⁶⁶. Prin moartea lui Hărman, Șteful urcă încă o treaptă, ocupând locul al treilea în sfatul domnesc, cum îl aflăm la 14 noiembrie 1499⁶⁷, după Duma Vlaicul și vornicul Boldur. Prin dispariția lui Duma, Șteful mai urcă o treaptă, al doilea după vornicul Boldur, la 1502⁶⁸, loc ce-l va ocupa în continuare, atât în ultimul act al lui Ștefan cel Mare, când vornicul Giurgiu Dolh era primul între boieri⁶⁹, cât și în vremea lui Bogdan al III-lea. Din 20 februarie 1507⁷⁰ Șteful ocupă primul loc în sfat, fără dregătorie, până la 21 septembrie 1510⁷¹, când, probabil din cauza vârstei înaintate, trebuie să fi murit.

---

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 107.

⁵⁸ *Ibidem*, II, nr. 66.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 206. La 22 noiembrie 1476, Șteful pitarul, nepotul lui Iacuș vistiernicul, vinde din uricul bunicului său Poprincanii, pe Jijia, lui Mușat vornicul, pentru 100 de zloți tătarești. La 27 mai 1480, Șteful pârcălab de Hotin, și „mătușa sa, Marena, fiica panului Iacuș vistiernic, și cu fiicele ei, Anușca și Vasutca” și cu nepoții săi, fiii lui Iurie Buceațchi, s-au judecat pentru satele lor, Șteful rămânând să stăpânească trei sate: Ecușanii, pe Vorona, Dragușanii și Poprincanii, pe Jijia (*ibidem*, nr. 226).

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 219.

⁶¹ *Ibidem*, III, nr. 93.

⁶² *Ibidem*, nr. 107 (14 ianuarie 1492)

⁶³ *Ibidem*, nr. 114 (30 martie 1492)

⁶⁴ *Ibidem*, nr. 120 (3 martie 1493).

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 138 (4 noiembrie 1493).

⁶⁶ *Ibidem*, nr. 236 (15 septembrie 1499).

⁶⁷ *Ibidem*, nr. 239.

⁶⁸ *Ibidem*, nr. 283 (17 noiembrie 1502).

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 295 (7 octombrie 1503).

⁷⁰ **DIR**, A, XVI/1, nr. 45.

⁷¹ *Ibidem*, nr. 78.

Din uricul de la 1492⁷², prin care nepoții fraților Hodco Costici și Lev vând lui Ștefan cel Mare satul Ștubeiul, aflat „pe amândouă părțile Bașeului”, aflăm că printre acei nepoți se numără și Șteful pârçălab, văr cu fetele lui Vasco Levici, cel care s-a aflat alături de Petru Aron și pe care îl întâlnim la 1456 în marele sfat domnesc de la Vaslui. De asemenea, Șteful era văr cu Giurca Pântece, fiul altui vechi boier din sfat, Oană Pântece, precum și văr cu Hrinco de la Lucovița, identificat în persoana lui Ivașco Hrincovici⁷³, ginerele lui Cozma Șandrovici Celălalt ginere a fost Stețco Dămăcuș, însă ambii fost boieri în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare.

Ivașco Hrincovici. Printre numeroșii boieri aflați la Vaslui, la 5 iunie 1456⁷⁴, s-a aflat și Ivașco Hrincovici; ulterior, este prezent între boierii sfatului domnesc începând de la 10 ianuarie 1467⁷⁵ și până la 11 februarie 1478⁷⁶. Fiul său este unul din cei doi pârçălabi de Hotin vreme de 12 ani, numit doar „Grincovici”, în intervalul 1510-1523⁷⁷, apoi membru al sfatului domnesc, fără dregătorie, în anii 1524-1528⁷⁸. Îi știm numele întreg dintr-un act ulterior vremii sale, din 30 iulie 1581⁷⁹, când aflăm că fostul pârçălab de Hotin era Bratul Hrincovici/Grincovici. Alte sate le-a moștenit de la unchiul său, Șteful pârçălabul, care i le-a lăsat după moartea sa neavând urmași, anume Dragușani și Ecușani, sate întărite de Bogdan al III-lea lui Bratul Hrincovici la 5 martie 1513⁸⁰ și reconfirmate la 23 aprilie 1518⁸¹, de Ștefăniță vodă. Dintr-un alt document, din 24 aprilie 1520⁸², avem informații care completează imaginea asupra acestui neam, arătând descendența lui Bratul Hrincovici din Vasutca, fata lui Cozma Șandrovici. De asemenea, Bratul mai avea un frate, Șandru (poreclit Turcul), care prin numele de botez amintește de

⁷² DRH, A, III, nr. 118.

⁷³ DIR, A, *Indicele numelor de persoane*, p. 371.

⁷⁴ DRH, A, II, nr. 58.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 145.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 211

⁷⁷ DIR, A, XVI/1, nr. 78 (21 septembrie 1510); nr. 193 (25 martie 1523).

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 196 (10 aprilie 1524); nr. 261 (18 mai 1528).

⁷⁹ *Ibidem*, XVI/3, nr. 222. Ștefăniță vodă întărise lui Bratul Hrincovici stăpânirea asupra satelor Iugani și Tămășeni de pe Siret, donate ulterior de fiul acestuia, Toader Bucotco, nepoatei de soră, Marica, fiica lui Lupu Huru, la 1581.

⁸⁰ *Ibidem*, XVI/1, nr. 80.

⁸¹ *Ibidem*, nr. 120.

⁸² *Ibidem*, nr. 146.

bunicul său matern, Șandru de la Tudora. Acum, la 1520, toți aceștia, Bratul Hrinco și numeroșii săi nepoți, își împărțeau un patrimoniu funciar considerabil, de 20 de sate⁸³, moștenit de la Cozma Șandrovici și socrul acestuia, Iacuș vistiernicul.

Despre posteritatea lui Ivașco Hrinco și a fiilor săi s-au păstrat destule informații genealogice, care coboară descendența până spre mijlocul veacului al XVII-lea⁸⁴. Dar înaintașul său, de la care a luat numele, este Hrinco (sau Grinco), prezent între boierii lui Alexandru cel Bun între anii 1407 și 1425⁸⁵, vremelnice aflat chiar în fruntea sfatului⁸⁶, însă timp mai îndelungat este al doilea⁸⁷ boier în sfat, ceea ce denotă importanța sa. Boris Hrinco, martor la omagiul lui Ștefan al II-lea față de regele Poloniei, la 13 ianuarie 1434⁸⁸ trebuie să fi fost fiul lui Hrinco, iar la rândul său trebuie să fi fost tatăl lui Ivașco Hrinco⁸⁹.

Încrângătura neamului Hrinco ne trimite spre alte familii boierești. La 11 septembrie 1506, Ion, Alexa și Vasco, fiii Anușcâi, „nepoții bătrânului Hrinco”⁹⁰ vindeau nepotului lor, Luca Arbure, trei părți din satul Dersca. Astfel, s-a presupus, că Anușca se poate să fie sora lui Boris Braevici, respectiv mătușa⁹¹ lui Ivașco Hrinco. Totodată, Anușca ar fi putut fi și bunica lui Luca Arbure⁹².

⁸³ Șendrești, numit Cozmești după numele lui Cozma Șandrovici, Ionășești, Iurcești, Hălăucești și Poganești, Răchiteni, Tămășeni și Iugani, pe Siret, Midecău și Șceacău pe Nistru, Ceabarcău, Deșevcani, Nesvoia, Criva, Voropcenii și Ivancouți pe Prut, Corbești, Mlinouți și Faurii pe Jijia, Lemeșani pe Vilia.

⁸⁴ Pentru acesta, v. Maria Magdalena Szekély, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 413-418 și 531 (anexa 43, spița genealogică).

⁸⁵ „Credința panului Grinco” sau Hrinco, precum la 18 aprilie 1409, o găsim începând cu 8 martie 1407 (**DRH**, A, I, nr. 22), și nu o mai întâlnim după 12 mai 1425 (*ibidem*, nr. 61). Despre cariera și familia lui Hrinco, v. și Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voevod*, București, 1940, p. 54.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 37 (2 august 1414).

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 38 (20 decembrie 1414), precum și în următoarele acte, unde „panul Grinco” (sau Hrinco) apare după „panul Mihail”. Această poziție secundară din fruntea sfatului a păstrat-o până la ultima atestare a sa, din 1425.

⁸⁸ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 666.

⁸⁹ Maria Magdalena Szekély, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 414.

⁹⁰ **DIR**, A, XVI/1, nr. 43, p. 49.

⁹¹ Maria Magdalena Szekély, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, p. 414.

⁹² Ștefan S. Gorovei, *Găneștii și Arbureștii (Fragmente istorice, 1538-1541)*, în **CI**, (serie nouă), II, 1971, p. 150.

Ștețco Dămăcuș. Cel de-al doilea ginere al lui Cozma Șandrovici a fost Ștețco Dămăcușevici sau Dămăcuș. Este întâlnit multă vreme prezent între boierii sfatului domnesc, începând din vremea lui Petru Aron, la 1455⁹³, dar, mai ales, în timpul domniei succesorului acestuia, Ștefan cel Mare, în intervalul 8 septembrie 1457-24 septembrie 1468⁹⁴; după acest din urmă an, probabil moare.

Tatăl lui Ștețco Dămăcuș a fost boier al lui Alexandru cel Bun. Astfel, la 15 martie 1410⁹⁵, fraților Domoncuș stolnicul, Blaj și Iacob, fiii lui Ghelebi Miclouș, li se dădea uric de către Alexandru cel Bun pentru stăpânirea a patru sate⁹⁶ aflate pe Cașin și Oituz: Stanișoreștii, Laslovții, Grozăștii, și Stoenăștii. Un alt sat, întărit de același domn stolnicului Domoncuș, a fost „din sus” de Vaslui, unde era jude Mareș, așa cum aflăm dintr-un document ulterior, din 1491, când „Nastea și Sohiica, featele lui Ștețco Dămăcușescul, nepoatele lui Dămăcuș stolnicului”⁹⁷, vindeau satul. Alte cinci sate⁹⁸ erau stăpânite de cei trei frați pe Crasna, potrivit actului din 20 ianuarie 1434. Cele două surori vindeau în anul următor lui Ștefan cel Mare satul Mărășenii, pe Bârlad, pentru 70 de zloți tătărești, integrat ocolului domnesc al târgului Vaslui.

Domoncuș (sau Dămăcuș) a fost stolnicul lui Alexandru cel Bun, începând cu anul 1409⁹⁹, și, cu întreruperi, îl găsim până la 1437¹⁰⁰, în vremea domniei fraților Iliăș și Ștefan. Sub numele „Damacuș de la Serețel” este trecut între boierii sfatului la 1436, ceea ce sugerează că acolo își avea curtea¹⁰¹.

⁹³ DRH, A, II, nr. 48 (2 iulie 1455).

⁹⁴ *Ibidem*, nr. 65 și nr. 154.

⁹⁵ *Ibidem*, nr. 28, p. 40. Actul s-a păstrat ca suret din 1829, unde se precizează că fiii lui Ghelebi Miclouș au primit șase sate „pe Cașen și Ohtuz”, însă sunt enumerate doar patru, probabil lectură greșită a traducătorului sau omiterea numelor unor sate.

⁹⁶ Din cele patru sate doar unul se mai regăsește, Grozești, pe valea Oituzului, în județul Bacău (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 79).

⁹⁷ DRH, A, III, nr. 96, p. 189.

⁹⁸ *Ibidem*, I, nr. 124, p. 176. „Roșiori, unde este Negrilă, și, mai jos, sub pădure, unde este Pavel Bulgarul, și seliștea lui Mârlec și unde este Mic Ruptura”.

⁹⁹ *Ibidem*, I, nr. 24 (28 iunie 1409).

¹⁰⁰ *Ibidem*, nr. 173 (19 august 1437).

¹⁰¹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, II, nr. 202, p. 701-702. La 19 septembrie 1436 era prezent la Liov, la depunerea omagiului de către Ilie voievod, Damacuș din Serețel, care „poate este satul din comuna Stolnicenii-Ghițescu, județul Fălțiceni (fost Suceava)” (*ibidem*, p. 705).

Stețco Dămăcuș a fost căsătorit cu Anușca, fata lui Cozma Șandrovici¹⁰². La 5 iunie 1470, Anușca, „bătrâna cneaghină a lui Stețco”, împreună cu fiicele ei, „pe care le-a avut cu Stețco”¹⁰³, Nastea și Sofiica, procedau la un schimb de sate aflate pe Tazlăul Mare cu egumenul mănăstirii Bistrița; satul Hemeeani în schimbul satului Sârbi, „mai jos de Hemeeani, tot pe Tazlăul Mare”. De față erau și ginerii: Iurie vistiernic și Pătrașco. Unul dintre gineri, Iurie, soțul Nastei, ar putea fi, de fapt, Iuga vistiernicul¹⁰⁴, care era rudă cu Ștefan cel Mare, dacă nu cumva Iurie va fi fost un alt personaj, vistiernic al doilea.

III. Neamul și înrudirile lui Oană Pântece

Între boierii începutului de domnie al lui Ștefan cel Mare aflăm și numele lui Oană Pântece, a cărui menționare în acest context coincide cu ultima sa atestare, la 13 septembrie 1457¹⁰⁵. Ca fiu al panului Danciul Julici, boier în sfatul lui Alexandru cel Bun, cum îl găsim la 13 decembrie 1421¹⁰⁶, Oană purta numele Julici, iar mai târziu pe cel de Pântece. Așadar, prezența sa ca membru al sfatului domnesc o descoperim începând cu data de 25 iunie 1441¹⁰⁷. Îl mai întâlnim, singular, și sub numele tatălui său, Oană Danculovici¹⁰⁸, însă până la 1457 este prezent în sfatul domnesc fie ca Oană Julici, fie ca Oană Pântece. La 29 mai 1449, dăruiește mănăstirii Moldovița o posadă, pe apa Moldovei, de sufletul tatălui său¹⁰⁹.

Cunoaștem și un frate al lui Oană, Giula Pântece, care vânduse lui Giurgiu Rotompan satul Mihăilești, pe Brădățal; însă, la rândul său, acesta vinde satul mitropolitului Theoctist pentru 270 de zloți tătărești, la 11 aprilie 1465¹¹⁰. Cu siguranță, au fost mai mulți frați, uricul din 16 martie 1495¹¹¹ fiind în măsură să ne dea aceste indicii; frații Giurca,

---

¹⁰² Pentru aceasta, v. Maria Magdalena Székely, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană*, p. 98.

¹⁰³ DRH, A, II, nr. 167, p. 250.

¹⁰⁴ Demonstrația aparține d-lui Ștefan S. Gorovei: *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în SMIM, XXI, 2003, p. 267.

¹⁰⁵ DRH, A, II, nr. 66.

¹⁰⁶ *Ibidem*, I, nr. 48.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 215.

¹⁰⁸ *Ibidem*, nr. 239.

¹⁰⁹ *Ibidem*, nr. 3.

¹¹⁰ *Ibidem*, nr. 128.

¹¹¹ *Ibidem*, III, nr. 186.

Petriman și Sofiica, fiii lui Oană Pântece, și verii lor, Danciul, Toader, Ion, Vlașin, Ana, Fedca și Sofiica, fiii lui Giula Pântece, împreună cu alți numeroși veri, erau întăriți să stăpânească jumătate din satul Horodniciani și jumătate de moară, precum și două sate pe apa Bârladului, Mărcești și Grijlivi. Însă pe cei trei fii ai lui Oană Pântece îi cunoaștem din 1488¹¹², când vindeau din uricul tatălui lor, „Oană Julici”, avut de la Iliăș și Ștefan voievozi, un sat în gura Horașii, Movila, pe Bârlad, lui Petru Frunteș și fratelui acestuia, Ion Frunteș stolnicul, pentru 200 de zloți.

Unul dintre fiii lui Oană Pântece sau, poate, chiar ai fratelui său, Giula, a avut un rol deosebit de important în istoria Moldovei, atunci când, la 6 martie 1486, Ștefan cel Mare a scăpat cu viață datorită boierilor Purice și Pântece și a rămas „voievod stăpân în țară”. În urma luptei de la Șcheia, „a bătut Petru Hronoda pe Ștefan voievod și a câștigat lupta și Ștefan voievod a căzut de pe cal și a zăcut printre morți de dimineață până la prânz”. A fost recunoscut de boierul Purice și salvat, după care, cu vicleșug, „a trimis la Petru voievod pe un boier, anume Pântece, care s-a supus lui Petru voievod și l-a scos afară din bătălie, după ce l-a convins că de acum câștigase bătălia. Și cu ceata lui au tăiat capul lui Petru voievod și au adus capul lui Ștefan voievod”¹¹³. Și astfel, cu ajutorul boierilor Purice și Pântece, Ștefan cel Mare a rămas „voievod stăpân în țară”. Va fi fost acest Pântece unul din cei doi fii ai lui Oană, de la 1488, Giurca și Petriman? Sau poate unul dintre verii lor, Danciul, Toader, Ion și Vlașin?

Neamul lui Oană Pântece este legat și de satul „Fulticeani”. La 15 martie 1490, Neagșa, fiica lui Hanea, vindea vistiernicului Isac satul ei de pe Șomuz, „Fulticeani”, „unde a fost Stan Pântece”¹¹⁴; totodată, Isac cumpără și satul învecinat Buciumeni, „mai jos de Rădășani”, așezare veche aflată la 16 februarie 1424¹¹⁵ în stăpânirea popii Iuga și a fratelui

¹¹² *Ibidem*, II, nr. 21.

¹¹³ *Cronica moldo-germană*, p. 28; v. și Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (Versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 50, 68 și pl. XX, care arată confuzia care o făcuse Olgierd Gôrka între Pântece și Pitic, prin citirea greșită *Pyutytyz* în loc de *Pyntytyz*. Totuși, O. Gôrka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, București, 1937, scrie inițial (p. 34) că Ștefan „a trimis pe unul din boieri și anume pe Pintyc (Pântec) la același Petru” ca să-l atragă în cursă pentru a-l ucide, dar se contrazice în aceeași lucrare (p. 134), menționând pe Lazea Pitic (*Pyutytyz*), care nu mai trăia demult, din 1467, după cum însuși precizează.

¹¹⁴ **DRH**, A, III, nr. 71, p. 131.

¹¹⁵ *Ibidem*, I, nr. 56. Cu toate acestea, la 29 iulie 1428 lui Nan i se întărea satul Buciumeni, „unde este casa lui”, și Stăniștii (*ibidem*, nr. 77). Însă, la 24 aprilie 1434

său, Nan; hotarul satului trecea pe lângă „drumul ce merge de la Stan până la Baia”¹¹⁶. Nu poate fi vorba decât de satul Fulticeani al lui Stan Pântece, personaj despre care s-a scris că ar putea fi fratele lui Oană și Giula Pântece¹¹⁷. Aș mai completa ipoteza cu încă o idee, anume căsătoria lui Danciul Julici cu sora lui Stan Pântece, drept pentru care urmașii au purtat ambele nume.

Strămoșul lui Oană Julici-Pântece trebuie să fie acel Giula, „domina Jula”¹¹⁸, probabil bunicul său, prezent în sfatul domnesc al lui Petru I, menționat în primul document păstrat, de la 1 mai 1384, precum și din 6 mai 1387¹¹⁹, cu rang însemnat între boierii vremii, Giula

---

lui popa Iuga i se reîntărea Buciumenii, „unde fi este casa”, precum și alte doua sate pe Tutova, un loc din „pustie” pe Bașeu și seliștea lui Oțel, la Podagra (*ibidem*, nr. 128). Printr-un alt uric, din aceeași zi, popii Iuga i se reconfirmă stăpânirea la Buciumeni, dar și în alte sate trei pe Șomuz (Rădășeni, Ciorsăcești, Mitești), având aici un adevărat domeniu funciar, precum și alte sate, Mînzați și Temeșești, dar și pe Tutova, Lălești și Hălmăgești, și, tot acolo, toată valea pârâului Strâmba „cât va putea să-și întemeieze” (*ibidem*, nr. 129). Domeniul popii Iuga și al fiului său, Mihail (viitorul logofăt Mihul), este reconfirmat și completat cu alte sate la 2 iulie 1439 (*ibidem*, nr. 196). Nu se știe exact când, dar satul Buciumeni trece în stăpânirea fiilor lui Stăniță înainte de 1442, căci în acel an, Costea logofătul, dă în schimb pentru Buciumeni jumătate din Gocimănești lui Oancea și Ilea, fiii lui Stăniță (*ibidem*, nr. 218: 24 februarie 1442); aceștia erau, probabil, frații lui Dragoș Stănițescul, adică fiii lui Nan, fratele popii Iuga, așa cum reiese din actul din 15 martie 1490 (*ibidem*, III, nr. 71, p. 131).

¹¹⁶ *Ibidem*, I, nr. 56, p. 82.

¹¹⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 164; *ibidem*, II, p. 384 (și spița genealogică). În opinia istoricului Mihai Costăchescu, numele Pântece poate fi legat de Fulticeani. Istoricul considera, că Pântece este o poreclă, sinonimă cu Foltică sau Fultică, care vine de la foale, adică pântece (*ibidem*, I, p. 164). Totuși, întâlnim un Ivașco Fultuc și fratele său, menționați singular, ca martori la o hotărnicie, la 13 iunie 1456 (**DRH**, A, II, nr. 60). Însă ipoteza lui Artur Gorovei îmi pare mai credibilă. Numele satului ar putea proveni de la acel Hanea, tatăl Neagșei, de origine săsească, care se va fi numit Fälten Hannes (Artur Gorovei, *Folticeni. Cercetări istorice asupra orașului*, Fălticeni, 1938, p. 7-8). Hanea amintește de Hanăș, de unde Fälten Hannes care a dat numele satului, care în vremea lui Stan Pântece nu se numea încă Fulticeani, ci ulterior a căpătat acest nume, prin venirea sasului Hannes. Acest lucru se putea face printr-o posibilă căsătorie cu o fată a lui Stan Pântece, idee ce mi se pare mai plauzibilă decât cea propusă de Artur Gorovei (*ibidem*, p. 8-9) sau Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 144-145, care presupunea că Hanea, tatăl Neagșei, „va fi fost fiul lui Stan Pântece”.

¹¹⁸ **DRH**, A, I, nr. 1.

¹¹⁹ Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, I/2, București, 1890, p. 297: „**Dzula capitaneus**, Burla, Draguy marscalus, Stancel, Stanislaus supremi consiliarij magnifici

„capitaneus”¹²⁰. Acest important personaj al vremii sale, cum aflăm dintr-un uric din 22 septembrie 1411, era socrul lui Șoldan Petru; actul de stăpânire era acordat acestui boier și „femeii lui, fiica panului Giulea”¹²¹, pentru un sat la Movila Găunoasă (atestat la sfârșitul secolului al XVI-lea sub numele Boldești, la Suceava¹²²).

În acest caz, dacă Danciul Julici este fiul bătrânului Giula, înseamnă că era cumnat lui Șoldan Petru. Dintre fiii săi, știm pe Oană Julici/Pântece, membru al sfatului domnesc și fratele său, numit Giula, precum bunicul lor. Iar Stan Pântece ar putea să fi fost nu fiu, ci mai degrabă cumnat lui Danciul, identificat¹²³ în persoana aceluși „Stan de la Șumuz”¹²⁴, care la 6 octombrie 1407 era menționat împreună cu un frate al său, Giurgiu. Numai așa ne-am putea explica de ce fiii lui Danciul Julici, Oană și Giula, erau purtătorii ambelor nume, Julici și Pântece. Prin urmare, Oană și Giula, la care adăugăm și pe Marușca¹²⁵, erau fiii lui Danciul Julici, respectiv nepoții lui Giula „capitaneus” și Stan Pântece.

Uricul din 25 noiembrie 1492¹²⁶ aruncă alte lumini asupra încrengăturii neamului, mai cu seamă prin ramura lui Oană Pântece. La acea dată, Ștefan cel Mare cumpără cu 250 de zloți satul Știubeiul, aflat pe ambele părți ale Bașeului, de la numeroșii urmași ai postelnicului Hodco Costici și ai lui Lev, întăriți cu privilegiu de Alexandru cel Bun, printre care aflăm, în primul rând, pe Ivenco Levici și două nepoate de frate, Fedora și Milca, fiicele lui Vasco Levici, precum și pe vărul lor „Giulca” (trebuie să fie Giurca!) Pântece. În cazul în care e vorba de același personaj cu Giurca Pântece, fiul lui Oană (și cred că așa este!), și dacă acesta este văr cu fetele lui Vasco Levici, atunci, în mod firesc, trebuie să admitem că soția lui Oană Pântece era sora lui Vasco Levici,

---

domini Petri Woyeuode Muldaiensis”; Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 601-602.

¹²⁰ În acest sens, al descendenței neamului Pântece din acest Giula, vezi Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, în **ALIL**, XXIV, 1973, spița genealogică, planșa I, p. 113. Astfel, Danciul Julici de la 1421 este arătat ca descendent al lui Giula, atestat la 1384 și 1387.

¹²¹ **DRH**, A, I, nr. 30, p. 43; forma slavă: pan Juli.

¹²² Mihai Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 94.

¹²³ *Ibidem*, II, p. 384: Stan Pântece „este, cred, totuna cu Stan de la Șumuz”.

¹²⁴ Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, p. 827: Giurgiu (Jiurj) și Stan „ot Șumuza”.

¹²⁵ Vezi uricul din 15 martie 1490 (**DRH**, A, III, nr. 71). De asemenea, spița de neam întocmită de Mihai Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 384.

¹²⁶ **DRH**, A, III, nr. 118.

cel care la 1458 se afla la Camenița alături de Petru Aron¹²⁷. Numele lui ne este cunoscut din 22 februarie 1446, când era martor hotarnic¹²⁸. Îl găsim prezent ca martor între numeroșii boieri din marele sfat domnesc de la Vaslui, întrunit cu prilejul momentului crucial, în vremea lui Petru Aron, la 5 iunie 1456¹²⁹, unde s-a hotărât plata birului către turci; aici se găsea alături de Vasco Levici și un Hrinco Levici.

Și boierilor Levici trebuie să le căutăm strămoșii în generația lui Giula „descălecătorul”. Numele Costici purtat de Hodco, fratele lui Lev, îi reclamă ca urmași ai unui Costea. În primele decenii de la întemeierea țării nu erau prea mulți „descălecători” Costea, însă documentele au păstrat numele unuia dintre aceștia, anume Costea viteazul¹³⁰. Numele acestui viteaz nu apare în documente totdeauna însoțit de rangul său. Îl întâlnim prima dată prezent în sfatul domnesc, la 30 martie 1392, doar sub simplul nume „pan Costea”¹³¹. Mai târziu, vedem menționată „credința lui Costea viteazul”, la 28 noiembrie 1399¹³².

În îndelungata sa prezență în sfat de peste 20 de ani, Hodco Costici a fost mai totdeauna postelnic; menționat prima dată la 15 octombrie 1427¹³³, numele său este însoțit de multe ori de al fratelui

¹²⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 815.

¹²⁸ DRH, A, I, nr. 264.

¹²⁹ *Ibidem*, II, nr. 58.

¹³⁰ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 371, pornea de la ideea că Hodco Costici este fiul unui Costea, care „poate e Costea Viteazul, care apare uneori și fără acest epitet”.

¹³¹ DRH, A, I, nr. 2.

¹³² *Ibidem*, nr. 9. Părerea era că și acel Costea Bratilovici din sfatul domnesc, de la 28 iunie 1401 (*ibidem*, nr. 11), să fie tot Costea viteazul (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 90: Costea Bratilovici, greu de identificat, poate „să fie același cu Costea și Costea Viteazul”), nu cred că are șanse să fie corectă. Mai degrabă, acel Costea ar putea să fie fiul lui Bratul viteazul, pe care nu-l găsim menționat în documentele contemporane, dar despre care se știe dintr-un act ulterior, prin care nepoții săi erau întăriți stăpâni în patru sate, Brătuleștii, Fedeleșanii, Goeștii și Vârșatii, la 7 ianuarie 1491 (DRH, A, III, nr. 84). Astfel, satul Brătulești poartă amintirea lui Bratul viteazul, vechiul stăpân.

¹³³ *Ibidem*, I, nr. 69. Este menționat fie Costici postelnic, ca acum, la 15 octombrie 1427, fie Hodco postelnic, la 1 septembrie 1429 (*ibidem*, nr. 95). Ultima dată este menționat ca postelnic la 25 ianuarie 1446 (*ibidem*, nr. 260). Mihai Costăchescu susținea că Hodco Costici sau Hodco de la Mamornița nu trebuie confundat cu Costici postelnicul (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 372; Idem, *Documentele moldovenești de la Bogdan voevod*, p. 49, nota 4). Însă, dimpotrivă, cred că ei sunt aceeași persoană, numele său diferit fiind menționat alternativ în sfat, nu concomitent; este vorba de postelnicul Hodco Costici, menționat uneori împreună cu fratele său, Lev.

său, Lev (Leva), dar legat de locul de origine: Mamornița. Hodco de la „Marmuriți” și fratele său Lev, sunt împreună martori în sfatul domnesc, de câteva ori, începând cu 13 decembrie 1421¹³⁴ și terminând cu 24 februarie 1437¹³⁵, însă Hodco mai apare pentru ultima oară, singur, la 20 iunie 1438¹³⁶.

Posteritatea lui Hodco Costici este mai puțin știută; mai bine conturată este descendența fratelui său, Lev. Acesta, se pare că a avut mai mulți fii, care i-au purtat numele, Levici: Vasco Levici, despre existența căruia am arătat mai sus, Hrinco Levici, de asemenea, dar nu se știu prea multe date despre el, Ivanco (sau Ioan) Levici mai trăia la 1492, dar care este, se pare, menționat cu un frate al său, Giurgiu, încă de la 30 iulie 1456¹³⁷, și, în fine, Alexandru Levici, care, pentru scurtă vreme este prezent în sfatul domnesc, la 1443¹³⁸. Reședința lui Hodco Costici nu putea fi decât la Mamornița, locul de care îi era legat numele împreună cu fratele său, Lev. Dar mai stăpânea și alte patru sate, pe Vorona și Siret, pentru care primise drept de stăpânire împreună cu soția sa, Vasutca și frații acesteia, la 16 noiembrie 1433¹³⁹.

Revenind la Oană Pântece, ne sunt cunoscuți unii dintre descendenții familiei sale; astfel, documentele atestă existența Marușcăi, fiica lui Giurca Pântece, ai cărei fiică, Anghelina, a fost căsătorită cu Ștefan Hrană¹⁴⁰, mare vornic în prima domnie a lui Petru Rareș. Ispisocol din 25 martie 1546¹⁴¹, mărturisește cum Anghelina, jupâneasa fostului vornic Hrană, era fiica Marușcăi, nepoata lui „Jurjea” Pântece. Însă actul este păstrat doar în suret, iar redarea numelui este coruptă, fiind vorba de Giurca Pântece, unul din fiii lui Oană Pântece. Prin acest act, Anghelina și nepoții ei vindeau pentru 200 de zloți tătărești jumătate din satul Stoișești,

¹³⁴ DRH, A, I, nr. 48.

¹³⁵ *Ibidem*, nr. 168.

¹³⁶ *Ibidem*, nr. 184.

¹³⁷ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 372.

¹³⁸ DRH, A, I, nr. 230; nr. 237.

¹³⁹ *Ibidem*, nr. 120. Astfel, pe Vorona: „curtea Anușcăi, Huețeni, Sinești, Glodeni, precum și o moară pe Siret, „unde este Hueț”, în actualele comune Vorona, jud. Botoșani, și Liteni, jud. Suceava.

¹⁴⁰ Despre cariera acestui mare dregător, v. Maria Magdalena Székely, *Sfeticii lui Petru Rareș*, p. 120-124.

¹⁴¹ DIR, A, XVI/1, nr. 389.

„de sub Făgetul Leahului”, moștenit de la mama ei Marușca, care-l cumpărase în vremea lui Ștefan cel Mare.

La capătul acestei cercetări genealogice a neamului Pântece, constatăm că rădăcinile neamului lui Oană Pântece, boier din vremea lui Ștefan cel Mare, se află în secolul al XIV-lea, în vremea descălecatului Țării Moldovei, bunicii săi făcând parte din ceata „vitejilor cavaleri” – din Transilvania și din Maramureș.

IV. Hodco Știbor și înrudirile sale

Un boier numit Știbor este martor în sfatul domnesc în anul 1424¹⁴²; credința „panului Știbur” este menționată și la 4 decembrie 1428¹⁴³. Alexandru cel Bun confirma lui Știbor și soției sale, Zoica, stăpânirea asupra unui sat de pe Bârlad unde au fost juzi Buda și Drăgoi, „ambele judecii”. Satul avea să fie vândut, la 13 decembrie 1488, de către Marina, „cneaghina” lui Fete Iacobescul, nepoata lui „Știbor cel bătrân”¹⁴⁴, lui Danciul Delea, pentru 170 de zloți tătărești. Aceeași Marina, vindea un alt sat, Rădești, pe Bilavoi, lui Clănău spătarul, la 2 martie 1508 pentru 90 de zloți tătărești¹⁴⁵.

În a doua parte a secolului al XVI-lea, la 1582, Pătrașco vătaful împreună cu verii lui, „răstrănepoții lui Știbor”, s-au plâns domnului că le-a ars uricul satului Bursuceni avut de Știbor cel bătrân de la Ștefan cel Mare, cu „loc de moară pe Siret, unde a fost moara lui Știbor, mai jos de poiană și cu moară în sat la Bursuceni, iar acest uric le-a ars în casa lui Pantelei din Brăești când a venit un sol dintre stegari în solie la Domnia mea – zice vodă, și s-a întâmplat să înnopteze în casa acestui Panteleiu și i-a ars casa acest sol”¹⁴⁶; prin urmare, li se reconfirmă stăpânirea asupra satului. Peste câțiva ani, același Pătrașcu împreună cu verii săi, „toți strănepoții lui Știrbu și ai lui Firău”¹⁴⁷ (traducere alterată), vând satul lor, Bursuceni, din uricul avut de „străstrămoșul lor, Firău” de la Iliăș și Ștefan voievozi; satul este cumpărat cu 3 000 de zloți tătărești de Andrei hatmanul. Bunicii celor de mai sus, vânduseră în vremea lui Petru Rareș,

---

¹⁴² Într-un rezumat al unui document din 26 august 1424, este menționat printre boierii sfatului un „Știubora” (**DRH**, A, I, nr. 57).

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 80.

¹⁴⁴ *Ibidem*, III, nr. 43, p. 82.

¹⁴⁵ **DIR**, A, XVI/1, nr. 71, p. 75.

¹⁴⁶ *Ibidem*, XVI/3, nr. 239, p. 186 (8 martie 1582).

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 461, p. 372 (28 ianuarie 1588).

la 19 ianuarie 1536, satul Măceșanii „ce să numește Mihăileștii”, sat ce fusese întărit de Bogdan voievod lui Ghedeon, fiul Leahului, „nepot de fiu lui Forov”¹⁴⁸; a fost cumpărat de la fiii lui Ghedeon de Buzatul vătaf cu 860 de galbeni.

Personajul numit Firău sau Forov este, de fapt, fratele lui Știbor, cel din 1424, pe care l-am văzut mai sus. Numele este unguresc, vine de la *forró*, adică *fierbinte*, și este răspândit în Ardeal; în Moldova a devenit Forou, Furău sau Fărău. Întâlnim în sfatul domnesc, începând din 1435, „credința panului Forou”¹⁴⁹ sau „Fărău”¹⁵⁰, până la 1438. Fiica sa a fost căsătorită tot cu un boier de aceeași origine; la 18 februarie 1466, Ivanco Ungureanu, „cu panița sa, fiica lui Furău”¹⁵¹, vând satul Munte din ținutul Trotușului lui Ioaniș Izvareț, cu 90 de zloți tătarești. Satul fusese al tatălui paniței, „Furău”.

Va apărea mai târziu în „scenă” posibilul nepot de frate al lui Forou, Hodco Știbor, care figurează în postura de vornic al lui Petru Aron începând cu anul 1455¹⁵², iar mai apoi, în primii ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare, fără dregătorie, până la 1462¹⁵³; în toamna aceluiași an, la 15 septembrie, Ștefan cel Mare întărise mănăstirii de la Piatra lui Crăciun toate stăpânirile ei, printre care și „satul anume Heciani, și cu morile, pe Siret, pe care l-a dăruit lor pan Hodco Știbor din uricul său, pentru sufletul său”¹⁵⁴. Tot de numele său se leagă, probabil, și satul Știoborăni din vechiul ținut Vaslui.

Hodco Știbor a fost căsătorit cu Marușca, fata lui Șteful Jumătate. Știm aceasta deoarece Marușca, „panița panului Știbor”¹⁵⁵, vânduse, pentru 300 de zloți tătarești, satul „anume Căndeștii, pe Siret, cu moară la

¹⁴⁸ *Ibidem*, XVI/1, nr. 348, p. 385.

¹⁴⁹ **DRH**, A, I, nr. 143 (18 octombrie 1435). Forov este varianta alterată de traducători, precum în suretul de la documentul din 17 februarie 1435 (*ibidem*, nr. 145).

¹⁵⁰ *Ibidem*, nr. 156 (1 iulie 1436). După 18 august 1438 nu mai apare în sfat (*ibidem*, nr. 187).

¹⁵¹ *Ibidem*, II, nr. 133, p. 188.

¹⁵² „Pan Știbor”, existent între membrii sfatului la 8 februarie 1453, probabil este Hodco, dar ar putea fi și o ultimă menționare a tatălui său (*ibidem*, nr. 27). În sfatul lui Petru Aron apare doar sub numele Hodco, în calitate de vornic, începând cu 2 iulie 1455 (*ibidem*, nr. 48). La 5 iunie 1456, este menționat Hodco Știbor vornic (*ibidem*, nr. 58).

¹⁵³ 15 mai 1462 este ultima mențiune în sfatul domnesc a lui „pan Știbor” (*ibidem*, nr. 104).

¹⁵⁴ *Ibidem*, nr. 107, p. 153.

¹⁵⁵ *Ibidem*, nr. 229, p. 350.

Siret, între Rusănești și între Călinești” lui Petru Brăescul, care, la rândul său, îl vinde, la 15 septembrie 1480, clucerului Duma Brudur.

Șteful Jumătate, socrul lui Hodco Știbor, îl găsim în componența sfaturilor domnești de după moartea lui Alexandru cel Bun, începând cu anul 1432¹⁵⁶ și până la 1448¹⁵⁷, menționat, de regulă, împreună cu fratele său Mândrea, cu care figurează în sfat probabil din 1425¹⁵⁸. Al treilea frate, Giurgiu Jumătate, a fost și el membru al sfatului domnesc în intervalul dintre anii 1419 și 1433¹⁵⁹. Frații Giurgiu, Șteful și Mândrea erau fiii lui Oană/Ion Jumătate, a cărui prezență în sfat¹⁶⁰, în perioada dintre anii 1403 și 1415, în prima parte a domniei lui Alexandru cel Bun, nu poate fi trecută cu vederea.

Oană Jumătate dăruiește mănăstirii Bistrița două sate pe Cracău¹⁶¹, confirmate în uricul mănăstirii împreună cu alte sate ale altor mari boieri, Oană vornicul și Negrea, la 12 iulie 1415. Domeniul acestui boier a cuprins 12 sate, căci în afara celor dăruite mănăstirii avea alte zece sate, împărțite la 7 iulie 1430 între cei trei fii ai săi¹⁶². Lui Giurgiu Jumătate i

¹⁵⁶ Șteful Jumătate este menționat împreună cu fratele său Mândrea, în sfatul din 4 ianuarie 1432, 26 februarie 1433 etc. (*ibidem*, I, nr. 107, nr. 114), dar și singur, precum la 14 aprilie 1435 sau 17 iulie 1436 (*ibidem*, nr. 139, nr. 157).

¹⁵⁷ La 22 mai 1443 sunt menționați pentru ultima dată împreună, în sfat, frații Șteful și Mândrea Jumătate (*ibidem*, nr. 231). Probabil, cel din urmă moare, însă Șteful Jumătate mai figurează încă pe lista boierilor până la 23 februarie 1448 (*ibidem*, nr. 275).

¹⁵⁸ În actul din 30 ianuarie 1425 este menționată „credința fiilor lui Jumătate” (*ibidem*, nr. 60).

¹⁵⁹ Giurgiu al lui „Jumătate” sau „Jomătate” este prezent ca martor între boierii din sfat la 8 aprilie 1419 (*ibidem*, nr. 45), apoi împreună cu frații săi la 1425. Însă, spre deosebire de frații săi, Șteful și Mândrea, Giurgiu este atestat singur; prezența sa în sfat nu o mai întâlnim după 15 iunie 1433 (*ibidem*, nr. 117).

¹⁶⁰ Ion Jumătate figurează în sfat începând cu 7 ianuarie 1403 (*ibidem*, nr. 17); după 12 iulie 1415 (*ibidem*, nr. 41) nu mai este între membrii sfatului domnesc. Despre Ion Jumătate și fiii săi vezi și M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 304-307; Idem, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 168-169.

¹⁶¹ DRH, A, I, nr. 41.

¹⁶² *Ibidem*, nr. 99. Satele au fost identificate: Jumătățenii, pe Jijia, Deleni, Vlădeni, Balinți sau Mândrești (fostul jud. Botoșani), Șerbănești pe Siret, Grămești, Călinești (fostul jud. Dorohoi), Rogoșești pe Siret iar Mândrești (Sârca de azi) în jud. Iași (Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, p. 300-307, unde este analizat neamul boierilor Jumătate. De asemenea, Idem, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 165-169, unde este completată analiza acestei familii, inclusiv cu o spiță genealogică, p. 168).

s-au convenit „Giumătățenii”, pe Jijia, unde se aflau curțile, Delenii și Miclăușenii, din sus de Hârlău. Șteful Jumătate stăpânea trei sate pe Siret: Șărbăneștii, Căndeștii și Roșiaccii, iar Mândrea a rămas cu patru sate: Balinții, pe Siret, Măndreștii, în Cârliștura, Voriște și Vlădenii, din sus de Hârlău.

Știbor și Forou, trăitori la cumpăna veacurilor XIV și XV, aparțin „vitejilor cavaleri” descinși din Transilvania, iar numele lor stau mărturie în acest sens, trădând originea și neamul.

V. Toma Căndeia

În timpul lui Petru Aron, apare menționat de puține ori, între membrii sfatului domnesc numele lui Toma Căndeștii; prima atestare este din 25 august 1454¹⁶³. Reapare în vremea lui Ștefan cel Mare, începând cu 13 februarie 1458¹⁶⁴, însă, de această dată, până la ultima prezență în sfatul domnesc, la 5 iunie 1469¹⁶⁵, numele său este Toma Căndeia. Fără îndoială, era fiul unui Căndeia¹⁶⁶. Despre Toma Căndeia știm doar că avea un privilegiu pentru două sate, aflate pe Siret, Vilnești și Narohoie¹⁶⁷. Printre rudele lui Toma am putea regăsi pe o anume Magda. Fiica acesteia, Marina, vindea un sat din uricul bunicului ei, Căndeia, anume Băimăceni, pe Jijia, la 16 martie 1493¹⁶⁸.

Toma Căndeia trebuie să fi avut înrudiri ardeleni, în locul de origine al familiei sale. Este o explicație posibilă, dacă avem în vedere că un pârcaș de Hațeg, „Cănda Lațco”, a ferecat o *Evanghelie* de la

¹⁶³ DRH, A, II, nr. 40.

¹⁶⁴ *Ibidem*, nr. 67.

¹⁶⁵ *Ibidem*, nr. 158.

¹⁶⁶ Un boier cu acest nume a trăit la Câmpul lui Dragoș, având un sat, „unde este casa lor”; satul, numit ulterior Căndești, împreună cu seliștea lui Drăgoi, era întărit în stăpânirea lui Căndeia și a fiii lui, Malea și Oancea, de Ștefan al II-lea la 4 aprilie 1435 (*ibidem*, I, nr. 138, p. 192). Nu avem certitudinea că aceștia doi au fost singurii fii ai lui Căndeia, cum nu știm nici dacă Toma se poate număra printre eventualii frați. Unii din nepoții lui Căndeia, vindeau a patra parte din Căndești, în Câmpul lui Dragoș, cu 280 de zloți tătarești, la 8 ianuarie 1523 (**DIR**, XVI/1, nr. 191).

¹⁶⁷ Actul este păstrat în rezumat, datat 25 aprilie, dar între anii 1458 și 1461 (*ibidem*, II, nr. 71).

¹⁶⁸ *Ibidem*, III, nr. 133. Satul este vândut pentru 160 de zloți tătarești lui Oană și fiului său, Sima Popșorul, precum și Fedcăi, sora lui Oană; de asemenea, Parascăi, ruda lor, fiica Medeleianului. Parasca trebuie să fi fost vară cu Oană și Fedca.

mănăstirea Neamț, la 1436¹⁶⁹. În aceeași ordine de idei, se va fi înrudit și cu Laslău globnicul¹⁷⁰.

Astfel, Oană Cândescul stăpânea patru sate în sudul Moldovei¹⁷¹, confirmate prin uricul din 21 decembrie 1452. Printr-un uric emis în aceeași zi¹⁷², se confirma stăpânirea panului Trișor (Petru/Petrișor), fiul lui Șandru de la Iucaș, asupra a șapte sate, din care patru în vecinătatea celor ale lui Oană Cândescul. Însă, satele stăpânite de Oană Cândescul la 1452, Drăgoeștii pe Dobrotvor, Petreștii pe Zeletin, precum și satul lui Baico, numit ulterior Simeștii sau Mohorâții, le găsim ulterior în stăpânirea nepoților și strănepoților lui Laslău globnicul, la 1481¹⁷³. Mai precis, două dintre sate, Drăgoești și Simești erau ale lui Isaia și Toader, fiii lui Oană Mustea, ceea ce ne sugerează identitatea comună dintre Oană Cândescul și Oană Mustea. Satele făceau parte dintr-un domeniu mai vast al strămoșului neamului, Laslău globnicul, așa cum reiese dintr-un uric din vremea lui Ștefan cel Mare, din 22 ianuarie 1495¹⁷⁴, care completează informația despre familia acestui vechi boier și, prin numărul satelor

---

¹⁶⁹ *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus*, editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, I, Iași, 2008, p. 2. Lațcu sau Ladislau Căndea a avut un frate, Ion Cândreș, castelan de Muncaci, comite de Bereg, și un alt frate, Nicolae, călugărit Nicodim; erau fiii lui Ioan Căndea. La 1439, regele Albert le-a acordat confirmare pentru mai multe sate din Țara Hațegului, unde Lațcu Căndea a fost castelan. La 1359, au fost restituite văduvei lui Mișu Căndea moșiile Râu de Mori, Nucșoara și Sibişel. Iancu de Hunedoara a întărit lui Ioan Căndea și fraților acestuia, la 1447, numeroase sate, precum și târgul Sântămăria Orlea. Până la sfârșitul secolului al XV-lea, Căndeștii acaparaseră sub stăpânirea lor 30 de sate întregi sau părți de sate (Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 117-118).

¹⁷⁰ Mihai Costăchescu presupune despre Oană Cândescul, că „probabil era din neamul lui Laslău Globnicul” (*Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 431); v. spița genealogică la Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XIX, Iași, 1927, p. 214.

¹⁷¹ **DRH**, A, II, nr. 22. Cele patru sate, în ținuturile Tecuci și Tutova: Drăgoești la gura Dobrotvorului, jumătate din Petrești pe Zeletin, „Baicu” la gura Pojeritei și Verișești pe Berheci.

¹⁷² *Ibidem*, nr. 23. Domeniul funciar al lui Petru Iucaș cuprindea trei sate pe râul Zeletin (Oprișești, Cârna și Răchitiș), un alt sat în apropiere, pe Dobrotvor, „unde este popa Duma”, și alte trei sate în ținutul Neamț, la Iucaș, „unde este casa tatălui său”, Mărgineni și un alt sat, neidentificat.

¹⁷³ Prin uricul din 25 aprilie 1481, lui Ion Baico și fraților săi le era întărită stăpânirea asupra satului Petreștii, pe Zeletin, „cu toate fântânile ci sint întru acel hotar”. Totodată, lui Isaia Mustea și fratelui său, le erau întărite satele Drăgoești, în gura Dobrotvorului și Simești, în gura Pojeritei (*ibidem*, II, nr. 238).

¹⁷⁴ *Ibidem*, III, nr. 172.

avute în stăpânirea sa, se creionează ramificațiile unei familii. La 1495, nouă sate se împărțeau între nepoții lui Laslău globnicul, respectiv fiii lui Șandru de la Iucaș, printre care i-am amintit deja pe unii: Toader Iucaș cu fiii și nepoții săi, Petru Iucaș cu fiii săi, Oană Mustea cu fiii și nepoții săi și alții¹⁷⁵. Satele împărțite între moștenitori ne sunt unele deja cunoscute, iar altele se aflau sub munte, la Cracău, unde se afla și Laslăoani, unde a fost casa strămoșului lor, Laslău globnicul. Punând cap la cap informațiile din cele câteva documente, se conturează dimensiunea unui domeniu de 13 sate cunoscute, aflate în stăpânirea lui Laslău globnicul și a fiului său, Șandru de la Iucaș. Este important de menționat, că satele erau grupate în câteva domenii locale¹⁷⁶, în ținuturile Tecuci și Neamț.

Oană Cândescul, numit Mustea, se pare că a fost cumnatul fraților Toader și Petrișor Iucaș, respectiv ginerele lui Șandru de la Iucaș. Drăguș Cândescul trebuie să fi fost fratele lui. Dintr-un act din 18 martie 1528, aflăm că Luca Dereptate și sora sa Anușca erau, printre alții, și nepoții lui Drăguș Cândescul¹⁷⁷. Iar Toma Cândea, boierul prezent în sfatul domnesc al lui Ștefan cel Mare, dacă nu avem certitudinea că a fost fratele lui Oană sau a lui Drăguș Cândescul, putem spune că, totuși, se înrudea îndeaproape cu ei. Strămoșul lor, un Cândea, era din generația lui Laslău globnicul și a altor stăpâni de sate din prima generație de la întemeierea țării. Cu ei trebuie să fi fost și un Motăș, cu nume de rezonanță ungurească. Urma sa a rămas în numele unui sat, Motișești, în apropierea domeniului lui Laslău globnicul de pe Zeletin, și anume pe valea Corodului, la obârșie. La 1463¹⁷⁸ satul Motișești era cumpărat de Hărman pârcălabul de la Mihail Oțel. Denumirea satului ne sugerează că a aparținut sau a fost întemeiat de un Motăș, al cărui urmaș îl regăsim în vremea lui Alexandru Lăpușneanu. La 1555, Mihăilă Motăș cumpără o

¹⁷⁵ V. și spița genealogică, Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 437.

¹⁷⁶ Pe valea râului Zeletin, în ținutul Tecuci, erau cinci sate (Oprișești, Cârna, Răchitiș, Petrești, Plăcinteni), iar în vecinătate, pe Dobrotvor, alte trei sate (Drăgoești la gura Pojeritei, Simești sau Mohorâți și satul lui popa Duma); în ținutul Neamț, trei sate la Iucaș (unde era casa lui Șandru, Margineni și alt sat) și două pe Cracău (Laslăoani și Șerbești).

¹⁷⁷ **DIR**, A, XVI/1, nr. 240, p. 273. Prin acest act, Luca Dereptate era confirmat de Petru Rareș cu stăpânirea în două sate pe Siret, Cozmești și Mircești. De asemenea, alți nepoți ai lui Drăguș Cândescul, vindeau satul Picigani de la gura Idriciului, pe Bârlad, din uricul acestuia, cu 100 de zloți tătarești, la 28 martie 1528 (*ibidem*, nr. 252, p. 286).

¹⁷⁸ **DRH**, A, II, nr. 115.

parte din Oprișești de la nepoții lui Toader Iucaș¹⁷⁹, sat care odinioară făcuse parte din domeniul funciar al lui Laslău globnicul.

VI. Costea Orăș

Alături de marele pan Drăgoi, la 30 martie 1392, în al doilea document păstrat, este menționată și „credința lui Oriș”¹⁸⁰. Costea Orăș trebuie să fie urmaș al acestui vechi boier, probabil nepot. Este menționat în calitate de vornic o singură dată, la 1448¹⁸¹, apoi fără dregătorie până în toamna anului 1457¹⁸²; reapare în Sfat, pentru un răstimp, în anul 1464¹⁸³.

În ianuarie 1453, Costea Orăș dăruiește mănăstirii Moldovița, o prisacă „care este în braniștea noastră, la Bohotin, la izvor, pe Tătarca”¹⁸⁴. Nu știu dacă e același Costea Orăș cel care, la 15 martie 1495, vindea a treia parte din satul Argișani, pe Prut, lui Vlașin și nepotului acestuia, Ciocan, pentru 160 de zloți tătarești, din uricul de stăpânire avut de el chiar de la Ștefan cel Mare¹⁸⁵; probabil este un fiu cu același nume.

Numele Orăș este de origine maghiară, *orosz* adică *rusul*. Costea Orăș va fi fost urmașul lui Oriș Vlad, care este posibil să fie bunicul său; peste tot, în documentul din 14 martie 1489¹⁸⁶, acesta este menționat în această formă, numele de familie precede prenumele. În aceeași situație se aflau Ghelebi Miclouș¹⁸⁷, Levet Miclouș¹⁸⁸ (magh. Levente Miklós), Boț

¹⁷⁹ **DIR**, A, XVI/2, nr. 83. La 12 mai 1555, Mihăilă Motăș cumpără de la Dochia și frații ei, fiii lui Hăsan, din privilegiul bunicului lor Toader Iucaș, „o bucată de pământ din hotarul Oprișeștilor din parte de gios”, cu 100 de zloți tătarești. Despre satul Oprișești, v. Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 434.

¹⁸⁰ **DRH**, A, I, nr. 2.

¹⁸¹ *Ibidem*, nr. 279. La 23 aprilie 1448 este menționată „credința panului Costea Orășescul vornic”; ulterior, doar Costea Orăș (*ibidem*, nr. 280) sau Orăș (*ibidem*, nr. 281) etc.

¹⁸² *Ibidem*, II, nr. 65 (8 septembrie 1457).

¹⁸³ Ultima mențiune a „panului Costea Orăș” în sfat o întâlnim în actul din 2 noiembrie 1464 (*ibidem*, nr. 124).

¹⁸⁴ *Ibidem*, nr. 24. Este menționată dania și în confirmarea de stăpânire a mănăstirii Moldovița din 30 septembrie 1503, însă fără a fi numit donatarul (*ibidem*, III, nr. 293).

¹⁸⁵ *Ibidem*, nr. 185.

¹⁸⁶ *Ibidem*, nr. 51.

¹⁸⁷ *Ibidem*, I, nr. 28 (15 martie 1410).

¹⁸⁸ *Ibidem*, nr. 38. La 20 decembrie 1414 satul Negoești este poziționat pe Pârâul Alb, ținutul Neamț, „între Totoești și Levet Miclouș”. Levente Miklós este un nume vechi unguresc.

Lațco¹⁸⁹ (magh. Lackó sau Laczkó)¹⁹⁰, Șoldan Petru¹⁹¹, Corod Stan și Corod Vlad¹⁹², toți aceștia fiind din aceeași generație, iar mai târziu, în vremea lui Ștefan cel Mare, unul din cei doi pârcălabi de Chilia era ungur după nume: Bora Șandru¹⁹³. Oriș Vlad a dat prenumele său satului întemeiat sau stăpânit de el, probabil în a doua parte a secolului al XIV-lea. La 1489, când este achiziționat de Ștefan cel Mare cu 350 de zloți tătarești, satul este numit „Vlădenii, pe Siret, unde a fost Oriș Vlad”¹⁹⁴, și fusese cumpărat de Isaia logofătul¹⁹⁵ în vremea lui Alexandru cel Bun; printre nepoții lui Isaia logofătul, se numără și Mușa, fiica lui Giurgiu stolnic, „cneaghina panului Zberea”¹⁹⁶, care nu este nimeni altul decât boierul ce-l întâlnim vreme îndelungată alături de Ștefan cel Mare.

Unele documente târzii¹⁹⁷, ne sugerează că au fost și alți Orâși. Personajul nostru, Costea Orâș, boierul lui Ștefan cel Mare, a mai avut doi frați: Fădor și Iurie. Fădor Orâș a fost întărit cu stăpânirea în satul Orășeni de către Ștefan cel Mare, iar Iurie de asemenea, în satul Răvacăuți din

---

¹⁸⁹ *Ibidem*, nr. 48. La 13 decembrie 1421 este martor între alți boieri și „pan Lațco Boț și fratele său, Miclouș”; însă, în uricul din 2 noiembrie 1491, când Luca Boț și verele lui primesc de la Ștefan cel Mare drept de stăpânire asupra satelor Balosinești și Itrinești în ținutul Neamț, aflăm că „privilegiul ce l-a avut bunicul lor, Boț Lațco, pentru acele sate, de la bunicul nostru, Alexandru voievod, acel privilegiu a pierit, cum ne este știut nouă și tuturor boierilor noștri moldoveni” (*ibidem*, III, nr. 103, p. 206).

¹⁹⁰ Boț Lațco este, de fapt, numele maghiar Lackó sau Laczkó, iar Boț vine din Bot, care înseamnă bătă, care, în varianta arhaică se mai scrie Both.

¹⁹¹ *Ibidem*, I, nr. 30.

¹⁹² *Ibidem*, III, nr. 26. La 14 ianuarie 1488, Giurgiu Corod vinde satul Corodeștii, „unde au fost Corod Stan, pe Horince”, pentru 30 de zloți tătarești, din uricul avut de Giurgiu pe acel sat de la voievozii Iliăș și Ștefan; de asemenea, vinde jumătate de sat pe Horincea, „unde au fost tatăl său Corod Vlad, partea cea din sus, despre Ciungești”.

¹⁹³ Este menționat la 1479, în sfat, în perioada mai-septembrie; numele său are variante: Șandru (*ibidem*, II, nr. 212) Bora Șandru (*ibidem*, nr. 214), Borra Șandru (*ibidem*, nr. 217), Borra Șandro (*ibidem*, nr. 218) sau doar Bora (*ibidem*, nr. 221).

¹⁹⁴ *Ibidem*, III, nr. 51.

¹⁹⁵ Boier cu cariera îndelungată, Isaia apare începând de la 28 ianuarie 1409 (*ibidem*, I, nr. 24), în rang de logofăt, apoi ca ceașnic sau paharnic, până la 28 decembrie 1428 (*ibidem*, nr. 81) sau ca simplu boier în Sfat; nu-l mai întâlnim după 28 octombrie 1439 (*ibidem*, nr. 202). A avut un domeniu care număra nouă sate la 14 august 1432 (*ibidem*, nr. 112).

¹⁹⁶ *Ibidem*, III, nr. 51.

¹⁹⁷ **DIR**, A, XVI/3, nr. 291, p. 236.

ținutul Cernăuți. Strănepotul acestora, Văscan Orăș aprodul¹⁹⁸ cumpărase de la răzeșii săi părți din ambele sate, iar pe la 1585¹⁹⁹ le vinde lui Gavril logofăt cu 1 000 de zloți tătărești. A patra parte din satul Ravcăuți fusese cumpărată mai demult de Ghenghea pârcălabul, pentru 200 de zloți tătărești, la 30 aprilie 1552²⁰⁰, de la Alexa Rutjavenschi²⁰¹, fiul lui Costea Orăș.

*

În scrieri mai vechi și mai noi²⁰², atât prin cercetări de istorie generală, cât și, mai ales, locală, s-a putut vorbi, pe bună dreptate, de „originea plurietică a boierimii moldovene”²⁰³, în ideea că aceasta, la întemeierea țării, este „în mare parte venită din afara Moldovei”²⁰⁴, din Maramureș. Ideea „aportului maramureșean” al boierimii este acceptată de istorici, în sensul că domniile lui Dragoș și Bogdan „s-au suprapus unor stăpâniri locale”²⁰⁵. Pe mulți dintre stăpânii medievali de sate Nicolae Iorga i-a considerat drept „vitejii cavaleri de obârșie maramureșeană, cu nume de acolo”, însă „numele celor dintâi boieri reprezintă [...] în varietatea lor nesfârșită o largă sinteză”²⁰⁶.

---

¹⁹⁸ Văscan era fiul lui Grigore Orăș vornicul, nepotul lui Iurie Orăș, strănepotul lui Fădor Orăș cel bătrân, contemporanul lui Ștefan cel Mare.

¹⁹⁹ Actul nu este datat exact: 1584-1587.

²⁰⁰ **DIR**, A, XVI/2, nr. 26.

²⁰¹ Alexa mai avea un frate, Dragoș; de la ambii cumpărase Grigore Orăș a treia parte din a treia parte din Orășeni cu 270 de zloți tătărești (*ibidem*, XVI/3, nr. 291).

²⁰² Lucian-Valeriu Lefter, *Boieri și „domenii” în ținutul Vaslui înainte și în vremea lui Ștefan cel Mare*, în **AP**, I, 1, 2005, p. 61-68.

²⁰³ Maria Magdalena Székely, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană*, p. 95.

²⁰⁴ H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 274.

²⁰⁵ D. Ciurea, *Evoluția și rolul politic al clasei dominante din Moldova în secolele XV-XVIII*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p. 178-179.

²⁰⁶ N. Iorga, *Istoria românilor*, ed. a II-a, vol. III, îngrijit de Victor Spinei, București, 1993, p. 180. „Între acești primi boieri a Moldovei și urmașii lor până în vremea lui Ștefan cel Mare, care e mai puțin «maramureșean», unii poartă nume așa de populare, adevărate porecle ca Gangur (pasăre), Buftea (burtosul), Ciocârlie, Gotcă (găină cu creasta roșie), Arbure, Zbierea (cel ce strigă), Vulpaș, Negrițaș, Pântece, Cateș (cel ce caută), Porcul, Pulpea, Ureche, pe lângă altele de origine rusească, precum e Hrinco sau Dajbog. Nume de caracter general primesc finala ruteană: Ivașcu, Pătrașcu, Romașcu, Bâlcu, Vasu [...] Tăutul amintește ungurescul Tóth, care înseamnă «slovac».

Afirmațiile de ordin general sunt confirmate de cercetările de istorie locală, numele unor stăpâni de sate amintind de originea lor ardeleană. Un Șendrea (Sándor) trebuie să fi dat numele său satului Șendrenii, din ținutul Vaslui, „în primul veac de după întemeierea statului”²⁰⁷. De asemenea, Feir (Fehér) și fratele său, Oanăș (János) Ungureanul, cu fiul acestuia Groază Rohat, au dat numele satelor Rohații și Fereștii. Alte exemple vin în completarea celor spuse. Am în vedere exemplul satului Tamârtașăuți, tătăresc la origine, de pe apa Șomuzului, trecut sub noii stăpâni veniți de peste munți, frații Șoldan Petru și Miclouș²⁰⁸.

Toți acești stăpâni medievali nu pot fi decât „descendenți din însoțitorii descălecătorilor maramureșeni sau a unor coloniști ardeleni, cu nume de origine maghiară, româniată”²⁰⁹. În acest caz, avem oiconimele de pe valea râului Rebricea: Dămăcușeni, Miclăușeni, Rohotești sau Rohați și Bolați; de asemenea, Chiujdenii de pe Vaslui și Chiujdeștii de pe Vilna, sau Mogoșeștii, tot de acolo, ele derivând de la vechii stăpâni ai satelor. Așa cum arată d-l Mircea Ciubotaru, numele lui Mogoș (magh. *magas*, adică *înalt*) de la Vilna „sugerează condiția sa de războinic în serviciul domnilor Moldovei de la sfârșitul veacului al XIV-lea, ca fiu, probabil, al unui însoțitor maramureșean al lui Bogdan I Întemeietorul, ca și Chiujdea de la Chiujdești sau acei Dămăcuș, Miclăuș, Rohat sau Bolat, care au fost stăpâni ai satelor de pe Rebricea, Dămăcușeni, Miclăușeni, Rohotești (dispărute) și Bolați”. Aceste nume pătrund în Moldova în secolele XIV-XV „odată cu acea nobilime de origine maramureșeană din primele generații de după «descălecatul» țării”²¹⁰. În aceeași categorie intră toponime precum Boțeștii, Sărăcineștii sau Băliștenii; satul Totoeștii a fost stăpânit de Micul Totoescu, boier cu nume de origine maghiară (Tóth); un sat Totoești se afla pe râul Vaslui, altul pe Pârâul Alb, în ținutul Neamț, lângă care avea stăpânire Levet Miclăuș (Levente Miklós)²¹¹.

Forme românești cu sufixul – *ea* se întâlnesc în Ilea, Borcea, Ponea, Bodea, Julea, Mânjea”.

²⁰⁷ Mircea Ciubotaru, *Comuna Ipatele. Studiu istoric. Toponimie*, Iași, 2000, p. 120.

²⁰⁸ Maria Magdalena Székely, *loc. cit.*, p. 99.

²⁰⁹ Mircea Ciubotaru, *Toponimia bazinului hidrografic Rebricea (jud. Iași - jud. Vaslui). Oiconimele. Perspectivă istorică*, II, în *AI*, XXIX, 1992, p. 450.

²¹⁰ Idem, *Comuna Ipatele*, p. 51.

²¹¹ Maria Magdalena Székely, *loc. cit.*, p. 98.

Nu putem spune că boierimea aceasta are o origine exclusiv maramureșeană, ci ardeleană, în general. Desigur, pot exista rezerve asupra originii unor personaje cu nume străine, căci nu trebuie exclusă posibilitatea ca folosirea unora dintre ele să reprezinte o modă. Însă, e greu de susținut așa ceva, în cazul în care, „în două generații succesive se folosesc prenume cu formă maghiară, iar în prima generație, patronimul precede prenumele”²¹². Uricele emise de primii domni moldoveni, ne arată „că o mulțime din boierii alcătuind sfatul lor sau din stăpânii satelor purtau nume hotărât ungurești”²¹³, întrucât la întemeierea țării se găsea „o numeroasă populație ungurească stabilită în valea Siretului și parte în valea Troțușului”²¹⁴. Dar nu atât populația în sine e „vinovată” de botezul toponimelor, deși, fără îndoială, există cazuri în acest sens, cât stăpânii locului.

Toate acestea sunt în măsură să ne arate, că toponimele și onomasticele sunt cuvintele purtătoare de identitate ale omului medieval, în contextul în care elitele au rolul hotărâtor în definirea noilor identități. „Toponimia medievală este una seniorială”²¹⁵, în sensul că numele satelor își datorează botezul unor stăpâni sau fondatori. Un fapt de asemenea natură îl determina pe Georges Duby să constate că, în esență, toponimele sunt „monumentele ridicate de putere”²¹⁶. „Onomastica este [...] privilegiul clasei stăpânitoare și arată originea ei”²¹⁷; împreună cu toponimia, onomastica ne sugerează o influență „de clasă, nu de mase, exercitată de slavi asupra românilor”. P.P. Panaitescu afirmase că, dacă am face o statistică, am vedea că „majoritatea numelor boierilor moldoveni din veacurilor al XIV-lea și al XV-lea sunt slave”. Altfel spus, numele

²¹² *Ibidem*, p. 96-97.

²¹³ Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, în **AARMSI**, s. II, t. XXVII, 1905, p. 253. „Numele de Domoncuș, Corlat, Miclea, Miclea și Micloș, Șandor, Giurgiu (Jurj), Ianoș, purtate de boieri mari, se întâlnesc în fiecare document. Multe sate, mai cu samă în județele Roman și Bacău sunt descălecate de unguri”; astfel, câteva exemple: Miclăușenii, Tămășenii, Birăieștii/Gherăieștii (*ibidem*, nota 1).

²¹⁴ *Ibidem*.

²¹⁵ Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, p. 5.

²¹⁶ G. Duby, *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, trad. de Elena-Natalia Ionescu și Constanța Tănăsescu, București, 1998, p. 18.

²¹⁷ P.P. Panaitescu, *Problema originii clasei boierești*, în *Idem*, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. a II-a, îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 46.

boierilor moldoveni nu ar fi identice cu acele ale cnezilor români din Maramureș, ceea ce ar arăta că „originea nobilimii moldovene nu se poate căuta în Maramureș”²¹⁸. Afirmatia este de natură contradictorie, pentru că, pe baza acelorași documente, vedem că proporția numelor nu este numai slavă, ci și maghiară. Problema originii slave a boierimii²¹⁹ nu ar trebui generalizată, ar trebui mult nuanțată, deoarece, în aceeași măsură am putea vorbi de originea ungurească a acesteia, în baza raționamentului arătat, anume că avem și onomastică și toponimie maghiară²²⁰, care în anumite zone ale țării este preponderentă²²¹.

Era o vreme, când „crearea Moldovei însemna satisfacerea nevoii de apărare contra tătarilor”²²², fiind trimiși să apere fruntariile regatului Sfântului Ștefan „viteji cavaleri” din Ardeal și Maramureș, români și mulți secui (probabil și maghiari). Unii dintre sfinții lui Ștefan cel Mare sunt „urmașii acestor primi boieri ostași”²²³, a căror prezență în sfatul primilor domni ai Moldovei este menționată împreună cu „semințenia”

---

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ P.P. Panaitescu ajunge la concluzia că „boierimea română s-a format prin cucerirea slavilor, începând din secolul al VI-lea; clasa militară a cuceritorilor a pus stăpânire pe pământ și a supus la șerbie pe băștinași”. Dar diminuează influența cumanilor câteva secole mai târziu: „numele cumane a numeroase localități și râuri din țară nu înseamnă o așezare în masă a cumanilor în acele părți, ci proprietate cumanică, adică a boierilor cumani în regiune. [...] Ca și slavii, cu câteva veacuri mai înainte, cumanii au creat o nobilime de proprietari, ce s-a confundat apoi repede cu boierimea mai veche și mai numeroasă de origine slavă” (*ibidem*, p. 51). Dar slavii, cumanii sau, mai târziu, maghiarii, au procedat identic! Avem toponimie slavă, pecenego-cumană, maghiară!

²²⁰ De exemplu, în ținutul Troțuș, întâlnim foarte multe toponime maghiare, deoarece „localitățile în chestiune au primit numirile lor de la unguri, și că românii, venind pe ele după unguri, le-au găsit botezate ungurește”. Deși multe din vechile toponime au fost înlocuite prin altele românești, totuși, un număr destul de important de denumiri ungurești s-a păstrat. Dimpotrivă, în zona locuită de ceangăi, toponimia este românească, ceea ce ne sugerează că acolo ungurii au venit mai târziu (Radu Rosetti, *loc. cit.*, p. 251). Dar nu numai în ținutul Troțuș, căci putem exemplifica, cum am arătat mai sus, cu nume de sate în alte vechi ținuturi: Roman, Bacău, Neamț, Vaslui, Fălciu, Tutova etc.

²²¹ *Ibidem*, p. 282. Atât locuitorii din satele din zona Troțușului, cât și a Bacăului și Romanului, adică secuii și ceangăii, descind din „niște colonii militare, aduse de Coroana ungară în Moldova pentru paza granițelor Regatului și așezate chiar pe graniță, alcătuită de râul Siretiu”. Așezate pe valea Siretului, de la Adjud la Roman, „se închideau văile Troțușului Bistriței și Moldovei cu ieșirile lor spre Transilvania”.

²²² N. Iorga, *op. cit.*, p. 183.

²²³ *Ibidem*, p. 180.

lor, cu frații și copiii lor; Nicolae Iorga observa, că la fel au procedat normanzii cuceritori în Anglia. Numele acestor „viteji”²²⁴ cavaleri” de peste munți ne arată identitatea și originea lor. Într-o lume precum cea medievală, boierii formau anturajul voievodului și elita războinică a societății. Căci boierimea moldovenească, în primele două secole de existență, era „o elită militară, acesta fiind rolul ei în cadrul raportului de dominare”; altfel spus, la acea vreme, „boierimea nu reprezintă altceva decât o elită militară, ce compune anturajul voievodal”²²⁵. Dar numele lor, române, slave sau maghiare stau mărturie a unei realități sociale specifice, ca rezultat al unei „largi sinteze” rezultate din contactul îndelungat dintre diverse populații într-o zonă periferică.

Urmele sigilare ale unora dintre boierii primei jumătăți a veacului al XV-lea, păstrate până la noi, precum pecetea lui Domoncuș, la 1421, al cărui fiu este Stețco Dămăcuș, boier din vremea lui Ștefan cel Mare, are reprezentată un arc cu săgeată între inițiale. În aceeași tipologie heraldică se încadrează sigiliile lui Ciurbă și Giurgiu (să fie oare starostele de la Frătăuți?!), cu săgeata între o semilună și o stea, ale lui Ioaniș și Dragoș viteazul, cu arc încordat cu o săgeată, sau pecetea lui Miclouș, cu o săgeată ieșind dintr-un semicerc răsturnat. Aceste pecetei boierești, prin conținutul lor amintesc de armele Drăgoșeștilor²²⁶, toate având în compoziție motivul săgeții. Utilizatorii acestor sigilii, identificați de istoricul Leon Șimanschi²²⁷, sunt boieri ai Sfatului domnesc; numele lor, însă, cu rezonanță maghiară, Ioaniș/János, Miclouș/Miklós, Domoncuș/

---

²²⁴ Pentru o nouă privire asupra problemei vitejilor, v. Constantin Crăescu, *Vitejii lui Ștefan cel Mare*, în **AP**, I, 1, 2005, p. 53-60. Toți vitejii care apar în sfatul domnesc, „nu au dregătorii, dar au statutul unor mari seniori, stau în preajma domnului, oferindu-și serviciile de *consilium et auxilium* și, probabil, toți au stăpâniri importante” (*ibidem*, p. 57).

²²⁵ Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Structuri de putere în Moldova (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2008, p. 401-402. Autorul are în vedere și citează afirmația istoricului francez Alain Guerreau: „războiul este principalul factor de coeziune al sistemului feudal”.

²²⁶ Tudor-Radu Tiron, *Despre stema Drăgoșeștilor și influența acesteia asupra heraldicii boierești din Moldova (secolele XIV-XVI)*, comunicare prezentată la al XIV-lea Congres de Genealogie și Heraldică, Iași, 15-17 mai 2008); cu acest prilej, îi mulțumesc d-lui Tudor Tiron pentru că mi-a pus la dispoziție textul comunicării. Totodată, îi mulțumesc domnului Szekeres Attila pentru informațiile privitoare la onomastica maghiară.

²²⁷ Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova (1387-1421)*, în **AI**, XVII, 1980, vezi, în special, fig. 25, 27, 31, 34, 37 și 38.

Domokos, ni-i arată ca fiind de origine ardeleană. Prin urmare, avem de-a face cu urmași ai „descălecătorilor țării”, cu descendenții unor „viteji cavaleri de obârșie maramureșeană”, care, după un secol de la trecerea peste munți în Moldova, foloseau însemne heraldice de tip Drăgoșesc. Ceea ce ne arată, că indiferent dacă l-au însoțit pe Dragoș sau Bogdan, înaintașii unora dintre acești boieri proveneau din Maramureș. Unii trebuie să fi venit din alte părți ale Transilvaniei (din zona secuiască), iar o continuare a cercetării probabil va putea dovedi acest lucru.

Urmașii acestor viteji cavaleri sunt boierii lui Ștefan cel Mare cu descendenți până la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, când vechea elită războinică avea să fie înlocuită treptat cu alta, în spiritul unei noi epoci.

STEPHEN THE GREAT'S BOYARS. FAMILIES AND KINSHIPS

Abstract

The genealogy of the grand boyars of the time of Stephen the Great can be traced back to the second part of fourteenth century. The boyars of Stephen the Great, and those of Petru Rareș and of Alexandru Lăpușneanu, in the sixteenth century, were the descendants of the brave soldiers rallied around Dragoș and Bogdan, the founders of Moldavia.

A demonstration of this assertion can only be made through prosopographical research. The present paper is focused on the families and kinships of ten members on the princely council of Stephen the Great: Ion Dobrul, *stolnic* Barsu, Cozma Șandrovici, *pârcălab* Șteful, Ivașco Hrincoș, Ștețco Dămăcuș, Oană Pântece, Hodco Știbor, Toma Câdea, and Costea Orăș. The author's research efforts point out to 20 additional officials of Stephen the Great, parents and relatives of the aforementioned boyars.

It is concluded that the fundamental principle of all boyar families lay in successful matrimonial alliances with the purpose to preserve patrimony and determine an increase in the authority of the family. For this reason, the political elite of the time of Stephen the Great had old and extensive kinships.

ANEXĂ

Neamuri și înrudiri la boierii lui Ștefan cel Mare*

Dragomir Albul 1393	Giurgiu de la Frătăuți, staroste, bunic: 1404-1439	Mihul Starostici, tatăl: 1456	Ion Dobrul, logofăt 1457-1468	Barsu stolnicul, nepot: 1475-1476
	Mic Albul: 1401-1403	Albul ceașnic: 1433-1443		
	Șandru de la Tudora, pârcălab, tatăl: 1400-1422 Iacuș Pântecosul, vistiernic, socru: 1423-1425 Hrinco, cuscrul: 1407-1425 Domoncuș, stolnic, cuscrul: 1409-1437	Cozma Șandrovici 1432-1457		Șteful pârcălabul, nepot: 1476, 1479-1510 Ivașco Hrincovici, ginere 1456, 1467-1478 Ștețco Dămăcuș, ginere 1455, 1457-1468
Giula, bunic: 1384, 1387 Costea viteazul 1392, 1399 Danciul Julici, tatăl: 1421 Hodco Costici și fratele său, Lev, cuscrul: 1427-1438		Oană Pântece/Julici 1441-1457		
		Alexandru Levici, cumnat: 1443		
	Oană Jumătate : 1403-1415	Știbor, tatăl : 1424-1428 Forou, unchi : 1435-1438 Giurgiu Jumătate, cumnat: 1419-1433 Mândrea Jumătate, cumnat: 1425 Șteful Jumătate, socru: 1432-1448	Hodco Știbor 1455-1462	

* Raportarea gradului de rudenie se face la boierii evidențiați în coloanele 3-4: Ion Dobrul, Cozma Șandrovici, Oană Pântece și Hodco Știbor. În tabel sunt menționați numai boieri care au făcut parte din sfatul domnesc.

O CONTROVERSĂ: „DOAMNELE” LUI BOGDAN AL III-LEA*

ȘTEFAN S. GOROVEI

În cel de-al doilea volum al elegantului *Anuar al Școlii Doctorale „Istorie. Civilizație. Cultură”* de la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj, unul dintre studiile secțiunii de istorie medievală poartă un titlu pe cât de incitant, pe atâta de promițător: „*Fata de la nemți*”. *Bogdan III, Maximilian I și o căsătorie din 1513*¹. Autorul, d-l Alexandru Simon, s-a vădit și altădată a fi un cercetător norocos al arhivelor europene. De data aceasta, d-sa a găsit, într-o teză de doctorat prezentată la Graz în 1977², semnalarea unui foarte interesant document, din care se vede că la 27 august 1513 o solie valahă a plecat din Viena spre casă, însoțită de un anume Friedrich Harber, pentru a duce voievodului din Valahia pe aceea pe care – zice scrisoarea – împăratul însuși i-ar fi ales-o ca mireasă³. Această alegere a îndreptățit pe autor să pună în titlul studiului d-sale formula „fata de la nemți”, care, altminteri, așezată între ghilimele, ar sugera existența ei în vreun document al vremii.

Interesat de relațiile moldo-habsburgice, domeniu în care a adus și alte contribuții⁴, d-l Alexandru Simon s-a grăbit să comunice lumii științifice românești descoperirea acestei informații, nu printr-o simplă notă, ca un adaos sau o precizare la fapte cunoscute, ci prin menționatul studiu, plasând-o în contextul internațional care să o valorifice deplin. În

---

* Comunicare citită la Sesiunea Anuală a Institutului de Istorie „N. Iorga” din București, secțiunea *Întoarcerea la biografie* (4 decembrie 2008).

¹ Alexandru Simon, „*Fata de la nemți*”. *Bogdan III, Maximilian I și o căsătorie din 1513*, în „Anuarul Școlii Doctorale. Istorie. Civilizație. Cultură”, II, 2006, p. 103-118.

² Marianna Mur, *Die Ostpolitik Kaiser Maximilians I. in den Jahren 1506-1519* (ms) – cf. Alexandru Simon, *op. cit.*, p. 105, nota 5.

³ Alexandru Simon, *op. cit.*, p. 109.

⁴ V. și Idem, *The Hungarian Ways of the Relations between the Habsburgs and Moldavia at the End of the 15th Century*, în *AIRCROUV*, VIII, 2006, p. 259-296. În finalul acestui studiu, cel despre „Fata de la nemți” este anunțat ca fiind „in press” (p. 294 și p. 295, nota 54).

“Studii și Materiale de Istorie Medic”, vol. XXVII, 2009, p. 145-157

chip firesc, d-sa a pus informația nouă în relație cu acelea, de multă vreme cunoscute din surse polone, despre proiectata căsătorie a lui Bogdan al III-lea, fixată întâi pentru 20 iulie (Sf. Ilie) 1513, apoi pentru 15 august (Adormirea Maicii Domnului⁵). Cum domnul Moldovei nu putea să aibă, pentru același an, două proiecte de căsătorie – unul la care să invite pe regele polon, și altul pentru care mireasa să-i fi fost aleasă și trimisă de împăratul german – d-l Simon a conchis, cu dreptate, că este vorba de unul și același proiect, dar că data reală a nunții a trebuit să fie „cel devreme” (sic!) la mijlocul lunii septembrie 1513, „ținând cont de distanța pe care [mireasa] trebuia să o parcurgă de la Viena până la Suceava”⁶.

Desigur, explicarea împrejurărilor căsătoriei din 1513 l-a adus pe autor în mijlocul unor amănunte ținând și de biografia lui Bogdan al III-lea, după eșecul proiectului său de alianță matrimonială cu Jagellonii: „Problema sa [a lui Bogdan] se complica devenind dinastică. Soția sa, Anastasia, tocmai murise (1512). Avea sigur deja un băiat nelegitim favorit, pe viitorul domn (1517-1527) Ștefan IV (Ștefăniță), care se născuse pe la 1509. Îi lipsea însă fiul legitim născut de o doamnă care să nu fie numai o membră a frământatei elite moldovene. Iar în mediul ortodox, tot mai restrâns după 1453, chiar și în cazul teritoriilor intrate sub autoritatea Imperiului Otoman, numărul partenerelor de un rang apropiat celui avut de domnul Moldovei era infim. În schimb, numărul pretendenților era considerabil”⁷.

După toate aceste explicații amănunțite, ne așteaptă, însă, surpriza totală: eruditul autor nu a reușit să identifice pe mireasa trimisă de la Viena, de împăratul Maximilian, domnului Moldovei: „Despre această, poate ultimă, soție a lui Bogdan III (în cazul în care aceasta a și ajuns la destinație) izvoarele tradiționale nu ne spun multe [...]. S-ar părea că numele miresei lui Bogdan reprezenta un loc comun, atât din punct de vedere strict epistolar, cât și din punct de vedere diplomatic european, ceea ce aruncă o cu totul altă lumină asupra raporturilor dintre Casa de Habsburg și Bogdănești, în general, asupra ambasadei moldave din vara

⁵ „Zi în care nu se fac însă nunți”, spune autorul (Alexandru Simon, „*Fata de la nemți*”..., p. 106), ceea ce e cu totul lipsit de temei: calendarul ortodox nu cunoaște o asemenea opreliște pentru ziua de 15 august. Sunt, însă, oprite nunțile în perioada postului care o precede (1-14 august).

⁶ Alexandru Simon, *op. cit.*, p. 109, nota 14. Ceva mai înainte, autorul socotea că nunta a fost „amânată încă o dată până probabil în a doua jumătate a lui septembrie” (p. 106).

⁷ *Ibidem*, p. 105.

lui 1513, în particular”⁸. Subcapitolul final, intitulat *Moșteniri și dote*, și, cu el, studiul întreg, se încheie cu aceste cuvinte: „Nu putem promite că se va afla în curând cine a fost mireasa trimisă lui Bogdan în vara lui 1513. Afirmatia aduce a reținere gratuită, ținând cont de condiția de loc comun european pe care identitatea acestei mirese pare să o fi avut și luând în considerare marile rezerve arhivistice de limbă germană, italiană ori latină (nu mai vorbim de osmană) existente până astăzi. Este însă extrem de naturală, judecând după jocul între posibilități constante și date certe dus încă din vremea Evului Mediu”⁹.

Îl pot asigura pe d-l Alexandru Simon că nu va fi necesar să abordeze „marile rezerve arhivistice de limbă germană, italiană ori latină” (necum pe cele de limbă osmană) pentru a afla numele și originea miresei de la 1513: ar fi fost suficient să deschidă d-sa fie și numai volumul în care Mihai Costăchescu (modest profesor la un liceu ieșean și lipsit de diplome doctorale) a adunat, în 1940, documentele emise de cancelaria lui Bogdan vodă, pentru a afla toate aceste amănunte, cu toate trimerile bibliografice necesare¹⁰ – pe cât de bogate, pe atât de riguroase. Deopotrivă, ar fi fost suficient să deschidă una dintre sintezele de istorie românească din perioada interbelică pentru a se convinge că nici un istoric român nu ar aștepta de la d-sa vreo promisiune pentru identificarea aceleia cu care Bogdan vodă s-a căsătorit în 1513. În lipsa acestor minime eforturi, d-l Alexandru Simon a anulat – fără intenție, desigur, (și fără știință) – un secol de progres istoriografic, dar, în același timp, a arătat și cât de necesar rămâne recursul la biografie.

Numele celei care a fost mireasa din 1513 e cunoscut demult: îl știa chiar și A. D. Xenopol, după documentul din 20 aprilie 1515 destinat Mănăstirii Dobrovăț, publicat de B. P. Hasdeu **încă din 1865**¹¹; deja el făcuse legătura între acest document și acela, polonez, care anunța căsătoria: „După ce își întocmește astfel afacerile politice, Bogdan se însoară cu o principesă *Ruxanda*, pe care o aduse la altar în 15 august

⁸ *Ibidem*, p. 107.

⁹ *Ibidem*, p. 114.

¹⁰ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, București, 1940, p. 371-373, nota 19.

¹¹ *Arhiva Istorică a României*, I,1, București, 1865, p. 157; un rezumat a dat Iulian Marinescu, *Bogdan III cel Orb 1504-1517*, București, 1910, p. 114; textul slavon și traducerea la Mihai Costăchescu, p. 367-369, nr. 58; numai în traducere: **DIR**, XVI/1, București, 1953, p. 95-96, nr. 95.

1513”¹²; în notă, urma precizarea: „De unde va fi fost această principesă Ruxanda nu se știe”¹³. După această primă punere a problemei, la sfârșitul veacului al XIX-lea – într-o sinteză presupusă a fi cunoscută, de vreme ce a ajuns, totuși, la a patra ediție, tipărită în capitala României – identificarea principesei s-a făcut treptat, la începutul veacului următor. Cred că cel dintâi care i-a presupus originea a fost Stoica Nicolaescu, în 1905; comentând un document emis de Mihnea cel Rău, el a scris: „Din partea femeiască, Mihnea a avut de urmași pe Roxanda, măritată, poate, după Bogdan voievod, domnul Țării Moldovei”¹⁴. În 1909, această identificare era deja omologată¹⁵.

Câteva dintre documentele ardelene publicate în 1915 de N. Iorga¹⁶ și dintre acelea din colecția lui Grigore G. Tocilescu, tipărite în 1931¹⁷, au lămurit cu suficiente detalii pregătirea acestei căsătorii, încât cunoașterea ei era, dacă se poate spune așa, o achiziție definitivă atunci când N. Iorga¹⁸ și Constantin C. Giurescu¹⁹ și-au publicat sintezele lor de istorie românească, iar Constantin Gane a dat primul volum din ale sale *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Din toate aceste cărți – ediții de documente, sinteze, istorie popularizată – s-ar fi putut lesne înjgheba o documentare care să evite întrebările și promisiunile d-lui Simon. Dar pesemne că e mai simplu, uneori, să ajungi la documente necunoscute din arhivele unor țări străine, decât să le folosești pe acelea publicate deja în propria ta țară ...

*

---

¹² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, II, text stabilit de Nicolae Stoicescu și Maria Simionescu, București, 1986, p. 428.

¹³ *Ibidem*, p. 428, nota 35.

¹⁴ St. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 13.

¹⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVI, București, 1909, p. 420.

¹⁶ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, București, 1915.

¹⁷ Grigore G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*, București, 1931.

¹⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, ed. II, IV, vol. îngrijit de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, 1996, p. 208. Volumul a apărut, în prima ediție, în 1937.

¹⁹ Cf. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II/1, ed. III, București, 1940, p. 136 („A doua oară, Bogdan s-a căsătorit cu Ruxandra, fiica lui Mihnea cel Rău”) și p. 146 (între copiii lui Mihnea cel Rău „o fiică: Ruxandra, viitoarea soție a lui Bogdan cel Chior”). Prima ediție a acestui volum a apărut în 1937.

„Controversa” invocată în titlul comunicării privește chiar acest punct din biografia lui Bogdan al III-lea. Dacă vorbim despre Ruxanda doamna ca despre *poate ultima soție* a acestuia, acceptăm implicit existența a încă cel puțin unei alte soții. Au existat aceste alte soții? Pe de altă parte, căsătoria din 1513 s-a înscris ea cu adevărat într-o criză dinastică și a marcat ea un moment distinct în evoluția „raporturilor dintre Casa de Habsburg și Bogdănești”?

Analiza „izvoarelor tradiționale” arată, mi se pare, că faptele în sine nu au fost așa de complicate cum le crede d-l Alexandru Simon, dar nici – din punct de vedere istoriografic – așa de simple precum le înfățișează d-sa. Despre căsătoriile lui Bogdan vodă, N. Iorga se exprimase, în 1937, într-o frază extrem de complicată, până la a fi neclară: „Deși era tatăl a doi copii: Ștefan, a cărui mamă era o Stana, și Alexandru, fiul unei femei din Lăpușna, Nastasia, care, el, pusese în mormânt o femeie cu cununie, Anastasia, în marea biserică de la Dobrovăț, isprăvită și împodobită cu o aleasă pictură de dânsul – de la dânsa, se pare, mai avuse doi copii, Petru și Iliș – el socoti că i-a venit vremea să încheie o nouă căsătorie. Doamna Maria [Voichița] va fi stăruit pentru alegerea acelei rude care era fata lui Mihnea vodă și a Voicăi”²⁰ – fată al cărei nume, însă, marele istoric a omis, până la urmă, să-l mai menționeze!

În 1940, Mihai Costăchescu a făcut un inventar complet al informațiilor în cauză, pornind de la o observație aparent justificată: „Chestiunea cu doamnele lui Bogdan voievod nu e pe deplin lămurită”²¹. Însă la capătul acestui inventar, în care a reprodus fragmente de izvoare, el a conchis: „Dacă Alexandru Lăpușneanu e fiul lui Bogdan voievod, atunci doamna Anastasia [mama lui Lăpușneanu – n. mea] e a *patra doamnă*”²². Ideea că Bogdan ar fi avut *patru doamne* a fost receptată și o regăsim și în alte locuri²³. Voit sau nevoit, în discutarea acestei chestiuni s-a strecurat o confuzie; **Stana** nu a fost **doamnă**, adică soție cu cununie, ci numai o concubină domnească, mama copiilor Ștefan, Pătrașcu, Petru,

²⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 208.

²¹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 371, nota 19.

²² *Ibidem*, p. 373 (aceeași notă 19 !). Sublinierea mea.

²³ V., de pildă, Voica Maria Pușcașu, *Mănăstirea Dobrovățului - date istorice (II)*, în *MMS*, LIV, 1978, 5-8, p. 525; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, I. *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, **Planșa III**². **Bogdăneștii (2)** și **Planșa III**³. **Bogdăneștii (3)**, unde se înscriu două soții legitime (Nastasia și Ruxandra) și două fiitoare (Stana și Nastasia).

Maria, Ana și altă Ana, menționați în pomelnicul de la Bistrița, care nu-i dă nici un titlu, arătând-o doar ca „mama lor” (**МАТЕРЬ ИХ БІСТРИЦК**)²⁴; nici fiul ei, Ștefan cel Tânăr, care a îngropat-o (a murit la 28 ianuarie 1518) în biserica episcopală de la Rădăuți, nu i-a spus, pe piatra de mormânt, *doamnă*, ci a arătat numai că este mama sa – **МАТЕРИ СВОЕИ, БІСТРИЦК**²⁵. Trecerea ei, uneori, în rândul *doamnelor* lui Bogdan vodă se datorează, poate, formulării din cronica lui Grigore Ureche: „Și decii [Bogdan vodă] ș-au luat doamnă din țară și au făcut pre Ștefan vodă cel Tânăr”²⁶. Cât privește pe Anastasia (m. 2 mai 1558), mama lui Alexandru Lăpușeanu, același pomelnic de la Bistrița o menționează tot fără titlu (**МАТИ ЕГО НАСТАСІА**)²⁷ și numai fiul ei va spune că a pus piatra de la Râșca pe mormântul **СВОЕИ МАТЕРИ, НАСТАСІИ ГОСПОЖДИ**²⁸; însă, cum avea să spună N. Iorga: „Titlul de «Doamnă», pe care i-l dă fiul ei, e, fără îndoială, o podoabă ce nu i se cuvine”²⁹. Cealaltă doamnă, cu același nume, Nastasia, menționată și de d-l Simon ca fiind moartă din 1512 (ceea ce ar fi declanșat o ... criză dinastică), nu este, în realitate, decât o fantomă care vreme de o sută de ani a găsit adăpost în biografia lui Bogdan al III-lea și în istoriografia românească. Am dovedit, foarte de curând, că această presupusă doamnă Nastasia, care ar fi murit la 1512 și ar fi fost îngropată în biserica Mănăstirii Dobrovăț, s-a „născut” dintr-o eroare de cronologie a lui N. Iorga, neîndreptată vreme de un secol³⁰:

²⁴ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, București, 1941, p. 86; textul slav la p. 50. La copiii înscrși în pomelnicul Bistriței, se mai adaugă fiul Iliaș, menționat în documente între 5 martie 1513 (**DIR**, XVI/1, București, 1953, p. 85, nr. 80) și 21 decembrie 1515 (*ibidem*, p. 101, nr. 100).

²⁵ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes - und Kirchengeschichte*, I. Teil: *Steininschriften*, Viena, 1903, p. 110, nr. IX.

²⁶ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ediția a II-a revăzută, București, 1958, p. 139.

²⁷ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 87, textul subliniar; textul slav la p. 51.

²⁸ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 54, nr. 117.

²⁹ *Ibidem*. Fiul al aceluiași Bogdan al III-lea se zicea și Alexandru Cornea - cf. Constantin Rezachevici, *Originea și domnia lui Alexandru vodă Cornea (c.21 decembrie 1540 - 9 sau 10 februarie 1541) - după documente inedite din Polonia*, în **RI**, III, 1992, 7-8, p. 803-827.

³⁰ Ștefan S. Gorovei, *O Doamnă a Moldovei care nu a existat: Nastasia, soția lui Bogdan al III-lea (Epigrafiie, genealogie, istorie V)*, comunicare în ședința din 11 noiembrie 2008 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române.

mormântul de la Dobrovăț a primit în 1513 trupul unei *cneaghine* Nastasia, foarte probabil din neamul vechilor ctitori, și nu al unei *doamne* a țării.

Astfel stând lucrurile, mireasa de la 1513 rămâne nu o „poate ultimă soție a lui Bogdan III”, cum crede d-l Alexandru Simon, ci *unica* soție a acestui domn și *singura* care i-a stat alături ca doamnă a Moldovei după căsătoria din (foarte probabil) septembrie 1513.

*

Avatarurile acestei căsătorii sunt extraordinare.

În 1509, era evident că alianța matrimonială cu familia regală polono-ungară nu mai avea nici o șansă, deci probabil cam atunci își va fi îndreptat Bogdan privirile în altă direcție. N. Iorga a presupus – ceea ce e foarte probabil – că această direcție i-o va fi arătat propria sa mamă, Maria doamna, al cărei văr primar ocupa, în acel moment, tronul Țării Românești: Mihnea cel Rău (1508–1509) era fiul lui Vlad Țepeș (probabil cu o jupâniță căsătorită apoi cu armașul Dracea din Mănești³¹), în timp ce ea era fiica lui Radu cel Frumos. O asemenea căsătorie putea avea și avantajul de a pune capăt tensiunilor moldo-muntene.

Că noul proiect matrimonial s-a conturat prin 1508-1509 s-ar deduce și din alt amănunt.

La 7 septembrie 1511, Voica doamna, văduva lui Mihnea vodă, scria brașovenilor că soțul său trimisese „din Țara Românească argint și aur în mâinile județului și a celor 12 pârgari din Brașov, ca să facă cupe de argint aurite pentru fiică-sa Ruxanda³², ca să-i fie zestre”³³. Cum

---

³¹ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 22; Idem, *Descendența nelegitimă a lui Vlad Țepeș: Mihneștii și mitropolia bucureșteană de la Radu Vodă*, în **AG**, VII (XII), 2000, 1-4, p. 229-238; v. și Idem, *Dracea armașul din Mănești, soțul mamei lui Mihnea cel Rău, fiul nelegitim al lui Vlad Țepeș, și moștenirea lăsată de el Mihneștilor*, în „Argessis”, XIV, 2005, p. 315-331.

³² Într-un arbore genealogic al Basarabilor, anexat unei broșuri din 1986, Dan Pleșia a trecut-o pe Ruxanda ca fiică a Voicăi și căsătorită întâi cu logofătul Dragomir din Izvorani (*Io Mircea, mare voievod și domn...*, bibliografie selectivă și album, Râmnicul Vâlcei, 1986). Într-un studiu tipărit ulterior – *Neamul Doamnei Stanca a lui Mihai Viteazul*, în **AG**, I (VI), 1994, 1-2, p. 10 –, același autor arată că Dragomir II Izvoranul, postelnic al doilea în 1508, logofăt al doilea în 1508 și 1509, căsătorit „cu o soră a lui Mircea” (Mircea III, *Pretendentul*); fără nume, doar ca „fiica lui Mihnea cel Rău”, este indicată și în tabelul genealogic anexat. Aceeași căsătorie este indicată și de Constantin Rezachevici, în genealogiile anexate la *Cronologia critică...*, cit.: **Planșa I²**.

Mihnea vodă și-a pierdut domnia în toamna anului 1509, se înțelege ușor că numai înainte de această dată a putut trimite la Brașov argintul și aurul pentru cupele Ruxandei. Este, deci, de crezut că acest moment a coincis cu eșecul proiectatei căsătorii cu prințesa jagellonă. Dar în 1510, la puțin timp după ce tratatul de la Camenița a pecetluit dezangajarea din proiectele matrimoniale polone, dând lui Bogdan libertatea de mișcare în viața familială³⁴, Mihnea cel Rău a fost asasinat la Sibiu (12 martie 1510³⁵). Pentru familia lui a trebuit să urmeze un an de doliu. Marea dveră a Adormirii Maicii Domnului, dăruită de Bogdan Mănăstirii Putna la 15 august 1510, îl arată pe domn singur, fără soție. Nici nu se isprăvise bine acest an de doliu, când un altul a început: la 26 februarie 1511 – „miercuri, în Săptămâna Albă”, după știrile lui Grigore Ureche³⁶ – a murit Maria doamna, mama lui Bogdan vodă. E de înțeles că, până spre începutul lui 1512, pregătirile pentru nuntă au putut rămâne în planul al doilea al preocupărilor curții de la Suceava. Totuși, chiar pentru toamna anului 1511 avem o dovadă (indirectă, e drept) că noul proiect matrimonial era în vigoare: la 6 septembrie 1511 – o zi înainte ca Voica doamna să se adreseze brașovenilor pentru cupele din zestrea Ruxandei – Ioan Zápolya, pe atunci voievod al Transilvaniei, trimitea văduvei lui Mihnea o scrisoare, împreună cu ceea ce el însuși primise de la Bogdan vodă și care era de interes pentru ea: „Misimusque litteras Wayvode moldaviensi sonantes in rebus et negociis vestris”³⁷.

Fără explicație rămâne, deocamdată, faptul că nunta nu s-a făcut în cursul anului 1512, ci abia în toamna anului 1513. Poate aici explicația se află pe terenul familiei miresei, cum ar sugera plecarea ei spre Moldova din Austria. Asupra **acestui** punct ar trebui continuate cercetările în

---

Basarabii (2): Ramura Dăneștilor de la Vlad Țepeș. Nu cunosc temeiurile documentare ale acestei afirmații.

³³ Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 143-144, nr. CXLVII; Grigore G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 216, nr. 226.

³⁴ Chiar tratatul de la Camenița (22 ianuarie 1510) și validarea lui de la Iași (7 februarie 1510) conțin o clauză care privea pe mama, doamna – desigur, *in spe* –, copiii și surorile lui Bogdan (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 465, nr. 75 și p. 480, nr. 76).

³⁵ Alex. Lapedatu, *Mihnea cel Rău și ungurii 1508-1510*, în **AIINC**, I, 1921-1922, p. 70-71.

³⁶ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 141. Este singura consemnare a datei exacte a morții Mariei doamna: nici piatra ei de mormânt, nici acoperământul lucrat din porunca lui Bogdan nu dau o asemenea precizare.

³⁷ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, p. 215, nr. CCCLXXXVII.

arhivele vieneze, pentru a se vedea în ce împrejurări a putut ajunge Ruxanda în anturajul împăratului Maximilian.

Până când acest episod din biografia ei va fi lămurit, ne rămân știrile despre familia ei în Transilvania și despre cupele lucrate la Brașov. Din păcate, nu toate scrisorile publicate sunt datate. Din ele, se vede că Voica doamna dorea acele cupe și, întrucât județul și pârgarii din Brașov nu i le dădeau, în ciuda repetatelor ei cereri („bine știți în câte rânduri am trimis la domnia voastră pentru cupele noastre, iar domnia voastră nu voiți nicicum să ni le dați fără porunca luminăției crăiești”³⁸), s-a adresat regelui Vladislav al Ungariei („așa eu am trimis și la înaltul crai, așa înaltul crai mi-a făcut ispravă și datu-mi-a carte către domnia voastră, ca să-mi dați domnia voastră marfa mea”³⁹). O cupă o luase, însă, Mircea vodă, fratele Ruxandei; el însuși a trimis brașovenilor o scrisoare, cerând să predea cupele în mâinile „doamnei voievodese”, pe care o numește „maica domniei mele, doamna Voica”⁴⁰, deși nici el, nici Ruxanda nu îi erau fii. Până la urmă, în septembrie 1511 Voica doamna a primit cele 23 de cupe rămase⁴¹; a trebuit, însă, să mai lupte și pentru recuperarea banilor împrumutați unor sibieni⁴², apelând iarăși la Ioan Zápolya, care, în scrisoarea către sibieni, o numește „domina Woyka, relicta Magnifici condam Myhnye Wayvode transalpinensis, affinis nostra”⁴³. Nu știu de ce, în acest punct, N. Iorga a adăugat în notă: „Aș ceti: «affinis nostri». În acest caz, Mihnea ar fi un fiu al lui Țepeș cu acea rudă a lui Matiaș

³⁸ Grigore G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 215, nr. 225.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 144-145, nr. CXLVIII; Grigore G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 217-218, nr. 227. Mircea – fiul lui Mihnea cel Rău și tatăl lui Petru Șchiopul, viitorul domn al Moldovei – se afla în Cetatea de Baltă, stăpânire moldovenească, într-un **22 ianuarie**, scriind pârgarilor brașoveni (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 148, nr. CLI); anul scrisorii, socotit inițial **1513**, a fost corectat în **1514**, în funcție de căsătoria domnească din anul anterior (cf. N. Iorga, în Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, p. 201, nota 1: „Prezența lui Mircea la Cetatea de Baltă [...] e în legătură cu înrudirea rezultată din această căsătorie: «domnișorul» muntean stătea în cetatea de pe Târnave a cumnatului său, care-l sprijinea”). Deducția e logică, însă, ținând seama de evoluția proiectului matrimonial, cu amânările datorate unor decese succesive, scrisoarea ar putea fi datată într-un interval mai larg: Mircea, cumnatul domnesc *in spe*, se putea afla la Cetatea de Baltă și înainte ca sora sa să devină efectiv doamna Moldovei.

⁴¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 144; Grigore G. Tocilescu, *op. cit.*, p. 216-217, nr. 226.

⁴² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/1, p. 216, nr. CCCLXXXIX.

⁴³ *Ibidem*, p. 216, nr. CCCXC.

Corvinul care-l îndreptă spre politica ungurească”⁴⁴. Însă „afinitatea” – dacă nu era doar o formulă pur protocolară – privea pe emitentul scrisorii, care era Zápolya.

După aceste scrisori, ambele din noiembrie 1511 (13 și, respectiv, 21), nu mai sunt știri despre Voica doamna. E posibil să fi murit și ea, spre sfârșitul anului 1511 sau începutul celui următor, ceea ce ar explica foarte bine noua amânare a căsătoriei Ruxandei, cu încă un an. Ar fi a treia amânare, după acelea provocate de moartea lui Mihnea vodă (1510) și a Mariei Voichița (1511). Nu se poate spune că Bogdan vodă a fost un om norocos în viața sa de familie ...

Disparația doamnei Voica a putut să provoace, în cine știe ce concurs de împrejurări, plecarea sau chemarea Ruxandei în imperiu.

Chiar și după venirea Ruxandei în Moldova au mai fost necesare intervenții la regele Ungariei pentru recuperarea unor bunuri rămase în Ardeal. Astfel, o scrisoare a regelui Vladislav, din 16 ianuarie 1516, arată că Bogdan se silea, fără succes, să scoată de la brașoveni „anumite lucruri și argintării” (*certe res et argenteria*) rămase acolo de la Mihnea voievod; regele a trebuit să intervină, pentru a le spune brașovenilor (ca și cum ei n-ar fi știut!) că acele lucruri ale lui Mihnea „din cauza înrudirii [cu acesta] aparțin voievodului nostru moldovean” (*ratione affinitatis ad ipsum Waywodam nostrum moldaviensem pertinerent*)⁴⁵. Jalba lui Bogdan data, desigur, din 1515. Nici cu intervenția regală, însă, domnul nu a obținut toate lucrurile care trebuiau să revină soției sale. La 13 martie 1516, Vladislav a murit, așa încât noua jalbă a ajuns la Ludovic al II-lea, care la 14 mai a scris din nou brașovenilor despre solii trimiși de domnul Moldovei, în problema acelor „lucruri și bunuri ale doamnei, soției sale” (*res et bona domine consortis sue*), depozitate la Brașov și din care o parte fuseseră restituite, restul rămânând încă în același depozit (*aliqua in parte restituissetis, residuum tamen adhuc istic apud vos esset in*

---

⁴⁴ *Ibidem*, nota 1. Ideea acestei înrudiri a trecut și în *Istoria românilor*: „Mihnea Vodă cel nou pe care regele îl considera ca rudă (*affinis*), fiind deci fiul lui Tepeș cu acea rudă a lui Mateiaș Craiul...” (cf. *Istoria românilor*, IV, cit., p. 195). Trimiterea se face la documentul publicat în Hurmuzaki-Iorga (cf. *supra*, nota 43), care, însă, nu e o scrisoare a regelui Ungariei, ci a voievodului Transilvaniei, Ioan Zápolya! Și chiar dacă ar fi fost o scrisoare regală, termenul *affinis* nu s-ar fi referit la Matias Corvinul, ci la regele Vladislav Jagello, care domnea în 1511. Mi se pare destul de clar că în scrisoare Voica doamna este arătată ca o rudă – *affinis nostra* – a lui Zápolya însuși.

⁴⁵ Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, p. 231, nr. CCCCXIX.

deposito)⁴⁶. Șirul știrilor despre afacerile ardelene ale Ruxandei doamna se oprește aici. **Aceasta este, însă, și ultima știre despre doamna însăși.**

Este de crezut că ea nu a trecut la cele veșnice înaintea soțului ei – cel puțin, în cronicile sau în documentele moldovenești nu avem nici o informație. Amintirea ei în Moldova a rămas legată de o danie făcută Mănăstirii Putna: satul Cuciurul, din ținutul Cernăuților, pe care ea îl cumpărase „cu banii săi drepți și proprii” și-l dăruise „pentru pomenirea ei și pentru pomenirea sfântrăposaiilor ei părinți”; luat silnic de Ștefan vodă Rareș⁴⁷ sub cuvânt că ar fi fost domnesc, a fost răscumpărat de călugării putneni cu „patru sute ughi galbeni, din banii mănăstirii”. Faptele acestea sunt povestite de Petru Șchiopul într-un document din 30 martie 1575, unul dintre cele mai interesante pentru istoria domniei moldovenești: confirmarea acestei stăpâniri i-a prilejuit lui Petru Șchiopul emiterea unui uric pe pergament, în care – în legătură cu glorioasa Putnă – putea vorbi despre „mătușa domniei mele, doamna răposatului domn Bogdan voievod”⁴⁸. Ruxanda doamna devenea, pentru Petru Șchiopul, o verigă legitimatoare pentru accesarea sa la tronul Moldovei⁴⁹. Nu trebuie

---

⁴⁶ *Ibidem*, p. 232-233, nr. CCCXXIV, datat „Buda, 1516, 14 mai sau 5 iunie”. Scrisoarea este datată, însă, în *die Beati Bonifacii Martiris*, ceea ce înseamnă 14 mai; la 5 iunie este *dies Bonifacii episcopi* (**DIR**, *Introducere*, I, București, 1956, p. 533).

⁴⁷ „Ștefan voievod a voit să ia de la mănăstire niște cheltuieli ce a avut; astfel a luat acest sat de la mănăstire”. La 10 aprilie 1552, Ștefan Rareș „dă și miluește” Mănăstirea Putna cu satul Cuciurul, „căci acest sat a fost al domniei mele”. Însă „miluiala” lui Ștefan Rareș a fost mijlocită – spune el însuși în act – de 400 de galbeni ungurești, luați („am luat domnia mea”) de la egumenul Veniamin și soborul Putnei (**DIR**, A, XVI/2, București, 1951, p. 19, nr. 17).

⁴⁸ **DIR**, A, XVI/3, București, 1951, p. 47, nr. 63. E posibil ca Ruxanda doamna să fi făcut danii și Mănăstirii Bistrița, determinând înscrierea, în pomelnicul acesteia, a numelor celor din familia sa, cf. Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 51 și 87.

⁴⁹ Ștefan Andreescu, *Alliances dynastiques des princes de Valachie (XIVe-XVIe siècles)*, în **RESEE**, XXIII, 1985, 4, p. 359-368, menționează această căsătorie (p. 366), văzând în ea – alături de căsătoria lui Ștefan cu Maria Voichița – „une justification a posteriori pour un acte politique majeur, survenu en 1574”, când Petru Șchiopul (fiul lui Mircea Pretendentul și nepotul lui Mihnea cel Rău) a luat domnia Moldovei, realizându-se astfel „la première union dynastique de la Valachie à la Moldavie”. Aceste înrudiri legau pe Mușatini de Drăculești, cum se întâmplase și în prima jumătate a veacului al XV-lea: Vlad Dracul fusese *sororius*, „cumnatul” lui Ilie I și Ștefan II (p. 364; cf. Ștefan S. Gorovei, *Pe marginea „Mușatinilor”*, în **AIIAI**, XV, 1978, p. 533), dar, desigur, o alianță dinastică din primul sfert al veacului în curs era un argument mai puternic decât una din prima jumătate a veacului precedent! Într-un studiu ulterior, cu același subiect, autorul nu mai pomenește despre această căsătorie – cf. Ștefan Andreescu, *Alianțe*

să ne mai mire că acest nepot al Ruxandei a folosit însăși stema lui Ștefan cel Mare pe bula de aur a unuia dintre documentele sale⁵⁰.

*

Cu aceste precizări, cred că în biografia lui Bogdan al III-lea nu mai rămâne loc pentru *nici un fel de controversă* cu privire la căsătoriile sale. Acest domn al Moldovei a avut o singură soție – **Ruxanda doamna**, fiica lui Mihnea vodă cel Rău – cu care s-a căsătorit în 1513, dar care nu a fost și mama copiilor săi. Dinastia a continuat prin fiii născuți de două fiitoare, **Stana** (mama lui Ștefan cel Tânăr, moartă la 28 ianuarie 1518 și îngropată în biserica episcopală din Rădăuți) și **Anastasia** (mama lui Alexandru Lăpușneanu, moartă la 2 mai 1558 și îngropată în biserica Mănăstirii Râșca).

UNE CONTROVERSE: „LES EPOUSES” DE BOGDAN III

Résumé

Une étude récemment publiée (Alexandru Simon, „*Fata de la nemți*”. *Bogdan III, Maximilian I și o căsătorie din 1513* [„La fille venue des Allemands”. Bogdan III, Maximilien I et un mariage de 1513], dans *Anuarul Școlii Doctorale. „Istorie. Civilizație. Cultură”*, II, Cluj-Napoca, 2006, p. 103-114) a apporté une contribution importante au dossier des alliances matrimoniales des princes de Moldavie, dossier dont l’ampleur et la complexité ont constamment découragé les chercheurs. Le document, tiré des archives autrichiennes et communiqué par l’auteur de cette étude, concerne le mariage de Bogdan III – prince de Moldavie (1504-1517), fils et successeur d’Etienne le Grand († 1504) – avec une fille que l’empereur Maximilien Ier avait choisie et envoyée (détails qui justifient l’allusion dans le titre à „la fille venue des Allemands”) pour épouser le prince moldave. Au sujet de ce mariage – qui eut lieu en 1513, pendant l’été ou au commencement de l’automne – il y a aussi

---

dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele XIV-XVI), în *România în istoria universală*, II,1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 675-684.

⁵⁰ C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la domnii Țării Românești și ai Moldovei*, în *RA*, I, 1924-1925, 2, p. 260-261, planșa IV (fig. 6 și 8). V. și observațiile lui Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 102-103.

plusieurs documents polonais. On ne trouve pas, dans tous ces documents, le nom de la fiancée; par conséquent, l’auteur mentionné conclut que ce nom „représentait un lieu commun, tant du point de vue strictement épistolaire, que du point de vue de la diplomatie européenne” et prévient les lecteurs quant à la grande difficulté d’identifier cette „fille venue des Allemands” („Nous ne pouvons pas promettre qu’il soit possible de dénicher d’ici peu qui fut la fiancée envoyée à Bogdan pendant l’été de 1513”).

Néanmoins, le nom de cette personne est très bien connu aux historiens roumains *depuis plus d’un siècle (1865)*, grâce à un document de 1515: elle s’appelait *Ruxanda* (Roxane). Son identité a été elle aussi *incontestablement et depuis longtemps* établie: Ruxanda était la fille de Mihnea le Mauvais, prince de Valachie (1508-1509). Cette alliance dynastique fut envisagée, semble-t-il, du vivant de ce dernier, en 1509, lorsque la faillite du projet polonais de Bogdan III fut évidente; pourtant, elle dut attendre quelques années, ajournée à cause des décès qui avaient frappé les deux familles princières en 1510 et 1511 (peut-être en 1512 aussi).

Il faut accepter, de la sorte, qu’on ne peut plus parler des „épouses” de Bogdan III (deux, trois ou même quatre, selon certains historiens), mais *d’une seule épouse*, la princesse Ruxanda, qui lui survécut sans lui donner des enfants; le successeur de Bogdan fut Etienne le Jeune, un bâtard légitimé, né plusieurs années avant le mariage de son père avec Ruxanda.

CUI A APARTINUT MORMÂNTUL DIN PRONAOSUL DRAGOMIRNEI ?

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

În toamna anului 1964, arheologul Vlad Zirra descoperea la Dragomirna, în pronaosul bisericii, un mormânt intact, conținând toate piesele de costum cu care fusese înhumată, la o dată necunoscută, o femeie de asemenea necunoscută. În lipsa pietrei tombale cu inscripție, singurul temei pentru datarea mormântului a fost veșmântul. Cum descoperitorul nu a comunicat niciodată rezultatele cercetării sale, descrierea costumului și, implicit, datarea lui aparțin Corinei Nicolescu¹: „Jupanița înmormântată în pronaosul mănăstirii Dragomirna [...] purta o cămașă lungă de pânză subțire de in, cu mâneca răsucită pe braț. Pe deasupra o rochie de mătase roșie, cu corsajul înalt, decoltat, de care se prindea fusta încrețită, largă. În talie era încinsă cu un brâu, oriental, de mătase, în care era prinsă o năframă de borangic. Pe deasupra rochiei avea un conteș de catifea verde, din care se vedeau mânecile cămășii, decorate cu un galon de fir; pe cap avea o pălărie acoperită cu un vâl de borangic fin. Costumul acesta, cu excepția pălăriei, este aidoma celui reprodus în portretul brodat al doamnei Tudosca de la Trei Ierarhi și al Elinei din miniaturile contemporane”². Analizând fiecare obiect vestimentar în parte (cămașa³, rochia⁴, brăul și năframa⁵, conteșul⁶, pălăria cu vâl⁷), precum și

---

¹ Corina Nicolescu și Vlad Zirra au elaborat, se pare, un studiu intitulat *Mormintele de la Galata și Dragomirna*, aflat în manuscris la data publicării, de către primul autor, a *Istoriei costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, București, 1970 (p. 155, nota 1). Din păcate, el nu a mai văzut lumina tiparului.

² Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 155-156.

³ *Ibidem*, p. 158 și pl. CLXXXII a, b; v. și Paraschiva-Victoria Batariuc, *Din istoria vestimentației în Țările Române. Costumul feminin de la Siret*, în „*Ars Transsilvaniae*”, VIII-IX, 1998-1999, p. 271.

⁴ Rochia „găsită în mormântul de la Dragomirna, făcând parte din costumul unei jupanițe. Mijlocul secolului al XVII-lea [...]. Țesătură de mătase italiană, secolul al XVII-lea. Mătase ruginie, la origine vișinie, aleasă cu flori de aceeași culoare. Tipul și dispoziția motivelor seamănă cu cele de pe veșmintele purtate de doamna Tudosca și fiul

ei în broderiile de la Trei Ierarhi. Rochia este alcătuită dintr-un corsaj răscoit, strâns pe talie, cu decolteul pătrat, închis în față cu nasturi metalici, și o fustă încrețită la spate și pe piept. În jurul răscoielii de la gât și umeri sunt aplicate trei rânduri de galon de fir, formând o ornamentație bogată. Rochia aceasta se purta peste cămașa de borangic sau pânză de in subțire, cu mânecile lungi, răsucite pe braț, brodate sau împodobite cu galon de fir țesut. Acest tip de rochie se poate vedea în portretele pictate sau brodate din Moldova în secolul al XVII-lea” (Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 215, nr. 53 și pl. CLXXXVII a, b, CLXXXVIII a, b; v și Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 272).

⁵ Brâul „găsit în mormântul de la Dragomirna pus peste rochie, păturit în patru. Lat de 33 cm. Asia Mică (?). Secolul al XVII-lea. Este o jumătate dintr-un brâu care era de două ori mai lat (66 cm), pe o latură se păstrează liziera țesăturii, iar cealaltă se vede că a fost tăiată. Țesătura de mătase, în romburi, de culoare gălbuie, azi ruginie, la capete cu dungi late verzi, încadrate de dungulițe înguste tot verzi. Țesătura capetelor este în 4 ițe. Motivele geometrice sunt rezultate din modificarea numărului de ițe, fiind asemănătoare cu ale vechilor ștergare din Bucovina” (Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 219, nr. 62; v și Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 272). „În secolul al XVII-lea brâul se purta și în costumul femeilor peste rochie, legat într-o parte printr-un nod, cu capetele lungi atârând – așa cum era în costumul boieroaicei, găsit la mănăstirea Dragomirna” (Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 175; pentru năframă: pl. CCI).

⁶ „...catifeaua de proveniență italiană (?), iar conteșul lucrat în Moldova. Mijlocul secolului al XVII-lea. A fost găsit în mormântul unei jupanițe, descoperit în pronaosul mănăstirii Dragomirna (jud. Suceava). În același mormânt s-au păstrat, într-o stare relativ bună de conservare, toate piesele de îmbrăcăminte care compuneau costumul [...]. Veșmântul are croiala caracteristică hainei denumite conteș, purtată peste rochie sau anterior începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Piepții la poale sunt croiți din toată lățimea catifelei, iar spatele, lat, dintr-o foaie. În spate și în față – pentru a-i da lărgime – s-au adăugat câte doi clini triunghiulari; mâneca, nerăscoită, este scurtă până la cot, cu o scobitură spre față. Ea lăsa să se vadă liber cămașa cu mânecile brodate sau decorată cu galon de fir. În față, mai sus de talie, sunt două despicături de 11,5 cm, care serveau ca buzunare. Conteșul este răscoit pe lângă gât și se închide în față cu 24 de nasturi din împletitură de fir, care corespund cu găitanele din galon de fir dispuse pe cei doi piepți. Căptușeala de tafta, acum de culoare ruginie, este în mare parte păstrată. Catifea tunsă, simplă. Din cauza umidității țesătura a fost macerată, mai ales în față și pe poale, unde lipsesc mici porțiuni; culoarea originală verde ca mușchiul s-a transformat într-un brun-verzui, formând pete pe suprafața veșmântului curățat și consolidat pe terilen alb. Tipul acesta de veșmânt este cunoscut din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În mormântul de la Voroneț al vornicului Gligorcea, s-a găsit un conteș similar de catifea roșie. În portretele murale din secolul al XVI-lea, păstrate în mănăstirea Călușiu (jud. Olt), boierii Buzești și soțiile lor poartă același tip de conteș. Acest veșmânt este frecvent în costumul secolului următor în Țara Românească și în Moldova. În portretul brodat al Tudosăi de la mănăstirea Trei Ierarhi, este reprezentat un conteș identic cu cel găsit în mormântul de la Dragomirna. Aceeași croială se regăsește în veșmintele turcești din secolele XVI-XVIII. Exemplarele similare se păstrează în Muzeul «Victoria și Albert» [...] și în Muzeul Topkapi-Saray din Istanbul” (Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 214-215, nr. 52 și pl. CXCI; v și Paraschiva-Victoria

materialele din care ele au fost confecționate, autoarea amintită a plasat costumul la mijlocul secolului al XVII-lea, prin analogie cu îmbrăcămintea soțiilor lui Vasile Lupu și aceea a doamnei Anastasia Duca.

Cine va fi fost, însă, femeia înmormântată în bogatul costum din catifea și mătase italiană, din țesături orientale, aduse probabil din Asia Mică, nu s-a putut afla. Provenea „poate din neamul mitropolitului Crimca”⁸, au opinat unii cercetători, „poate din neamul Stroicilor”, au fost de părere alții⁹. Cert este un lucru: locul înhumării (pronaosul, care a ținut loc de gropniță într-o primă etapă, rolul acesta fiind preluat de pridvor abia mai târziu)¹⁰ confirmă vechimea mormântului și dezvăluie calitatea de ctitor deținută de enigmatică jupâneasă. Precum se știe, mănăstirea a avut trei ctitori mari: un dregător (logofătul Luca Stroici), un ierarh (mitropolitul Anastasie Crimca) și un domn al Moldovei (Miron Barnovschi), toți trei îngropați la Dragomirna¹¹. Cu care dintre ei se va fi înrudit jupâneasa?

Studierea izvoarelor azi cunoscute nu aduce nimic nou pe direcțiile Crimca și Barnovschi. Mama mitropolitului a fost așezată într-un mormânt din biserica Pătrăuților¹²; mama lui Miron vodă a murit în Polonia și a fost înhumată în biserica Stavropighiei din Liov¹³; una dintre surorile domnului, Anița, și-a aflat locul de veșnică odihnă în biserica Mănăstirii

---

Batariuc, *op. cit.*, p. 272). „În mormântul de la Dragomirna, peste cămașă și rochie s-a găsit un conțes din catifea verde [...]. Pieptul este în întregime acoperit cu găitane din împletitură fină de fir, dispuse în douăzeci și patru de șiruri. Conțesul acesta este reprodus în portretul doamnelor lui Vasile Lupu de la Trei Ierarhi și Golia și în tabloul votiv reprezentând pe Anastasia, soția lui Duca vodă, și pe fiicele ei de la Cetățuia” (Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 166 și fig. 67 de la p. 165).

⁷ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 155-156, 172 și pl. CXCIX, CC a, b; v. și Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 272.

⁸ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 156; v. și Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 271.

⁹ Ștefan S. Gorovei, *Mănăstirea Dragomirna*, București, 2006, p. 80.

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, I. Teil, Viena, 1903, p. 59, nr. II; N. Iorga, *Românismul în trecutul Bucovinei*, Cernăuți, 1938, p. 368; Idem, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, I, București, 1928, p. 243.

¹³ D. Țopa, *Moldova și biserica ortodoxă din Liov*, în „Junimea Literară”, 1926, p. 126.

Adormirea Maicii Domnului (Barnovschi) din Iași¹⁴ și tot la fel, probabil, cealaltă soră, Sârbca¹⁵. Se mai cuvine spus și faptul că unele dintre persoanele amintite aici au murit înainte de mijlocul secolului al XVII-lea, de când datează mormântul de la Dragomirna. Rămâne, așadar, să ne îndreptăm atenția către Stroicești¹⁶.

Nu se știe unde a fost îngropată mama logofătului Luca Stroici, Anghelina, însă, în tot cazul, moartea ei a fost anterioară amenajării funerară din biserica Dragomirnei. Păscălina, soția boierului moldovean, a murit în iarna 1615-1616¹⁷, iar trupul i-a fost coborât în lăcașul de veci de la Probota, în virtutea dreptului de ctitorire pe care îl moștenise de la înaintașul său, Toader pârcălabul, fratele lui Petru Rareș¹⁸. În anul 1628, întărind un schimb de vii între mănăstirile Probota și Golia, Miron Barnovschi avea să spună că acele „trei fălci de vie din Dealul Urșiule de la târgul Iași [...] au fost danie și miluire sfintei mănăstiri Pobrata de la

¹⁴ Ștefan S. Gorovei, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, în **AG**, V (X), 1998, 1-2, p. 141-154; Marcel Lutic, *O deslușire genealogică pentru o inscripție funerară*, în **AG**, V (X), 1998, 1-2, p. 161-164.

¹⁵ În tot cazul, fiica ei, Alexandra, și apoi descendenții din neamul Cantacuzino au fost înmormântați aici (Teodor Balan, *Documente bucovinene*, IV, Cernăuți, 1938, p. 38-39, nr. 27; Ion Neculce, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 198; Mihai-Bogdan Atanasiu, *Mănăstirea Barnovschi din Iași – necropolă a Cantacuzinilor moldoveni*, în vol. *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, editat de Petronel Zahariuc, Iași, 2009, p. 96-100; Ștefan S. Gorovei, *Pagini din istoria Iașilor (secolul XVIII) în documente din arhiva Sfântului Mormânt*, în vol. *Contribuții privitoare la istoria relațiilor dintre Țările Române și Bisericile răsăritene în secolele XIV-XIX*, p. 147, 152-153, nr. 4).

¹⁶ Pentru acest neam, v. Gh. Pungă, *Contribuții la biografia marelui logofăt Luca Stroici*, în **AG**, I (VI), 1994, 1-2, p. 183-195, reluat în Idem, *Studii de istorie medievală și de științe auxiliare*, I, Iași, 1999, p. 19-34; Maria Magdalena Székely, *Boieri hickeni și înrudirile lor*, în **AG**, I (VI), 1994, 1-2, p. 220-221 și planșa de la p. 227; Eadem, *Contribuții la genealogia familiei Stroici*, în **AG**, I (VI), 1994, 1-2, p. 249-252; Eadem, *Noi contribuții la genealogia familiei Stroici*, în **AG**, II (VII), 1995, 1-2, p. 65-76; Voica Maria Pușcașu, *Lespezile funerară de la Mănăstirea Probota*, I, în **AG**, II (VII), 1995, 1-2, p. 147-158, și II, în **AG**, III (VIII), 1996, 1-2, p. 255-268; Eadem, *Inelul sigilar al lui Simion Stroici*, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p. 121-126; Gerd Franck, *Un mare ctitor-boier: Luca Stroici*, în vol. *Confesiune și cultură în Evul Mediu. În onoare Ion Toderașcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon, Iași, 2004, p. 295-310.

¹⁷ **DIR**, A, XVII/4, p. 3, nr. 5.

¹⁸ Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, 2002, p. 177-179.

cneaghina Păscălina Stroicioaie, pentru că este îngropat trupul ei în această sfântă mănăstire și au pomenit-o cu averile sfintei mănăstiri și îi fac pomenire din an în an”. Mai mult decât atât, domnul mărturisea: „domnia mea n-am clintit dania și miluirea acelei cneaghine a lui Stroici logofăt, pe care ea însăși a dat-o pentru pomenirea ei și pentru păcatele ei, să-i fie pomenire în veșnicele lăcașuri”¹⁹. În ceea ce o privește pe singura fiică a logofătului, ea nu este cunoscută nici măcar cu numele. Se știe doar că a fost căsătorită cu un grec, Baba Celebi²⁰, fiul lui Curt Celebi, alături de care a fost implicată, la 1628, într-un proces pentru satul Dersca²¹. Până în acest moment nu am reușit să identific un alt izvor cu informații despre această fată a lui Luca Stroici. O eventuală legătură a ei cu Mănăstirea Dragomirna nu poate fi deocamdată probată. Fiul cel mare al logofătului Stroici, Vasilie, tăiat de Ștefan al II-lea Tomșa după lupta de la Cornul lui Sas, din 1612, a fost căsătorit în Polonia²² și nu a avut urmași. Dintre copiii lui Luca Stroici, cel mai cunoscut documentelor noastre este Ionașco. Împreună cu mama sa, Păscălina, apoi, după moartea acesteia, singur, Ionașco Stroici (numit uneori și Stroicel) a pus rânduială în averea rămasă de pe urma părintelui și fratelui său, a întors ocini, a vândut și a răscumpărat sate. A făcut și danii: Mănăstirii Humor – părți din satul Dersca²³, iar Mănăstirii Dragomirna, confirmând și danii mai

¹⁹ DRH, A, XIX, vol. întocmit de Haralambie Chirca, București, 1969, p. 522, nr. 377.

²⁰ Constantin I. Andreescu, *Documentele satului Măcișeni din ținutul Covurluiului*, în AR, X, 1945-1946, p. 200-201.

²¹ Părți din satul Dersca, închinat de logofătul Toader (Bubuiog) Mănăstirii Humor, fuseseră date de călugări, în zilele lui Ieremia Movilă, lui Luca Stroici, în schimbul unor părți din Băișești, pe care logofătul le obținuse în urma unui alt schimb, făcut cu fiii lui Ionașco Rotompănescul uricar. După moartea lui Stroici, Rotompăneștii au luat satul Băișești de la mănăstire, sub motiv că le este ocină și dedină. Ca atare, și călugării și-au luat înapoi Dersca. Ulterior, fiul logofătului, „Ionașco Stroicel”, a dat mănăstirii, pentru sufletul lui, niște părți din Dersca, cumpărate de tatăl său. În domnia lui Miron Barnovschi, „un fiu al lui Curt Celebi, care s-a însurat cu fiica lui Stroici logofăt”, a vrut să ia de la Humor părțile din Dersca, dăruite de Ionașco Stroici. „Iar rugătorii călugări – se spune în documentul lui Miron vodă – au adus la domnia mea catastiful și pomelnicul cel mare de la sfânta mănăstire și l-am găsit domnia mea pe Ionașco Stroici scris însuși cu mâna sa în marele pomelnic; și a avut pomenire din an în an”. În aceste condiții, fiica și ginerele logofătului nu au obținut nimic, părțile din Dersca rămânând ale Mănăstirii Humor (DRH, A, XIX, p. 566-567, nr. 416).

²² Sever Zotta, *Știri noi despre Movilești*, în AG, II, 1913, p. 221.

²³ DIR, A, XVII/4, p. 219, nr. 279; p. 486, nr. 617; DRH, A, XIX, p. 557-558, nr. 408; p. 566-567, nr. 416.

vechi ale tatălui său²⁴ – satele Drujești și Tăistreni (ținutul Hârlău), Bârsănești (ținutul Dorohoi), Boriscăuți (ținutul Cernăuți), două fălci de vie la Cotnari²⁵, precum și robi țigani²⁶. În schimbul daniei făcute Humorului, Ionașco Stroici „s-a înscris însuși cu mâna sa în sfântul mare pomelnic”²⁷. Când a murit, nu se știe cu exactitate, însă se poate presupune că în intervalul 28 martie 1620 (dată la care scria un zăpis)²⁸ – 5 noiembrie 1628 (când se arăta că, la Mănăstirea Humor i se făcuse „pomenire din an în an”²⁹, ceea ce înseamnă că de la moartea lui se scurseseră cel puțin doi ani). Nu se știe cu cine și dacă a fost căsătorit: numele eventualei sale soții nu apare niciodată în izvoare. Este drept că a avut o fiică, însă existența unui copil nu presupune întotdeauna căsătoria părinților lui. Admițând, totuși, ipoteza căsătoriei, precum și aceea a morții timpurii (de pildă, la naștere) a mamei, rămâne inexplicabil faptul că, după moartea tatălui, fetița și-a găsit adăpost nu în familia mamei sale, ci la o rudă mai îndepărtată, Miron Barnovschi. Ținând cont de această împrejurare, precum și de faptul că fata, numită Maria (Mărica), nu pare să fi moștenit nimic din partea mamei, presupun – până la apariția altor informații – că avem de-a face cu un copil din flori.

Cu prilejul unui proces pe care Maria l-a avut cu Mănăstirea Dragomirna, călugării au prezentat un zăpis de danie al lui Ionașco Stroici pentru satele în litigiu, act „făcut demult, cu mare blestem, încă înainte de nașterea fiicei sale, Maria”³⁰. Printr-o fericită întâmplare, zăpisul respectiv s-a păstrat; el conține cu adevărat o formulă care lasă să se înțeleagă că, la vremea redactării lui, Ionașco nu avea încă urmași: „...dacă cineva va voi să încerce să strice sau să tragă această danie și miluire a noastră, dintre copiii noștri, dacă ne va da Dumnezeu...”³¹. Actul fiind datat 20 august 1616³², se poate deduce că fiica lui Ionașco Stroici s-a născut ulterior acestei date. A rămas orfană de tată la o vârstă foarte fragedă. În 1633, când Miron Barnovschi scria în testamentul său:

²⁴ **DIR**, A, XVII/4, p. 46, nr. 68; p. 172-173, nr. 213.

²⁵ *Ibidem*, p. 25-26, nr. 37; v. și p. 438, nr. 568; **DRH**, A, XXVI, vol. întocmit de I. Caproșu, București, 2003, p. 103-104, nr. 95.

²⁶ **DIR**, A, XVII/4, p. 176, nr. 217.

²⁷ **DRH**, A, XIX, p. 567, nr. 416.

²⁸ **DIR**, A, XVII/4, p. 437-438, nr. 568.

²⁹ **DRH**, A, XIX, p. 566-567, nr. 416.

³⁰ *Ibidem*, XXVI, p. 103, nr. 95.

³¹ **DIR**, A, XVII/4, p. 26, nr. 37.

³² *Ibidem*, p. 25-26, nr. 37.

„Pentru cocoana lui Ionașco Strovici, să o ia la sine au vornicul Gavrilaš au Costin postelnicul, să o căsătorească după un fecior de boiear den țară, să-și ție moșiile. Și pentru ce s-au crescut în casa noastră, să-i facă ceva parte din haine și den argint, să-mi fie pomană”³³, Maria avea cel mult 17 ani. „Feciorul de boiear den țară” s-a dovedit a fi Draco postelnic, atestat ca soț al Mariei la 22 aprilie 1641³⁴. Probabil că postelnicul a murit nu mult după aceea, fiindcă la 29 martie 1645, Maria este arătată ca soție a șetrarului Mihalcea Tăban³⁵. Nici una dintre cele două căsătorii nu a fost binecuvântată cu prunci. Se pare că Maria a trăit cea mai mare parte a timpului la Iași; așa s-ar explica de ce duhovnicul ei era preotul Eremia de la biserica Sfântul Dimitrie (cunoscută mai târziu ca biserică a Bălșeștilor)³⁶. Duhovnicul i-a stat alături până când Maria a închis ochii, probabil în casele ei de la Iași. „La darea sufletului” său, jupâneasa a întocmit două diate. Prin cea dintâi, îi lăsa soțului său, vornicul de poartă Mihalcea Tăban, „bucatele ce-au avut: boi, și vaci, și oi, și stupi și altă agonisită ce-au avut” împreună cu el, precum și casele din Iași³⁷. Din păcate, acest document s-a păstrat doar în rezumat, în copia unei cărți de judecată a Divanului domnesc din 11 mai 1807, așa încât nu se poate ști ce alte dorințe va fi avut testatoarea. Reconstituirea acestora se poate face cu ajutorul celei de-a doua diate, ajunsă până la noi în forma originală. Avându-l între martori pe preotul Eremia, Maria hotăra, „la darea sufletului meu, vădzindu eu că mă trec dintr-această lume și mă voi duce la viața de véci și neavându coconi de trupul meu”, să lase „toate ocinele méle câte am avut și giunățate din toți țigani, câți vor fi ai miei, și aur și arginturi și mărgăritare și alte odoară toate”, Alexandrei, fiica lui Gavrilaš mare logofăt, soția lui Iordache mare vistiernic, în calitate de „rudă aproape”³⁸. Înrudirea – asupra căreia nu insist aici – se făcea prin

³³ DRH, A, XXI, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971, p. 426, nr. 333.

³⁴ *Ibidem*, XXVI, p. 103-104, nr. 95.

³⁵ *Ibidem*, XXVIII, vol. întocmit de Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Cătălina Chelcu, București, 2006, p. 33, nr. 40.

³⁶ Petronel Zahariuc, *Ctitorii bisericii Sfântul Dimitrie (Balș) din Iași*, în **AII**, XLI, 2004, p. 125, nr. 1, 2; reluat în Idem, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași, 2008, p. 44-45, nr. 1, 2.

³⁷ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, *Acte interne (1408-1660)*, editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, p. 431, nr. 362; v. și Petronel Zahariuc, *op. cit.*, în Idem, *De la Iași la Muntele Athos*, p. 41.

³⁸ Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 44, nr. 1.

mama Alexandrei, Sârbca, sora lui Miron Barnovschi. Remarc doar faptul că tatăl Alexandrei, logofătul Gavrilaş Mateiaș, fusese unul dintre cei doi executori testamentari ai lui Miron vodă, care trebuiseră să poarte de grijă copilei orfane a lui Ionașco Stroici. În schimbul daniei, Maria cerea ca Alexandra și Iordache Cantacuzino „să aibă a mă griji și a mă pomeni pre urma mea cum să cade, după obiceiul creștenescu”³⁹. Ceea ce interesează în chip special cercetarea de față este, însă, o altă prevedere din același testament: „Numai satul Tăistrénii, ce iaste pre Milétin, în ținutul Hârlăului, și cu giumątate din toți țiganii, câți vor fi, ca să fie de la noi dare și miluire svintei mănăstiri Dragomirnei, unde vor dzăcea și oasele méle”⁴⁰. Cu alte cuvinte, jupâneasa Maria dorea să-și fructifice dreptul de ctitor, moștenit de la bunicul ei, prin înmormântarea la Dragomirna. Dorința ei avea să fie consemnată și în cartea de mărturie a mitropolitului Moldovei, Varlaam, și a sfatului domnesc, emisă la cererea Cantacuzinilor, pe temeiul testamentului Mariei⁴¹. Avem, așadar, toate motivele să credem că nepoata logofătului Luca Stroici a fost cu adevărat așezată, spre veșnica odihnă, în biserica Dragomirnei.

Diata redactată în favoarea Alexandrei vistierniceasa este datată doar aprilie 1650, fără zi, însă testamentul pentru Mihalcea Tăban are data completă: 27 aprilie 1650. În plus, cartea de mărturie a mitropolitului și a dregătorilor, pe care am mai menționat-o, poartă data de 30 aprilie 1650. Deduc de aici că și diata pentru Cantacuzini trebuie să dateze tot din ultimele zile ale lunii aprilie 1650, poate chiar din 27. Mai departe, această înseamnă că Maria a murit cândva, nu mult, după această dată.

Concluzia că Maria, nepoata lui Luca Stroici, a fost înhumată la Dragomirna, în anul 1650 corespunde perfect cu deducțiile făcute în urma descoperirii din 1964⁴²: un mormânt al unei femei înrudite cu unul dintre

---

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ *Ibidem*, p. 45-46, nr. 2.

⁴² O metodă de cercetare asemănătoare a fost utilizată pentru a identifica persoana înhumată în biserica Mănăstirii Căpriană, într-un mormânt din pronaos, amenajat ulterior celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș și descoperit în 1988 (Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *Mănăstirea Căpriană (sec. XV-XX). Studiu istoric, documente, cărți, inscripții și alte materiale*, Chișinău, 2003, p. 121). Femeia, îngropată, după toate aparențele, într-un veșmânt somptuos, din care nu a mai rămas, în urma contactului cu aerul, decât un voal cu fir de aur, este, foarte probabil, una și aceeași cu Maria, fiica lui Spancioc (*ibidem*, p. 122), al cărei nume apare într-un act de întărire dat Mănăstirii Căpriană de Radu Mihnea, la

marii ctitori, îngropată la mijlocul secolului al XVII-lea. Susțin, de aceea, că *mormântul din pronaosul bisericii mari de la Dragomirna a aparținut Mariei, fiica lui Ionașco Stroici, nepoata lui Luca Stroici, soția postelnicului Draco și a vornicului de poartă Mihalcea Tăban, fiica duhovnicească a preotului Eremia de la biserica Sfântul Dimitrie din Iași, crescută ca orfană în casa lui Miron Barnovschi și moartă fără copii, la mai puțin de 34 de ani.*

LE TOMBEAU DECOUVERT DANS LE NARTHEX DU MONASTERE DE DRAGOMIRNA, A QUI A-T-IL APPARTENU?

Résumé

Dans l'automne de l'année 1964, l'archéologue Vlad Zirra découvrait au Monastère de Dragomirna, dans le narthex de l'église, un tombeau intact, avec tous les habits avec lesquelles avait été enterrée, à une date inconnue, une femme elle aussi inconnue. En l'absence de la pierre tombale (détruite depuis longtemps et sans avoir été copiée), les seuls éléments utilisables pour essayer de dater le tombeau restent les pièces du costume. Après des recherches minutieuses, visant non seulement les vêtements trouvés dans le tombeau, mais aussi les étoffes elles-mêmes, Corina Nicolescu a daté le costume – et, par conséquent, le tombeau aussi – au milieu du XVIIe siècle. Mais l'identité de la femme resta énigmatique.

La place de l'inhumation prouve que cette dame appartenait à la famille de l'un des fondateurs du monastère. Mais, vu que Dragomirna a eu trois fondateurs – un prélat (le métropolite Anastase Crimca), un prince de Moldavie (Miron Barnovschi) et un grand boyard (le logothète Luca Stroici) – la difficulté de placer la dame dans un contexte généalogique clairement défini était encore plus grande. Après des éliminations successives, une seule solution restait: la famille Stroici. En fouillant diverses sources écrites du milieu du XVIIe siècle, parmi lesquelles deux testaments de 1650, l'auteur croit avoir trouvé cette

---

12 ianuarie 1617, privitor la „ocina și dania” sa, satul Alexinți, cu loc de mori și de pive pe Pârâul Negru, la ținutul Orheiului, dăruit de Maria, fiica lui Spancioc, „care ea însăși se află îngropată acolo în acea sfântă mănăstire”. Dania fusese făcută în zilele lui Ștefan voievod, „fiul lui Petru voievod cel Bătrân”, cu alte cuvinte Ștefan Rareș, și confirmată de Alexandru Lăpușneanu, Aron Tiranul și Ștefan II Tomșa (MEF, I, alcătuitori: P.G. Dmitriev, D.M. Dragnev, E.M. Russev, P.V. Sovetov, sub redacția lui P.V. Sovetov, Chișinău, 1961, p. 312, nr. 138; documentul și la Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, Nicolae Fuștei, Valentina Pelin, Ion Negrei, *op. cit.*, p. 157, nr. 5; v. și *ibidem*, p. 60, 74).

solution: le tombeau découvert dans le narthex de la grande église du Monastère de Dragomirna a appartenu à Marie (Marica), fille de Ionaşco Stroici et petite-fille du logothète Luca Stroici (mariée la première foi au *postelnik* Draco et en seconde nocés au *dvornik* Mihalcea Tăban). Elle avait été élevée comme orpheline par le prince Miron Barnovschi et elle mourut sans enfants à moins de 34 ans.

PORTRETUL UNEI DOAMNE TRANSILVĂNENE: SARA BULCEȘTI (1655-1708)

VIOLETA BARBU, TÜDÖS KINGA

Doamna de care va fi vorba în aceste pagini nu are în comun cu personajul celebrei nuvele a lui Henry James, care a inspirat titlul acestui studiu, decât un singur lucru: determinarea de a-și făuri un destin propriu în condițiile oferite de societatea timpului ei. În acest sens, Sara Bulcești este o femeie a timpului ei, a barocului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar și o personalitate aparte, originală, plină de inițiative și de creativitate¹. Ca și în cazul altor femei transilvănene remarcabile contemporane ei (Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Zsófia, Zrinyi Ilona, Lázár Erszébet, Bornemisza Anna etc.)², calitățile de excepție se fac mai vădit cunoscute în momente de restriște și de cumpănă. “*Orice cuvinte aș rosti, nu se ridică la nivelul acestei doamne sfinte. A avut o credință a ei, ca și Iacob, prinzând mâna unui înger, nu i-a mai dat drumul niciodată*”. Decanul capitlului reformat din Sibiu, Napudvári Peter, o omagia astfel, într-o *oratio funebra* publicată în 1708 la Sibiu³, pe cea care fusese Sara Bulcești, fiica lui Preda Buicescu și a Anei Szalánczi, nepoata marelui spătar Diicu Buicescu.

---

¹ Personalitatea ei a atras atenția mai întâi lui Ștefan Meteș, *O româncă din Țara Românească răscumpără o tipografie și repară o biserică calvină din Cluj în secolul al XVII-lea* în **RA**, I, 1924-1926, nr. 1-3, p. 295-296; Susana Andea, Avram Andea, *Familia Buicescu-Szalánczi (sec. al XVII-lea)*, în **AIAC**, XXXVII, 1998, p. 31-61.

² Mihoc Blaga, *Susana Lorántffy, întemeietoarea școlii românești din Făgăraș (1657)*, în „Familia”, 4, 1997, p.75-82; *Lorántffy Zsuzsanna. Album*, ed. de Tamás Edith, Sárospatak, 2000; Szentmihály Szabó Mária, *Zrinyi Ilona*, București, 1994; Tüdös S. Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafy korában. Lázár Erszébet Kálnoky Sámuelné*, în *Erdély és fejedemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, Sárospatak, 2000, p. 93-108.

³ *Botránkozás nélkül való Lelki-Ismeretü Keresztyen, Avagy Az ő Kerestyéni Vallását, azzal egyező életével, s praxissával meg-mutató botránkozásnélkül-való lelkiismeretü, Néhai Mélt... Bulcsesti Sarah Asszozynak... Hallerkői Haller István... Erdélyi Státusok Praesidensének, ... kedves hites Társának Keresztyéni életének le-rajzolása, Mellyet ennek a szent Lélek Templomának el-takarítatásakor, Szeben*

Dar care fuseseră virtuțile acestei femei, ca să merite un astfel de panegiric funebru? Cea dintâi a fost pioșenia, care a dat vieții ei o exemplaritate și o strălucire, «*încât și alții văzând-o, au dat laudă lui Dumnezeu*». Grija ei față de Biserica reformată din Ardeal, patronajul pe care l-a oferit Colegiului Reformat de la Cluj și celui din Orăștie, ajutorul bănesc de 566 de florini dat în 1698 și în 1701 pentru repararea bisericii și pentru răscumpărarea tipografiei maestrului tipograf Kis Miklós⁴ ajunsă în posesia Consistoriului general al Bisericii Reformate, caritatea arătată săracilor, care veneau să primească „în fiecare zi” hrană în fața casei ei de la Cluj⁵ pun în lumină „*forța ei, munca și talentul de a face bine*”. A doua era devotamentul față de soții ei, Székely László și mai apoi Haller István și față de cei doi fii, Mozés și Ádám⁶, crescuți și educați „*ca speranțe ale Bisericii și ale politiciii*”; „*umilă ca mielul*”, scrie Napudvári Peter, atașată față de neamul ei și exemplu de onestitate, „*a meritat să se numească Sara*”.

Chiar căsătorită de două ori, numele de Bulcești (Bulcsesti, Bulcsesdi), fără trecut remarcabil, avea să-l poarte toată viața ei petrecută în Transilvania începând cu 1677. Cu acest nume va semna hârtiile oficiale și testamentul întocmit în 1696, pe care îl publicăm mai jos în traducere. Familia Buicescu, obscură pe linia paternă⁷ își datora ascensiunea înrudirii lui Diicu Buicescu pe linie maternă cu voievodul

---

Városában 1708. Jun. 17. A Mélt. fen említett Ur maga Palotáján öszve gyűlt sokaság előtt mondott, Szeben, 1708, p. 14; orația funebră a fost rostită la 17 iunie în biserica Sfântul Spirit din Sibiu; mulțumim d-lui Kovács W. András pentru fotocopiile acestei publicații.

⁴ Șt. Meteș, *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj și românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. XIX-XX; Jakó Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 210-211; Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668-1736*, Kolozsvár, 2000; în anul 1701, mai făcuseră dani: Bethlen Miklós, Keresztesi Sámuel și Teleki József.

⁵ *Botrankozás nélkül-való Lelki-Ismeretü Keresstyen*, p. 15; amplasamentul casei era pe actualul loc al palatului Rhédei din Cluj; Sara a refăcut casa în 1698, potrivit unei inscripții puse de ea însăși.

⁶ Singurii menționați de Napudvári Peter în orația funebră; cf. Susana și Andea Avram, *op. cit.*, tabel IV, p. 61, unde apare un al treilea fiu, Haller László, născut în 1697 p. 52.

⁷ Tatăl lui Diicu Buicescu era Ion din Buicești, fiul lui Mitrea, v. Ion Ionașcu, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, Craiova, 1934, p. 7; informația este luată din tabloul votiv al mănăstirii Clocociov, ctitorie a marelui spătar Diicu Buicescu.

Matei Basarab⁸. Ridicat la rangurile de mare agă și apoi de mare spătar, boierul din Buicești a cumpărat un număr însemnat de sate cu rumâni în județele Teleorman și Romanați (Olt), începând cu anul 1640: Vitănești, Bistreni, Țigănești, Bărboși, Crângeni, Priseaca, Arcești, Dianci. Acestea au constituit un domeniu, pe care Diicu Buicescu l-a exploatat, îndeletnicindu-se, în afara rangurilor militare pe care le-a deținut, cu vânzarea lânii sau a mierii către brașoveni. În schimbul acestei mărfi, cumpăra bunuri pentru casă: „*postav, tipsii, clondire, sfeșnice, fluturi*”⁹. Ca rudă și preferat al domnului, după moartea fiului adoptiv Mateiaș, marele spătar apare contemporanilor ca un „boier vlastelin și puternic”¹⁰, iar unui observator atent ca Paul de Alep drept un vanitos, plin de ambiții, care venea de la casa lui la curte cu o escortă considerabilă de oșteni¹¹. Din aceleași motive, a plănuit alianțe bune pentru fiii lui, Preda și Papa. Pe primul l-a căsătorit, în cășlegile anului 1651, cu fiica văduvei lui Szalánczi István, pe nume Ana¹². Căsătoria a necesitat o lungă corespondență dintre domnii celor două țări, pentru a pune în acord dreptul obișnuit, diferit de-o parte și de alta a Carpaților, într-un contract prenuptial *sui generis*¹³. Ana și-a urmat soțul în Țara Românească, de unde scrie epistole duioase mamei ei, Turi Margit, îngrijorată că fiica i s-a măritat între străini și ar putea părăsi portul ardelenesc¹⁴. Sara, pe numele de botez Stanca, s-a născut în intervalul

---

⁸ Mara, mama lui Diicu Buicescu era rudă cu Stanca, soția lui Danciu din Brâncoveni și mama lui Matei Basarab; v. pisania bisericii din Drăgănești (Țigănia), jud. Teleorman, refăcută de domn, împreună cu rudele sale, Diicu Buicescu și marele paharnic Drăgușin Deleanu, Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, vol. II, 1908, p. 338-339.

⁹ Ștefan Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921, p. 165.

¹⁰ DANIC, M-rea Hurezi, XV/2.

¹¹ *Călători străini despre țările române*, ed. de Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru și Mustafa Mehmet, vol. VI, București, 1976, p. 133.

¹² Jakó Klára, *A Szalánczyak*, în *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, editat de Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc, Cluj, 1999, p. 175.

¹³ Corespondența a fost publicată de Andrei Veress și comentată de Susana Andea, Avram Andea, *op. cit.*, p. 49 și Violeta Barbu, *De la comunitatea patrimonială la comuniunea de destin: zestrea în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în vol. *De la comunitate la societate. Studii de istoria familiei din Țara Românească sub Vechiul Regim*, București, 2007, p. 71-72.

¹⁴ Scrisori publicate de Susana Andea, Avram Andea, *op. cit.*, p. 54-57.

dintre 1653 și 1656, an când tatăl ei nu mai era în viață. Averele rămase nu a fost împărțită între moștenitori, văduva și copiii minori, Stanca și Diicu, căci, potrivit informațiilor furnizate de înțelegerea prenuptială și de corespondența dintre soția lui Preda și mama acesteia¹⁵, tânăra familie locuia împreună cu marele spătar Diicu Buicescu, iar moșiile au rămas stăpânite de acesta, iar mai apoi de celălalt fiu, Papa, până la partajul din 1682.

După moartea voievodului Matei Basarab și în urma eșecului tentativei de a ajunge la tron, Diicu Buicescu fuge în Transilvania, cu toată familia, în primăvara lui 1655, pentru foarte scurt timp¹⁶, după ce trimisese „la oamenii săi” o mare sumă de bani, 30 000 de taleri, pe care îi depusese spre păstrare la Sibiu, în casa soției lui Herschel Ianoș. Într-o scrisoare adresată în iulie 1654 principelui Rákoczy Gheorghe al II-lea¹⁷, boierii divanului și mitropolitul țării, Ignatie, revendică această sumă, afirmând că fusese parte furată de la particulari, parte delapidată din vistieria țării: „o parte a lor a fost luată pe nedrept de la mai mulți

---

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ În primăvara lui 1655 era refugiat împreună cu mitropolitul Ignatie și o seamă de alți boieri ai sfatului și de căpetenii militare la Iernut v. Nicolae Iorga, *Studii și documente*, București, 1906, vol. IV, p. 33-36. doc. din 20 mai 1655; s-a întors în țară la începutul iernii, căci îl găsim, reconciliat cu domnul, ca boier în divan, fără rang (fost mare spătar), DANIC, CXC VII/185, doc. din 15 decembrie 1655; pasajul care se referă la Diicul Buicescu din scrisoarea lui Constantin Șerban adresată principelui Rákoczy, purtând vâleatul 7164, interpretat ca un reproș că „s-a rupt de boierie” de către editorul Nicolae Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*², Vălenii de Munte, 1925, p. 280 și după el, de Susana și Avram Andea, *op. cit.*, p. 48, trebuie citită în lumina actului din decembrie și a interpretării vâleatului 7164 ca <septembrie-decembrie> 1655: „*Dumisale Diicului s-au rumt ai<i>i de boierie*”, adică „*Lui Diicu i s-au hotărât anii de boierie*” (a rumpe o judecată = a hotărî, a da o sentință); averea lui nu era confiscată de domnul Constantin Șerban; la 17 septembrie 1654, lui Buicescu i se confirmă moșia Arcești DANIC, Colecția Emil Vârtosu I/104. cf. S. Andea, A. Andea, *op. cit.*, p. 48.

¹⁷ Scrisoarea a fost publicată de Andrei Pippidi, *Din istoria relațiilor româno-maghiare în secolul al XVII-lea. Câteva documente*, în vol. *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos*, ed. de Tüdös S. Kinga și Violeta Barbu, București, 2001, p. 153-156; în traducerea documentului apare „părintele acestuia, pe nume Tudor, era cămăraș (*Tudor nevü Attyafia kamaras wolt*)”, cf. identificarea editorului: “O informație genealogică interesantă este aceea care se referă la Tudor Buicescu, fost mare cămăraș”, p. 156; Tudor mare cămăraș era nepotul lui Diicu, care îl numește într-un act de donație “căci că-mi easte ca un fecior”, doc. din 10 decembrie 1648, DRH, B, XXXIII, p. 346-347, v. și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVIII*, București, 1971, p. 130.

oameni ai acestei țări, iar altă parte provine din vistieria țării, luată când ruda acestuia, pe nume Tudor, era cămăraș". Înțelegem din rezultatele cercetării făcute de boierii țării că lui Diicu Buicescu i se imputau dosirea unor bani luați de la diverși particulari spre păstrare, la care se adăugase o parte din suma sustrasă din vistierie de Tudor cămăraș, cu complicitatea marelui vistier Stroe Leurdeanu și a lui Radu Fărcășanu, vistier al doilea, în 1651¹⁸, adică tocmai în anul în care are loc căsătoria lui Preda Buicescu cu Ana Szalánczi. Cu principele ardelean, boierii munteni negociază înapoierea unei jumătăți din sumă, spre a fi folosită la nevoile țării, cealaltă jumătate fiind cedată principelui Rákoczy Gheorghe al II-lea¹⁹. Cercetarea cu martori poruncită de principele Apafy Mihály în numele Sarei Bulcești în 1680 asupra sorții acestor bani, la care aceasta ar fi avut dreptul ca moștenitoare, adeverește că jumătate din cei 30 000 de taleri depuși în casa Herschel au fost luați de cămărașul principelui, Kövery („Chiuver”) Gábor în 1654²⁰, „iar cealaltă jumătate a banilor spătarului Diicului s-au luat și s-au dus la vodă care au fost atunci în Țara Românească”, de față fiind și trimisul voievodului Constantin Șerban, Petru Buda din Alba Iulia.

Dacă din acești bani nu s-a ales cu nimic în 1680, Sara Bulcești și soțul ei, Székely László au venit în Țara Românească în toamna lui 1682, la cinci ani după căsătorie, fiindcă „*dumneaiei jupâneasa Stanca, știindu-se fata Predii postelnicul, vrând a-și căuta partea tătâne-său ce ar fi rămas aici*”, a cerut împărțirea averii cu unchiul ei, Papa Buicescu mare comis²¹. Domnul Șerban Cantacuzino, care era cumnat cu Sara și Papa²², numise

---

¹⁸ Despre procesul și condamnarea delapidatorilor în 18 ianuarie 1652, v. Violeta Barbu, *Studiu introductiv* la vol. **DRH, B, XXXVII**, p. XIV-XV; documentele editate la p. 24-27, 29-30; v. de asemenea și doc. DANIC, Col. Fotografii de doc. II/15, 28 noiembrie 1654, unde se vorbește de „pizma” lui Matei Basarab pentru Radu Fărcășanu.

¹⁹ În istoriografie, s-a crezut că suma ar fi fost „împrumutată” de Buicescu principelui în scopul dobândirii sprijinului pentru tronul Țării Românești.

²⁰ V. document din 13 decembrie 1680, BAR, Foto VI/34, traducere în limba română de la 1746, publicat de Nicolae Iorga, *Acte românești din Ardeal, privitoare în cea mai mare parte la legăturile secuilor cu Moldova*, București, 1916, p. 230-232.

²¹ DJAN Cluj, Doc. chirilice, nr. 13, publicat de Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 237-239 și a doua oară de Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane 1599-1699*, Cluj, 1940, p. 398-401, transcriere și facsimil, fără menționarea ediției Iorga.

²² Păuna, sora celor doi frați Buicescu, Preda și Papa, era măritată cu marele paharnic Drăghici Cantacuzino, fratele voievodului, I. Ionașcu, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, p. 17-18.

mai întâi o comisie de boieri, din care făceau parte stolnicul Constantin Cantacuzino, marele spătar Constantin Brâncoveanu și mitropolitul Teodosie, care să evalueze moștenirea. Fiindcă cei doi soți veniți din Ardeal nu știau care era situația reală a satelor, moșiilor, țăganilor, sculelor și hainelor rămase, se decide că ar trebui să le vadă mai întâi. După întocmirea acestui inventar, s-au ales la fața locului două părți echitabile, din averile imobile și din țăgani, care urmau să fie stăpânite împreună „împărțind în două a ținea dimpreună”. S-a întocmit astfel un urbariu cu cele 12 sate și moșii (1 noiembrie 1682, 15 noiembrie) care reveniseră Stancăi Buicescu din partea tatălui ei, Preda: Vitănești, Smârdești, Groșani, jumătate de sat, Oțești, jumătate de sat, Laiova și Ulmetul, Ciorâca, o parte, Șchei, Urșani, jumătate din ocinile de la Mincești, Ursoaia și Flocoșeni și o altă „foiță” cu țăgani, purtând aceeași dată, 1 noiembrie 1682²³. O moșie cu iobagi din Ardeal, de zestre din partea mamei Sarei, Ana „Sălânțoie”, împreună cu scule și haine, atât cât au putut fi scoase de la aceasta, urmau să fie stăpânite tot pe din două cu unchiul ei²⁴. Din alte acte de judecată ulterioară, a reieșit că văduva Ana Szalánczy, ulterior căsătorită cu Jozika István, luase din casa soțului ei și 15 pungi de bani, pe care fiica ei nu le-a mai putut recupera²⁵. Alături de întărirea domnească, despre care Sara Buicescu va pomeni în testamentul ei, a plecat din Țara Românească și cu un alt act, dat de mitropolit, cu sculele și hainele asupra cărora Papa Buicescu și nepoata sa nu s-au putut învoi²⁶. Acestea au rămas în indiviziune și au fost hotărâte ulterior de către doi ispravnici trimiși în Țara Românească din partea familiei Székely, împreună cu boierii delegați de domn. Ulterior, fiul lui Papa Buicescu, Diicu avea să redeschidă afacerea succesiunii, după moartea

---

²³ DJAN Cluj, Doc. chirilice, nr. 10, 11, 12; doc. cu nr. 10 publicat de Șt. Meteș, *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria și Transilvania*, în **RA**, V, 1942, nr. 1, p. 16-21; ca fiu, lui Papa îi reveneau căminul neamului de la Buicești și moșiile moștenite Arcești etc.

²⁴ Numele nu este menționat în întărirea domnească din 22 noiembrie, 1682, N. Iorga, *op. cit.*, p. 238; ar putea fi vorba de o moșie cumpărată tot de Diicu pentru fiul său, Preda Buicescu, ca dar de făcut miresei, așa cum fusese înțelegerea la nuntă; numai așa se explică de ce ar fi avut drept de stăpânire și fratele lui Preda, marele comis Papa Buicescu; în 1717, Vintilă Bucșanu, ginerele marelui comis Papa Buicescu, primește de la Székely Adám, fiul Sarei, moșia Vadu, N. Iorga, *Acte românești*, p. 243-244.

²⁵ Nicolae Iorga, *Acte românești*, p. 253; banii sunt revendicați de ginerele Dumitranei, fiica lui Papa Buicescu, vară primară cu Sara.

²⁶ DJAN Cluj, Doc. chirilice, nr. 16.

tatălui, somând-o pe vara sa, „lelea Stanca” să accepte să împartă cu el moștenirea ei dinspre mamă, adică „*toată bunătatea casei noastre ce au fost adusă acii în Ardeal*”²⁷.

În afara acestor 12 moșii din Țara Românească, Sara Bulcești stăpânea alte averi mobile și imobile, pe care avea să le sporească cu o neobișnuită pricepere. După ce soțul ei, Székely László de Ineu, în urma unei boli grave a decedat în 1692, Sara Bulcești a ajuns văduvă. Trupul neînsuflit al soțului ei a fost redat țărânei în biserica reformată din strada Farkas din Cluj, el având acest drept fiind comisarul decurionului civil al Clujului, asemenea contemporanului său, Rhédei Ferenc și viitorului său cuscru, Bánffy György²⁸. Conform inscripției de pe blazonul său mortuar și-a dat obștescul sfârșitul la vârsta de 48 de ani. Probabil că ceea ce i-a pus capăt zilelor sale a fost gastrita, fiindcă și în perioada ce îi precedase moartea, el s-a plâns mult din cauza acesteia. În epistola sa scrisă la moșia din Iași în primăvara anului 1689 – adresată lui Teleki Mihály – putem citi: „*În timpul cășlegilor, mă încercam și unele betesuguri noi, dimpreună cu acestea venind peste mine și șuiul*²⁹ *doar acum de duminică m-am rădecat din pat, dar sunt totuși slăbit*”. Apoi, mai adaugă următoarele: „*Nu pot mânca carne, bucate cu grăsimi sau pește, ci petrec vremea cu borșul de tărâțe cel vestit al neamului. Mă chinuie tare și faptul că nu bem nici un fel de băutură care îmbată, ci petrecem vremea cu apa cea binecuvântată*”³⁰.

Marea doamnă deja se afla în cel de-al patrulea an de văduvie când în casa ei de la Cluj a pus să fie scris testamentul ei cunoscut de noi³¹. Nu starea sănătății ei a determinat-o să formuleze în scris ultimele sale dorințe. Faptul că avea mintea limpede și o stare deplină de sănătate reiese și din primele rânduri ale testamentului: „*...am în vedere neâncetat..., că nu știu cum anume va urma trezirea mea de dimineață după culcarea de cu seră ori culcarea la ceasul serii cum îi va urma trezirii de dimineață, prin viață ori prin moarte?*”. Și după aceea a mai trăit încă 12 ani, bucurându-se de o stare de sănătate relativ bună, până

²⁷ Nicolae Iorga, *Acte românești*, p. 240-242, scrisoare de felicitare pentru căsătoria lui Adám, dar și insistență pentru punerea în posesie în moșia din Ardeal.

²⁸ *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*, Entz Géza és Kovács András tanulmányával, Budapest-Kolozsvár, 1995, p. 79.

²⁹ Scorbut cu erupție.

³⁰ *Magyar Országos Levéltár, P. 1238, 26 doboz, 1689.*

³¹ Originalul se află la *Magyar Országos Levéltár*, F.23, B:16.

când – fiind deja soția lui Haller István cu care s-a căsătorit în 1702, a decedat în 1708.

Testamentul ei este demn de o atenție specială, datorită faptului că, în ceea ce privește enumerarea bunurilor ce se pot moșteni, este unul dintre documentele cele mai bogate ale epocii respective. Ea își dictase lista „bunurilor de toate felurile” aranjate cu grijă în registru, textul fiind notat de unul dintre martorii testamentari prezenți, probabil de către Luki Péter, registratorul conventului de la Cluj-Mănăstur. Ea însă, ca o protectoare grijulie a bunurilor sale, după înșirarea diferitelor tipuri de bunuri, de fiecare dată a confirmat și a autentificat la rândul ei cele înscrise în document, prin propria semnătură: „Bulcești Sara” ori „B. S.”. Cunoaștem scrisul de mână al testatoarei, dincolo de semnăturile sale, din cele câteva rânduri notate pe pagina finală a actului testimonial. Cuvintele aproape gravate cu o grafie greoaie, ascuțită, conțin cuvintele blestemului doamnei Sara, menite să „asigure inviolabilitatea” testamentului ei.

După cum se știe, legitimitatea testamentelor din Transilvania era determinată de reguli stricte. Una dintre acestea este prezența așa-numiților martori testamentari, care garantau – pe lângă deplina sănătate mentală și trupească a persoanei care își făcea testamentul – inclusiv existența reală a bunurilor cuprinse în enumerarea respectivă, care astfel se puteau lăsa drept moștenire. Martorii prezenți la întocmirea testamentului Sarei Bulcești fiind reformați, ei aparțineau probabil cercului cunoștințelor mai apropiate ale sale, deoarece este bine știut că atât marea doamnă, cât și soțul ei decedat, Székely László, erau protectorii fideli ai religiei reformate. Doi dintre cei trei martori erau profesorii Colegiului Reformat din Cluj. „Michaele T(urkovics) Csepregi” era profesor pensionat de filozofie și de limbi orientale, apoi din 1695, pastor reformat, al doilea martor a fost Samuele Szathmár Némethi, de asemenea cunoscut ca și profesor al Colegiului. „Pecetluind” testamentul gata întocmit, Sara Bulcești a depus actul spre păstrare la Conventul din Cluj-Mănăstur. Desfacerea peceteii acestui act oficial a survenit – după trecerea a 20 de ani – pe 18 decembrie 1716, probabil cu ocazia începerii unui proces. În momentul respectiv, cuscrul mării doamne de mult decedată, Rhédei Pál și-a asumat această responsabilitate prin împuternicirea ginerelui său, Székely Ádám și „împotriva îngrijorării domnilor *requisitori*”, asumându-și de asemenea și dreptul de evicțiune. Textul testamentului, ca un produs al culturii scrise transilvănene din secolul al XVII-lea, pe lângă folosirea câtorva expresii latinești, totuși a

fost notat în limba maghiară. În ceea ce privește tipul de document oficial, acesta corespundea întru totul cu cerințele epocii. După rândurile introductive care i-au urmat intitulării (*intitulatio*), cea mai frumoasă parte a testamentului o constituie mărturisirea Sarei Bulcești cu privire la apartenența ei religioasă, aceasta fiind formulată într-un stil liric. Marea doamnă nu uită nici faptul că „*fieșcare om născut pe astă lume din femeie, odată și odată trebuiește să moară*” și că în mod obligatoriu toți muritorii „*din țărână fiind plămădiți, trebuieșc iarăși să se întoarcă în țărână*”.

După invocație, ea dispune ca moștenitorii averilor sale să fie fiii ei: „*De la preaiubitul meu soț în dragoste, de care îmi amintesc mereu doar cu mare jale și amărăciune, domnul Székely László de la Ineu, răposat și iertat de păcate, am doi preaiubiți copii, bucuria ochilor mei și a inimii mele, fiii mei iubiți Székely Ádám și Mózes*”. După moartea ei, numai aceștia pot fi moștenitorii tuturor averilor sale, pe care la rândul ei le primise din moși-strămoși sau agonisite în timpul vieții, ori ai aceluia pe care eventual ar fi urmat să le dobândească.

Tema centrală a testamentului o constituie enumerarea bunurilor de moștenit. Fiind un document cu putere juridică, testamentul putea asigura și efectiv garanta menținerea – chiar de-a lungul mai multor secole – averii familiei, transmitând către posteritate pe lângă puterea economică a acesteia, inclusiv moștenirea ei culturală. Structura, concepția precum și conținutul acestor categorii de bunuri dovedesc deopotrivă că ea era o mare doamnă a epocii sale, fiind înzestrată cu un extraordinar simț practic, capabilă să administreze și să gestioneze toate bunurile și averile pe care le avea.

Lista începe cu darea de seamă despre banii care i-au rămas în urma decesului soțului ei. Din această înșirare, reiese în mod evident că ea nu doar a vegheat cu grijă asupra acestei sume bani, ci chiar a și înmulțit-o, așa cum ne spune chiar documentul: „*De la moartea preaiubitului meu soț, nu numai că nu am făcut ca această sumă ... să scadă, ci cu ajutorul lui Dumnezeu am și sporit-o...*”. Ca și alți nobili din Ardeal, dar și din țările române, Sara Bulcești găsisse un mijloc eficient de sporire a banilor: împrumutul cu dobândă și cu garanție (zalog) dat unor persoane private sau persoane juridice (guvern, sfatul orașelor Cluj și Sighișoara, obștile sătești). Persoanele care se împrumută la ea cu sume importante de bani sunt oameni de vază ai principatului: guvernatorul Bánffy, nobilii Haller, Apor, Bethlen, Pekri etc. Ridicând astfel de la 36 000 la 52 000 de taleri averea în bani a familiei, Sara Bulcești trece apoi la investiții: astfel,

văduvă fiind, cumpără casa din Cluj, terenul pentru curte, acareturi și bucătărie, moșiile de la Suk, Păucea, Râciu. Moșiile, multe cu iobagi, case, acareturi sunt în număr de 12, majoritatea în apropierea orașului Cluj. Un număr dintre acestea sunt puse zălog, probabil pentru a face rost de lichiditățile aducătoare de dobândă. Toate actele de proprietate și de ipotecă pentru bunurile imobile din Ardeal și Țara Românească, sunt enumerate cu grijă la sfârșitul testamentului, mărturii ale unui incontestabil talent administrativ și de afaceri, cu atât mai remarcabil cu cât este vorba de o femeie.

În cadrul documentului dintre toate bunurile ei mobile, ea a acordat un spațiu extins pentru denumirea și înșirarea bijuteriilor ei. Să vedem acum această colecție impresionantă de bijuterii.

Bijuteriile constituiau accesorii obligatorii ale portului aristocrației din Transilvania secolului al XVII-lea. Enumerarea acestora, în cazul în care a fost efectuată, a constituit o parte importantă a testamentului, deoarece pe lângă valoarea lor materială, acestea exprimau și poziția socială a proprietarei lor, respectiv nivelul simțului estetic și de cultură a familiei. Ca fapt divers, menționăm că, deși marile doamne din Ardeal aveau fiecare bijuterii reprezentând valori mai mici sau – mai ales – unele valori mai mari, totuși în momentul întocmirii testamentului lor, ele nu în toate cazurile considerau ca fiind importantă enumerarea tuturor acestor giuvaere. Acest fapt reiese din testamentele femeilor aristocrate transilvănene din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, care au fost adunate până în prezent³². Dintre puținele excepții – ca de exemplu Lévy Katalin –, făcea parte și Sara Bulcești, care avea multe de înșirat și a acordat un răgaz suficient de mare pentru descrierea detaliată a acestora. Dintre toate bijuteriile înșirate, oare pe care le-a folosit în timpul vieții sale marea doamnă, care de altfel se îngrijea foarte bine și de sine? Oare unele dintre aceste bijuterii erau deținute drept zălog? Astăzi nu mai cunoaștem răspunsul la această întrebare. Putem presupune că împărtășea părerea cronicarului contemporan ei, Cserei Mihály, care atenționează asupra faptului că un gospodar chibzuit își împarte averea între pământurile arabile (moșiile), banii și celelalte bunuri de valoare (bijuteriile), acesta accentuând faptul că mai ales cele din urmă să nu fie ținute niciodată

---

³² *Erdélyi Testamentumok. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1551-1600*, vol. II, Târgu-Mureș, 2006, *Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600-1661*, vol. III, Târgu-Mureș, 2008, Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdös S. Kinga.

într-un singur loc. În lista de o bogăție fascinantă a „giuvaerelor de aur cu nestemate, dimpreună cu mărgăritarele”, se regăsesc aproape toate tipurile de bijuterii care au fost purtate de femeile de viță nobilă din Transilvania care trăiau în secolul al XVII-lea. Cele mai multe ca număr, adică 26 de bucăți, au fost menționate din categoria celor mai străvechi bijuterii, și anume din *inele*. Inelele de aur în majoritatea lor erau împodobite cu diamante, safire, rubine ori alte pietre prețioase sau perle. Într-unul dintre inele era prins un „diamant vechi” (mare), iar în celălalt „un diamant cu vârful”. În partea centrală a altor inele privirea era atrasă de frumusețea unui smarald sau safir ori câteodată de un rubin. Enumerarea conține și două inele de pecete. Unul este al doamnei Sara, iar celălalt fusese al soțului ei decedat. Nu cunoaștem dacă acestea au fost cumva niște inele cu pietre gravate sau cu blazoane și nici din ce material au fost ele făcute: din aur, din argint ori din oțel? Pe unul dintre ele probabil că se afla blazonul soțului ei, Székely Laszló: în partea de jos a emblemei nobiliare se afla gravat un leu rampant cu două cozi, având într-una din labele din față o cruce dublă. În rândul nobilimii de multe secole era cunoscut și folosit ca bijuterie *inelul de logodnă*, pe care logodnicii și-l dăruiau reciproc în perioada dinainte de a se căsători. Existența acestor inele de logodnă este confirmată adesea de testamentele din epoca respectivă. În testamentul Sarei Bulcești a fost menționat un singur inel „de logodnă” împodobit cu o piatră prețioasă.

Marii nobili din Transilvania au îndrăgit bijuteriile înfrumusețate cu perle. Ba chiar mai mult de atât, fetele și femeile aristocrate, la rândul lor, își petreceau cu plăcere timpul cu lucrul de mână, prinzând chiar ele perlele în șiraguri, dantele, gulere, cununi etc.

Lanțurile, pe lângă perle, mai puteau fi împodobite și cu diamante sau smaralde. Dintre toate lanțurile enumerate în această listă, primul avea drept podoabă 30 de diamante, iar cel de-al doilea 42 de diamante. Unul dintre șiragurile cu perle avea 36, iar celălalt 24 de pietre prețioase prinse laolaltă.

În partea centrală a acestor șiraguri erau atârdate diferite *pandative*. Aceste erau făcute din aur și în rândul bijuteriilor au fost niște piese foarte apreciate și valoroase. Dintre cele patru pandative ale Sarei Bulcești, de exemplu așa-numitul pandantiv „bătrân” (mare) era bătut cu 68 de diamante. Pe celălalt pandantiv era turnat în smalț „Chipul Nădejzii”, adică probabil un personaj allegoric sau o ancoră, simbolul speranței creștine, ornat cu 28 de diamante, 11 rubine și o perlă

“orientală”. Bijuteria barocă sub forma Soarelui și a Lunii era înfrumusețată de 78 de rubine.

Dintre *diademele* pentru prinderea părului, purtate pe cap, au fost enumerate 6 bucăți. Probabil că „diadema brodată din aur, cu nestemate” care a fost bătută cu 33 de diamante și 19 rubine a fost una dintre capodoperele artei orfevrăriei. O altă diademă din aur era bătută cu 42 de rubine și 12 diamante, având în cele două părți laterale dantelă „făcută” din perle. A treia diademă era împodobită cu 7 rozete și 92 de rubine. Putea avea o foarte frumoasă formă și diadema cu perle „făurită în chip de cetină de brad” sau cea care imita forma „frunzei de stejar”, precum și cealaltă făcută „supt formă de ghinde”.

Cerceii numărați în perechi au fost de asemenea ornați din belșug cu pietre prețioase și cu perle. Pe o pereche de cercei împodobiți cu 54 de rubine atârnav de asemenea 2 perle. Chiar dacă era o priveliște minunată, totuși purtarea cerceilor care erau ornați cu 20 de smaralde și „două perle bune” probabil că nu era foarte comodă. Unul dintre tipurile de cercei la modă în epoca dată era făurit numai din perle. Este posibil ca și cerceii din 28 de perle prinse laolaltă, care figurează în această listă, să fi fost de acest tip.

La fel ca și cerceii, *brățărilor* au fost purtate în perechi. O asemenea pereche de brățări de aur era bătută cu 92 de rubine, iar cealaltă a fost făcută din 30 de rânduri de perle.

Accesoriile rochiilor (gulerul, cingătoarea, nasturii etc.) erau adesea făcute sub formă de dantelă sau ca ornamente din perle prinse laolaltă și în afară de acestea, meșterii epocii făceau de asemenea și *broșe* care puteau să fie prinse pe rochie, în păr sau atârnate la gât drept medalioane. Tot giuvaieruri de tipul broșei erau și agrafele de prins mantiile. Astfel putem citi despre o astfel de bijuterie care are forma unei flori, ornate cu perle, în care era prinsă o rozetă cu 3 perle prețioase, iar pe una dintre cele două roze cu perle se aflau „unsprezece mărgăritare foarte mari, deosebite și valoroase”. Iar cealaltă broșă „era făcută în formă de scorpion având cuprinse șaiszeci de perle din care două foarte mari”. Pe deasupra, în catastif mai era menționată și o broșă numai „din mărgăritare supt formă de flori de clopoței cu boboci cu tot”.

Registrul consemnează mai multe tipuri de *cingători*. Bărbații și femeile le purtau deopotrivă strânse pe mijloc. Deși poetul Apor Péter, contemporan cu Sara Bulcești, în memoriile sale atunci când se referă la portul celor din Ardeal, în primul rând menționează folosirea cingătorilor

de mătase, totuși, așa cum vedem și în testamentul Sarei Bulcești, oamenii epocii purtau și alte tipuri de cingători din materiale diferite. Pe lângă cingătorile de mătase, un tip preferat de cingători în epoca dată a fost *cingătoarea tip coardă (korda öv)* care a fost împletită dintr-un material de aur sau de argint. Avea un impact vizual real dacă a fost împletită din mai multe rânduri sau dacă mai multe dintre acestea au fost prinse laolaltă. Una dintre aceste cingători tip coardă care figurează în catastiful Sarei era formată din 3 rânduri și a fost ornată cu perle.

Podoaba cea mai de seamă a rochiilor femeilor a fost așa numita „cingătoarea de coral (magh. *Claris öv*)”, cum ar fi de pildă coralul roșu (*Corallium rubrum*), foarte la modă în Transilvania și în alte părți ale Europei în epoca barocă³³. Acest tip de cingătoare era cu atât mai frumos, cu cât era făcut din mai multe rânduri de corali. După Apor Péter „cingătoarea bună de corali roșii în vremurile acelea era foarte rară și în Transilvania o purtau doar doamnele din marea nobilime”³⁴. Cel mai probabil că cingătoarea menționată printre podoabele doamnei Sara – cea de corali prinse în șirag în 42 de rânduri –, chiar dacă nu îi cunoaștem culoarea (neagră sau roșie), făcea parte dintre aceste rarități.

Spicuind din bijuteriile înșirate în registru este de asemenea demn de menționat *ceasul de aur* despre care nu știm dacă era ceas de buzunar sau de atârnat la gât și nici dacă al său capac exterior era ornat sau nu cu vreo capodoperă de orfevrărie. Cel mai probabil este vorba de o piesă făcută la Viena sau chiar mai degrabă la Praga, fiindcă în vremea aceea în Ardeal, ba chiar și în Ungaria, nu se făceau ceasuri de acest gen. Referitor la valoarea ceasului știm doar că acesta avea o greutate de 45 de galbeni, dar printre bijuterii găsim inclusiv un lanț având greutatea a 50 de galbeni sau o cingătoare din lanț care avea greutatea a 100 de galbeni. Ceasul de argint enumerat în cadrul „argintăriei” era în mod cert o piesă mai mare, care se ținea ori atârnat în cui pe perete, ori pe o masă, vitrină, sau pe un suport special destinat acestuia. Așa-numitele „ceasuri cinstite” (*tisztességés órák*) aveau de asemenea un preț destul de ridicat. De exemplu Haller János în 1685 a plătit pe unul dintre ceasurile sale cumpărate la Viena 33 de taleri și jumătate³⁵. Ca o concluzie de sinteză referitoare la bijuteriile Sarei Bulcești putem spune următoarele: în legătură cu

³³ Horst Klusch, *Siebenbürgische Goldschmiedekunst*, Bukarest, 1988, p. 64-65.

³⁴ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Budapest, 1972, p. 28.

³⁵ *Történeti Lapok*, Szerkesztette Keresztési Papp Miklós, Kolozsvár, 1876, III., p. 700.

realizarea meșteșugită și artistică a celor mai bine de 70 de bijuterii care figurează în enumerare, nu cunoaștem amănunte din cauza lipsei unor descrieri detaliate. Astfel, nu ne putem forma o opinie fondată în acest sens, dar este sigur că nici una dintre aceste piese nu era din „pietre fabricate sau sticlă”³⁶.

Dintre valorile doamnei Bulcești făceau parte pe bună dreptate chiar și unele piese precum diademele, gulerele și nasturii care, deși doar parțial, totuși pot fi incluse în rândul bijuteriilor, deoarece și acestea au fost bătute cu rubine și smaralde și ornate cu perle. Valoarea acestei colecții de giuvaeruri era mărită și mai mult de pulberea de aur ce se ținea într-un glob, de gențile de purtat scrise din piele brodată frumos și nu în ultimul rând de ceasul de aur.

Din păcate, nu putem afla nici unde anume a fost cumpărate fiecare dintre aceste bijuterii sau, în unele cazuri, la cine au fost ele comandate și cum anume au ajuns în fine chiar în Ardeal la proprietari, în mâna celei care își făcea testamentul. Considerăm că probabil mai multe dintre bijuteriile enumerate în testament au fost făcute în atelierele unor orfăurari din țară, fiindcă este binecunoscut nivelul înalt al meșteșugului și al artei podobabelor transilvănene din secolul al XVII-lea. Creațiile mai multor meșteri aurari din Ardeal erau din punctul de vedere al artei și al meșteșugului la un nivel cel puțin egal, dacă nu chiar mai înalt, cu al altor lucrări făcute de meșteri din străinătate, și anume în Germania, Italia, ba chiar și la Înalta Poartă³⁷.

În urma lecturii unei asemenea enumerări care se întinde chiar pe mai multe pagini, se pune de la sine întrebarea: care dintre aceste piese au constituit nucleul bijuteriilor de familie? Iar celelalte oare cum anume au intrat în posesia proprietarei pe care o cunoaștem? În cazul nostru, merită să menționăm, ca fapt demn de toată atenția noastră, posibilitatea ca această colecție impresionantă de bijuterii să fi rămas și în continuare în proprietatea familiei, deoarece acestea nu îi puteau reveni nimănui altcuiva decât fiilor Sarei Bulcești. Deci nimeni dintre neamuri, nici dintre prieteni nu se puteau aștepta ca vreuna dintre acestea să le revină. Nici

---

³⁶ Imitațiile din cristal sau sticlă pictată apăruseră deja din secolul precedent; falsurile erau pedepsite aspru de regulamentele breslelor aurarilor.

³⁷ Viorica Guy Marica, *Considerații relative la import-exportul produselor de orfevrărie în Transilvania sec. XV-XVII*, în vol. *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj, 1977, p. 395-401; Florentina Nițu, *Prețuri de podobe și orfevrărie din metal prețios din spațiul românesc (secolele XV-XVII)*, București, 2006, p. 93-108.

măcar o singură piesă, nu putea face obiectul vreunei donații și cea care își făcea testamentul nu avea dorința ca după moartea ei să ia vreuna cu sine în „pământul natal”, pentru viața de apoi.

Cu privire la testamente sunt cazuri când, pe baza câtorva referiri, mai puține la număr, s-a putut determina unde anume au fost păstrate aceste bijuterii în timpul întocmirii testamentului și după aceea. În cazul nostru, deși nu există trimiteri directe în acest sens, totuși presupunem că doamna Sara, asemenea multor aristocrate contemporane ei, își păstra majoritatea giuvaerelor la depozitul orașului într-un sipet sau într-o ladă, fiind încuiate cu lacăt, deci într-un loc aflat în deplină siguranță. Iar bijuteriile purtate mai des au fost ținute în propriul cămin „în sertarul unei lăzi de fier” care este menționat și în text.

Descrierea îmbrăcăminții bărbătești și a rochiilor femeilor este de asemenea foarte ilustrativă și detaliată. Pe baza celor notate în registru putem oricând reconstitui în mod imaginativ garderoba unui domn sau a unei doamne din rândul mării nobilimi, care au trăit la finele secolului al XVII-lea³⁸. Printre acestea figurează „o mantie de brocart venețian de culoarea granatului verde, cu ceaprazuri groase din fire de aur pentru nasturi, căptușită cu blană de labe de râs; un caftan boieresc de postav englezesc, cu ceaprazuri pentru nasturi din scofiu galben, căptușit cu blană de labe de râs precum și o cușmă bărbătească înaltă de postav englezesc nărâmziu și o mantie nărâmzie de postav englezesc.” Dintre veșmintele femeiești menționăm „o fustă de catifea roșie simplă cu corsaj cu tot, având patru rânduri de dantele late de argint; un material verde cu poalele aurite, cu treizeci și două de rânduri de dantele țesute într-însa, dimpreună cu șorț și corsaj; cât și o pelerină din catifea neagră înflorată, cu trei rânduri de dantele amestecate pe poale.”

Așternuturile au fost enumerate în detaliu, la fel ca și îmbrăcămintea, printre acestea figurând și cuverturile turcești aurite, una mai frumoasă decât cealaltă, respectiv cuverturile albe de mătase cu dantele de perle făcute din scofiu.

Armamentul unui mare nobil ardelean din epoca respectivă nu este necunoscut științei istoriei. Sara Bulcești a moștenit de la soțul ei o valoroasă colecție de arme, care, în chip firesc, au ajuns după aceea în posesia fiilor ei. Aceste arme simbolizau și reprezentau titlul nobiliar și rangul ierarhic al stăpânului și au fost făcute, de fapt, pentru ocazii

---

³⁸ Alexandru Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, București, 1971, I, p. 126-189.

festive. Colecția număra 13 piese și era compusă din 7 săbii, 3 paloșe și un hanger. Una dintre săbii este o așa-numită „sabie ungurească”, iar alte două sunt de la Poartă. Fiecare dintre aceste arme este „argintată și aurită” având teaca îmbrăcată în catifea fiind de asemenea smălțuită și bătută cu pietre prețioase. Iată ce scria Apor Péter: „În vremurile acelea săbiile argintate și aurite au fost rare și nimeni altcineva nu le-a purtat pe acestea decât mai marii dintre oameni și chiar și ei de regulă purtau săbiile obișnuite. Deși se purtau și paloșe, totuși de obicei acestea erau prinse de șaua unor cai; iar săbiile nu erau atârinate de mâner, ci erau prinse la mijloc”³⁹. Pe baza celor cuprinse în testamentul Sarei Bulcești – asemenea testamentelor altor doamne aristocrate – abia dacă găsim câte o referire vagă la interiorul locuințelor ori despre mobilă și stilul aranjamentului. În acest testament nu figurează nici măcar o singură piesă de mobilier în care și-ar fi putut găsi locul de păstrare, de exemplu vreuna dintre piesele înșirate ale „argintăriei”.

Comparând testamentul mării doamne cu textul altor testamente obișnuite din epocă, care respectă regulile generale de întocmire a acestora reiese că din acesta lipsesc două tematici fundamentale. Una este cea care se referă la asigurarea școlirii fiilor ei, iar cealaltă ține de donații generoase pline de bunăvoință. De fapt putem găsi câte o explicație pentru fiecare dintre aceste lacune majore.

Unul dintre elementele principale ale testamentelor din epocă o constituia asigurarea școlirii fiilor testamentarului⁴⁰. Prin aceasta se urmărea pe lângă progresul personal al urmașilor și păstrarea și sporirea poziției respectabile ocupate deja în societate de familie precum și a menținerii puterii economice a acesteia. Tinerii care împlineau 12 ani erau trimiși la școli superioare, iar apoi după vârsta de 16-18 ani puteau să meargă la școli din străinătate. Aici puteau studia la o universitate însemnată, până la vârsta de 20-21 de ani sau chiar mai mult de atât.

Din testamentul Sarei Bulcești lipsesc rândurile care se referă la educația fiilor ei. Probabil că în momentul întocmirii testamentului fiul mai mare, Ádám – conform calculelor noastre – avea deja 19 (?) ani. Cu studiile deja terminate într-una dintre „școlile de acasă” (Cluj, Colegiul Reformat), acesta poate că nu a dorit să își asume absolvirea unor studii superioare. De altfel, deocamdată avem foarte puține date referitoare la

³⁹ Apor Péter, *op. cit.*, p. 47.

⁴⁰ Recomandarea testamentară a părinților cu privire la educația orfanilor, *Erdélyi Testamentumok*, ed. cit., II, p. 47.

școlile fiilor Sarei Bulcești și de aceea nu putem vorbi la modul fundamentat despre acest subiect.

O altă componentă care lipsește o constituie donațiile de binefacere în folosul celor nevoiași, a spitalelor și cele pentru sprijinirea Bisericii. E adevărat faptul că în textul testamentului nu se menționează nimic legat de acest subiect, însă este binecunoscut faptul că Sara Bulcești nu s-a sustras acestei rânduieli obișnuite a epocii. În tot Ardealul era cunoscut entuziasmul cu care – împreună cu soțul ei – a susținut Biserica Reformată. Inclusiv după 1696, data la care a fost întocmit testamentul, ea a contribuit cu sume importante la cheltuielile lucrărilor de renovare și recondiționare ale Bisericii Reformate din Cluj, fără să uite nevoile Colegiului Reformat unde se presupune că au învățat și fiii ei. Nepotul Sarei, Székely Ádám, va dona Bisericii Reformate, patru din moșiile moștenite de la bunicii lui⁴¹.

Chiar dacă diata Sarei Bulcești nu este alcătuită *in articulo mortis*, fiind mai degrabă un inventar al averii mobile și imobile după moartea primului soț, documentul lasă să se întrevadă cu prisosință caracterul acestei femei, activă în spațiul public din Ardealul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea. Întreprinzătoare și tenace, bună administratoare, pricepută în afaceri, Sara Bulcești a gestionat o avere uriașă întinsă în două țări, a îngrijit de moșii și iobagi, de case, mori și gospodării, a dat bani cu împrumut spre a spori capitalul familiei, a amanetat la rândul ei, ca să facă rost de lichidități pentru investiții, a ținut corespondență de afaceri și socoteala câștigului, a cultivat relații politice, a țesut și a brodat, a crescut și educat fii, a îngrijit de soți, a cumpărat bijuterii, a comandat argintărie, a împărțit porunci și dispoziții slugilor, a hrănit săracii, a ajutat Biserica, colegiile, a dorit să răscumpere cea mai valoroasă tipografie a vremii. Se născuse dintr-un tată român ortodox și dintr-o mamă maghiară protestantă, se măritase a doua oară cu un catolic. De aceea, nu putem să nu vedem în figura ei emblematică, pozitivă și energetică, expresia armonioasă a diversității religioase, etnice și culturale a Ardealului. Desigur, a trăit și a murit ca o reformată devotată, atașată de tot ceea ce îi fusese încredințat, familia, averea și mai presus de acestea, valorile spirituale și morale pe care le-a lăsat moștenire în testament. În acord cu spiritul protestant precapitalist urban, sporise avutul, cu strădania, pricepere, chibzuință, moderație și caritate. În această privință,

---

⁴¹ Fondul A6 din Arhiva Documentară a Bisericii Reformate din Cluj: *Acta foundationis Székelyanae*.

Sara Bulcești a fost o persoană a timpului ei⁴², cu ierarhii clare și convingeri neclintite, o femeie de ajuns de capabilă să transmită o tradiție bogată și suficient de îndrăzneță să se desprindă de aceasta, ca să experimenteze noul.

ANEXĂ

Testamentul Sarei Bulcești Cluj, 10 iunie 1696

În numele preasfânt al Tatălui veșnic statornic, al Fiului, al Sfântului Duh, al Dumnezeului celui neclintit, unul în Sfânta Treime, Amin.

Eu, Bulcești Sara, a răposatului meu dulce soț în dragoste, Székely László de Boros Jenő, am în vedere neîncetat sentința dreaptă dată neamului omenesc – de neschimbat și deopotrivă valabilă pentru orice persoană – a Preamăritului Dumnezeu, care singur domnește peste toți și toate. Această sentință spune că pentru greșeala primilor noștri părinți, fieșcare om născut pe astă lume din femeie, odată și odată trebuiește să moară; din țărână fiind plămădit, trebuiește iarăși să se întoarcă în țărână. Vădit este pentru toți că lucrul acesta este sigur, însă cu toate acestea sorocul, locul și chipul în care cineva trebuie să moară, unde și cum anume, Preamăritul Dumnezeu nu a lăsat la nimenea să le știe, ci, acestea le ține pentru El singur, dimpreună cu tainele înțeleptelor sale hotărâri libere. Supusă la rândul meu acestei sentințe libere, puternice, înțelepte, tainice și de neclintit a Preamăritului Dumnezeu, fiind păcătoasa slujitoare a Dumnezeului meu, aruncată de mâinile Sale sfinte supt puterea îngrădirilor slăbiciunii, nu știu cum anume va urma trezirea mea de dimineată după culcarea de cu seară ori culcarea la ceasul serii cum îi va urma trezirii de dimineată, prin viață ori prin moarte? Așadar voi muri orișicând îi va fi pe plac Dumnezeului meu milostiv să își cheme umila și păcătoasa roabă din această viață (pe care, atâta vreme cât aceasta este pe placul Măririi Sale Preasfinte, nu doresc să o trăiesc și să o petrec altfel, ci spre slava numelui Său Preasfânt).

---

⁴² În Polonia în a doua jumătate a sec. al XVII-lea, Andrej Karpinski a numărat 139 de femei din patriatul urban implicate în împrumuturi cu camătă și 218 implicate în afaceri comerciale, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warsyawa, 1995, p. 414, Table V.

De la iubitul meu soț în dragoste, de care mi-amintesc mereu doar cu mare jale și amărăciune, Domnul Székely László de Boros Jenő, răposat și iertat de păcate, am doi prea iubiți copii, bucuria ochilor mei și a inimii mele, fiii mei iubiți Székely Ádám și Mózes. Pentru ca, după moartea tatălui lor iubit și a mea, ei să nu se afle în lipsă de orânduire, în nesiguranță și necunoaștere cu privire la bunurile, averile și moștenirile noastre de toate felurile, mișcătoare și nemișcătoare, atât cele strămoșești, cât și cele agonisite dimpreună cu preaiubitul lor părinte pomenit mai sus; precum și pentru ca ei să-și poată aminti cu recunoștință de atașamentul meu și de iubirea mea de mamă față de ei, voiesc să fac între ei această legiuire statornică. De aceea chiar fac acest „*fassio, legatio și Testamentaria dispositio*” despre bunurile, averile și moștenirile de toate felurile ce vor rămâne ale lor după moartea mea. Astfel fac această orânduire potrivit cu catastiful de mai jos al bunurilor mele de toate felurile, de asemenea de față cu acești semnatari cinstiți de mai jos și supt mărturia lor. Pentru ca diata mea făcută în această formă să aibă aceeași tărie ca și cum ar fi fost [făcută] în Convent ori în alt loc îndreptățit și în fața unor persoane oficiale și de bună credință; din această pricină o întăresc cu iscălitura mea și cu pecetea mea și chiar o dau înregistrată și pecetluită la Conventul din Cluj-Mănăștur, pentru ca din grija mea de mamă – în viitor, după moartea mea – copiii mei pomeniți, Székely Ádám și Mózes să poată găsi acolo diata mea. Prin dreptul meu de mamă, îi silesc și îi leg la împlinirea obligațiilor lor față de Dumnezeu și la onorarea îndatoririlor lor față de mine, mama lor, și spre fericirea lor atât din această viață, cât și din cea de apoi, să pună mai presus de toate frica de Dumnezeu, potrivită cu Adevărul Ceresc cel Preasfânt, ce au învățat și au cunoscut de mici. De asemenea, să aibă drept cel mai important țel singura slavă și cinstirea cu sfințenie a aceluiași Dumnezeu Preasfânt, precum și izbăvirea veșnică a lor înșiși. În purtarea lor să ia aminte la adevărata lor Frăție și dragostea lor, astfel ca, pentru împărțirea bunurilor, averilor și a moștenirilor de toate felurile, între ei să nu tocmească oameni mai puternici decât ei înșiși, ci, cu ajutorul unor oameni pe potrivă, cinstiți, cu cugetul curat, să ducă la bun sfârșit toată împărțeala dintre ei, frățește și cu Dumnezeu, frumos și în liniște, astfel ca și binecuvântarea milostivă a Preamăritului Dumnezeu să se pogoare asupra sufletelor, trupurilor, vieților și tuturor bunurilor lor.

Ceea ce le doresc din toată inima, cu simțire de mamă bună.

Văduva Bulcești Sara <m.p.>

După moartea mea, copiilor mei dragi pomeniți, Székely Ádám și Mózes și urmașilor acestora, ce vor fi fost născuți prin milostenia lui Dumnezeu, le las, le mărturisesc și le leg bunurile, averile și moștenirile de orișice fel, scrise în acest catastif. Ba chiar mai mult decât atât. Atâta vreme cât Preabunul Dumnezeu mă mai ține în aceasta viață, orișice bunuri aș mai dobândi sau aș cumpăra din suma de bani scrisă mai jos, ori din veniturile ce le pot primi în mână de pe urma averilor scrise mai jos, ori dacă ceva ar intra în posesia mea pentru totdeauna ori drept gaj, având foloase pentru fiii mei, și pe acestea toate după moartea mea le mărturisesc, le leg și le las copiilor mei dragi pomeniți, Székely Ádám și Mózes și urmașilor acestora, ce vor fi fost născuți prin milostenia lui Dumnezeu. Dacă cineva sus-pus și fără de dirăptate i-ar tulbura să stăpânească liniștiți și în pace toate acestea și ar desface această diată a mea de acum și ar urmări să o cetească în alt chip, răstălmăcind-o, asupra aceluia, asupra casei și urmașilor săi să pogoare pentru totdeauna blăstemul Dumnezeului Ceriului și al Pământului.

Cetatea Clujului, în a 10-a zi din Iunie, anul 1696.

Văduva Bulcești Sara <m.p.> Correcta per eadem.

Coram nobis: Samuele Szathmar Nemethi Theol. in Collegio Reformatorem Claudiopoli Professore <m.p.>, Michaele T. Csepregi servio Jesu Christi in Ecclesia Orch-Reformata Claudiopolitana <m.p.>, Petro Laki, requisitore literarum conventus Colosmonostorensis <m.p.>

Pe verso:

Blăstemat fie cel care, în afară de mine, desface în viața mea această scrisoare pecetluită, iară după moartea mea în afară de fiii mei Székely Ádám și Mózes.

Văduva Bulcești Sara <m.p.>

Văduva Bulcești Sara, pecetluită cu 5 peceti negre.

Întărit prin pecetea de inel a semnatărilor.

1696

Banii care mi-au rămas în mână după moartea din 1694 al preaiubitului meu soț, care acum se odihnește întru Dumnezeu:

Galbeni, nr. 5 000, cinci mii, valoarea galbenilor fiind atunci de câte cinci florini fiecare, în total fac douăzeci și cinci de mii de florini ungurești, fl. 25 000.

Pe lângă aceștia, bani în florini ungurești cincisprezece mii, fl. 15 000, din care am cheltuit pentru înmormântarea preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate, două mii șaptezeci de florini, fl. 2 070.

Domnul Bethlen Miklós mi-a cerut împrumut două mii de florini, la care eram oarecum obligată să îi dau, fl. 2 000.

În afară de banii care erau pe lângă galbeni, au mai rămas fl. 11 000, unsprezece mii de florini ungurești, care, dimpreună cu galbenii fac în total treizeci și șase de mii de florini ungurești, fl. 36 000.

Cu ajutorul Lui Dumnezeu, am recuperat din datoriile soțului meu această sumă de șase mii de florini, fl. 6 000.

De la moartea preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate, cu ajutorul Lui Dumnezeu nu numai că nu am făcut ca această sumă scrisă mai sus de 36 000 de florini să scadă, ci am și sporit-o, completând-o la suma de fl. 52 000, la cincizeci și două de mii de florini „ad diem 16 mensis Maji Anni 1696”.

Sumă din care pentru cumpărarea statornică a casei mele din Cluj am plătit trei mii și o sută de florini, fl. 3 100.

Pentru cumpărarea statornică a satului Suk am dat două mii de florini ungurești, fl. 2 000.

Pentru cumpărarea statornică a satului Păucea, am dat o mie cinci sute de florini ungurești, fl. 1 500.

În satul Râciu am cumpărat un trup de moșie dimpreună cu opt iobagi, pe o mie de florini, fl. 1 000.

Domului Haller i-am dat zălogul dânsului o mie de florini, fl. 1 000.

De nevoie, am dat Guberniului cu împrumut două mii de florini, fl. 2 000.

Domnului Bethlen Gergely i-am dat cu împrumut o mie de florini, fl. 1 000.

Domnului Apor István i-am dat cu împrumut o mie de florini, fl. 1 000.

Domnului Pekri Lőrincz i-am dat cu împrumut o mie de florini, fl. 1 000.

Gubernatorului i-am dat cu împrumut opt sute de florini, fl. 800.

Pentru lărgirea curții de la casa mea din Cluj am cumpărat de la doamna soția lui Vitéz András pentru o mie opt sute de florini un loc unde am ridicat cuhnia și grajdul, fl. 1 800.

La cei din Sighișoara este o sumă de bani de nouă mii două sute de florini, care are un *annuatim interest*⁴³ de zece florini, fl. 10, după fiecare o sută de florini, fl. 9 200.

Începând cu anul 1694 am dat împrumut cu dobândă:

La Görög Thamás din Făgăraș este o sumă de bani de o mie opt sute de florini, fl. 1 800.

La Domnul Gyulai Mihály este o sumă de bani de o sută cincizeci de florini, fl. 150.

La Zoltány János grecul sunt două sute de galbeni, ale căror *interest annuatim* este de douăzeci de galbeni, galbeni 200.

La Szentpáli Ferencz este o sumă de bani de douăzeci și cinci de galbeni, galbeni 25.

La Rosnyai Dávid este o sumă de bani de o mie de florini, fl. 1 000.

La cei de la Mura Mare și de la Șimonești sunt două sute de florini, fl. 100⁴⁴.

La cei din Păucea, Motiș și din Mighindoala sunt două sute de florini, fl. 200.

La cei de la Iași și de la Ohaba o sută patruzeci de florini, fl. 140.

Datorii date pentru moșia de la Suk șapte sute de florini, fl. 700.

Datorii date pentru moșia de la Fântânița trei sute de florini, fl. 300.

La cei de la Criș am șasesprezece care de fân, cu dobândă de șasesprezece florini, fl. 16.

La cei din Agârbiciu treizeci de florini, fl. 30.

Domului Csáki László i-am dat zălogul dumnealui o mie de florini, fl. 1 000.

La Orașul Clujului este o sumă de două mii cinci sute de florini, fl. 2 500.

La cei din Rimetea sunt trei sute de florini, fl. 300.

La cei din Aluniș iarăși sunt o sută de florini, fl. 100.

La cei din Aluniș iarăși sunt o sută de florini, fl. 100.

La cei din Biertan sunt o sută de câble de grâu, care au o valoare de trei sute de florini, fl. 300, pentru care sunt datori să lucreze.

La cei din Metiș sunt două sute de florini, fl. 200.

La cei din Blăjel sunt o sută douăzeci de florini, fl. 120.

---

⁴³ „Dobândă anuală”.

⁴⁴ Sumă scrisă greșit, în loc de 200.

La cei din Blăjel sunt iarăși o sută de florini, ei datorează o găleată de must pe an, până ce vor putea să dea datoria, fl. 100

La cei din Pion o sută cinczeci de florini, fl. 150.

La cei din Mediașul Săsesc sunt o mie de florini, fl. 1 000.

La cei din Alma Vii sunt șase zeci de florini, fl. 60.

La cei din Teleac sunt șase zeci de florini, ei lucrează la Mura Mare, fl. 60.

Iar acum, prin bunătatea Lui Dumnezeu, pentru fiii mei preaiubiți se află bani gata patruzeci și trei de mii trei sute cincizeci de florini, fl. 43 350, sumă care, dimpreună cu datoriile de primit face șaptezeci și una de mii și un florin, fl. 71 001.

Din milostenia Lui Dumnezeu moșiile noastre stătătoare, după cum sunt numite:

1. Alămor, satul întreg.

2. Păucea, satul întreg, dimpreună cu părțile de moșie din Motiș, Metiș, Mighindoala, Ighișul Nou, Alecuș și din Geses.

3. Mura Mare, satul întreg, dimpreună cu părțile de moșie din Secuieni și Petea.

4. Conacul și acareturile curții de la Șimonești, dimpreună cu părțile de moșie din Petreni, de la Dealu și din Bulgăreni cari se află acolo așșderea.

5. Fântânița, satul întreg, dimpreună cu părțile de moșie din Uila.

6. Also Suk satul întreg, dimpreună cu conacul și acareturile curții și cu părțile de moșie din Căianu și Căianu Mic, și cu siliștea din câmp numită Săcel.

7. Turmaș, întregul sătuc din comitatul Hunedoara.

8. Casele din Alba Iulia și din Cluj, dimpreună cu acareturile și cu viile lor.

9. Toate moșiile mele aflate în Țara Românească.

Moșii aflate în zălog:

1. Florești pentru zece mii de florini, fără drept de răscumpărare în timpul vieții mele.

2. Iași și Podu pentru aceeași sumă, de asemenea fără drept de răscumpărare în timpul vieții mele.

3. Încă și Valea Stejarului în zălog, când va fi depus ori de mine însămi, ori de urmașii mei, atunci se va restitui.

4. Casa de la Făgăraș este de asemenea supt *Inscriptio*⁴⁵.

Pentru suma pomenită mai sus am pus drept zălog următoarele:

1. La Râciu partea de moșie de la Ciacova, până într-o mie de florini.

2. La Răchiș am dat drept zălog inclusiv în numele fiilor mei un trup de moșie de la Valcău până în patru sute de florini.

Actele scrise ale tuturor acestor moșii se află, așezate fiind laolaltă, într-un sipet de fier.

Numărul giuvaerelor de aur cu nestemate, dimpreună cu mărgăritarele

1. Un lanț de aur, având un medalion cu chipul Împăratului Roman, în greutatea a o sută de galbeni.

2. Un alt lanț de aur, cu cinci sute cincizeci de galbeni, având nouă bumbi de aur cât o nucă.

1. Inel cu nestemată roșie.

2. Inel cu cincisprezece diamanturi.

3. Inel cu nouă diamanturi.

4. Inel cu un diamant bătrân⁴⁶.

5. Inel cu un diamant mărișor.

6. Inel cu șase diamanturi.

7. Inel cu un diamant mijlociu.

8. Inel cu șapte diamanturi.

9. Inel cu un diamant ascuțit.

10. Inel cu un diamant mai mititel.

11. Inel cu opt diamanturi.

12. Inel cu un zamfir „ars”.

13. Inel cu o mărgea mare bună⁴⁷.

14. Inel cu o mărgea orientală.

15. Inel cu un rubin, un smarald și două diamanturi.

16. Mai apoi am alăturat acestora două inele cu diamanturi, având fieșcare câte treisprezece diamanturi.

Apoi am adăugat la acestea scule în aur, un colan cu diamanturi pentru purtat la gât dimpreună cu brățară: lanțul are douăzeci și șase de diamanturi, iar brățara are douăzeci și patru de diamanturi.

⁴⁵ „ipotecă”.

⁴⁶ Adjectivul se referă la forma în care sunt șlefuite fațetele; „bătrân” reprezenta maniera clasică, opusă manierei moderne, cu forme neobișnuite.

⁴⁷ Așa în text.

Am mai pus acolo și o broșă cu diamanturi în formă de trandafir, cu treizeci și șapte de diamanturi.

Două broșe cu mărgăritare, una are unsprezece mărgăritare foarte mari, deosebite și de preț. Cealaltă, în formă de scorpion, are într-însa șasezeci de mărgăritare, din care două foarte mari, deosebite.

18. Inel cu cinci smaralde.

19. Inel cu un smarald.

20. Inel cu un rubin foarte frumos.

21. Inel cu două rubine.

22. Inelul meu propriu de sigiliu.

23. Inelul de sigiliu al preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate.

24. Un inel de logodnă cu nestemată.

Bulcești Sara

Două șiraguri de mărgăritare de purtat la gât, unul are patrusprezece mărgăritare foarte frumoase și deosebite, iar al doilea are o sută douăsprezece mărgăritare.

O pereche de cercei cu rubine, cu șasezeci de rubine în ele.

O rozetă cu rubine, bătută cu o sută douăzeci și opt de rubine, 128.

Un îngeraș mic înaripat aflat într-o mână de sarazin, cu un zamfir „ars” în mijloc și cu alte douăsprezece rubine.

Un guler de dantelă cu mărgăritare, lucrat de mine.

1. Un pandantiv mare cu diamanturi, cu șasezeci și opt de diamanturi într-însul.

2. Alt pandantiv, cu chipul Nădejdi⁴⁸ pe dânsul, având douăzeci și opt de diamanturi, unsprezece rubine și cinci mărgăritare de peruză foarte frumoase.

3. Pandantiv sub forma Soarelui și a Lunii, cu șaptezeci și opt de rubine într-însul.

4. Pandantiv, în mijloc având un zamfir vechi și șase diamanturi, douăzeci de rubine și trei zamfire neșlefuite foarte frumoase.

5. Panglică făurită ca o rozetă, cu treizeci și unul de zamfire mari într-însa.

Un surguci de aur foarte frumos cu șaptezeci și șapte de smaralde și trei mărgăritare mari în el.

---

⁴⁸ Probabil ancora.

Un alt surguci frumos din aur cu douăzeci și trei de rubine, cinci diamanturi și un zamfir într-însul.

Un Cupidon cu cincizeci de rubine și cu cincisprezece mărgăritare bune într-însul.

O rozetă cu șase colțuri, având douăzeci și patru de rubine într-însa.

O rozetă cu șase colțuri din panglică, cu șaptesprezece smaralde într-însa.

O podoabă⁴⁹, cu un mărgăritar mare și cu nouă rubine într-însa.

Altă podoabă⁴⁹, cu treisprezece smaralde într-însa.

A treia podoabă⁴⁹, cu un safir ars mare foarte frumos într-însa.

A patra podoabă⁴⁹, cu douăzeci și șase de rubine într-însa.

O pereche de cercei, cu cincizeci și patru de rubine și două mărgăritare într-însa.

A doua pereche de cercei, cu șasesprezece rubine într-însa.

A treia pereche de cercei, cu douăzeci de smaralde și două mărgăritare bune într-însa.

A patra pereche de cercei, cu douăzeci și opt de mărgăritare într-însa.

Primul șirag de diamanturi, cu treizeci de diamanturi într-însul.

Al doilea șirag, cu patruzeci și două de diamanturi într-însul.

Al treilea șirag, cu treizeci și șase de smaralde într-însul.

Al patrulea șirag, cu douăzeci și patru de smaralde într-însul.

O pereche de brățări de aur, cu nouăzeci și două de rubine într-însa.

O diademă brodată din aur, cu nestemate, având treizeci și trei de diamanturi și nouăsprezece rubine într-însa.

A doua diademă de aur având patruzeci și două de rubine, șasesprezece diamanturi, iar în cele două părți dimprejur dantelă din mărgăritare mici.

A treia diademă, având șapte rozete, nouăzeci și două de rubine și alături încă o broșă la fel, cu mărgăritare.

A patra diademă cu mărgăritare, făurită în chip de cetină de brad.

A cincea diademă cu mărgăritare, făurită în chip de foi de stejar.

A șasea diademă cu mărgăritare, făurită în chip de ghinde, având unsprezece rozete și douăsprezece pafte mici cu rubine într-însa.

---

⁴⁹ *Reszketötö*: „ace tremurătoare”, podoabă cu fire de argint în formă de ace decorate, care vibrau la fiecare mișcare.

Douăzeci și patru de bumbi cu mărgăritare.

O grămadă de mărgăritare orientale, cincizeci și patru de rânduri.

A doua grămadă de mărgăritare, având douăsprezece rânduri de mărgăritare vechi.

O pereche de brățări de treizeci de rânduri de mărgăritare de purtat pe mână.

Un șirag din unsprezece rânduri de mărgăritare frumoase, orientale, vechi, de purtat la gât.

O broșă foarte frumoasă cu mărgăritare, de purtat la piept.

A doua agrafă cu mărgăritare, de purtat în păr.

Un ceas de aur atârnat pe un lanțug de aur. Patruzeci și cinci de galbeni.

Două perechi de cercei, într-una se află șase smaralde neșlefuite, în cealaltă șase mărgăritare și un rubin.

Bumbi cu mărgăritare pentru mantie, douăsprezece.

Bumbi cu mărgăritare mici, de calitate mai proastă, douăzeci și doi.

Un lanțug de aur, din treizeci și două de paftale mici cu mărgăritare.

Un lanț de aur cântărind o sută optzeci și cinci de galbeni, într-o lădiță de argint.

Al doilea lanț de aur, cântărind cincizeci de galbeni.

O cingătoare din șnur din fire de aur, valorând două sute de taleri.

O scufie foarte frumoasă cu mărgăritare.

Un giuvaer din mărgăritare supt formă de flori de clopoței cu boboci cu tot.

Un brâu din trei rânduri de coarde de încins mijlocul, făcut din mărgăritare foarte bune.

Un guler, cu totul din mărgăritare.

Un guler cu rubine, având douăzeci și patru de rozete de aur, din care douăsprezece au câte șase rubine, iar celelalte douăsprezece câte un rubin.

Al treilea guler din mărgăritare, având cincisprezece rozete de aur, cu câte un smarald.

În sertarul lăzii de fier am pus două lanțuri de aur, unul de optzeci de galbeni, cu optsprezece bumbi fără smalt, iar celălalt lanț este de o sută de galbeni.

Un fir de lăcrămioară aplecată, cu trei rozete de aur cu nestemate într-însa.

O altă floare de aur cu rubine, având în cele două părți lăcrămioare.

Aur cântărind o sută de galbeni, topit într-un drug.

Pulbere de aur într-o capsulă, cântărind o sută de galbeni.

Două cingători de coral, una din corali în patruzeci și două de rânduri, cealaltă din șase rânduri, înșirate meșteșugit.

Două genți de catifea brodate cu scofiu, pentru purtat scrisori.

În afară de acestea, patru genți de piele brodate cu fir de aur, pentru purtat scrisori.

Bulcești Sara

Argintăria socotită după cum urmează:

O carafă de argint pentru făcut baie.

Altă carafă de argint, mai mare, pentru făcut baie.

O cană de argint, aurită.

O pereche de scări de urcat în șa, din argint curat.

O altă pereche de scări pentru urcat în șa, din argint aurit.

Iarăși altă pereche de scări pentru urcat în șa, din argint aurit.

Trei sfeșnice mari pentru lumânări, din argint, două dintre ele le-am luat chiar eu.

Un sfeșnic mic pentru lumânări, din argint.

O mucarniță de argint.

O solniță din argint aurit.

O pereche de cuțite argintate.

Un buzdugan aurit.

Două cești aurite ce se potrivesc dimpreună.

Încă patru solnițe aurite.

Un ceas de argint.

Încă o altă cană aurită.

Douăsprezece linguri de argint „alb”⁵⁰.

Douăsprezece linguri din argint, aurite.

Am pus în acest sipet douăzeci și patru de pahare aurite într-un suport de piele de rechin, ce se potrivesc dimpreună.

În altă lădiță am pus douăsprezece, doar marginile lor sunt aurite, și acestea se potrivesc dimpreună.

---

⁵⁰ Probabil neaurit.

Douăsprezece farfurii de argint „alb”⁵⁰.

Un lighean aurit, pentru făcut baie, foarte frumos, cu ornamente florale.

Alt lighean simplu.

Patru perechi de paftale pentru cingătoare.

Bulcești Sara

Mantii bărbătești căptușite cu blană de râs, de jder etc., socotite dimpreună cu blănurile de căptușeală separate:

O mantie lungă turcească, verde, de postav englezesc, căptușită cu blană de spinări de jder, cu nasturi mici de mătase pe dânsa.

O mantie din mătase groasă de culoarea florilor de cais, având ceaprazuri pentru nasturi din fireturi subțiri de argint, ornat cu fireturi bombate în chip de scarabeu, căptușită cu blană de labe de jder.

O mantie din postav gros, de cel fin, de culoare vișinie, cu ceaprazuri din scofiu gros pentru nasturi, căptușită cu blană de labe de jder.

O mantie de brocart venețian de culoarea granatului verde, cu ceaprazuri groase din fire de aur pentru nasturi, căptușită cu blană de labe de râs.

Un caftan boieresc de postav englezesc de culoare vișinie, cu ceaprazuri pentru nasturi din scofiu galben, ornat cu fireturi bombate, căptușit cu blană de labe de râs.

Un caftan boieresc din mătase groasă de culoarea florilor de cais, cu ceaprazuri pentru nasturi din scofiu galben, ornat cu fireturi bombate, căptușit cu blană de labe de jder.

O mantie nărămzie de postav englezesc, având ceaprazuri pentru nasturi din fireturi subțiri galbene de aur, în jurul lor cu rozetă din panglică, căptușită cu blană de bogaz de vulpe.

O mantie din mătase groasă de culoare vișinie, cu ceaprazuri pentru nasturi groase, din filigran de argint, ornată cu fireturi bombate, căptușită cu blană de bogaz de vulpe.

O mantie lungă sângerie cu guler cârmâziu, având ceaprazuri pentru nasturi din fireturi galbene de aur, cu canafi, căptușită cu blană de labe de râs.

O pelerină de catifea neagră, înflorată, având patru rânduri de dantele late, căptușită cu blană de spinări de jder.

O mantie de catifea de culoare vișinie, înflorată, cu broderie, având dantele late și douăsprezece bumbi de aur cu nestemate, căptușită cu blană de spinări de jderi.

O mantie de catifea de culoare deschisă, înflorată, având dantele albe din fir de argint și perechi de bumbi cu mărgăritare, căptușită cu blană de labe de răs.

Două cușme bărbătești înalte din filț de culoare vișinie, căptușite cu blană de jder.

O cușmă bărbătească de mătase roșie, de culoare vișinie, căptușită cu blană de jder.

O cușmă bărbătească de postav englezesc nărămziu, căptușită cu blană de jder.

Două căptușeli pătrate foarte frumoase din blană de spinări de jder.

Două căptușeli pătrate foarte frumoase din blană de pe burta râsului.

O pereche de mănuși din blană de jder.

Opt perechi de ciucuri de ceaprazuri pentru nasturi, din fire noi de mătase cârmâzie amestecate cu scofîu.

Douăsprezece ciucuri de ceaprazuri pentru nasturi, țesuți din scofîu.

Două căptușeli pătrate foarte frumoase din blană de labe de jder.

Alte două căptușeli pătrate, mai proaste, din blană de labe de jder.

Trei bucăți de căptușeală din blană de pe labele jderului, a patra am dat-o soției Guvernatorului.

O căptușeală pătrată din blană de pe labele jderului.

Bulcești Sara

Numărul armelor:

Un hanger lung, ascuțit, ornat cu argint și cu aur, cu teaca îmbrăcată în catifea.

Un paloș cu teaca pe de-a-ntregul argintată.

Un paloș-hanger ascuțit, argintat și aurit, făurit în chip de șagrin negru.

Un paloș argintat și aurit, cu teaca îmbrăcată în catifea roșie, ornată cu turcoaze.

Un paloș-hanger ascuțit, argintat și aurit, cu teaca făurită din piele de rechin.

Un paloș-hanger ascuțit, cu teaca îmbrăcată în catifea roșie.

O sabie de la Poartă, îmbrăcată în catifea roșie argintată și aurită, bătută cu turcoaze.

O sabie ungurească bătută cu nestemate, cu teaca îmbrăcată în catifea roșie.

O sabie aurită și smălțuită, cu teaca îmbrăcată în catifea de culoare vișinie

O sabie de la Poartă, cu teaca pe de-a-ntregul argintată.

O sabie argintată și aurită, cu teaca făurită din piele de rechin.

Trei săbii la fel, argintate și aurite, fiecare având câte o cingătoare cu pafte albastre ornate.

O sabie turcească argintată, cu teaca făurită din piele de rechin.

Un dolman galben de mătase groasă cu nasturi galbeni din scofiu pe dânsul, ornat cu fireturi bombate, dimpreună cu pantalonii.

Un dolman de culoarea florilor de cais, cu scofiu alb, nasturi mici și ornat cu fireturi bombate, dimpreună cu pantalonii.

Un dolman vișiniu din mătase groasă cu nasturi din filigran de argint, ornat cu fireturi bombate, dimpreună cu pantalonii.

Un dolman de postav englezesc nărămziu, având nasturi din fire aurii, ornat cu fireturi bombate, dimpreună cu pantalonii.

Alt dolman de postav englezesc nărămziu, având nasturii și ceaprazurile pentru nasturi din fire de aur, nu are pantaloni.

Un alt dolman vinețiu de postav englezesc.

Un valtrap pentru șa din brocart de Veneția de culoarea granatului verde, cu ornamente florale mari din scofiu brodate pe dânsul.

Un valtrap pentru șa din postav gros, de cel fin, cu totul roșu, înflorat cu broderie din fir de argint.

Un valtrap roșu pentru șa din mătase groasă, înflorat cu broderie din fir de aur.

Un valtrap roșu pentru șa din mătase groasă, înflorat turcește.

B.S.

Patrusprezece blănuri întregi de răs.

Două pătrate (*tabla*) de căptușeală din blănuri albe de vulpe și încă o bucată.

Două pătrate (*tabla*) de căptușeală din blănuri de la gâtul jderului.

Două pătrate (*tabla*) de căptușeală din blănuri de spinări de jder.

O căptușeală întreagă din blănuri de spinări de jder, de ajuns pentru o mantie.

Două pătrate (*tabla*) de căptușeală din blănuri de la gâtul jderului.

Bulcești Sara

O cingătoare din mătase cârmâzie cu nasturi.

O cingătoare din mătase ocru cu nasturi.

O cingătoare din mătase de culoarea mării, cu nasturi.

O cingătoare din mătase albastră cu nasturi.

Trei perechi de perne din catifea pentru caleașcă.

O checea din lână de cămilă.

B. S.

Unsprezece coți de material țesut din scofiu, cu flori albe pe fond galben.

O bucată de un cot și jumătate de material la fel, țesut din scofiu, cu flori galbene pe fond alb.

Un atlas ca pana corbului pentru fustă, întrețesută bogat de fire aurii și argintii.

O bucată de “terczella” cârmâzie cu fire de aur pentru fustă.

Un atlas simplu argintiu pentru fustă, ce am comandat pentru moartea mea.

Zece coți de catifea roșie simplă pentru o fustă.

Catifea de culoare vișinie înflorată pentru două corsaje.

Canavață cârmâzie pentru un corsaj.

O dantelă lată din fir de aur pentru poala unei fuste.

Nasturi cu mărgăritare în două cutiuțe, cu câte un rubin pe ele.

O fustă de catifea roșie simplă cu corsaj cu tot, având patru rânduri de dantele late de argint.

A doua fustă de catifea roșie simplă cu un rând de dantelă lată de argint pre dânsa.

A treia fustă de catifea de culoare vișinie înflorată, cu piepți cu tot, având un rând de dantelă lată de aur la poale.

A patra fustă din catifea de culoarea florilor de cais înflorată, cu corsaj cu tot, având un rând de dantelă de argint la poale.

O fustă din catifea de culoare vișinie țesută la poale cu ornamente florale, dimpreună cu piepții.

O fustă purpurie-cârmâzie întrețesută din belșug de fire de argint, cu piepți cu tot.

O canavață albastră dublă de la Veneția având un rând de dantelă și un rând de brăduți ce ajunge până la cutele ei, dimpreună cu șorț și corsaj.

Un material verde cu poalele aurite, cu treizeci și două de rânduri de dantele țesute într-însa, dimpreună cu șorț și piepți.

Un material cârmâziu cu poalele aurite, cu douăzeci și două de rânduri de dantele țesute într-însa, dimpreună cu șorț și corsaj.

O fustă „terczella” cârmâzie având un rând de panglică la poale.

O fustă cârmâzie de canavață cu un rând de dantelă lată de argint pe poale, cu șorț și piepți.

O fustă viorie de canavață cu un rând de dantelă de argint la poale, dimpreună cu șorț și piepți.

O pelerină de vară din catifea neagră înflorată, cu ciucure, căptușită cu catifea, pe poale cu trei rânduri de dantele amestecate.

Nouă coți și jumătate de catifea roșie.

Zece coți de atlas vinețiu deschis.

Zece coți de atlas argintiu.

Doi coți și jumătate de catifea de culoarea vișinie înflorată.

Covoare

Trei covoare mari de divan, nro. 3.

Treizeci și șapte de covoare roșii, nro. 37.

Bulcești Sara

Socoteala așternutului pentru pat

1. Două cearșafuri foarte frumoase brodate cu scofiu în chip de brăduți mari, dimpreună cu două fețe de pernă foarte frumoase brodate cu scofiu în chip de brăduți mari, iar cuvertura pentru plapumă este brodată cu fir răsucit de mătase cârmâzie și cu scofiu.

2. Două cearșafuri foarte frumoase brodate cu broderie lată în alb și cu fire de aur, având în partea dinspre față dantelă lată de Viena, dimpreună cu două fețe de pernă în același chip, iar cuvertura pentru plapumă este brodată în chip de brăduți mari cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint.

3. Două cearșafuri pentru pat, brodate cu mătase cârmâzie și cu fir de aur și de argint, dimpreună cu două fețe de pernă potrivite, brodate cu mătase de culoare deschisă și cu fir de argint.

4. Două cearșafuri brodate cu mătase pestriță și scofiu în chip de brăduți mari, dimpreună cu două fețe de pernă potrivite.

5. Două cearșafuri de tulpan, cu dantele mari și late, brodate cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint, iar pe fața de pernă sunt brodate lei.

6. Două cearșafuri pentru pat brodate cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint, dimpreună cu două fețe de pernă, iar cuvertura pentru plapumă este brodată în chip de brăduți mari cu mătase pestriță și cu fir de argint toată.

7. Două cearșafuri cu broderie „todzes” cu fir de aur și de argint, dimpreună cu trei fețe de pernă.

8. O pereche de cearșafuri și două fețe de pernă din tulpan, având broderie turcească cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint.

9. Două cearșafuri brodate în chip de atlaz, cu mătase pestriță și având o broderie fină, frumoasă.

10. O pereche de cearșafuri pentru pat, cu dantele mari, brodate cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint.

11. Două cearșafuri brodate în chip de atlaz, tot cu mătase pestriță în chip de brăduți mari.

12. Două cearșafuri brodate în chip de atlaz cu mătase pestriță.

13. Două cearșafuri brodate cu mătase albă în chip de trandafiri foarte frumoși, cu dantelă albă în partea dinspre față, dimpreună cu două perne și fețele de pernă precum și cu acoperământul pentru pat, deopotrivă cu dâsele.

14. Două cearșafuri foarte frumoase brodate cu mătase albă, în dâsele se află brodată deopotrivă și monograma mea, cu dantelă albă în partea dinspre față, fețele de pernă având broderie plină, dimpreună cu acoperământul pentru pat, deopotrivă cu dâsele.

15. Două cearșafuri brodate cu mătase albă în chip de vultur cu două capete, cu dantelă albă în partea dinspre față, dimpreună cu o față de pernă deopotrivă cu dâsele.

16. Două cearșafuri mari brodate cu mătase albă în chip de brăduți mari, cu dantelă albă în partea dinspre față, dimpreună cu o față de pernă deopotrivă cu dâsele.

17. Două cearșafuri brodate cu mătase albă întrețesută cu mătase neagră, cu dantelă neagră în partea dinspre față, dimpreună cu două fețe de pernă.

18. Două cearșafuri brodate cu mătase albă în chip de brăduți mari, cu dantelă albă în partea dinspre față.

19. Două cearșafuri brodate cu mătase albastră și ață albă, cu dantelă albă în partea dinspre față, dimpreună cu o față de pernă.

20. Două cearșafuri brodate cu mătase albastră și galbenă și ață albă, având în partea dinspre față dantelă fină din fire amestecate croșetată cu ochiuri largi.

21. Două cearșafuri brodate cu ață albă în chip de brăduți mari, cu dantelă albă lată în partea dinspre față, dimpreună cu două fețe de pernă.

22. Două cearșafuri brodate cu ață albă în chip de trandafiri mari, cu dantelă albă lată în partea dinspre față.

23. Două cearșafuri cu dantelă albă țesută lată în partea dinspre față, dimpreună cu două fețe de pernă deopotrivă cu dânsle.

24. Două cearșafuri cu broderie albă foarte lată, având dantelă din mătase și ață neagră în partea dinspre față.

25. Două cearșafuri cu broderie albă, având dantelă din mătase și ață neagră în partea dinspre față.

26. Două cearșafuri brodate cu mătase galbenă, având în partea dinspre față dantelă fină cu ochiuri largi croșetată din mătase de culoare deschisă și ață albă.

27. Două cearșafuri cu broderie spaniolă⁵¹ în chip de brăduți, frumoase.

28. Două cearșafuri brodate în chip de brăduți frumoase cu broderie spaniolă⁵¹.

29. În locul cearșafului brodat cu scofiu și mătase pestriță, două cearșafuri foarte frumoase cu dantelă fină, având dantelă în partea dinspre față, dimpreună cu o față de pernă. Alături de acestea se află încă o față de masă lungă foarte frumoasă, brodată cu mătase pestriță și cu fir de aur și de argint. Pe lângă fața de masă se mai află o cuvertură foarte frumoasă, brodată cu mătase verde și cu fir de aur, bordisită cu dantelă fină croșetată cu ochiuri largi.

30. O față de masă lungă foarte frumoasă, brodată cu mătase aurie și cârmâzie, având de jur împrejur o danteluță îngustă, toată din dantelă fină croșetată cu ochiuri largi, doar materialul este de giulgiu în dânsa.

31. Două cearșafuri brodate cu mătase galbenă, fir de aur și de argint și ață albă, având dantelă fină croșetată cu ochiuri largi din fir verde de mătase.

32. Șase rânduri de fețe de masă având broderie spaniolă cu mătase pestriță și cu fir de aur.

---

⁵¹ Tip de broderie numită “punct de coral spaniol împletit”.

33. O altă față de masă foarte frumoasă, și aceasta din dantelă fină din fir de aur croșetată cu ochiuri largi, iar materialul are broderii în chip de lei din mătase cârmâzie și fir de aur.

34. O pereche de fețe de perne dintr-o țesătură foarte frumoasă.

35. O față de masă, având una dintre fețe de giulgi, iar cealaltă cu dantelă fină croșetată cu ochiuri largi din fir galben de mătase și ață albă, dimprejur având dantelă deopotrivă cu dânsa, și iarăși o pereche de fețe de perne dintr-o țesătură foarte frumoasă.

Socoteala cuverturilor în afara celor de sus

Două cuverturi foarte frumoase, brodate în alb, cu dantelă lată pe margini.

Alte două cuverturi, brodate cu ață albă și mătase neagră, fieșcare cu dantelă pe margini.

Două cuverturi foarte frumoase, brodate în alb, cu dantelă pe margini fieșcare.

Două negre, brodate cu mătase și ață, fieșcare bordisite cu dantelă.

Un material foarte frumos croșetat de „karatas” cu ochiuri largi din fir galben de mătase și ață albă, bordisită cu dantelă.

O dantelă fină croșetată cu ochiuri largi din fir de mătase lănoasă, având dantelă brodată pe margini.

O cuvertură foarte frumoasă bordisită cu dantelă.

Una mare cu brăduți brodată cu mătase de culoarea mării și cu mătase albă, având dantelă pe margini.

O cuvertură veche brodată cu mătase pestriță și fir de aur.

Una de dantelă fină croșetată cu ochiuri largi din mătase de culoare deschisă, brodată cu ață albă, bordisită cu dantelă.

O cuvertură brodată cu mătase de culoarea mării și cu ață albă, având dantelă pe margini.

Una brodată toată cu ață albă, bordisită cu canafuri.

Cealaltă brodată în alb cu cele două broderii spaniole, bordisită cu canafuri.

O cuvertură de dantelă, având dantelă pe margini.

Bulcești Sara

O mie de coți de giulgiu fin netezit în patruzeci de viguri.

O față de masă lată de douăsprezece viguri și trei coți, conține într-însa trei sute de coți, gata albite și netezite fin.

Două sute de năframe pentru masă în șase viguri, albite și netezite fin.

Două viguri de față de saltea cu pene, de culoare albăstrie.
Patruzeci și șase de viguri de tulpan conține într-însa o mie două sute de coți.

Toate le-am făcut chiar eu, cu ajutorul Lui Dumnezeu.

B. S.

Opt năframe brodate toate cu scofiu.

Trei brodate cu mătase albă și scofiu, cu dantelă pe margini.

Patru năframe turcești aurite.

Două perechi de cămășuțe cărmâzii cu fir de aur.

O pereche de cămășuțe albe cu fir de aur.

O pereche de cămășuțe de tulpan, brodate cu mătase cărmâzie și scofiu.

O pereche de cămășuțe de tulpan, brodate cu mătase neagră și scofiu.

O dantelă cu fir de argint pentru pelerină, purtată.

Un șorț foarte frumos din borangic brodat, având de jur împrejur dantelă de Viena.

O pereche de cizme femeiești cărmâzii brodate, căptușite cu damasc roșu.

O pereche de papuci cărmâzii brodați, cu potcoave de argint.

Unsprezece cămăși noi, șapte perechi de încălțări și cinci brâie ale preiubitului meu soț.

Un șorț de borangic cu fire de aur.

B. S.

Actele de donații și de întărire ale moșiilor mele pe veci

Donatio pentru Păucea, dimpreună cu părțile care îi aparțin, dar o am scrisă și supt formă de privilegiu pe un pergament negru aurit: este pe veci [a familiei noastre]. Apoi chiar eu [am obținut-o] de la neamurile care o contestau [și] am făcut-o să fie pe veci.

Donatio pe veci pentru Alămor, chiar două, dar cel în care se află și *statutoria* și *relatoria* este mai potrivită. Și în Alămor am primit întărire pe veci de la Măria sa.

Donatio pe veci pentru Turmas întocmită *adjure* dimpreună cu *statutoria*.

Donatio pe veci pentru Fântânița dimpreună cu *requisitom*-ul care îi aparține, și din acesta sunt doi, dar unul este mai bun. Dimpreună cu *contractus*-ul domnului Guvernator.

Donatio pe veci pentru părțile de la Mighindoala, dimpreună cu Micăsasa.

Consensus pentru părțile de la Motiș, pre care le-am cumpărat de la familia Károlyi.

Consensus pentru moara de la Szelesztreny și aceasta [este] pe veci [a familiei noastre].

Consensus pentru locul pentru casă de la Păucea, pe care l-am schimbat cu domnul Haller Pál.

Toate cărțile prin care posesorii vechi stăpâneau Păucea sunt și ele aicea, dimpreună cu părțile care îi aparțin.

Se află aicea și o *Donatio* nouă de la Vodă pentru moșiile din Țara Românească, dimpreună cu cărțile de împărțire a bunurilor.

Actele de donații cu Inscriptio ale moșiilor mele și alte cărți

Donatio pentru Iași, ce are *Summa Inscriptionalis* fl. 5 000.

Donatio pentru Poiana Mărului, ce are *Summa Inscriptionalis imperiales* 3 000.

Donatio pentru Valea Stejarului, ce are *Summa Inscriptionalis* o mie cinci sute de taleri, *imperiales* 1 500.

Tot aici se află și o *Donatio* a domnului Job pentru părțile de la Morești.

Cărțile pentru Șimonești, dimpreună cu un *Contractus* vechi și unul nou.

Donatio de la prefectura din comitatul Clujului, *summa* fl. 7 000.

O *Donatio* pentru niște oameni care locuiesc la Păucea.

Donatio pe veci pentru Suk întocmită dimpreună cu *Consensus*-ul de mai înainte.

Donatio pe veci pentru Mura Mare.

Donatio pentru Florești cu care am aprehendat in fl. 8 000.

Donatio mai nouă pentru Florești *vita durante* in fl. 10 000.

Donatio pe veci pentru Căianu dimpreună cu *statutoria* și *relatoria* care îi aparțin.

Cărțile pentru *emptio*-ul casei de la Cluj, legate în pergament, într-un *fasciculus*.

Donatio pentru Stanisa din comitatul Zărand, legată în pergament.

Donatio pentru dijma de la Orba *in aureos* nro 400.

Donatio pentru casa de la Alba Iulia *cum appertinentiis*.

Donatio per defectum ipsus a domnului Job din Sebeș pentru părțile dânsului de la Metiș, legată dimpreună cu cea a dânsului.

Donatio a doamnei Olosz Lukácsné pentru părțile dânzei de la Metiș.

Contractus pentru părțile de la Gezes.

Cartea pentru Răchiș.

Cartea pentru Fodora.

Cartea pentru Mag.

Cartea pentru locul de moară din Beclean.

Cartea pentru hotarul de la Curciu.

Contractus-ul domnului Gyulai Mihály.

Contractus-ul pentru Râciu al domnului Csaki Gabor.

B. S.

În două lăzi negre ferecate, de greutate egală se află șasezeci de farfurii noi de cositor, cu monograma preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate și monograma mea pe dânzele.

Într-o ladă neagră lunguiață ferecată se află șasezeci de farfurii noi de cositor, cu monograma preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate și monograma mea pe dânzele.

Într-o ladă neagră ferecată se află treizeci de cești noi, cu monograma preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate și numele meu pe dânzele.

Într-o ladă albă lungă ferecată se află șasezeci de talere de cositor, tot cu monograma preaiubitului meu soț răposat și iertat de păcate și monograma mea pe dânzele.

O ladă de călătorie ferecată pentru dichisele de cuhnie, având în dânsa douăzeci și șase de talere de cositor, douăsprezece cești și în cele patru colțuri patru butelci mici de cositor.

Într-o ladă ferecată îmbrăcată cu marochin roș se află cincisprezece talere de cositor.

În a doua ladă ferecată îmbrăcată cu marochin roș se află șasesprezece talere de cositor.

Talere mari de cositor fără ladă, douăzeci și două.

Talere de cositor și mai mari, tot fără ladă, patru.

Tot fără de ladă, trei talere mici la fel.

Douăzeci și trei de farfurii mari nemțești, fără ladă.

Tot fără de ladă, cincisprezece farfurii la fel.

Într-o ladă ferecată îmbrăcată cu marochin roș se află douăzeci și patru de farfurii la fel.

Fără de ladă, douăzeci și opt de cești la fel, cinci dintre ele au fost folosite.

Într-o ladă îmbrăcată cu marochin roș se află douăsprezece talere de alamă.

Dichisele cuhniei

Căldări mari și mai mici nro. 25.

Grătare mari nro. 4.

Frigări mari și mai mici nro. 9.

Cârlige mari de fier nro. 3.

Capace de fier nro. 12.

Lopeți de fier nro. 2.

Dichisele din dulapul de sufragerie

Un vas mare pentru răcirea vinului nro. 1.

Căldări mari de câte o găleată fieșcare nro. 3.

B. S.

**A PORTRAIT OF A TRANSYLVANIAN LADY:
SARA BULCEȘTI (1655-1708)**

Abstract

Based on documents from the period under scrutiny and especially on a last will and testament translated from Hungarian into Romanian, the paper draws the biography of a gentle lady from XVIIth Century Transylvania, Sara Bulcești. Born in Wallachia from a Romanian father and a Hungarian mother, she was married twice, first with a gentleman, Székely László, then after his death, with the Transylvanian governor, Haller István. In-between, as a widow, Sara wrote a last will which represents perhaps the most outstanding document of the kind, preserved from the XVIIth Century. Through the language of the act transpires the personality of a woman of a keen baroque sensibility, active in the public sphere, supportive of the Reformed Church, interested in promoting education, skilled in conducting business and networking in the political arena. Moreover, the inventory of her garments and jewelry testifies to her inclination to luxury and fashion.

IZVOARE ȘI ISTORIOGRAFIE

MARTIN GRUNEWEG PRIN MOLDOVA, ȚARA ROMÂNESCĂ ȘI DOBROGEA*

ALEXANDRU CIOCÎLTAN

În 1997 sub egida Institutului German de Istorie din Varșovia a demarat un proiect de cercetare care viza editarea însemnărilor dominicanului Martin Gruneweg. Proiectul a fost finalizat în anul 2008 prin apariția a patru volume masive editate de cercetătoarea Almut Bues¹. Manuscrisul dominicanului se păstrează la Biblioteca din Danzig a Academiei de științe din Polonia. Nu se știe dacă a avut foaie de titlu. Lucrarea a fost scrisă în varianta premodernă a limbii germane literare².

Martin Gruneweg s-a născut la Danzig în 1562. Pe linie maternă, strămoșii lui pot fi urmăriți până la anul 1400. Familia sa era luterană și trăia din comerț. Încă de la cinci ani tânărul Gruneweg e trimis la școală, unde capătă o educație care va constitui o bază temeinică pentru activitatea sa ulterioară. La treisprezece ani e trimis de părinți să învețe limba polonă în alt oraș³. Greutățile prin care trecea familia sa îl determină să se angajeze în 1579 la un negustor din Varșovia. După falimentul stăpânului său, pleacă la Liov (Lemberg) la 12 iunie 1582, unde se angajează ca scrib și contabil la familia negustorului armean Aβwadur. Cu caravanele negustorilor armeni din Liov Gruneweg va

---

* Articolul are la bază comunicarea ținută la Institutul de Istorie „N. Iorga” la data de 2 aprilie 2009.

¹ Almut Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca 1618): über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen*, vol. 1-4, Wiesbaden, 2008, 1888 p. (Quellen und Studien; Deutsches Historisches Institut Warschau, Bd. 19).

² *Ibidem*, vol. 4, p. 1469-1470, 1501.

³ *Ibidem*, p. 1513-1515.

merge de șase ori în Imperiul otoman între 1582 și 1586 și o dată la Moscova în 1584-1585⁴.

În 1586, pe când se afla în Imperiul otoman la Adrianopol, Martin Gruneweg s-a îmbolnăvit de ciumă. În acest context și ca urmare a unor viziuni, el s-a decis să se convertească la catolicism. La 6 septembrie 1588 va depune jurământul și va intra la Liov în Ordinul dominican. A deținut între altele și funcția de subprior în conventul din orașul menționat. În 1602 a făcut o călătorie la Roma. După înapoiere s-a perindat prin mai multe conventuri dominicane: Ratibor, Bochnia, Cracovia (august 1603-aprilie 1605), Płock și Varșovia. A murit în jurul anului 1618⁵.

Însemnările sale conțin date privitoare la istoria familiei, la copilăria și adolescența sa, petrecute în Danzig, activitatea sa de negoț, călătoriile sale și viața în conventurile dominicane. Ele au fost redactate în mai multe etape, între 25 aprilie 1601 și 27 aprilie 1606. În redactarea manuscrisului, dominicanul s-a folosit de notițele din jurnalul său de călătorie. A utilizat în lucrare fragmente de cronică, scrisori și alte texte. Nu mai puțin de 500 de desene de pană, deosebit de valoroase, care îl au ca autor se regăsesc în manuscris⁶.

Manuscrisul lui Martin Gruneweg prezintă un deosebit interes pentru cei preocupați de etnografie, istoria arhitecturii, a comerțului și de geografia istorică. Nu trebuie omis că autorul furnizează mărturii valoroase în legătură cu activitatea dominicanilor din Polonia în epoca Contrareformeii.

Pentru istoria românească sursa e una de primă mână, datorită abundenței informații referitoare la Moldova, Țara Românească și Dobrogea. Pasajul referitor la prima sa călătorie prin Moldova în Imperiul Otoman (1582) a fost scris după întoarcerea din călătoria de la Roma (3-8 iulie 1602), după cum rezultă din comparația făcută de autor între apa tulbure a Prutului și cea Tibrului. Sunt și alte indicii care dovedesc că fragmentul primei sale călătorii în statul otoman a fost redactat între septembrie și mijlocul lunii decembrie 1602, pe când se afla la Ratibor⁷.

Manuscrisul dominicanului a intrat în atenția istoricilor care au publicat în trecut fragmente mai mult sau mai puțin întinse din această lucrare. Între aceștia se numără și Michail Jonov, care a tradus în limba

⁴ *Ibidem*, p. 1516, 1520-1521.

⁵ *Ibidem*, p. 1525-1526, 1530-1533.

⁶ *Ibidem*, p. 1476, 1482-1484.

⁷ *Ibidem*, vol. 2, p. 709, vol. 4, p. 1484.

bulgară pasagii referitoare la Dobrogea, Bulgaria și Balcani⁸. În istoriografia noastră Maria Crăciun a investigat convertirea lui Gruneweg⁹.

Itinerarii și comerț

Prima dintre cele șase călătorii în Imperiul otoman a început odată cu pornirea caravanei comerciale armenesti din Liov la 3 septembrie 1582. După ce au trecut prin Camenița, negustorii ajung în cele din urmă la Nistru, pe care îl trec în Moldova pe un pod plutitor la 19 septembrie. Caravana a ajuns sub cetatea Hotinului, de unde negustorii au plecat în orașul cu același nume aflat la o distanță de fortificație de jumătate dintr-un sfert de milă¹⁰. La 20 septembrie, negustorii primesc liber de la vameși să se îndrepte spre Iași, merg prin câmp, apoi printr-o pădure deasă de stejar, peste un deal și apoi printr-o vale. Din pădurea amintită, considerată de autor o adevărată „văgăună de ucigași”, ajung la un sat aflat în câmp deschis, în spatele căruia la o distanță curgea Prutul. Prutul era tulbure iar vadul era atât de distrus încât nu au putut trece pe malul drept¹¹. Probabil vadul pe care vroiau dar n-au reușit să-l traverseze era cel de la Lipcani-Rădăuți Prut. Vor reuși însă în călătoriile ulterioare. În aceste condiții caravana își va continua călătoria pe malul basarabean al râului.

Caravana înnoptează pe malul Prutului, iar ziua următoare, la 22 septembrie, sunt hrănite lângă râu animalele de tracțiune. Drumul continuă prin câmp deschis prin unele sate. La 24 septembrie înainte de amiază se află în fața Țuțorei, pe malul stâng al Prutului, și domnii armeni trec râul să-i aducă la căruțe pe vameșii din Iași. După plata vămii căruțele se pun în mișcare în dimineața zilei de 26 septembrie. Înnoptează în satul Kygatz¹². Editoarea manuscrisului identifică toponimul cu Congazul, ceea ce e greșit, fiindcă așezarea respectivă a fost întemeiată mult mai târziu¹³. Kygatz e de fapt Chigheci (Tigheci), centru al unui vechi ținut vestit prin codrii și oștenii săi¹⁴.

⁸ *Ibidem*, vol. 4, p. 1507-1510.

⁹ Maria Crăciun, *Conversion in the Confessional Age. The case of Martin Gruneweg*, în Almut Bues (ed.), *Martin Gruneweg – ein europäischer Lebensweg. Tagung anlässlich der Herausgabe der Aufzeichnungen von Martin Gruneweg* (sub tipar).

¹⁰ Almut Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 690-701.

¹¹ *Ibidem*, p. 709.

¹² *Ibidem*, p. 709-711.

¹³ Zamfir Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, ed. Iurie Colesnic, red. șt. Ion Dron, Chișinău, 2001, p. 73-74; Vladimir Nicu, *Localitățile Moldovei în*

De acolo, la 29 septembrie au trecut peste un deal înalt, acoperit cu tufe, în dreapta căruia se găsea o grădină de varză. Au ajuns astfel „într-o frumoasă vale întinsă, prin care se trecea prin câteva sate bune care au de toate [...]. Ultimul sat se numește Gerla, în spatele căruia se iese peste un deal din această vale, și nu se mai găsește nici un sat până la Dunăre, doar o foarte întinsă câmpie încântătoare. Însă în această vale pornește un braț din Dunăre până sub dealul pe care se află grădina; pe acesta îl aveam în partea stângă, atunci el se găsea secat, dar altă dată l-am văzut plin de apă. Foarte târziu am ajuns la Dunăre, altfel numită Istru, în care nu departe în dreapta se vărsa Prutul”¹⁵. În continuare Gruneweg descrie Dunărea și vadul ei. Potrivit lui aceasta era lată de jumătate de milă și de pe malul moldav „se trece pe lângă un stufăriș gros și câteva insulițe cu pădure, apoi spre malul turcesc era o apă curată și foarte strașnică [...]. Vadul nu are vreun sat sau colibe, dar nu știu din ce cauză, căci aici sunt în permanență oaspeți”¹⁶.

Din descrierea dominicanului rezultă că, după plecarea din Chigheci, negustorii au trecut un deal și au ajuns într-o vale cu sate bune, prin care au înaintat spre sud. Considerăm că este vorba de valea Ialpugului iar satul Gerla (Gârla)¹⁷ era probabil în locul unde se vărsa râul Ialpug în lacul cu același nume. Lacul Ialpugului apărea autorului ca un braț al Dunării. În acest teritoriu sate precum Satul-Nou, Cartal și Barta, etc. apar mai târziu în izvoare. Teritoriul dintre lacul Ialpug, Prut și Dunăre a aparținut Moldovei până în 1621, când a intrat în componența Imperiului otoman¹⁸. Este interesantă mențiunea unor insule cu pădure și

---

documente și cărți vechi. Îndreptar bibliografic, vol. I, A-L, Chișinău, 1991, p. 230-231; *Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat*, vol. 4, Ci-Cor, coord. Anatol Eremia, Ion Hâncu, Vladimir Nicu, Chișinău, 2002, p. 486-491.

¹⁴ *Documente privind istoria României, A, Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri*, întocmit de Alexandru I. Gonța, ed. și pref. de I. Caproșu, București, 1990, p. 58-59; Dimitrie Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, vol. II, studiu introd. și note de Valentina Eșanu, trad. și indici de Dan Slușanschi, București, 2007, p. 183.

¹⁵ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 711-712.

¹⁶ *Ibidem*, p. 712.

¹⁷ Neatestat în alte surse.

¹⁸ Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, p. 141, 261-262; Ion Chirtoagă, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea și dominația turco-tătară*, București, 1999, p. 177; Idem, *Târguri și cetăți din sud-estul Moldovei (secolul al XIV-lea-începutul secolului al XIX-lea)*, Chișinău, 2004, p. 196-197.

stuf lângă malul nordic al Dunării în dreptul Isacei, care astăzi nu mai apar pe harta topografică¹⁹. Gruneweg menționează că distanța de la Hotin la Dunăre era de 60 de mile germane, Iașiul fiind la mijloc²⁰.

La 30 septembrie, caravana trece Dunărea. Căruțele sunt urcate pe două șeici „după felul marilor bărci de pe Vistula, dar în spate spre cârmă nu au o încăpere ci pe o scândură stă cârmaciul (care ca și echipajul este valah). Pe una iau patru căruțe mari, o pereche de trăsură și vreo 30 de cai. Caii sunt puși în față, căruțele mari lângă cârmă una lângă alta și sunt așezate astfel. Ei așează jgheaburi puternice de la o margine la alta în care sunt prinse roțile și de ambele laturi sunt strânse cu lanțuri ca să nu se clatine și oamenii stau astfel între căruțe, caii în față și căruțele sus pe margine”²¹.

Probabil astfel de ambarcațiuni au folosit turcii la trecerea Dunării în campaniile contra lui Ștefan cel Mare, căci Giovanni Maria Angiolello pomeneste „luntri mari ce pot trece câte 14 cai odată”²².

La Isaccea caravana a intrat în Imperiul otoman și acolo a achitat vama. Autorul face mențiunea că orașul se află pe malul sudic al Dunării, nu la nord de fluviu cum indicau hărțile vremii sale. La fel de corectă este și observația lui Gruneweg că orașul se află aproape de locul unde Dunărea se desparte în mai multe brațe. La 1 octombrie negustorii din Liov reiau călătoria spre est și înnoptează într-o pădure mare la o veche cișmea²³. Acest loc de popas este menționat în 1593 de călătorul rus Trifon Korobeinikov²⁴. Vechea cișmea nu este un oiconim cum crede editoarea manuscrisului, care îl identifică cu satul Izvoarele²⁵, ci este un monument.

La 2 octombrie caravana își continuă itinerarul printr-o pădure deasă, apoi prin satul turcesc Kattely, ale cărui locuințe erau acoperite cu stuf. Acesta este Cataloi, sat care există și astăzi. Așezarea apare

¹⁹ Harta topografică militară sovietică (1984), scara 1:100.000, indicativ L-35-105, <http://www.vlasenko.net/> (accesat la 10 februarie 2009).

²⁰ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 712.

²¹ *Ibidem*, p. 712-713.

²² *Călători străini despre țările române*, vol. I, ed. Maria Holban, București, 1968, p. 133.

²³ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 713-714.

²⁴ *Călători străini*, vol. III, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971, p. 354.

²⁵ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 4, p. 1642.

menționată în defterul strângătorilor de oi din 1573²⁶. Drumul continuă peste un pod de lemn, peste un râu și trece apoi printr-o pădure mare după care se ajunge într-o foarte frumoasă câmpie întinsă, înconjurată de dealuri mijlocii. Sursa menționează că în mijlocul acelei câmpii au hrănit animalele lângă un sat tătäresc, aflat în stânga. În fața satului amintit se afla un deal rotund numit Dealul Porcului (Schweineberg)²⁷. Traseul descris poate fi bine urmărit cu ajutorul hărții topografice: podul asigura trecerea peste râul Telița; pădurea mare situată la sud de Cataloi astăzi nu mai există. Dealul Porcului este dealul Deniștepe (266 m), care se află în centrul depresiunii Nalbant. Satul tătäresc descris ca fiind în fața aceluia deal trebuie identificat cu Congaz. Satul tătäresc și Dealul Porcului (Svinaia Gora) sunt amintite de rusul Korobeinikov²⁸. Între deal și sat trece și astăzi drumul de la Cataloi la Babadag²⁹. Satul Congaz apare menționat în defterul otoman din 1530³⁰. Așezarea a mai fost amintită în relatarea lui Evlia Celebi la mijlocul secolului XVII³¹.

Negustorii ajung apoi la un pod lung de lemn „peste o apă risipită ca o mlaștină [...]. Spre dreapta se vedea din depărtare un deal împădurit iar în stânga am văzut de departe o cetate veche de piatră pe un deal înalt, sub care se zărește o apă mare, probabil [provenind] din mare”³². Mlaștina amintită se zărește pe harta topografică la vărsarea Teliței și Taitei în lacul Babadag³³. Pe culmea dealului de lângă acest lac se află cetatea Enisala, înălțată de genovezi în ultimul sfert al secolului XIII³⁴.

²⁶ Anca Ghiată, *Contribuții noi privind unele aspecte ale societății românești din Dobrogea în secolele XV-XIX*, în *AARMSI*, s.n, t. I, 1975-1976, p. 82; Eadem, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, în *ibidem*, s. 4, t. V, 1980, p. 56.

²⁷ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 715.

²⁸ *Călători străini*, vol. III, p. 354.

²⁹ Harta topografică militară sovietică, (1971-1983), scara 1:200.000, indicativ I-35-129, <http://www.vlasenko.net/> (accesat la 18 februarie 2009).

³⁰ Anca Popescu, *Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un defter din anul 1530*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, vol. îngrijit de Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 525.

³¹ *Călători străini*, vol. VI, ed. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 389-390.

³² A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 716.

³³ Vezi mai sus nota 29.

³⁴ Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, *Bizantini, romani și bulgari la Dunăre de Jos*, București, 1971, p. 379-385.

Caravana străbate drumul care trecea prin grădinile orașului Babadag, apoi avansează printr-o vale flancată de dealuri mari împădurite. Locul, afirmă autorul, era numit Czeßma (Cişmea), după cişmeaua de la începutul văii. Din vale s-a ieşit peste un deal, iar din pădure printr-un tufăriş după care caravana a ajuns în Câmpia dobrogeană (Dobritzische feltt). Conform lui Gruneweg această denumire o aflase de la tovarăşii săi din caravană. Înnoptează lângă un sat turcesc aflat în dreapta sub un deal înalt. Ziua următoare (3 octombrie) trec printr-un loc stâncos și pe lângă câteva sate tătăreşti aflate în câmpia întinsă³⁵. Din păcate nu aflăm numele acestor aşezări și e dificil să identificăm drumul urmat. Caravana depășește apoi satul tătăresc Bazarlykoy, aflat în câmpia nesfârșită. Almut Bues, editoarea manuscrisului lui Gruneweg, identifică aşezarea cu Târgușor³⁶. Târgușorul (Pazarli) este menționat în defterele otomane din 1543 și 1584 care conțin evidența pe sate a sarcinilor militare ale populației musulmane³⁷. În secolul următor aşezarea este amintită de Evlia Celebi³⁸. Caravana înnoptează în fața orașului Karasu, azi Medgidia. Autorul explică numele de Karasu sau Apa Neagră, prin faptul că în dreapta se zărea o apă mare care putea proveni din Marea Neagră. Tot în partea dreaptă călătorul observă un lac mare. Îi atrage atenția zidul de piatră distrus și șanțul care ar fi lung de 30 de mile. Recunoaștem în această descriere „valul lui Traian”. Negustorii reiau drumul „printr-o câmpie extrem de întinsă” în care se aflau câteva dealuri măcinate sub care fuseseră îngropați oșteni. Animalele le-au hrănit într-o vale dintre dealuri, numită Kornaria. În stânga autorul vede un lac. Gruneweg continuă descrierea: „se spune că aici fusese în vremurile dinainte un oraș, din care încă se mai văd ziduri în pământ, și deși aici nu e nici o singură casă, totuși din când în când se ține aici iarmaroc”³⁹. Toponimul Kornaria, pe care autorul îl menționează și în călătoriile următoare nu mai este cunoscut din alte izvoare. Probabil este o formă stâlcită a cuvântului turcesc *kanara* care înseamnă măcelărie (abator). Ruinele vechiului oraș sunt, după părerea noastră, cele ale urbei romane Tropaeum Traiani, unde s-a înălțat cunoscutul monument comemorativ. După ruina monumentului

³⁵ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 716-717.

³⁶ *Ibidem*, p. 717.

³⁷ A. Ghiață, *Toponimie și geografie*, p. 54.

³⁸ *Călători străini*, vol. VI, p. 390.

³⁹ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 717-719.

locuitorii turci de mai târziu și-au botezat satul din apropiere Adamklisi („Biserica Omului”)⁴⁰.

Caravana înnoptează lângă satul Musabei (Myszobieg, în text)⁴¹. Ziua următoare, pe 5 octombrie călătorii trec printr-o câmpie și ajung lângă orașul Bazargic (Cadiohlan Bazarczik, în text) a cărui semnificație după Gruneweg e „târgușorul fiului voitului”. Aici sunt hrăniți caii și apoi caravana reia drumul prin câmpie și printr-o „foarte nesigură pădure sau crâng, în care erau doar stejari mici, subțiri, și alți copaci mici”. La ieșirea din pădure, în stânga, era o vale iar sub un deal se afla satul bulgăresc Oszanlia⁴². Satul s-a numit în trecut Ušanli (Yuşenli) și îl regăsim în Bulgaria în perioada interbelică, chiar lângă granița României Mari. Astăzi se numește Botevo. De acolo caravana a urmat drumul prin Provadia și Adrianopol pentru a ajunge în cele din urmă la 20 octombrie 1582 la Istanbul⁴³. La întoarcere negustorii lioveni au urmat același drum: la Bazargic ajung la 17 noiembrie, trec apoi prin Musabei, Kornaria, Karasu, Târgușor (19 noiembrie); la 20 noiembrie la Cataloi, iar în ziua următoare sunt la Isaccea. La 23 noiembrie se încheie traversarea fluviului. Autorul semnaleză că începând cu 24 noiembrie s-a lăsat un ger și un îngheț care au durat până au ajuns la Camenița. În dreptul Țuțorei sunt la 27 noiembrie unde îi așteaptă pe vameșii din Iași. La 29 noiembrie continuă călătoria tot pe malul stâng al Prutului. În Hotin sosesc pe 3 decembrie, trec Nistrul două zile mai târziu; călătoria se încheie la Liov la 14 decembrie 1582⁴⁴.

Martin Gruneweg pleacă împreună cu stăpânul său Aßwadur într-o nouă călătorie în Imperiul Otoman la 9 martie 1583. El semnaleză că au urmat alt drum din cauză că la Camenița se găsea o oaste mare. Acest nou drum trecea prin Halici și Sniatin. La 16 martie traversează pe gheață Nistrul și Prutul și intră în Moldova la Cernăuți (Czarnowca, în text). La 17 martie are loc inspecția vamală iar ziua următoare pornesc și ajung la Ștefănești (Steffanowca, în text) la 22 martie unde înnoptează. Pe 24 și 25

⁴⁰ Radu Vulpe, Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 97-115.

⁴¹ Așezarea a fost menționată ca aparținând kazalei Silistra în defterul din 1530, vezi *370 numaralı muhasebe-i vilayet-i Rum-ili defteri (937/1530)*, vol. II, Ankara, 2002, p. 87, 388, 396 (Informația o datorăm doamnei Anca Popescu, căreia îi mulțumim pe această cale.).

⁴² A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 719.

⁴³ *Ibidem*, p. 748.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 774-776.

merg tot pe malul drept al Prutului, trec Jijia pe un pod de lemn, urcă un deal înalt și avansează ulterior printr-o vale îngustă până la Iași. Acolo hrănesc animalele și la 27 martie, reiau drumul, ajung pe malul Prutului la Țuțora, unde asigură din nou hrană cailor. Din cauza sloiurilor de gheață ce veneau pe Prut amână trecerea până la 29 martie. Drumul continuă pe malul stâng al Prutului și urmează același traseu ca în prima călătorie. Caravana poposește în satul Tentula, apoi la 2 aprilie înoptează la Gârla (în text, Gerla)⁴⁵. Satul Tentula e Tintul (Tintiul) de pe Ialpug, aflat nu departe de vărsarea râului în lacul cu același nume⁴⁶. Așezarea a fost menționată în lucrarea și harta lui Dimitrie Cantemir⁴⁷.

La 4 aprilie caravana trece Dunărea la Isaccea și urmează același itinerar dobrogean. La 7 aprilie înoptează la Karasu (Medgidia) iar la 9 aprilie la Bazargic sunt hrănite animalele⁴⁸. În această călătorie negustorii merg doar până la Adrianopol. La întoarcere la 10 mai înoptează la Ușanlı iar două zile mai târziu la Isaccea. La 13 mai căruțele sunt trecute peste Dunăre. La 16 mai sunt la Iași, la 18 la Ștefănești și ziua următoare la Hotin. Călătoria se sfârșește la Liov în dimineața zilei de 24 mai 1583⁴⁹.

La 1 iulie 1583 Gruneweg pleacă din Liov cu caravana armenească pentru a treia oară în Imperiul otoman. La 7 iulie călătorii hrănesc caii la Hotin, apoi înoptează lângă micul iaz de lângă târg. La 8 iulie trec Prutul pe care îl găsesc secat. Trecerea râului s-a produs probabil pe la Lipcani-Rădăuți Prut. La 11 iulie caravana e la Iași, iar ziua următoare trece Prutul la Țuțora pe un pod construit pe luntri. La satul Gârla (Gerla) ajunge la 16 iulie și în noaptea acelei zile are loc trecerea Dunării la Isaccea. Din Isaccea caravana n-a putut pleca mai departe decât la 19 iulie căci a trebuit să aștepte până ce o oaste a trecut fluviul. Itinerarul dobrogean rămâne același: la 21 iulie negustorii înoptează la Karasu iar două zile mai târziu trec prin Bazargic. Ținta caravanei este din nou Adrianopolul. Pe drumul de întoarcere negustorii ajung la Ușanlı și Bazargic la 19 august. Trec apoi prin Musabei, valea Kornaria, Karasu,

---

⁴⁵ *Ibidem*, p. 780-782.

⁴⁶ *Documente privind istoria României, A, Moldova*, p. 258; Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1997, p. 317-318.

⁴⁷ Dimitrie Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării*, p. 162.

⁴⁸ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 783.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 789-790.

Babadag și Cataloi. La 24 august trec Dunărea la Isaccea. În orașul Iași ajung la 30 august, la 3 septembrie sunt la Ștefănești. Ziua următoare are loc trecerea Prutului. Hotinul este atins la 5 septembrie iar Nistrul este trecut la 6 septembrie. Călătoria se încheie la Liov la 13 septembrie 1583⁵⁰.

A patra călătorie în Imperiul otoman debutează la 13 aprilie 1584. La 20 aprilie este trecut Nistrul la Hotin, iar ziua următoare Prutul. Pe malul drept al Prutului este amintit satul Olicz, unde înnoptează caravana, înainte de a ajunge ziua următoare la Ștefănești⁵¹. Ar putea fi vorba de satul dispărut Oleșcani⁵². La 24 aprilie negustorii sunt la Iași, trec apoi Prutul la Țuțora și ajung la Chigheci (Tigheci) la 28 aprilie. Dunărea este traversată la 3 mai după care caravana urmează același drum prin Dobrogea menționat în călătoriile anterioare. La 9 mai caravana înnoptează la Bazargic și ajunge la Istanbul în ziua de 27 mai. Pe drumul de întoarcere caravana sosește la Ušanli și Bazargic la 29 iunie 1584. Negustorii lioveni întâlnesc la fântânile din valea Kornaria multă oaste otomană și se tem pentru siguranța lor. La 1 iulie fac popas lângă Karasu (Medgidia) și află că la Dunăre și pe drumul spre Dunăre era numai oaste. În aceste condiții, pentru a evita eventuale riscuri, șefii caravanei iau decizia de a schimba ruta. În spatele orașului Karasu părăsesc vechiul drum care rămâne în dreapta și merg prin câmp, trec pe lângă câteva sate și ajung în Hârșova (Hersew, în text) la Dunăre. Gruneweg arată că vadul pe unde a trecut fluviul se află la aproximativ o milă în spatele orașului. Așezarea era de altfel și loc de vamă⁵³. Trecând Dunărea caravana intră la 4 iulie în Țara Românească. Autorul apreciază distanța de la vad până la orașul Floci la jumătate de milă. La 5 iulie în fața orașului sunt hrănite animalele și înnoptează lângă un sat aflat în stânga lor. Sursa menționează dificultățile drumului prin Bărăgan: „Cât e ziua de mare am făcut abia două mile, căci pământul, deși acoperit cu praf, totuși era atât de moale încât s-au afundat în el caii până la genunchi, iar roțile până la butuc, iar cei care mergeau pe jos trebuiau să calce ca atunci când urci un deal nisipos cu toate că pământul era negru precum cărbunele”⁵⁴. La 6 iulie negustorii trec prin câteva sate aflate în câmp deschis și ajung apoi la râul

⁵⁰ *Ibidem*, p. 790-795.

⁵¹ *Ibidem*, p. 850.

⁵² **DIR, A.**, *Indice localități*, p. 179.

⁵³ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 850-871.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 871-872.

Buzău (Boza, în text), pe care îl traversează și înnoptează în fața orașului cu același nume⁵⁵. Din descrierea călătoriei de la orașul Floci până la orașul Buzău înțelegem că exista un drum direct prin Bărăgan, care lega cele două așezări, altul decât drumul Ialomiței. Această rută nu era lipsită de sate. Din Buzău caravana pleacă la 7 iulie, trece prin câteva sate și ajunge în Râmnicul Sărat⁵⁶.

De acolo caravana trece printr-un sat aflat la granița valahă unde sunt vămuite mărfurile. Autorul menționează: „chiar în spatele acestui sat curge o apășoară ca un jgheab, care-i desparte pe moldoveni de valahi”. Din cele două sate aflate de-o parte și de alta a Milcovului⁵⁷ s-au format Focșanii. După trecerea Siretului, care a avut loc la 9 iulie, caravana avansează printr-o câmpie, urcă un deal și acolo întâlnește vechiul curs al râului.

Negustorii ajung cu caravana lor la Tecuci (Tokucz, în text), pe care autorul îl consideră sat, apoi prin câmp până la orașul Bârlad (Burlad, în text). Sursa semnalează pe drum prezența unor păduri de stejar și afirmă că în precedentele două zile drumul a urmat printr-o vale prin care trecea un râu. Din descriere e clar că e vorba de râul Bârlad. Drumul continuă tot pe malul drept al râului, prin aceeași vale trece prin orașul Vaslui (Waslaw, în text) și se îndreaptă către Iași, unde caravana sosește la 12 iulie. De la Iași, liovenii se îndreaptă spre Ștefănești, unde ajung pe 16 iulie. În aceeași zi înnoptează la Zahorany⁵⁸. Satul Zahoreni există și astăzi în județul Botoșani⁵⁹. A fost amintit într-un document din 21 martie 1558⁶⁰. Ziua următoare negustorii au hrănit caii în satul Boloșan și au înnoptat lângă Prut. Acest sat a fost menționat ca loc de popas în 1593 sub numele Bolusan. Astăzi cătunul Bolușeni aparține comunei Coțușca din județul Botoșani⁶¹. La 18 iulie caravana trece Prutul și înnoptează lângă lacul din fața Hotinului și în dimineața următoare traversează Nistrul. La 25 iulie la Liov se sfârșește călătoria⁶².

⁵⁵ *Ibidem*, p. 872.

⁵⁶ Vezi mai jos notele 143-145.

⁵⁷ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 872.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 872-873.

⁵⁹ Valeriu Ureche, *Organizarea administrativ-teritorială a României 1918-1999*, Timișoara, 2000, p. 318.

⁶⁰ DRH, A, vol. VI, (1546-1570), întocmit de I. Caproșu, București, 2008, p. 382-384, doc. 211.

⁶¹ *Călători străini*, vol. III, p. 352.

⁶² A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 873-874.

La 5 octombrie 1585 Martin Gruneweg pleacă din nou din Liov cu caravana în Imperiul Otoman. La 12 octombrie negustorii trec Nistrul și înnoptează la Hotin. După trecerea pe malul drept al Prutului caravana avansează pe drumul obișnuit prin Ștefănești spre Iași, unde ajunge la 16 octombrie. Acolo sunt vămuite mărfurile. La Țuțora caravana trece pe malul stâng al Prutului, apoi pe valea Ialpugului, unde sunt menționate satele Berbecz, Tintul și Gârla⁶³. Satul Berbecz ar putea fi identificat cu Bârboșii de pe Ialpug, atestat la 30 martie 1554⁶⁴. Seceta care s-a abătut în 1585 asupra Moldovei, menționată de cronicarul Grigore Ureche⁶⁵, este confirmată de mărturiile lui Martin Gruneweg, care găsește Prutul „foarte secat” iar despre Jijia, afluentul acestuia spune că „secase cu totul”. În ianuarie anul următor în iarna extrem de geroasă, pe când se adăpostise de frig într-o casă din Chigheci, autorul semnalează că lipsa pâineii „încât noi a trebuit să coacem din mei lipii subțiri, căci după un an neroditor țărani trebuiau să se mulțumească cu o astfel de pâine”⁶⁶. Trecerea Dunării la Isaccea are loc la 22 octombrie pe un vânt puternic. Caravana urmează același itinerar, descris în călătoriile precedente, și la 27 octombrie ajunge la Bazargic, iar la 13 noiembrie la Istanbul. Pe drumul de înapoiere liovenii trec prin Bazargic la 4 ianuarie 1586 și patru zile mai târziu înnoptează în satul tătăresc de lângă Dealul Porcului⁶⁷.

Martin Gruneweg descrie cu lux de amănunte dificultățile deosebite cu care s-au confruntat oamenii din caravană din cauza iernii cumplit de geroase. Frigul se întetea pe zi ce trece. Pe 9 ianuarie 1586 când s-a făcut ziuă, caravana a plecat din satul tătăresc (Congaz) spre Cataloi. După un sfert de oră de mers a început o ninsoare atât de puternică încât s-a așternut zăpadă de un cot. Ceața groasă și zăpada au făcut să dispară drumul și nici Dealul Porcului sau satul de unde plecaseră nu se mai vedea. Nici lătrat de câine sau cântat de cocoș nu se auzea, care să-i poată ghida. Au rătăcit vreme de o oră de colo-colo prin câmpia înzăpezită „ca evreii în pustiu”, după cum afirmă autorul. Aceasta n-a făcut decât să obosească caii și în aceste condiții stăpânii caravanei au decis să meargă în cerc călare până vor găsi satul. Unii s-au rătăcit și abia

---

⁶³ *Ibidem*, p. 948-950.

⁶⁴ **DRH**, A, p. 240-242, doc. 140.

⁶⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 216.

⁶⁶ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 950, 970.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 950-965.

spre seară s-au înapoiat, în vreme ce patronul lui Gruneweg s-a întors abia către miezul nopții cu un turc din Cataloi. După mai bine de o oră de așteptare în frig o slugă ruteană a adus un tătar care i-a ghidat spre așezarea de unde plecaseră. Gruneweg afirmă că „nici un țăran nu a vrut să-și scoată vitele din grajd pentru a face loc cailor noștri până nu am plătit scump”⁶⁸. În sat, într-o casă tătărească, autorul menționează că „întâia și probabil ultima oară am mâncat carne de cal fiartă”⁶⁹.

La 10 ianuarie, din cauza zăpezii așezate, caravana a pornit foarte greu. Caii i-au folosit pentru a călca încolo și înapoi zăpada și a face drum pentru căruțe. Până la Chigheci tot așa s-a procedat. În condițiile date s-a renunțat la câteva popasuri necesare hrănirii cailor. La 11 ianuarie Gruneweg înnoptează la Isaccea în casa unui valah de vază. Ziua următoare, pentru a-și îngriji boala, autorul merge la baia turcească din oraș la sfatul tovarășilor săi. La 13 ianuarie caravana trece Dunărea și înnoptează în câmp. Către seară însă s-a pornit un vânt puternic și un îngheț pe măsură încât, conform autorului, toți erau să-și piardă viața. S-au format mormane de zăpadă cât căruța pe care vântul puternic le modela după voie. Din căruțe multe lucruri au fost luate de vânt. Caii s-au smucit, s-au rănit între ei, au rupt legăturile, dar din cauza zăpezii înalte n-au avut unde fugi. Slugile s-au adăpostit sub căruțe, încât unele au trebuit să fie eliberate cu lopețile din zăpadă. Vântul puternic împiedica aprinderea focului și lemnul lipsea cu desăvârșire în câmpie. Gruneweg și patronul său stăteau în căruță înfodoliți din cap până în picioare în velințe turcești, deși zăpada ajunsese și la ei⁷⁰. Ziua următoare s-a lăsat și o ceață groasă. Autorul notează: „unora le-au înghețat nasul, urechile, altora mâinile și picioarele. Stăpânul meu a trebuit să-și lecuiască multă vreme degetele de la ambele mâini până să-și revină. Eu am avut multă vreme de furcă cu bărbia mea și până acum mai simt din când în când călcâiul stâng din cauza aceluși îngheț”⁷¹. Cu lemn de la căruțe și de la unelte oamenii au făcut un foc. Au spart butoaie cu vin de Malvasia și gheața au pus-o apoi la foc. Pâinea devenise tare ca piatra. Autorul arată că deseori întreaga iarnă nu merge nimeni pe acest drum și nu avea deci cine să-i ajute. Neputând găsi drumul se temeau să pornească pentru a nu nimeri cu căruțele în gropi ascunse sub zăpadă.

---

⁶⁸ *Ibidem*, p. 965.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 965-968.

⁷¹ *Ibidem*, p. 968.

Pe 15 ianuarie stăpânii caravanei și câțiva cărauși au mers călări și au adus un localnic care i-a condus până în satul Kutzeta⁷². Sursele disponibile nu ne-au permis localizarea acestei așezări menționate de Gruneweg. Negustorii s-au îngrămădit în două odăi, încât nici loc să se așeze nu aveau, iar căldura era slabă căci focul era întreținut cu balegă uscată și stuf. Autorul relatează cazul unui negustor turc din Adrianopol, care mergea cu ei în Polonia. Sluga acestuia, un polonez, suferise într-atâta de frig, încât atunci când a văzut satul și-a părăsit stăpânul și căruța în câmp și a fugit la foc. Negustorul a rămas în căruța și nimeni nu se îndura să-și părăsească locul ca să-l ajute. Deși stăpânii au făcut promisiuni de răsplată acelor care l-ar ajuta, autorul arată că nici ai lor, nici valahii nu s-au lăsat convinși. Abia către miezul nopții turcul s-a târât la ei și „era foarte înghețat, urechile și obrajii i-au rămas pentru tot restul zilelor paralizate, apoi ambele picioare i-au fost amputate [...]”⁷³. La 16 ianuarie caravana înnoptează în satul Tintul iar la 19 ale aceleiași luni în ultimul sat de pe Ialpuș. La 20 ianuarie căruțele au fost legate de sânni, aduse dintr-un oraș apropiat. Pe drum două sânni s-au rupt. La Iași ajung pe 28 ianuarie și achită vama. Trec apoi prin Ștefănești, sosesc la Hotin la 3 februarie și 7 zile mai târziu la Liov⁷⁴.

În aprilie 1586 autorul face referiri la consecințele iernii care tocmai trecuse: „Iarna grea trecută și zăpada abundentă au determinat mare scumpire în Valahia, căci nenumărate mii de oi împreună cu alte animale au murit pătrunse de ger și pentru că, din cauza zăpezii mari, nu li s-a putut da nutreț îndeajuns. Multe grădini împreună cu pomii și viile lor au înghețat într-un mod nemaiauzit și aproape toate grânele de sub zăpadă s-au sufocat sau opărit încât ei au trebuit să meargă dincolo de hotare după pâine și altă hrană”⁷⁵. Informațiile despre această iarnă grea sunt deosebit de valoroase. Ele completează o lacună din inventarul calamităților naturale care au lovit Moldova în veacul XVI⁷⁶.

Ultima călătorie a lui Gruneweg în Imperiul Otoman debutează prin plecarea din Liov la 28 aprilie 1586. La 5 mai este trecut Nistrul la Hotin, iar o zi mai târziu Prutul. Prin Bolovan și Ștefănești caravana

---

⁷² *Ibidem*, p. 968-969.

⁷³ *Ibidem*, p. 969-970.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 970-973.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 980.

⁷⁶ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 43-71.

ajunge la Iași la 9 mai, urmează apoi drumul prin Vaslui și Bârlad spre Siret, pe care îl traversează la 13 mai. De la Buzău caravana pleacă spre orașul Floci, unde sosește la 16 mai. Două zile mai târziu e la Hârșova și de acolo pleacă la Karasu. De la Karasu urmează drumul obișnuit până la Ušanli, localitate traversată la 21 mai. Caravana merge prin Adrianopol – unde rămâne Gruneweg – spre Istanbul. La Adrianopol autorul se îmbolnăvește de ciumă. Pe drumul de întoarcere caravana trece prin Bazargic (27 iulie) și Karasu (29 iulie). Pe drumul spre Hârșova autorul afirmă că a trecut prin două sate „moldovenești”. Dincolo de Hârșova caravana trece Dunărea la 1 august⁷⁷. Itinerarul e același ca la dus: Floci (3 august), Buzău, Tecuci, Bârlad, Vaslui și Iași (13 august). La Iași autorul semnalează că vameșii, deși se temeau de ciumă, au inspectat mărfurile și au perceput vama. Drumul continuă prin Ștefănești, apoi este trecut Prutul și la 21 august caravana ajunge la Hotin. La 3 septembrie 1586 călătoria se sfârșește la Liov⁷⁸.

Cele șase călătorii în Imperiul otoman descrise de Martin Gruneweg permit câteva observații. Rezultă că principalul drum comercial terestru care lega Polonia de Imperiul otoman pleca din Liov, trecea prin Camenița și traversa Nistrul în Moldova la Hotin. De acolo drumul se îndrepta spre Prut, pe care îl traversa probabil pe la Lipcani – Rădăuți Prut. Pe malul drept al râului continua prin Ștefănești, traversa apoi Jijia, ajungea la Iași. De la Iași drumul se îndrepta din nou spre Prut, pe care îl traversa la Țuțora și continua de-a lungul malului stâng al râului până la Chigheci, unde traversa un deal și ajungea în valea Ialpugului, pe care o străbătea până la vărsarea în lacul cu același nume. De acolo drumul traversa câmpia dintre lacurile Ialpug și Cahul, până pe malul Dunării în fața Isaccei. Trecând Dunărea la Isaccea se ajungea de fapt în Imperiul otoman. De la Isaccea drumul continua spre est prin pădure, ajungea la Cataloi, de unde cotea spre sud și avansa prin Congaz și Babadag până la Karasu. Din Karasu drumul ajungea la Musabei și Bazargic⁷⁹ și continua prin Provadia și Adrianopol până la Istanbul. Cu textul lui Gruneweg avem pentru prima dată o descriere foarte amănunțită a etapelor acestui drum și a variantelor sale.

⁷⁷ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 981-1047.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 1048-1051.

⁷⁹ Același drum l-a parcurs în 1593 rusul Trifon Korobeinikov, vezi *Călători străini*, vol. III, p. 351-354.

Realități obiective impuneau negustorilor să găsească alte variante de itinerarii atunci când apăreau probleme pe drumul principal. Chiar în 1582, la prima călătorie, din cauză că vadul Prutului fusese distrus de inundații, călătoria a continuat exclusiv pe malul basarabean al râului. Prezența unor armate este un alt motiv pentru stăpânii caravanei de a urma alt drum. S-a întâmplat în martie 1583, când o oaste mare era la Camenița și s-a optat pentru ruta alternativă Liov, Halici, Sniatin, Cernăuți, Ștefănești. Anul următor, pe drumul de întoarcere, negustorii au întâlnit trupe otomane în Dobrogea și, spre a le evita, de la Karasu au mers la Hârșova apoi au trecut la Floci în Țara Românească și au urmat până la Iași drumul prin Buzău, Râmnicul Sărat, Focșani, Tecuci, Bârlad, Vaslui. Același drum, dar în sens invers, l-au urmat în 1586. Motivația alegerii acestui drum e mai puțin clară. După afirmația autorului în acea călătorie caravana nu transporta mărfuri ci doar bani. Ajunși la Buzău, liovenii ar fi vrut să se îndrepte spre București, dar au aflat că acolo se percepea vamă din bani și această informație i-a făcut să-și schimbe itinerarul și să se îndrepte spre Hârșova. La întoarcere e folosită aceeași rută prin Muntenia. Că ruta prin Muntenia, de la Buzău la Vadul Oii, nu era lipsită de importanță reiese din relatarea autorului care afirmă, că la 1 august 1586 pe când treceau Dunărea în Țara Românească o altă caravană din Polonia traversa în același timp în sens opus spre Hârșova⁸⁰. În literatura de specialitate s-a observat că în a doua jumătate a secolului XVI, după mutarea capitalei Moldovei la Iași, cei mai mulți negustori polonezi foloseau drumul prin Hotin și Ștefănești în detrimentul celui vechi care trecea prin Cernăuți și Suceava⁸¹. Relatările lui Gruneweg surprind din plin această însemnată modificare a importanței rutelor comerciale și confirmă rolul central pe care Iașiul îl asumase în negoțul moldovenesc. Prin Dobrogea, ruta comercială principală, descrisă de autor, e cea care mergea de la Isaccea la Bazargic. Acest traseu se observă foarte bine pe o hartă austriacă din 1829⁸². În acest context drumul de la Galați la Măcin, care continua apoi spre sud de-a lungul Dunării, precum

---

⁸⁰A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 1047.

⁸¹ Ion Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende de 16. Jahrhunderts. Nach Quellen dargestellt*, Czernowitz, 1912, p. 23; Idem, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911, p. 65-66.

⁸² *Carte der europaischen Türkei 1829*, Hrsg. Franz von Weiss, <http://www25.brinkster.com/mcmk/balkan/033.asp?p=191> (accesat la 15 februarie 2009).

și drumul de-a lungul țărmului Mării Negre au fost desigur de importanță secundară.

Martin Gruneweg lasă mărturii prețioase despre vămile prin care a trecut. În Hotin caravana „s-a îndreptat direct spre curtea vămii și a fost închisă acolo conform obiceiului [...]. Așa este obiceiul ca ei să scrie aici toate mărfurile de la cea mai mică la cea mai mare și fac aceasta cu o hărnicie de mirare, ca nu cumva să fie ceva trecut cu vederea. Vameșul, care este un mare domn, când merge să noteze bunurile negustorilor ia cu el circa 20 de slujitori, dintre care unii dezleagă baloții, deschid butoaiele și scotocesc cu o astfel de bară de fier prin saci și butoaie, ceilalți se așează sus pe căruțe și asigură paza”⁸³. În desenul alăturat, Gruneweg redă instrumentul cu care vameșii cotrobăiau prin mărfuri: tija de fier era ascuțită la vârf pentru a înțepa și era prevăzută cu cârlig și spini agățători pentru a depista eventualele mărfuri ascunse. Gruneweg semnalează un incident pe care cei din caravană l-au avut cu slujitorii greci care cercetau mărfurile.

În însemnările sale sunt semnalati greci la vămile și în comerțul Moldovei⁸⁴. Într-adevăr marii negustori greci se afirmă puternic în comerțul Moldovei în secolul XVI. În vremea lui Petru Șchiopul ei arendează vămile și au tendința de a monopoliza comerțul țării⁸⁵. Martin Gruneweg narează în continuare despre vama de la Hotin: „La 20 septembrie vameșul a dat în păstrare registrul mărfurilor caravanei noastre unui slujitor al său care conform obiceiului călărea alături de caravană până către Iași, însoțindu-ne și păzind pe drum ca să nu se ia în căruțe ceva ascuns. Dar aici nu ajută nici o pază sau deșteptăciune a vameșului, deoarece nici negustorii nu dorm și știu să-și scoată pârleala. Deși trebuia vămuit fiecare taler, totuși deseori erau atâtea lucruri ascunse în caravană că abia le puteau trage zece cai, de aceea nu le ajută să scotocească la piept. Ei scutură talerii din buzunar și nu știu că în locul lor trec 10 000 fără vamă. În timpul nopții mărfurile sunt duse sub fân și în spatele Iașilor sunt legate cu sfoară, încât din trei baloturi se face unul singur, căci dincolo de Dunăre se socotesc doar bucățile. Când ajung iarăși undeva la un tufiș sunt legate din nou și se fac bucăți foarte ușoare. Se face multă muncă cu permanenta relegare până sunt îmbătați paznicii

⁸³ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 707.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 707-708, 791, 873.

⁸⁵ Ion Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen*, p. 69-70, 74.

sau până ei se lasă mituiți când își dau seama”⁸⁶. Iașii sunt un important punct vamal. Când caravana merge pe malul basarabean al Prutului se oprește în dreptul Țuțorei și stăpânii căruțelor se duc să-i aducă pe vameșii din Iași. Alte două vămi sunt la intrarea în țară, la Cernăuți și la Focșani. Ca și la Hotin, primul lucru pe care-l face caravana când intră în Imperiul otoman la Isaccea e să achite vama. În orașul otoman sunt numărate mărfurile și vameșului i se plătește pe bucăți. La Hârșova, pe malul Dunării, este o altă vamă pentru negustori.

În Imperiul Otoman negustorii lioveni duceau postav, cuțițe, blănuri siberiene scumpe, achiziționate la Moscova, și bani⁸⁷. De acolo aduceau în Polonia baloturi cu mătase scumpă, butoaie cu vin de Malvasia, piper, orez, fructe exotice și săpun⁸⁸. În octombrie 1584 Gruneweg menționează că aduceau la Liov un cal arab din Turcia, pe care stăpânul său l-a vândut ulterior cu 140 de guldeni⁸⁹.

Gruneweg oferă informații despre diferitele tipuri de monede care circulau în Polonia și Imperiul otoman și despre valoarea acestora. Negustorii poloni duceau în cantități mari taleri în Imperiul otoman, ceea ce era foarte profitabil. Autorul compară rolul talerului cu cel al heringului la Danzig. Valoarea talerului creștea sau scădea și echivala „câteodată cu 40, alteori cu 50, 60 și mai mulți aspri, însă cu un aspru se pot realiza aici mai multe decât la noi cu un gros. Și în Turcia ei nu primesc vreun taler necântărit și dacă lipsește ceva, aceea o completează ei cu aspri. Ei primesc orice taler ar fi, cercetează mai puțin argintul, și dacă acela nu are greutatea ca aceia buni, ei completează cu aspri lipsa. Ei înșiși nu bat taleri, ci toți pe care îi au provin din Creștinătate. Ei bat monedă de mărime egală cu cea a noastră germană, pe ambele părți are litere turcești și la margine nu e rotundă ci de parcă ar fi tăiată cu o foarfecă. Ei numesc această monedă șahi și fiecare conține opt aspri. Aspri sunt mai mult ovali decât rotunzi, tot cu scriere turcească și cu marginea mușcată. Fiecare aspru are 24 mangâri care sunt din cupru curat, după forma asprilor. Însă acești mangâri îi poate face cine dorește căci ei primesc drept un mangâr, cupru sau alamă, nu cercetează de vreo inscripție, doar să fie de aceeași mărime ca mangârul. De aceea ligheanele și tigăile au de suferit din partea slugilor căci unde apucă ceva, îl taie și

⁸⁶ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 709.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 695, 709, 952, 981.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 717, 789, 873, 968-969, 983, 1048-1049.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 889.

fac din el mangâr. În Turcia se bat și guldeni de aur după aspectul șahiilor, dar frumos, rotunzi, care nu sunt necunoscuți chiar în Polonia și acum se găsesc în circulație pretutindeni. În vremea aceasta unul valorează 60 de aspri. Astăzi încă la Camenița aspri se primesc pentru jumătate de gros. În întreaga Valahie sunt în circulație aspri și șahii, dar moneda lor cea mai iubită sunt micii șilingi ungurești, care acum sunt acceptați și în Polonia, și pe aceia ei îi numesc bani. Moneda polonă este acceptată în Valahia până la Ștefănești. Dar e un mare chin cu aspri și șahii în Turcia și pretutindeni, căci sunt atât de selectați că e de mirare. Uneori (aceste monede) sunt primite oricum ar fi, alteori abia una din zece⁹⁰. Textul lui Gruneweg e o mărturie în plus care atestă deprecierea puternică a monedei otomane în ultimele decenii ale secolului XVI⁹¹.

Descrierea Moldovei

Trecând Nistrul din Podolia, Gruneweg constată că la Hotin începe o altă țară „care e Moldova, care aici în Polonia e numită Valahia și pe care cărțile o numesc Valahia, ceea ce înseamnă că acea parte dinspre Ungaria este denumită iarăși Moldova”⁹². Autorul continuă astfel descrierea Moldovei: „Această țară are o pășune mare căci este în cea mai mare parte doar câmpie, de aceea oferă aproape lumii întregi vite, de pe urma cărora locuitorii își au întreaga hrană și este un popor bogat. Și deși unele locuri suferă de lipsa lemnului, încât trebuie să facă focul cu balegă uscată, pe care fiecare o adună cu hărnicie de pe urma vacii sale, totuși are pretutindeni cele mai frumoase poduri din lemn, spre deosebire de Polonia care le are pe cele mai rele, deși se află în pădure. Țara este numai deal și vale, care însă, cum am spus, sunt fără păduri majoritatea; are un pământ uscat. Aici nu sunt mlaștini sau câmpii apoase ca în Polonia. Nu are dealuri strașnice, ci doar mijlocii și foarte încântătoare. Rar are pace și în permanență e jefuită din toate laturile, din care pricină se iscă apoi o mare vărsare de sânge, însă unde a avut loc o bătălie mare, câmpul este marcat cu un astfel de stâlp, în locul crucii; asemenea stâlpi

⁹⁰ *Ibidem*, p. 695-696.

⁹¹ Pentru circulația monetară în Transilvania, Țara Românească și Moldova, vezi Bogdan Murgescu, *Circulația monetară în Țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996; Octavian Iliescu, *Istoria monetei în România (c.1500 î.e.n.-2000). Cronologie-Bibliografie-Glosar*, București, 2002.

⁹² A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 700.

se pot vedea des, mai ales unde a căzut o persoană de vază”⁹³. În desenul alăturat textului autorul redă un astfel de stâlp comemorativ, care avea în partea superioară un brâu cu ornament.

Călătorul nu uită să laude calitățile apei Prutului, care chiar tulbure fiind „totuși, dacă stă un pic liniștită într-un vas, curând devine limpede și este cea mai sănătoasă apă de băut. S-a dovedit că pe cântar, față de celelalte ape, este cea mai ușoară”⁹⁴. Nu putem să nu observăm cât de mult se aseamănă această apreciere cu cea făcută mult mai târziu de Dimitrie Cantemir. Potrivit acestuia Prutul „are cea mai ușoară și cea mai sănătoasă apă dintre toate cele pe care le cunosc, deși, datorită nisipului pe care îl duce cu sine, pare mai tulbure. Totuși, acesta, de-i păstrat într-un vas de sticlă, se duce la fund și lasă o apă foarte limpede. Am făcut acest experiment pe când ne aflam în Moldova și am găsit că o măsură de o sută de dramuri era mai ușoară cu treizeci de dramuri decât aceeași cantitate de apă luată din alte fluvii”⁹⁵.

Locuitorii țării preparau brânză și caș pe care le păstrau în piei cu păr, netăbăcite. Aflăm că brânza păstrată în acest mod era cunoscută și la Provadia în Bulgaria, sub însăși denumirea românească⁹⁶. Moldova, observă autorul, avea foarte multe oi; nu lipsea nici cultivarea grânelor⁹⁷. În satele moldovenești călătorii puteau servi băuturi. Potrivit autorului „berea valahă nu este niciodată limpede, de parcă ar fi sora Prutului și vinul este acru, însă ambele nu sunt neprielnice consumului. Se mai prepară aici un delicios mied tare, care nu e fiert ci doar ars, de aceea nu-l capătă oricare”⁹⁸. Autorul face constatarea că în satele de pe valea Ialpușului dispar berea și miedul, în schimb se găsea vin bun turcesc⁹⁹. La Dunăre era o foarte mare bogăție de pește care ajungea sărat și uscat în Polonia și în alte locuri mai îndepărtate. Gruneweg notează că „pescarii dau deseori pentru un gros de pâine patru chiar cinci crapi enorm de mari, al căror cunoscător în Danzig i-ar da pe trei taleri. Eu însumi cu propria mână am sărat acolo odinioară scrumbii lungi de două palme”¹⁰⁰. Vitele din Moldova exportate la Liov ajungeau, conform sursei, până în Italia. În

⁹³ *Ibidem*, p. 706.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 709.

⁹⁵ Dimitrie Cantemir, *Principele Moldovei, Descrierea stării*, p. 146.

⁹⁶ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 710, 733.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 980.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 710.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 711.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 712.

Polonia se importa și vin din Moldova. La Liov soseau negustori atât din Moldova cât și din Țara Românească¹⁰¹. Moldova avea relații comerciale însemnate și cu orașul Camenița, reședința Podoliei, cu care se învecina îndeaproape. Potrivit lui Gruneweg în acest oraș „vin zilnic la târg o mulțime de valahi cu nevestele lor”¹⁰². Autorul semnaleză prezența unor caravane din Valahia în Peninsula Balcanică, bunăoară la Adrianopol¹⁰³. Nu lipseau pe această rută nici cărăușii moldoveni. Gruneweg notează că la 25 iulie 1586 cărăușii moldoveni au preluat la Provadia mărfurile caravanei de la colegii lor bulgari pe care le-au transportat până la Hotin la Nistru, unde au sosit la 21 august¹⁰⁴. Autorul surprinde întâlnirea dintre caravană și sătenii din Moldova: „[...] de îndată ce țărani și țărăncile află de [venirea] unei caravane, se împodobesc cu hainele lor de sărbătoare, prind fuiorul la cingătoare (inclusiv bărbații), merg și stau la drum cele care torc lână și tot ce au în casă de vânzare aduc cu ei. Aici ar fi o rușine ca vreuna să meargă prin sat fără a toarce”¹⁰⁵.

Probabil cele mai valoroase informații transmise de autor sunt cele etnografice. Gruneweg descrie diverse etnii acolo unde le întâlnește întâia oară: pe armeni la Liov, pe români la Hotin, pe tătari la Congaz și pe bulgari la Ušanli. Potrivit sursei, după trecerea Nistrului „am urcat dealul spre orașul Hotin, care se află cam la jumătate dintr-un sfert de milă distanță de cetate. Acesta e ca un sat, se află deschis, aproape de tufe, pe un pământ măcinat. Casele au o construcție în față, ca pe vremuri la Danzig în Hoppenbruche, unde poate sta căruța la adăpost pe ploaie. Totuși, în fața casei nu se poate merge ca în orașele poloneze căci de ambele părți ale ușii se află o masă care este așa de îngrădită, încât se intră prin mijlocul ușii, astfel încât cei care stau în dosul mesei să aibă liniște. Casele sunt foarte mici și sunt construite numai din lemn, unse cu lut, dar ei locuiesc foarte curat. Ei văruiesc casele înăuntru și în afară, ori de câte ori observă că se murdăresc câtuși de puțin. Rar se vede aici o casă acoperită cu șindrilă, toate sunt acoperite cu paie. Din cauza focului o casă se află la distanță de alta, astfel că între ele ar mai fi avut loc una; și toate sunt împrejmuite cu un gard. Din casă se intră prin două uși față în față în odaia unde se află o frumoasă sobă cu cahle, cu care ei încălzesc

---

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 653-654.

¹⁰² *Ibidem*, p. 695.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 764, 792.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 1046, 1049.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 710.

odaia și pe care fierb și prăjesc după nevoie. Astfel de sobe există și în Rutenia ici și colo, mai cu seamă în Liov, pentru că sunt un lucru foarte comod. Odaia întregă, împreună cu grinda sunt văruite, în spatele mesei sunt atârinate covoare turcești și în rest, de jur-împrejur, încăperea e împodobită cu cositor și oale turcești. Pe masă și pe bancă alte covoare. Dincolo de odaie e o cămară de unde pornește până la sobă o laviță după obiceiul turcesc, pe care o folosesc încă în vremea de azi armenii din Rutenia, dar tot mai puțin. Lavița e un pat care e astfel ridicat de la pământ, după felul unei mese de atelier după cum obișnuiesc să aibă meșteșugarii noștri. În timpul zilei ei împodobesc astfel lavița: ei întind deasupra covoare care ajung până la pământ, este asemeni băncilor, se poate șede pe ea dacă se vrea și fiindcă e și lată poți să te întinzi dacă vrei. Cu toate acestea valahii folosesc bănci și mese lungi, dar turcii n-au în rest nici-o masă pentru a mânca în afară de laviță, pe care se suie, își adună frumos picioarele sub ei, se așează, mănâncă, socotesc sau poartă discuții”¹⁰⁶.

Alăturată textului e schema locuinței cu numărul și explicația fiecărei părți componente, după cum urmează: „1. cămara, 2. odaia, 3. casa, 4. în fața casei de fiecare parte a ușii câte o masă, și acești ochișori mici semnifică stâlpii care susțin acoperișul, 5. lavița, 6. soba, în care arde focul. Cele două punctișoare dinainte semnifică două fiare care susțin turnul deasupra căminului pe care se gătește, 7. mesele”¹⁰⁷. Nu lipsește desenul laviței folosite de turci (fig. 1).

După o prezentare a rolului laviței la turci și la armeni, Gruneweg continuă cu descrierea locuinței românești: „În ceea ce privește casele, de unde am început, poți să le înțelegi forma din acest desen. Cruciulița semnifică locul de unde începe gardul, care leagă casele împreună, la care este și o poartă după cum se obișnuiește la sate. În rest casa are curte suficientă, grădină, staul pentru vite, și fiecare stă aparte, încât toate construcțiile pot fi înconjurate. Și ceea ce am spus acum despre casele din Hotin, trebuie înțeles pentru toate orașele din Valahia și Moldova”¹⁰⁸. Din desenul autorului reiese că în fața intrării în casă se afla un cerdac sprijinit pe patru stâlpi de lemn care formau arcade în partea superioară. Printre cei doi stâlpi centrali se asigura accesul spre ușa casei. Spațiul dintre ceilalți doi stâlpi și colțurile casei era închis prin câte-o balustradă joasă

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 701-702.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 702.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 703-704.

de lemn asigurată cu scânduri, dispuse vertical. În aceeași imagine se zăresc mai multe ferestre: una mare, aproape de ușa casei, alta de aceeași dimensiune, precum și alte cinci mai mici în peretele lung al locuinței. Deasupra cerdacului, pe acoperiș, se vede înălțându-se un bold de coamă, cel mai probabil de lemn, care se termină ascuțit, asemeni unui vârf de sulită. Acesta avea desigur rol ornamental. În partea opusă a acoperișului pare să se sugereze existența unui horn. Gardul care delimita gospodăria pornea de la colțul casei, nu de la stâlpul din față care susținea cerdacul. Se observă poarta de la gard, închisă în partea de sus. Nu este clar dacă lângă gard sau casă este un copac sau o troiță (fig. 2).

Și alte surse descriu casele moldovenilor. La mijlocul secolului XVI, Anton Verancsics scria despre acestea că sunt „puțin ridicate de la pământ și făcute din lemn, lipite cu lut și acoperite cu paie sau stuf”¹⁰⁹. O simplă privire asupra rezultatelor etnografiei moderne¹¹⁰ ne permite să sesizăm cât de multe asemănări se regăsesc peste timp în specificul casei moldovenești descris de Martin Gruneweg. Să observăm și o deosebire importantă: în locuința urbană de secol XVI din cerdac se intra direct în casa curată (haus, în text) și de acolo în odaia (stube, în text) unde era soba și lavița. Odaia era între casa curată și cămară (kamer, în text), fapt ce sugerează că în perioada veche rolul odăii curate nu era cel distinct de mai târziu. Această dispunere veche a camerelor nu se mai regăsește în casele basarabene din secolele XVIII și XIX.

Autorul trece apoi la descrierea edificiilor de cult: „În Rutenia bisericuțele din sate sunt după această formă, foarte mici și lungi, totuși împodobite cu o cruce mare, și ele au o înfățișare care întrece alte clădiri; au și un turn-clopotniță căptușit cu scânduri. Însă valahii au la sate astfel de capele, încât dacă stai înăuntru pălăria se freacă de grinzi și cel care merge la uși trebuie să se aplece cum se cuvine Domnului nostru, și nu are altă lumină decât prin ușiță. În orașe, bisericile lor sunt după înfățișarea alăturată de lemn sau de piatră, dar la Hotin nu există nimic de zid. Copacul cu clopotul se găsește în curtea bisericii. Sau după cum e în imaginea cealaltă, care are un astfel de fundament cum e mai jos, ei înalță astfel de bisericuțe mai ales de zid, după cum se vede din celălalt grund. Înainte de a suna clopotul ei bat o vreme într-o scândură de stejar după felul în care doi oameni bat fierul împreună. Scândura atârnă de peretele

¹⁰⁹ *Călători străini*, vol. I, p. 404.

¹¹⁰ Maria Bătcă, *Dimensiunile spirituale ale Basarabiei*, București, 1998, p. 101-134.

bisericii, după cum vezi, și când bate în ea, el împinge doar cu ambele mâini împrejur de perete de care e atârnată la două palme. În lungime e cât își poate întinde ambele mâini un om zdravăn, după aceasta poți înțelege ușor lățimea și grosimea din desenul alăturat.

Și rutenii au o astfel de scândură dar nu bat în ea decât în joia mare și în următoarele două zile și [fac acest lucru] cu ciocane, nu cum împing aceștia. Și acest neam are în bisericile sale un fier asemănător acestei scânduri și la care cântă ori bat la marile sărbători. Vedeti-i pe greci, care nu se socotesc nebuni, cu toate că nu țin de Biserica Romană, totuși folosesc și-și învață adepții cu astfel de ceremonii care sunt asemănătoare celor romane. Acest neam nu cunoaște deloc ce este credința Tatăl Nostru sau Apostolul însă simbolul niceean îl rostesc în chip obișnuit. Există și mănăstiri în Valahia. În bisericile valahe cântă totul în limba slavă deși nu înțeleg un cuvânt din aceasta, precum la noi călugărițele¹¹¹.

Mai multe desene însoțesc descrierea lui Gruneweg. Din desene se observă clar diferența între biserica ruteană și lăcașele de cult românești. Biserica ruteană se remarcă prin înălțimea turlilor, mărimea crucilor de deasupra, sub care se vede semiluna. Al doilea desen reprezintă modesta biserică de sat românească, care are două cruci deasupra. Sunt redată apoi două biserici românești de oraș. Prima are un pridvor; sunt trei cruci deasupra edificiului acoperit cu șindrilă. Pe un suport de lemn din curtea bisericii se găsea clopotul. A doua biserică de piatră are clopotnița anexată pe latura de vest iar în partea opusă, spre răsărit se vede absida altarului care dispune de câteva ferestre înguste. Pe latura de sud se zăresc trei ferestre; sub două din acestea se găsește atârnată toaca. Acoperișul este din același material ca la construcția precedentă (fig. 3). Sub aceste desene sunt alte trei: două planuri de biserică și reprezentarea toacii.

După descrierea casei și a bisericilor, autorul înfățișează locuitorii și portul lor: „În rest este un popor frumos în această țară, care are propria limbă, aproape ca italiana, întrucât sunt o ceată alungată din Italia. Nu sunt grosolani la înfățișare, atât cei de la sate cât și cei de la orașe. Au un frumos port respectabil după felul polon dar întrucâtva diferit. Ca să-ți dau un exemplu: acesta are pe cap părul tăiat rotund cum poartă de obicei italienii sau germanii, nu tund părul ca polonii, în același păr rotund bărbierul face doar o tăietură cu foarfece, care merge în dosul capului

---

¹¹¹ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 704.

împrejur de la o ureche la alta, precum cununa unui călugăr. Sub această tăietură nu se arată nimic gol căci se pare că e îndesată în păr pălăria. Și au aceasta ca semn distinctiv din porunca preoților lor și după cum afirmă alții, ei o poartă ca pocăință. Pe cap poartă o bonetă poloneză sau o astfel de pălărie după cum se vede în desenul alăturat. Deasupra se află o placă rotundă roșie sau de altă culoare, iar de jur-împrejur e garnisită cu țesătură de găitan negru sau de culoarea unghiei. La cămașă ei poartă un guler italianesc care ajunge până la umeri și atârână în față de sus în jos până pe piept și este din belșug brodată cu mătase de mai multe culori. Iar surtucul este lung până peste genunchi și fără guler, iar în picioare [au] fixate ciubote galbene sau roșii. Nu-mi amintesc să-l fi văzut pe vreunul în papuci, ci toți în ciubote. Surtucul care îi cuprinde de jur-împrejur este o manta poloneză cu un guler mare atârnat și cu mâneci lungi. Ei exersează cu sabia și cu arcul. Ei atârână la nasturii argintii ai celor două haine, un cuțit împodobit cu argint și poartă cu plăcere inele pe degete. Când sunt bucuoși fac un dans rotund care se desfășoară cu cinste, fără râs, fără sporovăială și sar exact după cadență. Pentru că au case înguste dansează pe uliță. Unul îl apucă pe altul de mână împrejur câte un bărbat și o femeie și astfel fac o roată mare. Și au o bucurie atunci când dansează cel mai bine și unul dintre ei le dă semnalul să sară astfel: Huțhuțuț, la ultimul huț sar toți ca unul cât de sus pot. În timpul săriturii unul aruncă o măciucă sub cei care dansează, adică se înțelege sub picioarele lor; deci fiecare țară are obiceiul său.

Și portul femeilor este curat. Toate umblă ca bărbații cu ciubote. Au straie frumoase de mătase încrețite de la gât până la gambe cu mâneci jumătate, adică mâneca până peste cot, frumos tivite, haina este decoltată rotund pe umeri și sus e pusă împrejur o garnitură cu aur și perle. Din aceasta se ivește cămașa până sub gât, care în locul gulerului e cusută de lățimea unui deget cu aur și mătase și are mâneci încrețite, ele poartă de asemenea și lanțuri aurite, salbe, brățări, mărgelan. Astfel e podoaba capului. Ele își netezesc plat părul sub ele din creștet până în dosul urechilor și îl coboară și ceva mai jos ca fruntea să fie acoperită, apoi își fac ca o coroană de năframe pe care o pun deasupra, însă coroana o fac astfel. Au o maramă din cel mai frumos postav de Louvain pe care îl pun în patru, încât rămâne lat de patru degete. Ele îl pun egal împreună și îl răsucesc pe o garnitură gata pregătită. Răsucesc în lățime de șase degete, de fiecare dată cu un fir de pai mai sus și capătul îl prind cu un ac mare de gămălie din argint de care atârână o podoabă mică pe care o pun deasupra

urechii drepte. Oamenii tineri vârstă și deasupra amintitului ac o floriceică sau o frumoasă ierbușoară. Pe dinăuntru acestei coroane, întrucât se zărește părul capului, împodobesc de jur-împrejur cu agrafe frumoase. În ambele urechi poartă și astfel de podoabe. Haina care le cuprinde este o mantie poloneză. Fecioarele poartă peste o cosiță cu moț lung, un cilindru mic din catifea neagră sau dintr-o agrafă lucrată care se așează împreună pe cap ca o pălărie episcopală și deasupra ele așează o cunună care atârna în spate. Dacă una [dintre ele] a fost deja promisă aceea poartă pe capul gol o cunună întinsă din pene de păun”¹¹².

Gruneweg redă prin desen șase elemente de port cu care locuitorii își împodobeau capul: o pălărie bărbătească de formă cilindrică, două coroane din postav răsucit (din care una are prins în partea superioară un ac de gămălie cu podoabă), un cilindru de catifea neagră purtat de fetele nemăritate, o cunună deschisă, formată din pene de păun, simbol al fetei logodite și un cercel¹¹³. Aceste elemente se regăsesc cu foarte mici modificări în portul feminin din Basarabia, înfățișat în cercetările etnografice din secolul XIX și XX¹¹⁴. Cercelul cu verigă semicirculară are ca ornament un ciorchine de strugure. Această piesă prezintă o asemănare semnificativă cu podoabe găsite în tezaurul de la Bălțați, județul Vaslui, care datează din a doua jumătate a secolului XVI¹¹⁵. Cilindrul purtat pe cap de fetele nemăritate se regăsește și în portul săsesc¹¹⁶.

Coroanele din postav răsucit descrise de Gruneweg sunt văzute și de francezul François de Pavie în Moldova anulului 1585. Acesta scria că pe cap femeile „așează o roată mare făcută din benzi de pânză strâmte de două degete, îndoite una peste alta (în felul în care negustorii își învâltucesc panglicile lor sul) până la mărimea unui ciur, pe care-l împodobesc pe deasupra după starea lor”¹¹⁷.

¹¹² *Ibidem*, p. 705-706.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ Maria Bâtcă, *Dimensiunile spirituale*, p. 137-167.

¹¹⁵ Ruxandra Alaiba, *Tezaurul medieval de la Bălțați, com. Tătărani, jud. Vaslui*, http://www.medievistica.ro/texte/arta/orfevrarie/tezaur_baltati/tezaur_baltati.htm (accesat la 14 aprilie 2009).

¹¹⁶ Adolf Schullerus, *Scurt tratat de etnografie a sașilor din Transilvania*, București, 2003, p. 76-77.

¹¹⁷ *Călători străini*, vol. III, ed. Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1971, p. 183. Potrivit lui François de Pavie acest obiect de port a fost însușit și de țigăncile din țară.

Micul tratat de etnografie românească realizat de Martin Gruneweg impresionează prin răbdarea autorului de a descrie în detaliu lucruri care i-au interesat mai puțin sau deloc pe alți călători străini. Putem spune că prin vechimea și bogăția de informație etnografică lucrarea lui Gruneweg nu are egal în vremea sa. Cu siguranță specialiștii etnografi vor găsi în textul acestui autor un reper important pentru propria disciplină.

Lucrarea lui Gruneweg conține informații interesante despre așezările și monumentele Moldovei. Așezările le împarte în două categorii: orașe și sate. Doar șase așezări sunt considerate orașe: Hotin, Cernăuți, Ștefănești, Iași, Vaslui și Bârlad. Sunt considerate sate: Focșani, Tecuci, Tintul, Țuțora¹¹⁸ și alte câteva localități.

La Hotin autorul a fost găzduit noaptea în două case și după cum am văzut, descrie cu lux de amănunte locuința, lăcașurile de cult și portul locuitorilor. Despre Cernăuți spune doar că se află pe un loc măcinat și că acolo se plătea vama. Orașul Ștefănești se afla „lângă un lac mare într-un câmp întins și foarte plat. Este relativ mare și după felul țării un oraș bun, plin de oameni bogați și săraci”¹¹⁹. Iași-ul „este capitala întregii Valahii, și se află într-un câmp întins, aproape rău. Are locuitori bogați [și] săraci și ulițe lungi și late. În piață se află după felul țării o biserică mare și bine zidită, în parte acoperită cu plumb. Are de altminteri [și] alte biserici mici de piatră. Armenii și catolicii noștri își au aici bisericile lor și chiar și turcii își au mecetul lor. Nu departe de biserica mare, lângă un frumos lac mare are o curte bine zidită în care locuiește principele (sau voievodul țării)”¹²⁰. Informația despre mecetul otoman e probabil eronată. Gruneweg mărturisește că a mers la biserica cea mare din piața Iași-ului¹²¹. În același oraș autorul amintește existența unui han și laudă dibăcia unui bărbier¹²². Biserica mare din piață văzută de autor este cea cu hramul Sf. Nicolae Domnesc, înălțată de Ștefan cel Mare în 1491-1492. Ea se afla într-adevăr în apropierea curții domnești, aceasta din urmă fiind zidită de Alexandru cel Bun și extinsă de Ștefan cel Mare. Biserica a fost parțial acoperită cu plumb probabil în urma refacerii din secolul XVI. Biserica armenească cu

---

¹¹⁸ Pentru aceste probleme vezi Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe*, p. 179, 206-207, 244-247, 253-256, 298-299, 317-318, 325-329.

¹¹⁹ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 781.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 782.

¹²¹ *Ibidem*, p. 789.

¹²² *Ibidem*, p. 791, 950.

hramul Sf. Maria e atestată în secolul XIV¹²³. Populație catolică exista în oraș în secolul XV¹²⁴.

Potrivit autorului, orașul Vaslui e situat „pe un delușor, are în piață două biserici de lemn, pe deasupra în oraș este o biserică de piatră împreună cu o curte în cea mai mare parte de piatră. Locuiesc aici și sași și armeni”¹²⁵. Mărturia autorului dovedește clar că în oraș exista o curte domnească cu biserica ei. Biserica curții domnești cu hramul Sf. Ioan a fost ctitorită de Ștefan cel Mare în 1490¹²⁶. Bârladul se găsea „în șes; după felul țării este bine clădit. În piață se află o biserică de piatră frumos pictată în interior și exterior cu tot felul de vieți de sfinți; de la turnul clopotniței până sub clopotele sale erau doar 15 trepte”¹²⁷. Biserica descrisă de autor trebuie identificată cu Biserica domnească; aceasta datează din a doua jumătate a secolului XV, după cum au dovedit cercetările arheologice din 1976¹²⁸. Prezența picturii exterioare¹²⁹, neatestată de altă sursă, este un indiciu în plus că edificiul de cult a fost ctitorit în epoca lui Ștefan cel Mare, poate chiar din inițiativa acestuia.

Gruneweg consacră câteva rânduri și cetății Hotin, care se afla aproape de apele Nistrului. Potrivit sursei, „cetatea e mică, totuși puternic fortificată; se găsește pe o stâncă înaltă, atât de izolată de celelalte dealuri, încât se ajunge la ea pe un pod înalt, zidit în partea de jos. În rest are o formă ca o sobă cu turnuri, însă din această sobă mică o mare călărime a biruit contra oștilor unui popor”¹³⁰.

La 12 iulie 1583 Gruneweg trece Prutul la Țuțora pe un pod clădit pe bărci. Autorul notează că „principele valah împreună cu întreaga curte și-a ridicat aici corturi, pe celălalt mal al apei, în câmp, și curtea s-a aflat

¹²³ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974, p. 37-41, 44-53.

¹²⁴ Constantin Cihodaru, Gheorghe Platon (red.), *Istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, 1980, p. 75-76.

¹²⁵ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 873.

¹²⁶ M. Berza (coord.), *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 87.

¹²⁷ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 873.

¹²⁸ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 84; Oltea Rășcanu-Gramaticu, *Istoria Bârladului*, vol. I, [Vaslui], 1998, p. 62, 159, 175-176.

¹²⁹ Petre Ș. Năsturel, *Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Suceava, 2004, p. 455-476.

¹³⁰ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 701.

aici întreaga vară”¹³¹. La 17 octombrie 1585, trecând din nou pe la Țuțora, el remarcă faptul că atunci erau pustii colibe din tufe de pe locul unde fusese curtea domnească¹³². Opțiunea lui Petru Șchiopul pentru „tabere de câmp” atestate în ultima sa domnie se explică prin teama de ciumă¹³³.

Martin Gruneweg menționează aproape de Iași, pe un deal, „o biserică de piatră a unei mănăstiri de lemn” identificată de editoarea lucrării cu mănăstirea Aroneanu, ctitorită de Alexandru Lăpușneanu¹³⁴.

Pe lângă moldovenii autorul amintește existența altor etnii în țară. Grecii sunt pomeniți în legătură cu vămile și în comerț. Armenii locuiau în Iași și Vaslui. În primul oraș aceștia aveau, potrivit sursei, biserică. La Vaslui erau și locuitori sași. Catolici germani și poloni sunt menționați ca locuitori ai țării, ultimii în mod cert la Iași. În capitala Moldovei catolicii aveau biserică¹³⁵. În două rânduri sunt menționați țiganii, de fiecare dată în context negativ. Autorul notează că la 4 septembrie 1583, pe când înnoptau dincolo de Prut, „s-a târât pe burtă un țigan spre caravană și fără îndoială ar fi produs pagubă dacă nu mi-aș fi dat seama”¹³⁶. La 18 august, înainte de răsăritul zilei cu două ore, un alt țigan s-a strecurat într-o căruță și „a tăiat un balot cu mătase și arunca din căruță libele într-o parte a drumului pe care intenționa apoi să se întoarcă și să le culeagă. Dar s-a observat, s-a trimis îndărăt să fie adunată mătasea și hoțul a fost dus legat de gât cu un lanț în spatele căruței până la Ștefănești, la halta de nutreț, unde a fost bătut puțin și apoi eliberat”¹³⁷.

Descrierea Țării Românești

În lucrarea lui Martin Gruneweg Țara Românească spre deosebire de Moldova are parte de o descriere mult mai puțin amănunțită. Potrivit autorului, Moldova deși se aseamănă în toate cu vecina ei, totuși i se pare a fi „în toate ceva mai bine, în privința bogăției, a obiceiurilor, a construcțiilor, și are și un principe osebit”¹³⁸.

¹³¹ *Ibidem*, p. 791.

¹³² *Ibidem*, p. 950.

¹³³ P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii apocalipsului*, p. 57.

¹³⁴ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 782; despre biserica înălțată de Alexandru Lăpușneanu, vezi D. Bădărău, I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, p. 45, 158-159.

¹³⁵ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 782, 873, vol. 3, p. 1256, 1270.

¹³⁶ *Ibidem*, vol. 2, p. 794.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 1048-1049.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 871.

În Țara Românească autorul amintește trei orașe: București, Buzău și Floci. Sunt considerate sate Râmnicul Sărat și Focșani. La București Gruneweg nu ajunge dar menționează că acolo se percepea vama în bani¹³⁹. Floci e considerat „un oraș bun și relativ mare, care se află lângă Dunăre într-un câmp deschis, printre grădini frumoase. Are câteva biserici de piatră și în spatele orașului, pe un deal, o vestită mănăstire de piatră”¹⁴⁰. Mănăstirea Ghidiliți, ctitorie domnească cu hramul Sf. Nicolae, situată la trei kilometri spre vest de oraș¹⁴¹ e cel mai probabil cea la care face referire sursa. Este cea mai veche mențiune a așezământului monahal (1584).

Orașul Buzău se află lângă apa cu același nume. Urbea era considerată „una din cele mai distinse”. Avea câteva biserici de piatră „între care una cu un vârf, cealaltă cu două vârfuri. În afară de moldoveni au aici bisericile lor armenii și sașii”¹⁴². Ultima informație a autorului este eronată deoarece în acest oraș n-au existat biserici armenesti și săsești. Aici e evidentă confuzia cu situația din Moldova, unde într-adevăr coexistau în mediul urban edificii de cult ale acestor etnii. În Buzău existau câteva edificii de cult ortodoxe¹⁴³.

La 7 iulie 1584 caravana părăsește Buzăul și trece prin câteva sate. Drumul continuă ziua următoare „printr-un sat în fața bisericii căruia se afla o cruce cioplită dintr-o piatră albă, înaltă cât doi oameni și în partea dinspre biserică este incizată peste tot cu scriere valahă și jos [este] un bărbat călare pe cal”¹⁴⁴. În desenul alăturat textului Gruneweg reproduce crucea pe care se zăresc caractere chirilice iar în partea inferioară un călăreț. Considerăm că așezarea descrisă de autor, pe care o califică drept sat, este de fapt orașul Râmnicul Sărat, iar biserica de piatră era cea cu hramul Preacuvioasa Parascheva, înălțată de Ștefan cel Mare pentru a comemora luptele purtate în Țara Românească. Alexandru Lapedatu consideră că monumentul ar fi fost înălțat în vremea lui Radu

---

¹³⁹ *Ibidem*, p. 982.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 871.

¹⁴¹ Anca Păunescu, *Informații documentare privind așezămintele religioase de la Orașul de Floci*, în „Muzeul Național”, t. XIII, 2001, p. 16-17.

¹⁴² A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 872.

¹⁴³ Dimitrie Gh. Ionescu, *Biserici vechi din orașul Buzău*, în **GB**, t. XXIV, 1965, nr. 1-2, p. 72-111.

¹⁴⁴ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 872.

cel Mare (1495-1508)¹⁴⁵. După altă părere, formulată de Sergiu Iosipescu, edificiul ar fi fost ridicat între 1481-1484 când Ștefan ar fi ocupat ținutul Râmnicului¹⁴⁶. Existența acelei cruci de piatră a cărei inscripție comemora probabil luptele purtate de voievodul moldav, nu este înregistrată de alte surse. Sursele referitoare la biserică, puține și târzii, nu o înregistrează fiindcă în vremea lor crucea probabil nu mai exista.

Autorul menționează că a întâlnit pe drumul dintre Floci și Buzău un sat care avea pe o înălțime o fortificație cu locuri de tragere și dispunea de șanțuri adânci de apărare. În alt sat observă că fiecare casă dispunea de câte o fântână cu găleată¹⁴⁷.

Descrierea Dobrogei

În lucrarea lui Martin Gruneweg un loc important îl ocupă descrierea Dobrogei otomane cu orașele, satele și monumentele ei. Trecând Dunărea, autorul semnalează că la Isaccea începea Imperiul otoman. Pe Dunăre, în acest segment nordic, era, potrivit autorului, „granița creștină”¹⁴⁸.

Cinci orașe sunt amintite de autor în acest teritoriu: Isaccea, Babadag, Karasu, Hârșova și Bazargic.

Sursa menționează că orașul Oblucița era numit de turci Isaccea și se afla chiar pe malul Dunării, unde apa era foarte adâncă. Autorul notează: „se coboară din șeici direct în bazar, care înseamnă piață. Aici am văzut primul meceț, acesta e o biserică turcească, pe care la coborâre o aveam foarte aproape în partea stângă [ca] în imaginea alăturată. Această biserică stă pe o stâncă și e de piatră și în spatele ei e o baie, în rest orașul are numai construcții de lemn după maniera valahă. Are mulți turci dar și mai mulți valahi. Aici la târg sosesc corăbii din mare. De la acest oraș începe un pământ frumos, în jurul său sunt tufe și pădure îndeajuns, dealuri încântătoare, înalte, dar nu abrupte. De pe un deal, în stânga, nu departe de oraș, se vede în depărtare un atât de frumos deal înalt și pleșuv, încât nu are egal în frumusețe. Despre acest deal este răspândită legenda

¹⁴⁵ Alexandru Lapedatu, *O biserică a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în *BCMI*, an III, 1910, nr. 3, p. 107-109.

¹⁴⁶ Sergiu Iosipescu, *Vrancea, Putna și Basarabia – contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV*, în *Închinare lui Petre S. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 212-213.

¹⁴⁷ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 872.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 712-713, 789.

că un stăpânitor a poruncit oastei sale ca la întoarcerea peste Dunăre, după încheierea războiului, fiecare din acea mulțime să aducă o torbă (aceasta e un săculeț de pâine) de pământ. Astfel, vroia să arate numărul mare al oastei sale și astfel s-a înălțat acest morman. Acest oraș are în rest în jurul său multe vii și cresc migdale, portocale, rodii și alte fructe”¹⁴⁹. În desenele alăturate autorul redă geamia din oraș (fig. 4) și dealul cu legenda. Trebuie observat că Gruneweg folosește termenul de mecet pentru toate edificiile musulmane de cult. Evident aici e vorba de o geamie. Autorul menționează că au plătit vama de îndată ce caravana a ajuns în oraș¹⁵⁰.

Gruneweg descrie în amănunt baia din Isaccea al cărei oaspete a fost la 12 ianuarie 1586: „Ca să înțelegi forma băilor turcești vreau să ți-o schițez pe aceasta chiar dacă e una dintre cele mai proaste, totuși e frumos zidită. După cum îți arată Nr. 1 este un coridor cu coloane frumoase de marmură, sub care poporul se plimbă cu plăcere, joacă și șah și zaruri, de aceea se vând în chip obișnuit în jurul băilor tot felul de mici delicatose. Pe urmă, după cum arată Nr. 2, se intră într-o încăpere mare, frumoasă, care este boltită înalt și are de ambele laturi ferestre lunguiețe dar foarte înguste; prin acestea construcția capătă lumină îndeajuns. Sub aceste ferestre se află lavițe sau bănci foarte late la care se urcă pe câteva trepte. Pe aceste lavițe se află rogojini frumoase pe care se așează poporul și se dezbracă și îmbracă. Deasupra lavițelor sunt stinghii pe care își atârnă oamenii hainele lor. În acest caz turcii sunt mult mai vrednici decât moscoviții sau valonii căci își leagă în jurul lor prosoape care îi acoperă de la cingătoare până la picioare. Din această încăpere se intră în odaia băii notată cu Nr. 3. Aceasta este acoperită și umplută cu pietre frumoase de marmură, adică peretele și pavimentul. Împrejur sunt cămăruțe de marmură înalte cât un om și jumătate, neacoperite, doar jos închise rău și fiecare are ușa ei și în perete două robinete de alamă din care curge apă caldă și rece. În aceste camere se spală ei mai fără rușine. Acolo nu se află nici o bancă pentru transpirație și nici un scaun căci ei se așează pe pământ când transpiră, când se spală sau sunt tunși. Sub paviment este soba; de aceea este foarte cald, totuși astfel potrivit încât într-un colț e mai cald decât în celălalt. În perete nu se află nici o fereastră, deoarece toată lumina vine de sus prin acoperiș. Întreaga construcție, dintre cele mai de vază, este acoperită cu plumb și doar deasupra băii se găsește un rondel

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 713.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

sau un acoperiș în forma unei jumătăți de bilă, care e plin de găuri rotunde în care sunt puse recipiente mari de sticlă, special pregătite, prin care pătrunde lumina dar folosite obișnuit pentru urinat. O astfel de baie nu cunosc mai aproape de Danzig, decât la circa o milă de Przemysł, în teritoriul guvernatorului de Przemysł. Băieșii însă slujesc astfel încât îl poartă pe câte unul de-a dreptul pe palme”¹⁵¹. În cele trei imagini care însoțesc textul se regăsesc planul, desenul băii și al sticlei prin care trecea lumina. Această descriere amănunțită a băii din Isaccea este deosebit de valoroasă din punct de vedere cultural-artistic; să reținem că prin mărturia lui Gruneweg avem cea mai veche mențiune a jocului de șah pe teritoriul țării noastre (1586).

Despre Babadag autorul afirmă că „este un oraș destul de bun, are mai multe meceturi și alte clădiri de piatră, în jurul său sunt pretutindeni poduri de piatră. Orașul se află sub un deal mare care e plin de vii în tot locul, are pe deasupra în jurul său multe grădini pline cu tot felul de plante frumoase. Aici se obișnuiește ca, la înapoiere, să fie cumpărat săpun și orez, smochine, stafide, roșcove, tămâie, lână, praf de sulemenit etc. mai cu seamă lucruri grele căci aici se găsește totul din belșug și ieftin. N-am fost însă niciodată acolo căci nu mi se permitea să părăsesc caravana”¹⁵².

La Karasu autorul observă zidul dărâmat și șanțul care ar fi, potrivit lui, lung de 30 de mile. Gruneweg afirmă că se vedea cu ochiul liber că orașul era construit cu material luat din zidul amintit. Autorul continuă: „Este un oraș rău, are case de sat lungi, acoperite cu paie. Mecetul, construcția cea mai aleasă, în partea de jos este zidit și apoi acoperit cu scânduri din al cărui vârf, în loc de turn, popa ocărăște poporul, după cum poți înțelege din desenul alăturat. Vezi că pe această biserică a lor n-au pus semiluna, după cum e obiceiul și la sate. La sate obișnuiesc să construiască astfel de meceturi după figura alăturată. Caravana noastră a stat aici lângă două fântâni pătrate, zidite împrejur, late de aproximativ trei pași și adânci până la cingătoare care erau foarte harnic făcute din piatră pătrată cu trepte spre apă și în rest lesnicioase. Și acolo în interior apa țâșnește din pământ. Aici este locul de distracție al orașului, de aceea, de îndată ce s-a aflat de sosirea noastră a venit o ceată de turci cu cobzele lor și cu astfel de fluiere mici din trestie, desenate alături, și au cântat doar de plăcere, pentru a ne înveseli, arătându-ne că le

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 966-967.

¹⁵² *Ibidem*, p. 717.

suntem bineveniți, apoi cei mai de văză au fost invitați la masă, unde ei au stat foarte cuviincios și s-au purtat foarte cumpătat și așa ceva se găsește în toate orașele și satele”¹⁵³. În imaginile alăturate vedem mecetul din acest oraș, un alt mecet dintr-un sat și două naiuri.

Hârșova este „un oraș mic, după obiceiul valah sau moldav, și are în cea mai mare parte moldoveni. Se află chiar lângă Dunăre în jurul unui delușor pe care se găsește o mică cetate de piatră, care are doar un zid prost cu turnuri plate și nu se află nimic în interior, doar vârful mecetului”¹⁵⁴. Desenul alăturat textului redă silueta orașului și a cetății sale. Observăm că orașul era sub fortificația care se afla pe culmea unei stânci abrupte ce străjuia fluviul. Desenul lui Gruneweg aduce mult cu litografia Hârșovei din 1826¹⁵⁵.

Bazargicul e considerat un oraș frumos care „avea meceturi de piatră și pe deasupra case frumoase de piatră acoperite cu olane. Se află în câmp deschis, puțin proeminent. Este în rest deschis și are împrejur relativ suficiente grădini”¹⁵⁶.

Gruneweg îi descrie etnografic pe tătarii din Congaz și, la limita sudică a Dobrogei, pe bulgarii din Ușanlı.

Potrivit sursei, „tătarii locuiesc foarte mizerabil, totuși nu duc lipsă de hrană. Satele lor, atâtea câte am văzut, se află în câmp întins plat și au un turc ca stăpân. Casele se găsesc împrăștiate fără nici o ordine, una aici, cealaltă acolo și fiecare împreună cu curtea sa împrejmuită, după cum vezi în ochișorii alăturați. De aceea, când ajungi într-un sat mare necunoscut, nu ușor poți ieși din el. Casele lor sunt lungi și înguste precum cele valahe, însă foarte lungi. Deoarece aici nu prea se găsește lemn, în locul peretelui fac doar un schelet de lemn pe care îl leagă împrejur cu stuf mare, puternic (care se găsește aici); deoarece nu se găsește lut, iau pământul negru amestecat cu balebă de vită și cu acesta ung pereții pe ambele părți. Nu au nici var pentru albire de aceea ung pereții cu cenușă umezită ca să devină frumoși, cenușii. Tot cu stuf le acoperă și din desenul alăturat poți înțelege toate colțurile casei. Cercul din mijlocul odăii este o vatră înaltă de doar o palmă peste care e un horn rotund și care rămâne rotund, pe deasupra foarte lat, suspendat de grindă, fără nici o proptea. În această vatră tot focul lor îl fac mai mult cu stuf,

¹⁵³ *Ibidem*, p. 718.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 871.

¹⁵⁵ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, p. 384, fig. 119.

¹⁵⁶ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 719.

balegă și iarbă uscată. Într-o parte e așternută în permanență o pătură pentru șezut. Căci tătarii lucrează păturile colorate din care armenii fac saci, în care își țin mirodeniile pe care le vând. Cu acestea, care sunt destul de drăguțe, își împodobesc lavița. Ei fac și cuverturi, dar în rest se hrănesc cel mai mult de pe urma vitelor. Nu am văzut în satele lor grădini. Deși am auzit că nu există popor mai murdar între păgâni ca tătarii, între creștini ca moscoviții, totuși în jurul lor este destul de curat¹⁵⁷. Alăturate descrierii sunt trei desene lămuritoare. Cel dintâi arată gospodăriile tătărești risipite lângă drum; dincolo de drum puțin mai departe se zărește Dealul Porcului. Al doilea desen arată locuința tătărească iar al treilea schema ei cu denumirea încăperilor. Locuința avea trei încăperi: casa (Haus), odaia (Stube) și cămara (Kamer). Casa se afla între odaie și cămară și avea acces exterior prin două intrări aflate față în față în pereți diametral opuși. În ceilalți doi pereți erau două intrări dispuse față în față: una spre cămară iar cealaltă spre odaie. În centrul odăii se găsea vatra iar lângă aceasta era o pătură; lângă peretele opus celui prin care se intra în odaie se afla lavița.

Autorul continuă apoi prezentarea etnografică a tătarilor: „În nici o națiune nu este unul atât de asemănător cu celălalt ca la tătari. Ei au fața lată, ochii mari, rotunzi, care totuși ies înguști în afară ca la șopârle. Amestece-se tătarul în oricare popor ar vrea căci va fi recunoscut oricând după oasele proeminente din obraji. Portul și religia lor sunt la fel ca la turci. În ce privește religia sunt în mod sigur mai buni ca turcii. Ei iau doar o soție, se rușinează de poznele desfrânate, pe care turcii le prețuiesc ca un lucru frumos, de aceea băieții nu au a se teme de ei. Se hrănesc cu cai și cu alte lucruri de care turcii se feresc. În ce privește portul, bărbatul și femeia folosesc aceeași îmbrăcăminte, își împodobesc capul în chip obișnuit cu un ișlic moscovit de vulpe întors, vopsit. Sub această pălărie femeile își înfășoară capul cu năframe albe, care atârnă până pe umeri după cum dealtfel e obiceiul în unele locuri din Polonia [și] ele merg permanent cu ochii descoperiți¹⁵⁸.

Cel mai probabil tătarii creșteau vestiții cai dobrogeni care ajungeau în Polonia, amintiți de autor. Specifică Dobrogei era și prezența cămilelor¹⁵⁹. Gruneweg notează în 1582 că lângă satul tătăresc

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 715-716.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 716.

¹⁵⁹ Cămilele sunt menționate în secolele XVI și XVII, vezi Anca Popescu, *Schela Măcin în secolul al XVI-lea (după reglementări comerciale otomane)*, în vol.

Bazarlykoy (Târgușor) a văzut întâia oară că se ara cu o cămilă albă ca zăpada¹⁶⁰.

O informație interesantă, care nu se regăsește în nici o altă sursă, privește satul Musabei. Aici, potrivit autorului, erau crescuți câini de vânatoare și din aceia mari, care erau apoi duși în țări îndepărtate¹⁶¹.

Din specificul provinciei făceau parte și dervișii din Babadag. Gruneweg a notat că în câmpia dobrogeană a întâlnit la 6 mai 1584 „călugări turci, îmbrăcați în alb ca zăpada cu pălării cu opt colțuri și pe creștet cu o cârpă. Unul dintre ei purta o lampă din mețet și câteva năframe. Mi-au relatat ai noștri că la ei a fost sărbătoarea Sf. Gheorghe la care ei adună din sate bani de sacrificiu, ca de altfel la noi de Crăciun”¹⁶².

Fântânile ocupă un loc important în relatările autorului despre Dobrogea; el desenează și descrie câteva tipuri diferite. Între acestea un loc aparte îl ocupă fântâna veche aflată în codrii dintre Isaccea și Cataloi, din a cărei descriere amănunțită rezultă că era un monument deosebit, înălțat de un ctitor bogat¹⁶³.

Ordinul dominican și Moldova

Încă în 1582 autorul semnalează că dominicanii obișnuiau să vină în zona Hotinului pentru milostenie¹⁶⁴. Sursa înregistrează la 2 octombrie 1599: „În această zi s-a întors acasă părintele Petru Czocher de la principele din Valahia, trimis acolo de provincial împreună cu alți frați. Aceștia s-au înapoiat la noi cu o milostenie bună în folosul construcției. Ne-au împărtășit știrea îmbucurătoare că amintitul domn, pentru a-și arăta dragostea față de ordinul nostru, ori de câte ori frații noștri îl invitau la predică de marile sărbători, venea împreună cu întreaga sa curte, în care se aflau mulți domni poloni catolici chiar dacă el însuși ținea de secta grecească. Și la sărbătoarea din joia verde a mers în procesiunea Sfintei cuminecături cu lumânarea arzând în mână. Căci grecii, deși nu au această procesiune, totuși ei nu o disprețuiesc, pentru că poartă cuminecătura și ei,

---

Miscellanea historica et archaeologica in honorem professoris Ionel Căndea, ed. Valeriu Sîrbu, Cristian Luca, Brăila, 2009, p. 297, 304-305; *Călători străini*, vol. VI, p. 23.

¹⁶⁰ A. Bues (ed.), *Die Aufzeichnungen*, vol. 2, p. 717.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 719.

¹⁶² *Ibidem*, p. 851.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 714-715.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 707-708.

nu fără deosebită reverență și ceremonii”¹⁶⁵. Informația dovedește prezența activă a dominicanilor la Iași în vremea lui Ieremia Movilă (1595-1606), care i-a sprijinit, arătând un respect deosebit față de confesiunea catolică. Informația despre milostenia generoasă oferită călugărilor pentru refacerea conventului dominican din Liov, necunoscută din alte surse, ni-l prezintă pe voievodul moldav drept ctitor sau binefăcător al așezământului mendicant.

O altă știre despre această legătură e din 1601: „La 12 aprilie s-a vrut ca eu să merg în Valahia, împreună cu părintele Andrea, un bătrân preot italian, trimis acolo de ordin pentru a primi mănăstirile noastre pe care principele și episcopul țării înșiși le-au oferit Ordinului. Episcopul era un italian din Ordinul franciscan. M-am bucurat pentru aceasta, dorind ca de acolo să merg apoi cu bătrânul în Italia, dar am fost prevenit prin vis în legătură cu o astfel de călătorie. De aceea a mers cu el părintele Matheus din Naumburg, și aceasta pentru limba germană căci catolicii acelei țări sunt germani sau poloni. Dar nu mult după aceasta, bătrânul și-a pierdut viața într-o încăierare și părintele Matheus s-a înapoiat cu puțin rezultat”¹⁶⁶.

Episcopul catolic al Moldovei este cunoscutul Bernardino Quirini, franciscan conventual, iar părintele Andrea este dominicanul Andrea Bobbi din Faenza (mort în 1604), de la care s-a păstrat un raport despre situația bisericii catolice din Moldova, scris la Liov aceeași zi de 12 aprilie 1601¹⁶⁷. Deci raportul a fost trimis superiorilor înainte de această nouă călătorie a sa în Moldova. Din datele cuprinse în relatarea lui Gruneweg, coroborate cu cele din scrisoarea lui Bobbi, rezultă o imagine mai clară a situației. Andrea Bobbi avea misiunea de a redobândi pentru Ordinul dominican conventurile avute de acesta în Moldova, care îi fuseseră luate ca urmare a prigoanei dezlănțuite cu jumătate de secol în urmă de Ștefăniță Rareș. E vorba de vechile conventuri dominicane din Siret și Suceava, care formau contrata Valahiei Mici. Scopul călătoriei celor doi dominicani în Moldova era de a prelua aceste edificii de cult oferite Ordinului de principele Ieremia Movilă și de episcopul Quirini. Din scrisoarea lui Bobbi reiese că acesta aducea cu același prilej scrisori de recomandare de la arhiepiscopul din Liov pentru domnul țării, scrisori

¹⁶⁵ *Ibidem*, vol. 3, p. 1256.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 1269-1270.

¹⁶⁷ *Călători străini*, vol. IV, ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1972, p. 188-195.

în care înaltul prelat polon îl ruga să îi ofere episcopului Quirini venituri sigure și permanente pentru întreținere. Părintele adus cu el în Moldova, cunoscător al limbilor germană și polonă, urma să rămână pentru a predica locuitorilor catolici din țară. Bobbi preconiza în scrisoarea sa înlocuirea preoților catolici de mir, care erau însurați, cu călugării dominicani din Provincia Sf. Iachint, înființată în 1595-1596 prin desprinderea conventurilor rutene de Provincia dominicană polonă. Recuperarea conventurilor din Moldova ar fi întărit desigur noua provincie a Ordinului. Proiectul Ordinului privitor la Moldova a eșuat și așezămintele n-au mai fost recuperate. Motivele acestui eșec rămân a fi încă elucidate.

Aceste surse aruncă o lumină nouă asupra raporturilor dominicanilor cu Moldova în epoca Contrareforme.

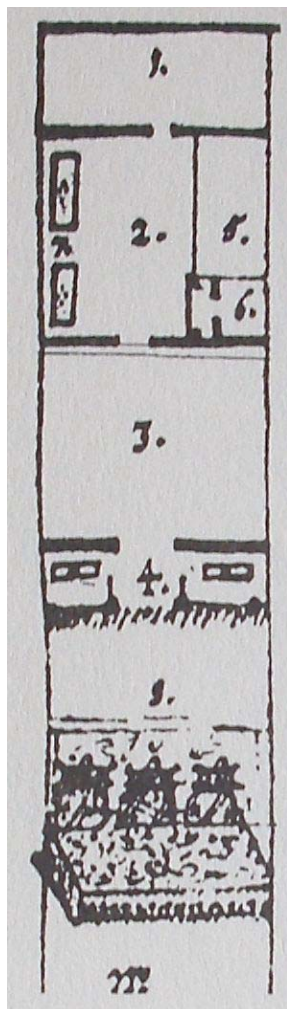

Fig. 1

Fig. 3

Fig. 4

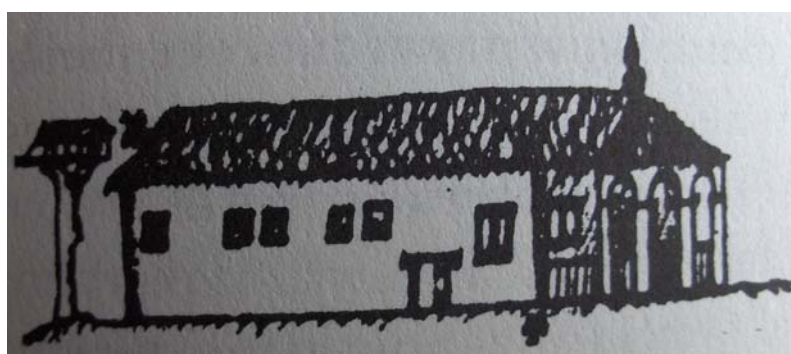

Fig. 2

**MARTIN GRUNEWEG'S TRAVELS TO MOLDAVIA,
WALLACHIA, AND DOBROUDJA**

Abstract

The paper presents Martin Gruneweg's travels to the Romanian Principalities of Moldavia and Wallachia, and to the Ottoman province of Dobroudja, in 1582-1586. Gruneweg, a German born in Danzig, came into the service of some Armenian tradesmen from Lwów in 1582, and accompanied them on six voyages to the Ottoman Empire. In 1588 he renounced Lutheranism to convert to Catholicism, and joined the Dominican Order at Lwów. He lived as a monk in several Dominican convents in Poland, and died around 1618. His notes, based on his travel journal, were written in German in 1601-1606.

After a short biography of Gruneweg, the paper presents the itinerary and commerce in Moldavia, Wallachia, and Dobroudja, based on the author's travel notes. Focus is laid on historical geography issues, with an attempt to identify and locate various toponyms mentioned by the German author. Gruneweg also provides information on natural calamities affecting these territories, on commodities exported to the Ottoman Empire and from the Ottoman Empire to Poland, on the customs system, and on monetary circulation.

A distinct section in the present paper is devoted to Gruneweg's description of Moldavia, Wallachia, and Dobroudja, including the towns, villages and monuments visited by the author. Quite valuable are the ethnographical descriptions of the Romanians and the Tatars.

The final section presents the relations between Moldavia and the Dominican Order.

ACTUL DE ÎNTEMEIERE AL COLEGIULUI LUI VASILE LUPU DE LA MĂNĂSTIREA TREI IERARHI DIN IAȘI

PETRONEL ZAHARIUC

Una dintre cele mai importante și discutate fapte din istoria Moldovei a fost întemeierea instituției de învățământ public, cunoscută sub numele de Colegiul lui Vasile Lupu. Discuții intense și chiar procese juridice au început în 1827¹, când, dorindu-se reînființarea școlii publice superioare în Moldova, ctitoria lui Vasile Lupu a constituit temeiul, atât din punct de vedere istoric, dar mai ales patrimonial al noului așezământ școlar, deoarece ctitorul cel dintâi își înzestrase ctitoria cu importante averi imobiliare. Temeiul întregului proces de reînființare a școlii și de înzestrare a ei cu cele necesare pentru întreținerea elevilor și a profesorilor a fost descoperit de Gheorghe Asachi – un document din 2 aprilie 1656, dat de Gheorghe vodă Ștefan, prin care reînnoia privilegiul acordat de Vasile Lupu școlii din incinta mănăstirii Trei Ierarhi, ctitoria lui Vasile Lupu. Actul a fost descoperit într-o condică a Mitropoliei de Gheorghe Asachi, care l-a pus la temelia luptei sale pentru reînființarea școlilor naționale din Moldova. Fiind păstrat într-o traducere târzie, după un original slavon, actul cuprindea multe greșeli de limbă, de formular și chiar contradicții din punct de vedere logic și istoric, de aceea, chiar dacă în epocă a fost găsit adevărat, mai aproape de noi unii istorici l-au considerat fals.

În rezumat în acest document se spune că Vasile Lupu: “văzând lipsa mare de dascăli bine învățați în țara noastră, fără de care ar fi țara foarte neajutorată și întunecată fără învățătura cărții [...], a așezat prin a

---

* Acest studiu face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare CNCSIS, IDEI-PCE, nr. 75.

¹ A. D. Xenopol, C. Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente*, Iași, 1885, p. 120-122; N. C. Enescu, *Un proces între Epitropia Mănăstirii Trei Ierarhi și Epitropia Învățăturilor Publice din Moldova în perioada Regulamentului*, în *MMS*, nr. 9-12, 1961, p. 634-665.

sa chemare dascăli buni și foarte învățați de la Sfânta Lavră Pecerska din Kiev, de la Preasfântul și de Dumnezeu alesul părintele Pătrașcu Moghila, arhiepiscopul Kievului, ca să fie spre învățătura și luminarea minții copiilor țării noastre”; în vreme ce dascălii au primit, “pentru îndestularea și hrana lor”, venitul anual rezultat din munca oamenilor din trei sate: Răchiteni, Tămășeni și Iugani, din ținutul Suceava. În urma cercetării, domnul și marii boieri au aflat că, “după puțin timp, nici un folos bun nu s-a ales din acel așezământ, căci, după aceea, dascălii aceia au fost izgoniți din mănăstire și în locul lor s-au adus din Țara Grecească”, dar “cât au fost acei dascăli din Kiev bine învățați, locuind la sfânta mănăstire, bun lucru și mult folos au rămas de la ei în țara noastră din învățătura lor”. Deși a stabilit că, “acum, de la călugării greci nici o învățătură în țara noastră nu a rămas”, Gheorghe Ștefan, “văzând netocmeala și lipsa lor”, le reîntărește, totuși, mila predecesorului său în scaun: venitul celor trei sate mai sus pomenite². Contrazicerea dintre *naratio* și *dispozitio*, adică contrazicerea de logică internă a actului, nu a scăpat aceluia care s-au ocupat de istoricul școlii întemeiate de Vasile Lupu, drept pentru care s-au încercat diferite explicații pentru a i se putea demonstra autenticitatea. Ilie Minea și Leon T. Boga au exprimat îndoieli asupra “traducerii din cuvânt în cuvânt” a actului slavon ieșit din cancelaria lui Gheorghe Ștefan, afirmând că “e scris cu sărituri, cu greșeli de limbă care aparțin aceluia care a transcris, la vremea lui, hrisovul în condica respectivă a Mitropoliei”³. Acum câțiva ani⁴ am încercat să arăt

---

² Ultima ediție a actului în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, *Acte interne (1408-1660)*, editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, p. 475-477, nr. 415 (cu alt prilej, voi publica o nouă tălmăcire a acestui act); la rubrica *ediții*, trebuie adăugate o copie slavonă și o traducere în limba română, datorate paharnicului Ioan Vladovici paharnic (Biblioteca Națională București, Documente istorice, XL/22).

³ I. Minea, L.T. Boga, *Despre cel mai vechi document în legătură cu Școala de la Trei Ierarhi*, în **CI**, X-XII, 1934-1936, p. 209-212. Nu voi relua aici argumentele aduse de N.C. Enescu (*Autenticitatea documentului dat de Gheorghe Ștefan Vodă la 2 aprilie 1656, privind dania domnitorului Vasile Lupu pentru Școala de la mănăstirea Trei Ierarhi*, în **MMS**, an XL, nr. 5-6, 1964, p. 228-245), pentru a demonstra că obiecțiile exprimate mai ales de N. Iorga (*Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, București, 1928, p. 308, nota 4), nu sunt foarte solide; actul i s-a părut “îndoielnic” (fără a explica și de ce) și lui C. Cihodaru (*Învățământul în Moldova în sec. XV-XVIII. Școala domnească din Iași*. Extras din *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași 1860-1960*, vol. I, București, 1960, p. 16). Vezi, de asemenea, P.P. Panaitescu, *Influența operei lui Petru Movilă, arhiepiscop al Kievului, în*

că greșelile și marile omisiuni din textul tradus s-au datorat “hainei de podoabă a limbii slavone”⁵, după expresia lui Udriște Năsturel, podoabe care, pentru un traducător obișnuit, s-au dovedit un obstacol de nedepășit.

Am presupus, atunci, că la redactarea actului a participat și învățatul boier muntean, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, aflat în primăvara anului 1656 la Iași, în drum spre cazacii lui Bogdan Hmelnițki. Presupunerea rămâne valabilă, întrucât acest act nu a fost găsit sau, cine știe, a fost așezat printre cele frumoase și neînțelese într-o tainiță de mănăstire sau printre cele importante și clasificate ca secrete, aflate în lada cu sigiliul egumenului. Contrazicerea din punct de vedere istoric, amintită mai ales de N. Iorga, consta în faptul că Gheorghe Ștefan, cunoscut pentru ostilitatea sa față de grecii care acaparaseră funcțiile importante ale statului, se arăta prin acest hrisov favorabil acestora. Am arătat că atitudinile domnului s-au schimbat mult pe parcursul domniei, ajungând să colaboreze cu mulți dintre aceia pe care îi pedepsise la început. Dar, din câte vom vedea mai departe, nu această diminuare a adversității politice față de boierimea greco-levantină a constituit cauza principală a emiterii acestui act, din 2 aprilie 1656.

Motivația principală a acestui act, pe care abia acum o pot spune clar și răspicat, a fost dorința lui Gheorghe Ștefan de a reînființa la Trei Ierarhi școala întemeiată de predecesorul său în scaunul domnesc, Vasile Lupu. Data actului, 2 aprilie 1656, stă în directă legătură cu solia trimisă la Moscova, condusă de mitropolitul Ghedeon și de logofătul Grigore Neaniul; aceștia urmau să propună unor profesori de la Kiev să revină în Moldova. Planurile domnului au fost mult mai largi și foarte asemănătoare cu acelea ale lui Vasile Lupu: a dorit ca și în ctitoria sa de la Cașin să aducă “oameni învățați”, așa cum îi mărturisește, la 16 august 1657, pisarului Oștii Zaporojene, Ivan Vîhovski⁶. Pentru reușita acestei din

---

Principatele Române, în Idem, *Petru Movilă. Studii*. Ediție îngrijită, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1996, p. 60 (“documentul nu pare a fi fals: lista sfetnicilor în funcțiune este exactă”).

⁴ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, 2003, p. 306-308.

⁵ Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, *passim*. D. Simonescu, D. P. Bogdan, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, în *Închinare Î.P.S. Patriarh Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, București, 1938, p. 865-880.

⁶ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV-începutul celui de-al XVIII-lea. Documente și materiale în trei volume*, tom II (1633-1673), Moscova, 1968, p. 301-302, nr. 99.

urmă dorințe, Gheorghe Ștefan se asigurase de sprijinul episcopului de Cernigov, Lazăr Baranovici, hirotonit întru episcop la Iași, la 8 martie 1657⁷. Și de aici se vede că mijlocirea unei fețe bisericești din Ucraina, Petru Movilă, la înființarea colegiului de la Trei Ierarhi nu a fost uitată, de vreme ce tot la un episcop din acest spațiu a apelat și Gheorghe vodă Ștefan. Tot pe urmele predecesorului său în scaun, Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, chiar după ce a pierdut scaunul și se afla în exil la Viena (1660), a promis autorităților Bisericii catolice că, în cazul în care va redobândi domnia, va aduce în Moldova pe iezuiți “ca să instruiască tineretul în școli publice”⁸.

Actul, care constituie temelia acestui studiu, poartă data de 9 mai 1640 și se păstrează în arhiva mănăstirii Ivir de la Muntele Athos. Acest document se păstrează la mănăstirea georgiană de la Muntele Athos nu din întâmplare sau din cine știe ce cauze obscure, ci din pricina faptului că egumenia Trei Ierarhilor era acordată prin rotație și prin contract, la interval de patru-cinci ani, câte unui reprezentant al uneia dintre marile mănăstiri athonite; documentul a luat calea Sfântului Munte în desaga unui egumen ivirit – poate chiar a arhimandritului Meletie, cel care a refăcut, la începutul secolului al XIX-lea, turnul-clopotiniță de la intrarea în mănăstire⁹. Atunci când am colaborat la prelucrarea unei părți a documentelor slavone din arhiva românească a mănăstirii Ivir (publicată în două masive volume de Florin Marinescu, harnicul și norocosul cercetător al arhivelor românești de la Sfântul Munte)¹⁰ am avut surpriza și bucuria de a-l descoperi într-un grup compact de hrisoave muntenești, dintre acelea sau asemănătoare cu acelea publicate de Grigore Nandriș în volumul său de acte românești din arhivele athonite¹¹.

---

⁷ „Archiva Istorică a României”, I, nr. 9, 1964, p. 65-66; Petronel Zahariuc, *op. cit.*, p. 340.

⁸ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, p. 207; Andrei Pippidi, *Putere și cultură în epoca lui Brâncoveanu*, în **AIIAI**, XXV, 1988, II, p. 365.

⁹ N. Grigoraș, *Biserica Trei Ierarhi din Iași*, în **MMS**, XXXVII, nr. 5-6, 1961, p. 356.

¹⁰ Florin Marinescu, *Ρομανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων (Documente românești de la Sfântul Munte. Arhiva Sfintei Mănăstiri Iviron)*, vol. I, 563 p., vol. II, 672 p., Atena, 2007.

¹¹ Grigore Nandriș, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, *passim*.

Acest act nu este în întregime inedit, partea finală, care cuprinde numele satelor, scutițiile de dări și de gloabe și Sfatul domnesc, dar fără dată, a fost copiată și tradusă în manuscrisul 628 de la Arhivele Naționale București, cunoscut și sub numele de *Condica Asachi I*, de unde a fost scoasă și publicată mai întâi de Theodor Codrescu în *Uricar*¹², apoi în *Catalogul documentelor moldovenești*¹³. În acest din urmă loc, editorii au propus o dată de an foarte apropiată de adevăr: <1639-1640>, întemeindu-se pe data “zidirii mănăstirii” și pe data morții fiului domnului, Ioan voievod. Ultima ediție a actului, în volumul XXV din *Documenta Romaniae Historica, A, Moldova*, încearcă și datarea de lună și zi <înainte de 31 martie 1640>, prin preluarea mecanică și întâmplătoare a argumentelor invocate de editorii *Catalogului documentelor moldovenești*¹⁴. În ciuda faptului că acest fragment a fost făcut cunoscut de mai multe ori, la distanță de un secol, el nu a fost și recunoscut ca purtător al vreunui adevăr istoric, astfel că a fost ignorat de cercetătorii care s-au ocupat atât de mănăstirea Trei Ierarhi, cât și de colegiul înființat aici de Vasile Lupu. Mai mult, chiar cercetători care au admis autenticitatea actului din 2 aprilie 1656, cum ar fi Constantin Andreescu, s-au îndoit de autenticitatea fragmentului din actul lui Vasile Lupu¹⁵.

Actul întreg, scris pe pergament cu multe rânduri și cuvinte aurite, a fost dat de Vasile Lupu la 9 mai 1640, după un an și trei zile de la

---

¹² *Uricarul*, de Th. Codrescu, VII, Iași, 1886, p. 9 (text în limba română, după o copie aflată în proprietatea editorului).

¹³ **CDM**, II, p. 290, nr. 1403; după manuscrisul nr. 628, f. 673, copie slavo-română, „datat după zidirea mănăstirii și după moartea fiului domnului, Ioan voievod”). Am cercetat cu atenție aceste manuscrise (628 și 629) și pot spune, având în vedere felul în care au fost copiate alte documente (spre exemplu, un document de întărire pentru mănăstirea Dealul Mare, dat de Antonie Ruset, a fost copiat în trei părți și în trei locuri diferite, de aceea a fost publicat de trei ori sub trei date diferite: **CDM**, III, p. 513, nr. 2480; *ibidem*, p. 513-514, nr. 2481; *ibidem*, IV, p. 29, nr. 27436), că prima parte a actului a fost copiată pe o altă filă, care s-a pierdut, în oricare dintre cele două manuscrise.

¹⁴ **DRH**, A, vol. XXV, întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Chelcu, București, 2003, p. 331-332, nr. 326. Încercarea de datare aparține celui de-al doilea „editor”, care, total incapabil să găsească o soluție mai bună, a preluat, fără să citeze, datarea din **CDM**, considerând astfel că poate propune și o dată de lună și de zi.

¹⁵ Constantin I. Andreescu, *Învățământul în Moldova până la începutul sec. XIX*, în *Istoricul Liceului Național din Iași (1835-1935)*, în vol. *De la Academia Mihaileană la Liceul Național, 100 de ani (1835-1935)*, Iași, 1943, p. 220, nota 55.

sfințirea bisericii mănăstirii Trei Ierarhi (6 mai 1639) cu hramul celor „Trei Învățători ai Lumii”: Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur. Descoperirea acestui act are darul de a curma o dată pentru totdeauna discuțiile privitoare la existența sau nu a unui act de întemeiere a colegiului de la mănăstirea Trei Ierarhi, dat de Vasile Lupu, și, în continuare, să întărească deplin autenticitatea actului din 2 aprilie 1656.

Înainte de a comenta, fie și succint, multitudinea de aspecte ce se desprind direct sau indirect din acest act, voi relua câteva date despre istoria începuturilor mănăstirii Trei Ierarhi. În primul rând, din documentele ieșite la iveală până acum, nu se știe exact când a fost cumpărat locul pentru mănăstire (sau dacă nu cumva a fost moștenit de domn de la socrul său, Costea Bucioc)¹⁶, când s-a sfințit și când s-a pus piatra de temelie a așezământului monahal din fața Curții domnești, de pe Ulița Mare a Iașilor. Pe temeiul relatării călătorului rus Vasile Gagara s-a presupus că mănăstirea „a fost începută la 1637 sau în ultimele luni ale anului precedent”¹⁷ (subl. autorilor). Călătorul rus a scris: „după sfatul dat de patriarh cneazului [domnului] și după binecuvântarea mitropolitului, au început să clădească o mănăstire cât cetatea Kremlin, cu un gard de piatră, ca să aibă unde să se apere, când vor veni împotriva lor cu război țarul turc și țarul Crimeei”¹⁸. Motivația ridicării în centrul Iașilor a unei

¹⁶ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *Contribuții la istoria Trei-Ierarhilor*, în *AII*, XXX, 1993, p. 48. Prin acest studiu (singurul din ultimele decenii), autorii descâlcesc și luminează multe aspecte neclare din istoria mănăstirii Trei Ierarhi în primele ei decenii de existență.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, (retipărire), București, 2003, 37 (textul nu are dată, fiind datat: „1637”, fără explicații). Ediția textului din *Călători străini despre țările române*, V (vol. îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 148), cuprinde câteva deosebiri însemnate, deoarece a fost aleasă o altă versiune rusească a relatării de călătorie (nu este pomenit sfatul patriarhului, iar în loc de cetatea Kremlin apare „cetatea Mojaisc”) și propune o explicație pentru datare „1637-1638” – pornind, tocmai, de la începerea zidirii mănăstirii Trei Ierarhi și de la posibila prezență lângă domn a fiului său, Ioan. Un alt indiciu pentru datare, asupra căruia ar merita insistat, este faptul că, în vremea în care călugărul rus se afla în ospetie la mitropolitul Varlaam, la Iași a sosit un ceauș otoman cu vestea că Poarta i-a acordat lui Vasile Lupu domnia viageră și ereditară. Pentru argumente care întăresc faptul că în 1637 Poarta ar fi putut să-i acorde domnului moldovean această imensă favoare, vezi Ștefan Andreescu, *Gândul și faptele lui Vasile Lupu*, în *Idem, Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, II, București, 1989, p. 145-146.

asemenea fastuoase ctitorii a fost cercetată sub multiple aspecte: s-a spus că a avut în gând să ridice o biserică cu rost de necropolă pentru sine și pentru urmașii săi și s-a descoperit că a avut în gând să ridice o nouă catedrală mitropolitană, unde urma să fie mutată Mitropolia de la Suceava¹⁹, imaginându-se și alte motive, mai mult sau mai puțin corecte.

Acum, pe temeiul celor scrise în actul pe care îl comentăm aici, apare încă o cauză, poate chiar determinantă, pentru care a fost zidită mănăstirea: Vasile Lupu a dorit să întemeieze o școală în mănăstirea sa din centrul Iașilor, aflată atât de aproape de curtea domnească, cum au procedat și alți monarhi și principii europeni dinainte sau din vremea sa; dar să citim cuvintele cuprinse în actul de întemeiere: „pentru o asemenea îngrijire și învățatură a oamenilor ortodocși am început și am zidit sfânta rugă și mănăstire din târgul Iașilor, în numele Sfinților Trei Ierahi și Lumii Învățători: Vasilie cel Mare, Grigorie Teologul, Ioan Gură de Aur”. Înțelesul acestor cuvinte este întărit și de mărturia aceluiași călugăr rus, Vasile Gagara, care, prin 1637, a spus că: „Mitropolitul dorește să înființeze o școală, unde să învețe 300-400 de copii și acolo vor învăța carte rusească”²⁰. Cifra elevilor este probabil exagerată, datorată faptului că Vasile Lupu și mitropolitul Varlaam, cu sfatul și ajutorul mitropolitului Kievului Petru Movilă, voiau să schimbe față culturală și duhovnicească a Moldovei.

O dovadă în plus, care arată că mănăstirea ridicată de Vasile Lupu trebuia să adăpostească, în primul rând, o școală, este însăși hramul ales pentru aceasta: Sfinții Trei Ierarhi (Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur). Și în acest caz, s-a spus, cu dreptate, că atunci când a ales hramul ctitoriei sale, Vasile Lupu s-a gândit să-și înveșnicească și în acest fel numele. După ce și-a ales pentru a domni numele împărătesc Vasile²¹, vornicul Lupu Coci a așezat în inima orașului Iași o mănăstire cu hramul marelui ierarh, astfel ca urmașii să poată spune: „uite mănăstirea închinată Sfântului Vasile cel Mare, unde se găsesc osemintele marelui nostru domn, Vasile Lupu”. În lumina actului din 9 mai 1640, se poate

---

¹⁹ Maria Magdalena Székely, *Un proiect nerealizat: mitropolia de la Trei Ierarhi*, în **AII**, XXXI, 1994, p. 73-76.

²⁰ *Călători străini despre țările române*, V, p. 148; Gheorghe G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 37-38.

²¹ N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole și a Bisericii Ortodoxe*. Extras din **AARMSI**, s. II, t. XXXVI, București, 1913, 5-6.

spune că semnificația alegerii hramului, poate determinantă, gândită chiar de la început de ctitor, este următoarea: unei mănăstiri-școală nu i se putea găsi un hram mai potrivit decât „Învățătorii Lumii”, Sfinții Trei Ierarhi, arhiepiscopi cărturari și principalii protectori ai învățământului ortodox. În acest context, poate nu e de prisos de amintit că hramul Colegiului lui Petru Movilă din mănăstirea Brațka din Kiev era tot Sfinții Trei Ierarhi²²; este și acesta un indiciu prețios al locului de unde a venit impulsul pentru înființarea colegiului de la Iași. Din pricina faptului că a fost închinată celor Trei Sfinți cărturari, mănăstirea lui Vasile Lupu va mai fi cunoscută și sub numele de „mănăstirea dascălilor”²³ sau a Sfinților Învățători ai Lumii și ai Bisericii; după consemnarea lui Miron Costin: „Și într-acești ani au zidit Vasilie vodă și laudate mănăstiri și aice în orașul Ieșilor întâi sub numele a Trei Sfinți învățători a Bisericii, ce să dzice Trieh Svetitelei”²⁴.

Construcția complexului mănăstiresc, ce urma să cuprindă și clădirile destinate școlii, a mers destul de încet: în primul rând din pricina mărimii și grandorii zidirii, apoi din pricina evenimentelor politice din anii 1637-1639, care au avut în centru „hrea împărătească” a lui Vasile Lupu, ce-l făcea să-și dorească a-și întinde stăpânirea și asupra Țării Românești. În primăvara anului 1638 s-au încheiat zidurile împrejmuitoare²⁵ și turnul-clopotniță de la intrare, iar crucile de pe cele două turle ale bisericii și pisania au fost puse la 6 mai 1639, când „sfânta rugă” zidită

²² Nestor Vornicescu, *Sfântul Ierarh Petru Movilă mitropolitul Kievului, al Galiției și a toată Ucraina. Monografie hagiografică*, Craiova, 1999, p. 175.

²³ Așa este numită într-o însemnare cuprinsă pe prima foaie a tomului al III-lea din opera în opt volume a Sf. Ioan Gură de Aur dăruită de Vasile Lupu bibliotecii din mănăstirea sa: „această carte a Sfântului Hrisostomos se dăruiește mănăstirii dascălilor din orașul Iași al Moldovei de către ctitorul ei Vasilie voievod” (Nikos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești de la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu” din Iași*, vol. I (sec. XVI-XVII), 1974, p. 96). C. Cihodaru a înțeles greșit că dascălii menționați în însemnare ar fi profesorii aduși de Vasile Lupu în mănăstire (C. Cihodaru, *Învățământul. Înființarea școlii domnești din Iași*, în *Istoria orașului Iași*, vol. I, redactori responsabili Constantin Cihodaru, Gheorghe Platon, Iași, 1980, p. 265).

²⁴ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 119.

²⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 150; Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 40.

„întru numele celor Trei Sfinți: Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur” a fost sfințită de mitropolitul Varlaam²⁶.

În acești ani, pe măsură ce zidurile se ridicau, Vasile Lupu a adresat repetate rugăminți mitropolitului Petru Movilă, cerându-i profesori pentru școala din mănăstirea sa. Rugămintea i-a fost ascultată de acela care a și fost, de altminteri „inspiratorul” acestei fapte ctitoricești, iar în iarna dintre anii 1639-1640, profesorii au fost trimiși la Iași. Acest fapt se desprinde din singurul document, cunoscut până acum, pe baza căruia s-a putut încerca stabilirea începuturilor școlii de la Trei Ierarhi; este vorba despre o scrisoare din 7 aprilie 1640, trimisă țarului de Petru Movilă, în care mitropolitul a scris: „voievodul Vasile al Moldovei cunoaște sfânta răsplată pe care o aduce întemeierea școlilor de către profesori pioși și credincioși și folosul pe care-l obțin [din școli, n. lui P.P. Panaitescu] fiii boierilor în Polonia²⁷. El a rugat, deci, în repetate rânduri, în scrisorile sale, pe mitropolitul din Kiev să-i trimită călugări instruiți și profesori învățați, ceea ce i-a fost acordat”²⁸.

În primăvara anului 1640, profesorii-călugări kieveeni au ajuns în Moldova, la mănăstirea Trei Ierarhi, iar domnul a trebuit să se îngrijească de întreținerea lor și a școlii. Acest lucru s-a întâmplat prin actul solemn din 9 mai 1640, care reprezintă *actul de întemeiere al Colegiului din mănăstirea Trei Ierarhi*. În fruntea micului grup de profesori s-a aflat Sofronie Poceațki, unul dintre profesorii vechi ai instituțiilor școlare din Kiev, fost rector al Colegiului întemeiat de Petru Movilă. Chiar acest

---

²⁶ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, p. 149-150; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 176-177.

²⁷ Aici P.P. Panaitescu a inserat următoarea observație: „înțelesul acestei fraze este obscur; trebuie oare înțeles: fiii boierilor moldoveni care studiau în Polonia?”. Credem că așa trebuie înțeles, dacă avem în vedere observația lui Petru Bogdan Bakšić episcop catolic de Sofia din vara anului 1641: „Moldovenii sunt în legătură cu polonii, ba chiar boierii își trimit copiii la studii în Polonia, și sunt boieri care vorbesc foarte bine limba latină (*Călători străini despre țările române*, V, p. 225), sau observația iezuitului ungar Paul Beke, privitoare chiar la cauza pentru care Vasile Lupu a înființat școli la Iași: “Domnul este îndemnat la aceasta de pilda unora care îi sunt pe plac la curtea sa unde îi prestează omagiul credinței; dintre aceștia deși unii au străbătut doar ca auditori <la școli din Polonia, n.ns.> *gramatica*, alții <doar> *sintaxa* sau *poetica*, totuși excelează în conducerea treburilor prin sfat și chibzuință, și de aceea ei tratează treburile de mare însemnătate” (*ibidem*, p. 282).

²⁸ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 51; Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, în *Estracte din Jurnalul „Biserica Ortodoxă Română” pre anul al VII-lea, 1883*, București, 1882, p. 276 (cu data de an: aproximativ 1641).

lucru dovedește atenția cu care Petru Movilă urmărea înfirișarea școlii de la Iași și dorința lui ca aceasta să se întemeieze și să se dezvolte. Arhimandritul Sofronie a fost numit de Vasile Lupu și de mitropolitul Varlaam egumen al mănăstirii, primind în grijă, împreună cu ceilalți frați-profesori, întreaga mănăstire Trei Ierarhi. Astfel, și actul de întemeiere dă o frumoasă confirmare observației făcute mai demult: „până cel puțin în 1641 școala a funcționat chiar în incinta mănăstirii”²⁹ (subl. autorilor).

Rangul școlii înființate de Vasile Lupu a fost acela de colegiu. Chiar dacă nu s-a păstrat nici o știre directă despre programa școlară, câteva mărturii de epocă, înzestrarea școlii cu bibliotecă și tiparniță, limba de predare principală – latina, calitatea profesională înaltă a profesorilor și faptul că instituția școlară „mamă” avea rangul de colegiu teologic³⁰ (funcționa în mănăstirea Frăției ortodoxe-Brațka din Kiev) arată că școala întemeiată de Vasile Lupu trebuie așezată în rândul colegiilor³¹.

La scrierea actului de fondare al Colegiului a participat direct și Sofronie Poceațki, care a avut asupra lui o copie a actului de întemeiere a celei dintâi școli din Kiev (sau ținea minte formule din acesta) dat, la 15 iunie 1631, de Petru Movilă, la acea vreme egumen al Lavrei Pecerska. Folosind un titlu, care seamănă până la un punct cu intitularea domnilor Moldovei: „Eu, Petru Movilă, prin voia lui Dumnezeu, arhimandrit al mănăstirii Pecerska din Kiev”, fiul lui Simion Movilă, domn al Moldovei și al Țării Românești, a scris: „văzând marea pierdere în sufletele omenești care se petrece în Biserica Ortodoxă din pricina lipsei de învățătură a duhovnicilor și a tineretului, cu voia și cu ajutorul lui Dumnezeu și prin propria mea voință, dorind să înlătur această mare lipsă și voind să îndepărtez rătăcirile de Ortodoxie, am hotărât să fundez școli pentru a educa tineretul în spiritul credinței, al bunelor obiceiuri și al

²⁹ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 439.

³⁰ *La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila métropolitte de Kiev (1633-1646)*. Texte latin inédit publié avec introduction et notes critiques par Antoine Malvy et Marcel Viller, Paris, 1927, p. XIV; Ihor Ševčenko, *The Many Worlds of Peter Movila*, în *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton-Toronto, 1996, p. 164-186.

³¹ De-a lungul vremii s-au folosit diferite denumiri pentru a desemna nivelul școlii întemeiate de Vasile Lupu, dar cea mai folosită și cea mai potrivită, cred că este aceea de colegiu (cu trimitere și la nivelul școlii-„mamă” de la Kiev); pentru diferite încercări de încadrare terminologică, vezi Mihail Avădăni, *Așezământul școlar de la Iași – prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova* (I), în *MMS*, XLVII, nr. 5-6, 1971, p. 362-374; (II), în XLVIII, nr. 9-12, p. 775-789.

artelor liberale și toate acestea nu în folosul sau pentru gloria mea, ci doar pentru slava și cinstea Treimii de viață începătoare, pentru folosul și îndestularea neamului dreptcredincios. Pentru această dumnezeiască treabă am chemat la mine frați, călugări-profesori, dorind ca ei să aparțină, în anumite reguli, acestui lucru sfânt. Lor le voi da întreținerea corespunzătoare, atât ca hrană, cât și ca îmbrăcăminte, precum și pentru alte nevoi pe cheltuiala mea pentru totdeauna la un număr anumit de persoane, corespunzător actului, pentru ca ei să îndeplinească lucrul Domnului fără opreliște”³².

În actul lui Vasile Lupu, cauzele duhovnicești, care constituie temelia înființării școlii, sunt mai pe larg expuse, fie și numai pentru că școlile de la Kiev numărau aproape zece ani de când fuseseră deschise. Vasile Lupu, „dăruit cu domnia și voievozia țării”, care, în alte condiții, ar fi putut aparține „prietenului” său de la Kiev, Petru Movilă, a pus să se scrie în act: „pentru că am văzut și am cunoscut lipsa în țara noastră a înțelepciunii din cărțile sfinte și întunericul neștiinței sfinte învățături, pentru că au dispărut acei oameni învățați și dascăli care înainte de această vreme au vestit și au făcut cunoscută Sfânta Scriptură și alți învățatori au lipsit, pentru ca dreptslăvitoarea credință să se întărească, și să ajungă sfintele șapte soboare să se adeverească, și bunele obiceiuri în această țară a noastră să se sădească, și Creștinătatea să se apere și acea învățatură și înțelepciunea cărților sfinte să se coboare puțin de la unii la alții”.

Această expunere de motive, arată cu claritate că la Trei Ierarhi s-a înființat un colegiu teologic, al cărui scop era în principal întărirea credinței ortodoxe. Elevii urmau a fi recrutați atât dintre copiii „oamenilor de rând”, cât și dintre copiii oamenilor mai înstăriți, urmând ca această școală să remedieze întârzierea culturală a Moldovei față de alte țări și să scoată oameni instruiți (teologi, în primul rând), care să poată participa la discuțiile teologice ale vremii: „Din cauza leneviei și a nepăsării care a fost, toate au slăbit într-atât, astfel că oamenii de rând nu au avut la cine să-și încredințeze copiii la învățatură și nu au putut să cunoască carte, astfel că de nevoie toate bunătățile și folositoarele lui Dumnezeu obiceiuri s-au distrus și pierdut. Acestea noi, văzându-le nepotrivite, noi am gândit că țara noastră rămâne săracă și înapoiată față de alte țări în învățatură și

---

³² Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 27 (traducere după M. Hrușevski, *История України-Руси*, vol. VII, Kiev, 1908, p. 419-420). Vezi și Gheorghe Bobână, *Petru Movilă. Profilul unui destin*, Chișinău, 1996, p. 34-36.

înțelepciune, pentru că nu a avut nici un om învățat în stare să răspundă întrebărilor necredincioșilor”.

Pentru a ridica prestigiul Moldovei, Vasile Lupu a avut nevoie de sprijinul unui român, Petru Movilă, care ridicase incredibil de mult nivelul cultural al ortodocșilor ucraineni; de aceea, „a ales dintre străvechii ortodocși, oameni kieveni de la rugătorul nostru părintele Petru Moghilă arhiepiscop și mitropolit al Kievului și al întregii Rusii, care a trimis călugări temători de Dumnezeu și învățați de la însăși Marea Lavră Pecerska”. Petru Movilă, după cum se știe, a întemeiat la Kiev mai întâi un gimnaziu, pe care, atunci când a urcat în scaunul mitropolitan, l-a transformat în colegiu; la un moment dat, mitropolitul a avut dorința de a transforma colegiul în academie³³. De la Kiev, un adevărat centru de difuziune culturală³⁴, școlile (de nivel mai înalt sau mai mic) s-au răspândit în întreaga Ucraină³⁵, ajungând și în Moldova, la începutul anilor 40 din secolul al XVII-lea, precum și în Țara Românească la sfârșitul aceluiași ani³⁶.

Grupul de profesori, condus de Sofronie Poceațki, adus în Moldova “pentru învățătura celor mici și a celor mari”, a primit de la domn întreaga mănăstire: “a noastră mai sus-scrisă mănăstire le-am dat-o lor, cu tot venitul și cu toate ocinile, ca să le fie lor pentru hrană și pentru îmbrăcăminte”. Pe lângă asigurarea traiului profesorilor, Vasile Lupu a hotărât ca toți copiii care vor intra în colegiul din mănăstire să fie “bursieri” ai statului, să nu plătească “taxe” pentru învățatură: “iar cine va merge către învățatură, să învețe, dar să nu aibă a plăti cu bani”. O prevedere excepțională, care arată anvergura ctitoriei culturale a lui Vasile Lupu.

Profesorii și elevii urmau să-și procure cele necesare pentru procesul de învățământ și pentru traiul de zi cu zi („pentru ca să le fie lor pentru hrană și pentru îmbrăcăminte și aceluia care vor fi lipsiți de învățătura cărții”) din venitul anual a trei sate bogate: Răchiteni, Tămășeni și Iugani, pe Siret, din ținutul Suceava, la granița cu ținutul

³³ Gheorghe Bobână, *op. cit.*, p. 34-37.

³⁴ Alexandru Duțu, *Centre române de difuziune culturală în secolele XVII-XVIII*, în *RdI*, t. XXX, nr. 3, 1977, p. 413-426.

³⁵ Ambroise Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la crise de la Chrétienté (1517-1648)*, Paris, 1974, p. 369 (“toate aceste așezăminte rămăneau așezate sub controlul rectorului de la Kiev și în dependență de mitropolit, care le subvenționa”).

³⁶ Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în *RSL*, V, 1962, p. 183-195.

Roman (toate trei sate cu populație catolică)³⁷. Vasile Lupu a cumpărat satele de la Dumitrașco Șoldan mare vornic de Țara de Jos, al doilea mare boier din Sfatul său și ruda sa, iar acesta le strânsese de-a lungul vieții de la „toți nepoții și strănepoții și de la toți urmașii lui Toader Bucotco pârcaľab și ai lui HrincoVICI clucer”. Totodată, interesant este faptul că actul nu pomenește nici o sumă de bani sau măcar nu cuprinde un loc liber (cum se obișnuia la acea vreme în acte de vânzare-cumpărare), unde ar fi urmat ca suma să fie însemnată, ceea ce duce cu gândul la o înțelegere între Vasile Lupu și Dumitrașco Șoldan sau poate între Vasile Lupu și marii săi boieri, care a dus la găsirea unei surse bune și sigure de venit necesară școlii de la Trei Ierarhi. Aceste trei sate au fost dăruite de ctitor exclusiv pentru întreținerea școlii; mănăstirea primise, la 27 martie 1640, pentru propria ei chivernisire, satele: Fărcășeni, pe Siret, în ținutul Roman, Avrămeni și Coiceni, în ținutul Iași, și Căcăceni, în ținutul Soroca, vii la Cotnari, Iași și Huși și patru sălașe de țigani³⁸.

Așadar, începând cu 9 mai 1640, Colegiul din mănăstirea Trei Ierarhi, având profesori, elevi și un venit corespunzător, și-a început activitatea. Vasile Lupu s-a îngrijit îndeaproape de funcționarea colegiului, pentru că în lunile următoare a făcut importante eforturi pentru a achiziționa o tipografie. Din păcate, știrile privitoare la funcționarea Colegiului lipsesc; avem, în schimb, câteva informații prețioase datorate episcopilor și călugărilor catolici, care au vizitat în acei ani Moldova. Astfel, episcopul catolic al Sofiei, Petru Bogdan Bakšić, a scris în toamna anului 1641: „acest domn, <Vasile Lupu>, a făcut în Iași o mănăstire, în care a adus călugări din Rusia și țin școală latinească și aproape toți știu limba latină; mai mult chiar starețul e un bun teolog, dar se ține cu totul de legea grecească. Totuși bunul Dumnezeu poate face, când va voi el, ca aceștia să cunoască adevărul, având ei cunoștință de cultura latină; acel stareț are pe toți autorii catolici, ca de exemplu Sf. Toma, Sanchez și alții, dar pentru a fi pe placul domnului și al boierilor se ține cu totul de legea grecească”³⁹.

³⁷ Istoria acestor sate a fost schițată de Dănuț Doboș (*Răchiteni – file de monografie*, Iași, 1999) și Liviu Pilat (*Comunități tăcute. Satele din parohia Săbăoani <secolele XVII-XVIII>*, Bacău, 2002, p. 30-49), dar amândoi au considerat actul din 2 aprilie 1656, precum și „ciotul” publicat din actul pe care-l prezint acum, ca îndoielnice sau chiar falsuri.

³⁸ *Documente Iași*, I, p. 365-369, nr. 286.

³⁹ *Călători străini despre țările române*, V, p. 225. În alt loc din relatarea sa, episcopul catolic a scris: “Pentru această mănăstire a adus călugări din Rusia, care

Având în frunte un bun teolog și, probabil, un bun administrator⁴⁰, Colegiul a avut un mare succes, pentru că în Moldova se simțise puternic „lipsa dascălilor și a învățăturii”, după cuvintele mitropolitului Varlaam din predoslovia *Cărții românești de învățătură*⁴¹. De aceea, ctitorul a căutat o soluție pentru a rezolva pe de o parte deficitul de spațiu cu care se confrunta Colegiul și pe de alta de a asigura un spațiu mai mare în mănăstire pentru desfășurarea activităților duhovnicești propriu-zise. Pentru a rezolva prima problemă, Vasile Lupu a început demersurile pentru a găsi un spațiu potrivit, cât mai aproape de mănăstire, pentru a ridica o nouă clădire pentru colegiu. Astfel, la 15 aprilie 1641, domnul a cumpărat de la Mihail Fortuna fost mare comis casele acestuia de pe Ulița Ciubotărească, pentru 200 de taleri bătuți⁴².

În schimb, ce-a de-a doua „problemă” se va dovedi mai importantă și o va covârși pe cea dintâi. Această „problemă” duhovnicească a fost covârșitoare, pentru că, la un an după întemeierea Colegiului, în iunie 1641, în biserica Sfinților Trei Ierarhi au fost depuse moaștele Sfintei Paraschiva⁴³. O parte dintre negocierile purtate între

---

aproape toți știu latinește și țin școală de limbă latină, dar în biserică oficiază slavonește” (*ibidem*, p. 324-325).

⁴⁰ În documentele mănăstirii Trei Ierarhi din acești ani, egumenul Sofronie este pomenit, din câte se pare, doar în actul de danie, făcut de Ioan, fiul lui Condrea vameș. Acesta, pentru că „am văzut boala me și mi-am adus aminte de moarte și am adus duhovnic, părintele Sofronie, și egumenul de la mănăstirea Golii, părintele Roman” (alături de alți negustori greci), a dăruit mănăstirii „Trei Sfetitele” satul Piatra din ținutul Iași (**DRH**, A, XXVI, vol. întocmit de Ioan Caproșu, București, 2003, p. 15-16, nr. 18). Cred că părintele Sofronie este unul și același cu egumenul mănăstirii Trei Ierarhi, Sofronie Poceațki.

⁴¹ Varlaam, *Cazania. 1643*. Ediție îngrijită de J. Byck, București, 1943, p. 5.

⁴² Această cumpărătură a fost văzută drept început al ridicării „colegiului mare de piatră” din afara zidurilor mănăstirii și de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 440. Actul a fost publicat încă în secolul al XIX-lea de Th. Codrescu (*Uricar*, VII, p. 5), după o copie, iar după original în *Documente Iași*, I, p. 381-383, nr. 299.

⁴³ Asupra datei aducerii moaștelor Sfintei Paraschiva în Moldova s-ar cuveni o discuție specială; totuși, sunt câteva date care indică că „data trebuie să fie 1641” (N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit*, p. 12, nota 2). Pentru semnificația ideologică a cultului Sfintei Paraschiva printre români, care a culminat cu aducerea moaștelor acesteia la Iași, vezi Dan Ioan Mureșan (*Autour de l'élément politique du culte de sainte Parascève la Jeune en Moldavie*, în *L'empereur hagiographe. Culte de saints et monarchie byzantine et post byzantine*, ed. Petre Guran și Bernard Flusin, Colegiul Noua Europă, București, 2001, p. 249-280) și Ivan Biliarski

Vasile Lupu și patriarhul de Constantinopol, care au făcut ca sfintele moaște să ajungă în Moldova, sunt cunoscute, altă parte însă nu. În această parte, necunoscută, s-ar putea ascunde și îndemnul (venit dinspre domn sau dinspre patriarh) de a închina mănăstirea către întreaga comunitate monahală de la Muntele Athos. Actul de închinare nu a fost încă descoperit, însă închinarea a fost menționată de Porfirie Uspenski, care a însemnat și anul: „7149” <1640 septembrie 1 – 1641 august 31>⁴⁴. Unul dintre momentele cele mai potrivite pentru a data mai exact actul închinării ar fi tocmai vremea în care moaștele Sfintei Paraschiva au ajuns în Moldova: mai-iunie 1641⁴⁵.

Dacă într-adevăr închinarea a avut loc odată cu așezarea în biserica Trei Ierarhilor a moaștelor Sfintei Paraschiva, atunci în obștea mănăstirii au trebuit să intre călugări de la una dintre marile mănăstiri athonite, probabil de la cea dintâi dintre ele, Marea Lavră. Totodată, conducerea mănăstirii a trebuit să treacă pe seama unuia dintre călugării greci, desemnat de egumenul de la Marea Lavră sau de la altă mare mănăstire din Sfântul Munte. Această schimbare s-a putut întâmpla dintr-o dată sau treptat; înclin să cred că a doua variantă a fost folosită, petrecându-se sub atenta supraveghere a ctitorului. Sofronie Poceațki a rămas egumen al mănăstirii, deoarece cred că încă din 1641 se punea problema organizării unui Sinod la Iași, pentru discutarea unor probleme importante ale Ortodoxiei, generate de cele două *Mărturisiri ortodoxe* alcătuite în anii din urmă – una a lui Petru Movilă mitropolitul Kievului și cealaltă pusă pe seama lui Chiril Lucaris patriarhul Constantinopolului. La acest Sinod urmau să vină și delegați de la Kiev, trimiși de Petru Movilă, iar părintele Sofronie le putea fi o bună gazdă și un bun sfătuitor. Astfel că, în vremea desfășurării Sinodului de la Iași (septembrie-octombrie 1642), Sofronie Poceațki a fost egumenul mănăstirii Trei Ierarhi. În *Scrisoarea* de mulțumire adresată de participanții la Sinod lui

---

(*Покровители на Царството. Св. цар Петр и Св. Параскева-Петка*, Sofia, 2004, *passim*).

⁴⁴ *Documente Iași*, I, p. 376, nr. 295.

⁴⁵ Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei consideră că: „nu ni se pare deloc exclus că acest eveniment s-a aflat în legătură cu aducerea moaștelor Sfintei Paraschiva” și se întreabă „dacă închinarea la Athos a premers marea slujbă prilejuită de așezarea moaștelor în biserică, a fost urmarea sa ori s-a produs chiar cu ocazia aceasta” (*op. cit.*, p. 441).

Vasile Lupu, la 20 decembrie 1642, apare și numele lui Sofronie, „ieromonah și egumen al mănăstirii Trei Ierarhi din Iașii Moldovlahiei”⁴⁶.

În anii ce au urmat ceva s-a întâmplat în obștea mănăstirii Trei Ierarhi, de vreme ce abia în decembrie 1646⁴⁷ mai găsim câteva acte de cancelarie și zapise, care vorbesc despre averea mănăstirii. În ciuda lipsei egumenului din viața bisericească a Iașilor, în mănăstire tipografia a funcționat, de vreme ce de sub teascurile ei a ieșit în 1643 *Cazania* mitropolitului Varlaam. Totodată, cred că și Colegiul a continuat să funcționeze între zidurile mănăstirii, așteptând să fie ridicată clădirea din afara zidurilor așezământului monahal. În iunie 1644, călugărul iezuit Paul Beke a văzut că domnul „înălță școli de piatră de o mărime deosebită uneori cu două caturi pentru ca tineretul moldovenesc să fie inițiat în cultură și în moravuri în același fel în care învățații credinței romano-catolice obișnuiesc să educe tineretul”. În continuare, din cele scrise de călugărul catolic, pare a se desprinde faptul că monahii-profesori de la Kiev se mai aflau în mănăstire, iar numărul lor sporise: “pentru ca domnul să-și urmeze mai bine gândul a chemat din Kiev, (care este Mitropolia Ruteniei), patru tineri doctori în filosofie care au studiat la iezuiții noștri în Lituania prefăcându-se <acolo că sunt> catolici. Acestora le va încredința domnul la început școli pentru predare; dacă mai apoi va fi nevoie de mai mulți educatori, el nu vrea să cruțe nici o cheltuială”. Autorul acestor rânduri a avut și o discuție cu secretarul lui Vasile Lupu, Gheorghe Kotnarski, care i-a arătat: “Iată câtă clădire înălță domnul nostru, pentru ca tineretul din Moldova să se lumineze, începând de la școala cea mai de jos și trecând prin toate clasele, după obiceiul părinților Societății”⁴⁸.

Această mărturie, la care s-a adăugat ceea ce știa Gheorghe Asachi în 1828 și a pus în sigiliul „Ghimnaziei Vasiliene”, a permis

---

⁴⁶ Ghenadie Enăceanu, *op. cit.*, p. 302. Pentru studiul diplomatic și istoric al acestei complicate scrisori, vezi *Mărturisirea Ortodoxă*, editată de Niculae M. Popescu și Gheorghe I. Moisescu. Cu o precuvântare de Tit Simedrea, București, 1942, p. XXVIII-XXIX; Al. Elian, *Contribuția grecească la „Mărturisirea Ortodoxă”*, București, 1946, p. 87, nota 1. O sinteză utilă asupra Sinodului de la Iași, la Dănuț I. Manu, *Importanța Sinoadelor Răsăritene din secolul al XVII-lea pentru unitatea Ortodoxiei*, București, 1986, p. 108-123.

⁴⁷ *Documente Iași*, I, p. 408-409, nr. 334; p. 409-410, nr. 335.

⁴⁸ *Călători străini despre țările române*, V, p. 282-283; Gh. Călinescu, *Altre notizie sui missionari catolici nei paesi romeni*, în “*Diplomatarium Italicum*”, II, 1930, p. 357-358, nr. XV.

formularea concluziei că „marele colegiu de la Trei Ierarhi” a fost zidit în 1644⁴⁹. Probabil cea mai mare parte a acestei construcții a fost ridicată în acest an, de vreme ce călugărul iezuit a apucat să vadă că au „două caturi”, dar în primăvara anului 1645 tot se mai lucra, potrivit mărturiei lui Paisie (Pantaleo) Ligaridis: „In Bogdania il Prencipe fabrica un Collegio” (11 aprilie 1645)⁵⁰.

Tot mărturia lui Paul Beke ne arată că la începutul anului 1645, când la Iași a ajuns Petru Movilă, Colegiul funcționa probabil în noua clădire din afara zidurilor mănăstirii. Mitropolitul Kievului a pășit pe ulițele Iașilor în februarie 1645, cu prilejul căsătoriei fiicei mai mari a lui Vasile Lupu, Maria, cu marele duce lituanian Janusz Radziwill⁵¹. Slujba cununiei a fost oficiată de Petru Movilă în biserica mănăstirii Trei Ierarhi, iar la aceasta au participat și profesorii de la Colegiu, fiind observați cu admirație de Ioan Kemény, reprezentantul principelui Transilvaniei⁵². Cu ocazia acestei nunți, în mănăstirea Trei Ierarhi a avut loc și un „sobor” a Bisericilor din Moldova și Țara Românească, pentru discutarea lucrării mitropolitului Varlaam, *Răspuns împotriva Catihismului calvinesc*⁵³.

Până la sfârșitul anului, alte mărturii despre colegiu și despre mănăstirea Trei Ierarhi nu mai avem. La începutul anului 1646, cu câteva zile înainte de sărbătorirea hramului, clădirea școlii din mănăstire a ars, potrivit mărturiei mai târziu a episcopului catolic Marco Bandini: „Principele a construit chiar și școli în mănăstire, care au ars acum un an, în duminica Septuagesimei”⁵⁴ (a noua duminică înainte de Paști -

⁴⁹ Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 441.

⁵⁰ Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople. Envisagées surtout d'après les lettres de Ligaridis*, în “Balcania”, VIII, București, 1945, p. 121. Scrisoarea a fost redactată la Constantinopol, astfel că nu ar fi exclus să cuprindă doar ecouri a unor fapte petrecute cu un an în urmă.

⁵¹ P.P. Panaitescu, *Petru Movilă și românii*, în *op. cit.*, p. 89-95; Ștefan S. Gorovei, *Petru Movilă. Contribuții*, în *MMS*, LVII, nr. 10-12, 1981, p. 714-715.

⁵² Popea, Neagoe, *Memoriile lui Kemény Iános*, traducerea și adnotarea pasagiilor privitoare la români, teză de licență în istorie, București, 1900, 36-37.

⁵³ I. Ionescu, *Când s-a scris „Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc”?*, în *RITL*, XXXIII, 1985, nr. 4, p. 126-128; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 156.

⁵⁴ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturo Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*. Ediție bilingvă. Introducere, text latin stabilit, traducere și glosar de Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 246; vezi și ediția textului din *Călători străini despre țările române*, V, p. 328, unde apare o însemnată diferență de traducere; aici se spune că școlile „au ars – nu e anul – în duminica septuagesimei”

25 ianuarie 1646⁵⁵). Viața în mănăstire nu au fost grav afectată, dacă judecăm prin prisma funcționării „tiparului domnesc” din mănăstirea Trei Ierarhi, în care s-a lucrat *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe* (1646)⁵⁶; în schimb, activitatea colegiului a început să se stingă, pâlپând câte puțin. La începutul anului 1647, după mărturia aceluiași episcop catolic, colegiul a mai primit o grea lovitură: „în duminica Sexagesimei, s-au mistuit tot așa alte școli, <aflate> în alt loc, dar zidurile au rămas întregi sub bolta lor trainică”⁵⁷.

După toate acestea, despre viața colegiului latin, întemeiat de Vasile Lupu, cu profesori aduși de la Kiev, a început să se vorbească la trecut, așa cum o face episcopul Bandini: „principele Vasile s-a străduit mult și a făcut cheltuieli mari ca să aducă studiile latine în Moldova, dar toate încercările lui au fost zadarnice”⁵⁸. Profitând de atâtea dezastre, călugării greci din mănăstire, ajutați de ilustrul cărturar Meletie Sirigos⁵⁹, i-au izgonit din mănăstire pe călugării-profesori kieveni⁶⁰; priceperea și munca lor au rămas întipărite în mintea contemporanilor, altfel nu se explică cuvintele pline de recunoștință ale lui Gheorghe Ștefan și ale boierilor săi, cuprinse în actul din 2 aprilie 1656: „cât au fost acei dascăli din Kiev bine învățați, locuind la sfânta mănăstire, bun lucru și mult folos

---

(subl. ns.). Asupra acestei „interpolări” a zăbovit Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 712, nota 82.

⁵⁵ Vezi **DIR**, *Introducere*, vol. I, București, 1956, *Anexa VIII*, f. 8.

⁵⁶ *Carte românească de învățătură*, ediție critică, alcătuită de Colectivul pentru vechiul drept românesc al Academiei Române, condus de Andrei Rădulescu, București, 1961.

⁵⁷ Marco Bandini, *op. cit.*, p. 246; *Călători străini despre țările române*, V, p. 328. Duminica Sexagesimei a căzut în 1647, la 21 februarie (**DIR**, *Introducere*, vol. I, *Anexa VIII*, f. 28).

⁵⁸ Marco Bandini, *op. cit.*, p. 250; *Călători străini despre țările române*, p. 329.

⁵⁹ P.P. Panaitescu, *Influența operei lui Petru Movilă*, p. 61; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 712.

⁶⁰ Poate o ultimă prezență a lor în Moldova (dar la fel de bine ar putea fi vorba și despre dascălii greci) a fost înregistrată în următorul fragment din povestirea frumoasei sărbătoriri a Bobotezei, din anul 1647, datorată aceluiași episcop catolic: „s-a iscat o discuție între popii, călugării și dascălii schismatici (subl. ns.) despre copiii care recitaseră. Ca să-și ascundă neștiința și ca să-și laude judecata lor fără minte și nătângă, le spuneau boierilor că toți copiii care îl salutaseră pe domn în limba latină ieșiseră din școala noastră latină, iar ceilalți care îl lăudaseră în graiul moldav au ieșit din școala lor valahă; dar minciuna, primită în tăcere de ceilalți, s-a dat pe față, spre rușinea minciinoșilor” (*op. cit.*, p. 390).

au rămas de la ei în țara noastră din învățătura lor”⁶¹. În locul acestor dascăli de latină și slavonă, pricepuți și potriviți mediului românesc, au fost aduși dascăli „din Țara Grecească”⁶². Într-un anume fel, și aceștia se potriveau societății românești – numai că, doar acelei părți de obârșie greco-levantină, aflată în continuă creștere în domnia lui Vasile Lupu.

Astfel se explică de ce, în domnia lui Gheorghe vodă Ștefan, cel care l-a răsturnat de la putere pe Vasile Lupu și întregul grup politic greco-levantin din jurul său, priceperea și folosul adus țării de călugării-dascăli greci au fost cu atâta asprime condamnate: „iar acum de la călugării greci nici o învățătură în țara noastră nu a rămas”⁶³. Domnul, boierii și întreaga țară voiau „învățătură” *ca aceea* adusă în țară și predată copiilor de călugării kieveni!

Lucrul bun al călugărilor kieveni, care a adus mare folos generației trăitoare la mijlocul veacului al XVII-lea și despre care vorbeau cu atâta venerație, peste două generații a fost uitat; astfel încât, Dimitrie Cantemir a istorisit mult despre școala grecească din vremea lui Vasile Lupu și foarte puțin despre școala latină, slavonească și românească: „în secolul trecut, după ce în timpul domniei lui Vasile Albanezul a revenit la scaunul ecumenic, Moldova a început să se trezească și să fie scoasă întrucâtva la lumină din întunericul adânc cu care o acoperise barbaria. Căci prin grija acestui domnitor s-a întemeiat mai întâi o școală grecească la Iași și s-a poruncit ca în toate mănăstirile mai mari să se primească călugări greci, care să-i deprindă pe fiii boierilor cu scrierile grecești și cu învățătura lor. Tot el a orânduit ca, în cinstea bisericii patriarhale, celălalt cor de la Mitropolie să fie format din psalți greci și toată liturghia să se slujească jumătate în grecește și jumătate în slavonește, așa cum se face și astăzi. Același domnitor a adus chiar și o tipografie grecească și moldovenească, poruncind să se tipărească cărți bisericești și pravile, ceea

⁶¹ *Documente Iași*, I, p. 477, nr. 415.

⁶² Se pare că unul dintre cei chemați la Iași, pentru a preda la Colegiul de la Trei Ierarhi a fost Paisie Ligaridis; pe drum, acesta s-a oprit la Târgoviște (Victor Papacostea, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în **RESEE**, I, 1963, nr. 1-2, p. 21-22).

⁶³ Am corectat traducerea acestui fragment din *Documente Iași*, I, *loc. cit.*, unde s-a tradus: “Și fiindcă acum călugării greci nici un folos de învățătură ca aceea țării noastre nu aduc”, pornind de la una dintre traducerile din secolul al XIX-lea. După acest fragment, urma unul dintre pasajele cele mai importante din acest document; lipsa lui, în copiile păstrate, conferă aspectul illogic al actului, contribuind la apariția suspiciunii că ar fi fals. De aceea în textul editat (*ibidem*) trebuie adăugat: [...], ca semn al absenței unui întreg paragraf.

ce a avut ca urmare ca mai întâi să se citească în limba țării *Evanghelia și Apostolul* și apoi toată liturghia”⁶⁴.

Pentru noua inițiativă a lui Gheorghe vodă Ștefan, despre care alte informații nu avem, profesorii și elevii au putut să folosească clădirea colegiului din afara zidurilor mănăstirii, pe care o descrie Paul de Alep cu mare admirație, la începutul anului 1653. Diaconul sirian, ajuns în Moldova, explică foarte limpede și rolul acestui colegiu în viața culturală a Moldovei: „El <Vasile Lupu> a pus să se tipărească în Moldova multe cărți bisericești de învățătură și comentarii în limba română, pentru că altădată supușii citeau sârbește, adică rusă, căci din Țara Bulgărească și Sârbească până în Țara Românească și în Moldova, apoi până la cazaci și până la Moscova, toată lumea citea sârbește; toate cărțile lor <erau scrise> astfel. Însă limba poporului din Moldova și din Țara Românească este limba română. Ei nu înțeleg ceea ce citesc. De aceea el a clădit pentru ei lângă mănăstirea sa un colegiu mare din piatră și a pus să se tipărească pentru ei cărți în limba lor”⁶⁵. În alt loc, Paul de Alep arată și locul unde era situat: „puțin mai departe, lângă băi, se află marele colegiu, construit de domn pe marginea marelui lac sau heleșteu, crescătorie de pești”⁶⁶.

După încercarea de revigorare a activității colegiului, întâmplată în vremea lui Gheorghe Ștefan, viața acestei instituții de învățământ teologic de la mănăstirea Trei Ierarhi s-a stins. Nu voi continua aici discuțiile privitoare la soarta tristă a acestui colegiu în a doua jumătate a veacului al XVII-lea; le voi relua cu alt prilej. Locul acestui colegiu în istoria Moldovei este foarte însemnat, deoarece a constituit o încercare reușită de răspândire a învățământului în limba latină și a contribuit la întărirea începuturilor învățământului în limba română. Chiar dacă viața politică în a doua jumătate a veacului al XVII-lea se va levantiniza treptat, atingând apogeul în veacul următor, din punct de vedere cultural, modelul apusean, adoptat în deceniul al cincilea din veacul al XVII-lea, se va

---

⁶⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*. Traducere după originalul latin de Gh. Guțu. Introducere de Maria Holban. Comentariu istoric de N. Stoicescu. Studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu. Indice de Ioana Constantinescu. Cu o notă asupra ediției de D.M. Pippidi, București, 1973, p. 373.

⁶⁵ *Călători străini despre țările române*, VI, vol. îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 46. Într-o altă versiune a traducerii, în loc de “marele colegiu”, găsim: “magnificul colegiu” (Melchisdec, episcopul Romanului, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p. 187).

⁶⁶ *Călători străini despre țările române*, p. 50-51.

dovedi câștigător. Iar Colegiul întemeiat de Vasile Lupu este una dintre cele mai proeminente dovezi a opțiunii culturale occidentale făcute de elita politică și ecleziastică românească în mai 1640.

În concluzie, pot spune că mănăstirea cu hramul Sfinților Trei Ierarhi: Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur a fost întemeiată de Vasile Lupu pentru ca între zidurile ei să funcționeze un colegiu. La 9 mai 1640, în mănăstire a luat ființă un colegiu teologic, după modelul colegiului teologic de la Kiev, cu menirea de a ridica nivelul cultural al țării și de a pregăti tineri capabili să participe la discuții și polemici teologice cu învățații catolici și protestanți. Elevii colegiului au fost recrutați dintre absolvenții școlilor elementare din Moldova, ce proveneau din familiile oamenilor de rând (mici boieri, preoți, negustori, meșteșugari) sau din familii mai bogate, iar întreaga cheltuială necesară instruirii lor a fost suportată de domnie. De altfel, și întreținerea micului grup de profesori venit de la Kiev, în frunte cu Sofronie Poceațki, a fost asigurată de venitul anual al satelor Răchiteni, Tămășeni și Iugani, precum și de venitul „feredeului” domnesc, ridicat de „râvnitorul și apărătorul sfintei evlavii răsăritene”⁶⁷ și dăruit mănăstirii Trei Ierarhi. Colegiul a funcționat în mănăstirea Trei Ierarhi până în anii 1644-1645, atunci când s-a terminat construcția unei noi clădiri („marele colegiu”), situată în afara zidurilor mănăstirii. În anii următori, 1646-1647, profesorii-călugări kieveeni au fost înlocuiți cu profesori-călugări greci, iar activitatea colegiului a decăzut. După zece ani, în primăvara anului 1656, noul domn al Moldovei, Gheorghe Ștefan, a încercat să readucă în mănăstire cărturari kieveeni și să refacă importanta instituție de învățământ public din Moldova.

ANEXĂ

1640 (7148) mai 9, Iași

† БѢ ИМѢ С(Ъ)ЦА И С(Ы)НА И С(ВЛ)Т(А)ГО Д(Ъ)ХА. СЕ, АЗ,
РАБ И ПОКЛОНИК С(ВЛ)ТѢИ ЕДИНОСЪЩИНѢИ И ЖИВОТВОРѢЩИНОИ
НЕРАЗДѢЛИМѢИ ТРОИЦЕ, ЕИЖЕ ПОКЛАНЮСѢ И СЛЪЖѸ И РАБОТАМ
Д(Ъ)ХОМ МОИМ, ПРАВОСЛАВНІИ Г(О)СП(О)Д(И)НЬ, ИѠ БАСИЛІЕ ВОЕВОДА,
Б(О)ЖІЕЮ М(И)Л(О)СТІЮ, Г(О)СП(О)Д(А)РЬ ЗЕМЛИ МЛВДАВСКОИ.

⁶⁷ Melchisedec, episcopul Romanului, *op. cit.*, p. 171-173; N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, p. 151.

Бл(а)гословен прѣвл(а)гїи Б(о)гъ иже вѣст сии бл(а)гостинѣ иже збравши мѣ из чрѣва м(а)т(е)рь мои и дарова мѣ г(о)сп(о)дством и воеводством земли, запрѣввсходѣщою богатѣство своею м(и)л(о)стїю; пр(и)сно ѹбо бл(а)годарити Б(о)га подобает яко втвр(ъ)зи нам двери м(и)л(о)сти свои и свѣт разѹма и видѣх и познах яко никаа слава стоит на земли непрѣложнаа и съмр(ъ)ть непричѣстна, нѣ яко цвѣт ѹвѣдает и яко сѣи мимогрѣдает и раздрѹшает сѣ вѣсѣкї ч(и)л(о)в(ѣ)къ.

Тѣмже, бл(а)говоленїем С(ъ)тца и съ поспѣшенїем С(ы)на и съ дѣиством С(в)а(т)аго и животворѣщаго Д(ъ)ха, бл(а)гопроизволих г(о)сп(о)дств(о) ми, н(а)шїи бл(а)гим произволенїем, ч(и)стим и свѣтлим ср(ъ)дцѣ, и вт вѣсеа н(а)шеа д(ъ)шеа и вт Б(о)га помощїа и м(о)ленїем Прѣс(в)а(т)ѣи Ч(и)стѣи и Прѣвл(а)г(о)словеннѣи Бл(а)д(и)ч(и)цѣ н(а)шеа, Б(о)г(о)р(о)д(и)цѣ и Пр(и)снод(ѣ)ви Марїа, и Трїех С(вѣ)тител и вѣселенскихѹ Учители: Басилїе Великаго, Грїгорїе Б(о)гослова, Ївана Златаѹстаго и съ бл(а)г(о)с(л)о(в)енїем четири с(вѣ)тител н(а)ших молдавскихѹ: кир Барлаам архиеп(и)скоп и митрополит Сѹчавски, и кир Досоѹен еп(и)скоп Романски, и кир Анастасїе еп(и)скоп Радовски и кир Гиургїе еп(и)скоп Хѹшки, и съ хотенїем вѣсею Сѹвѣта г(о)с(п)о(д)ств(а) ми, волѣри н(а)ших молдавскихѹ, великихѹ и малихѹ, г(о)сп(о)дств(а) ми вѣзѣхом Г(о)сп(о)да Б(о)га вѣ помощи, понеже видѣхом и познахом wskъдевающи вѣ н(а)шей земли разѹм вт с(вѣ)тих писанїи и тѣм невающи сѣ поѹченїю свѣта, понеже скочаше са они наѹчени людїи и даскали которїи прѣжде сїа врѣмѣ извѣстно поразѹмѣли с(вѣ)таа писанїе и иних наѹчили вт нѣдѹжи и православнаа вѣрѣ ѹкрѣпѣаше сѣ, и достати С(в)а(т)им Седим Сѹвором ѹтврѣждааше са, и бл(а)гїа ввѣчае вѣ сеи н(а)шей земли насаждааше са, и Хр(и)стїанства съхранѣема вѣ и оно поѹченїе и разѹм с(в)а(т)им писанїем вт иних на дрѹгихъ сѹходѣше са ромало.

Ради лѣности и нераденїе ѹмали сѣ и в вѣсѣм в скѹдѣ толико, яко ниже дѣти свое неимѣли ч(и)л(о)вѣкы ѹ кого вѣрѣчити их на заѹченїе да вѣдѣт мogle negli поразѹмѣти писанїе, вт нѣм дѹже вѣсѣ бл(а)гїа и в(о)гополѣзнїа ввѣчае истише са и погивоше. Сїа имы видѣще недобро вѣзмилсѣ нам н(а)ше землѣ встати нижше и грѹвѣише вт иних земли поѹченїем и разѹмом, яко бы неимѣти единого наѹченаго ч(и)л(о)вѣ)ка втвѣшати иновѣрномѹ вѣпрошенїю.

Нѣ елико по н(а)шеи силѣ ѹсиловахом ѡт Б(о)го даннаго нам стѣжаніе и създахом монастыр, въ имѣ С(вѣ)тихъ Трїехъ С(вѣ)тител: Великаго Васїліа, Б(о)гослова Григорїа, Златаѹстаго Іѡана, вънастолиїи свои градъ Іѡшскѹи, въ иже избрахом ѡт стародавнихъ православнихъ, людіи кїевскихъ ѡт н(а)шего м(о)л(е)бника ѡ(т)ца Петра Могилы архїеп(и)скопа и митрополита Киевскаго и въсей Росїи присланихъ иноки б(о)говоіазниви и наѹчени ѡт самои Печерскои Великои Лаври.

На таковои Б(о)гѹ ѹгоднои дѣло положихом ихъ, въ еже быти на заѹченіе малимъ и великимъ, и н(а)ше више писанїи монастыр дадохом имъ, съ вѣсѣмъ доходомъ, и съ вѣсѣмъ ѡтн(и)мни, быти и<х>¹ за прѣпитанїе и за ѡдѣванїе, яви которїи принадлеѹтъ къ наѹченіе, ѹчити сѣ, да не ви емѹ съ п(и)н(ѣ)си платити, нѣ да имати быти даскали ѡт Кїеви Печерскїи монастыр въ н(а)ше више писанїи монастыр, на таковое попеченїе и поѹченїе православнимъ людемъ и начахомъ и създахомъ с(вѣ)таа м(о)лѣвъ и монастыр ѡт трѣхъ Іѡшскомѹ, въ имѣ Трїехъ С(вѣ)тителъ и вѣселенскихъ ѹчители: Василїе Великаго, Григорїе Б(о)гослова, Іѡана Златоѹстаго.

И дадохомъ и пом(и)л(о)вахомъ тоа н(а)ше с(вѣ)таа м(о)лѣвъ више писанна съ три селове, на имѣ: Рѣкитѣнїи, и Темешѣнїи и Юганїи, что ѹ в(о)лостъ Ѹчавскомѹ, на рѣцѣ Сирѣтѣ, и съ млини ѹ Сиратъ и съ волотами рибними, что тихъ селове кѹпихомъ самъ г(о)с(по)дств(а) ми ѡт нашего вѣрнаго и почитеннаго волѣрина, Дѹмитрашко Шолданъ великаго дворника Долнѣи Земли, а его м(и)л(о)сти, волѣринѹ н(а)шемѹ, Дѹмитрашковѣи Шолданѹ дворникѹ, было емѹ правїи за викѹпленїе ѡт вѣсихъ внѹци и прѣѡнѹци и ѡт вѣсихъ племеници Тодерѹ Бѹкотко прѣкѣлавъ и Хринковичеви клѹчѣр ...², ... трїехъ селове: Рѣкитѣнїи, и Темешѣнїи и Юганїи, ѡт в(о)лостъ Ѹчавски, за вѣсѣхъ давилахъ, яко да не имаюотъ намъ давати ни една данъ, ни велика ни мала, ни илишъ платити, ни сѹлцѹ за крави ни за ѡвци, ни воскѹ, ни мїедѹ, ни масло, а ни Ѹгарскихъ за домъ да не имаюотъ давати, ни злоци, ни талер(и), ни лѣѹковъ, ни ѡрци, а ни едною работѹ намъ работати.

Такождере, и ѡт силѣ на прѣдъ, аще наи причини сѣ нѣкаа данїе ради многихъ нѹжди и тѣготни, еже припадаюотъ въ н(а)шеи земли Мѡлдавскои, за вѣсѣхъ давилахъ и ангерїїахъ да бѹдѹтъ ѹ мирно а ни камѣнѹ за питїе или за кошнири да не имаюотъ дати, тѣкмо да имаюотъ дати тѣхъ трїехъ селове единъ разъ въ единъ годъ ...³

когда бѣдет дан ц(а)рска до харач, а иное ничто да неимают дати през вес год.

И пакиже, да вставит сѧ вт тих три селове едно тисач ввци църаских, еж(е) чинет сѧ сто ввци г(о)с(по)д(а)рских, и тисач пчели църанских, еж(е) чинет сѧ сто пчели г(о)с(по)д(а)рских, и пет сот вепри църаских, еж(е) чинет сѧ пет десат вепри г(о)с(по)д(а)рских, на толицѣ колико више пишем, да сѣ всравит Ѹ мирно без печетлѹит да не имают въ ничесоже валованіе. Аще вврѣщет сѧ множашіе вт колико више пишем да сѣ възимает вт них горщинѸ и десѣтинѸ по правдои, такоже възмет сѣ вт иншаа земли, и да бѣдѣт Ѹ мирно за вѣсаѸ давилаѸ и ангеріаѸ, еже више пишем, елици бѣдѣт на инших люди въ земли г(о)сп(о)дств(а) ми, ни гловиници, ни влакари, ни каманари, да не имают по трѣвѣ тамо, ни глоаве възимати, нѣ да имают възимати калѹгери вт с(ва)таа монастир више писанна вт трѣг ИшкомоѸ да събират тѣѸ вѣсѣѸ яко да бѣдет им за прѣпитаніе и за вѣданіе и тим котогій бѣдѣт ниціи вѣрѣченіе книгѸ.

Тѣм ради, тѣѸ више писаниѸ селове: Рѣкитѣній, и Темешѣній и Юганій, съ млини Ѹ Сирѣт, и съ волотами рибними и съ вес приход, да сѣт с(ва)тѣи монастир више реченнѣи вт г(о)сп(о)дств(а) ми правій втн(и)ни, и дааніе, и м(и)л(о)ваніе и Ѹрик, непоколѣвимо николиже, на вѣки вѣчній.

А хотар тим прѣд реченним селове: Рѣкитѣній, и Темешѣній и Юганій, да ест вт вѣсих стороны по своим старами хотари, по кѣда из вѣка вживали.

А на то ест вѣра н(а)ши г(о)с(по)дств(а) више писаннаго, мы, Ив Басиліе воевода, и прѣвѣзлѣвеннаго и сѣрдечнаг(о) с(ы)на г(о)сп(о)дств(а) ми, Іван воевода, и вѣра волѣр н(а)ших: вѣра пана Дѣмитрашко Шолдан великаго дворника Долѣи Земли, и вѣра пана Тоадер Петричѣико великаго дворника Гврниѣи Земли, и вѣра пана Гавриа хетман и прѣкѣлаб Сѣчавски, и вѣра пана Костантин Стѣрчѣ и Попѣскѣл прѣкѣлабове Хотински, и вѣра пана Пѣтрашко прѣкѣлаб Немецски, и вѣра пана Юргаки прѣкѣлаб Романски, и вѣра пана Апостол постелника, и вѣра пана Гіворгіе чашника, и вѣра пана Юргаки вистѣрника, и вѣра пана Тома столника, и вѣра пана Бѣлан комиса и вѣра вѣсѣѸ волѣр н(а)ших великих и малиѸ.

А по н(а)шим животѣ и г(о)сп(о)дств(о)ваніе, кто изверет выти г(о)сп(о)д(а)рь вт дѣт(и) н(а)ших или вт н(а)шего родѸ или

пак бѣд кого Б(о)гъ изберет г(о)сп(о)д(а)рь быти ѿ н(а)шеи земли Молдавской, тот бы им непорѣшил н(а)ше дааніи и м(и)л(о)ваніе, нѣ би им им дали и ѿкрѣпили, по что ест им праваа дааніе и м(и)л(о)ваніе wt г(о)сп(о)дств(а) ми. А кто ѿпокусит сѣ разорити и сказити н(а)ше дааніе и м(и)л(о)ваніе и ѿстроеніе, таковѣи да бѣдет трекалат и прокалат wt Г(о)сп(о)д(а) Б(о)г(а) сътворшаго н(е)бо и земли и wt Пр(ѣ)ч(и)стаа⁴ Б(о)г(а) Матер и wt всѣх С(в)ѣтл(ы)х, иже Б(о)г(а) вл(а)г(о)с(л)ов(о)дише, и да имает съперници на страшномъ сѣдищи Х(ри)стовѣ Василиѣ Великаго, Григоріѣ Б(о)г(о)слова, Іоана Златаѿстаго, и да имает част съ Юдою и съ тр(е)клетомъ Іриѣ, въ вѣки и въ вѣк вѣка.

А на бѣше крапост и потвѣженіе тимъ всимъ више писаннымъ велѣли естми н(а)шемъ вѣрномъ и почитенномъ волѣринъ, панъ Гаврилашъ Мѣтїиашъ великомъ логофетъ, писати и н(а)ше печатъ привесити къ семъ истинномъ листъ н(а)шемъ.

Бѣ на столнѣи градъ Ішски, в(ъ) л(ѣ)то *зрми, м(ѣ)с(ѣ)ца маи, ☩ д(ѣ)ни.

† Иѡ Василиѣ вѣсѣвѣда <m.p.>

† În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh. Adică, eu, robul și închinătorul Sfintei de o ființă și de viață făcătoarei <și> nedespărțitei Treimi, căreia mă închin și slujesc și muncesc, dreptslăvitorul domn, Io Vasilie voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei. Binecuvântat este preabunul Dumnezeu, care cu toate bunătățile m-a ales din pântecelul maicii mele și m-a dăruit cu domnia și voievozia țării, din nemăsurata bogăție a milei sale; se cuvine deci pururea a mulțumi lui Dumnezeu pentru că ne-a deschis ușa milostivirii sale și lumina înțelepciunii și am văzut și am înțeles că nici o slavă nu stă neschimbătoare pe pământ și cu moartea neîmpărțită, ci ca floarea se veștejește și ca umbra trece și se nimicește tot omul.

De aceea, cu bunăvoința Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului și de viață făcătorului Duh, am binevoit domnia mea, cu bunăvoința noastră, cu inimă curată și luminată, din tot sufletul nostru și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu rugăciunea Preasfintei, Curatei și Preabinecuvântatei Stăpânei noastre, Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioară Maria, și a celor Trei Ierarhi și Învățători ai Lumii: Vasilie cel Mare, Grigorie Teologul, Ioan Gură de Aur și cu binecuvântarea celor patru ierarhi ai noștri moldoveni: chir Varlaam arhiepiscop și mitropolit de Suceava, și chir Dosoftei episcop de Roman, și chir Anastasie episcop de Rădăuți și chir Gheorghie episcop de Huși, și cu voința întregului Sfat al domniei mele, al boierilor noștri moldoveni, mari și mici, domnia mea am luat pe Domnul Dumnezeu în ajutor, pentru că am văzut și am

cunoscut lipsa în țara noastră a înțelepciunii din cărțile sfinte și întunericul neștiinței sfinte învățături, pentru că au dispărut acei oameni învățați și dascăli care înainte de această vreme au vestit și au făcut cunoscută Sfânta Scriptură și alți învățători au lipsit⁵, pentru ca dreptslăvitoarea credință să se întărească, și să ajungă Sfintele Șapte Soboare să se adeverească, și bunele obiceiuri în această țară a noastră să se sădească, și Creștinătatea să se apere și acea învățătură și înțelepciunea cărților sfinte să se coboare puțin de la unii la alții.

Din cauza leneviei și a nepăsării care a fost, toate au slăbit într-atât, astfel că oamenii de rând nu au avut la cine să-și încredințeze copiii la învățătură și nu au putut să cunoască carte, astfel că de nevoie toate bunătățile și folositoarele lui Dumnezeu obiceiuri s-au distrus și pierdut. Acestea noi, văzându-le nepotrivite, noi am gândit că țara noastră rămâne săracă și înapoiată față de alte țări în învățătură și înțelepciune, pentru că nu a avut nici un om învățat în stare să răspundă întrebărilor necredincioșilor.

Ci cât după a noastră putere ne-am străduit din de Dumnezeu dăruita noastră avere și am zidit mănăstirea, în numele Sfinților Trei Ierahi: Marele Vasilie, Teologul Grigorie, Gură de Aur Ioan, în cetatea noastră de scaun a Iașilor, în care am ales dintre străvechii ortodocși, oameni kieveni de la rugătorul nostru părintele Petru Moghilă arhiepiscop și mitropolit al Kievului și al întregii Rusii, care a trimis călugări temători de Dumnezeu și învățați de la însăși Marea Lavră Pecerska.

Pentru un asemenea lucru plăcut lui Dumnezeu le-am dat, ca să le fie pentru învățatura celor mici și a celor mari, a noastră mai sus scrisă mănăstire le-am dat-o lor, cu tot venitul și cu toate ocinile, ca să le fie lor pentru hrană și pentru îmbrăcăminte, iar cine va merge către învățătură, să învețe, dar să nu aibă a plăti cu bani, cât vor fi dascăli din mănăstirea Pecerska din Kiev în mănăstirea noastră mai sus scrisă, deoarece pentru o asemenea îngrijire și învățătură a oamenilor ortodocși am început și am zidit sfânta rugă și mănăstire din târgul Iașilor, în numele Sfinților Trei Ierahi și Lumii Învățători: Vasilie cel Mare, Grigorie Teologul, Ioan Gură de Aur.

Și am dat și am miluit această a noastră sfântă rugă mai sus scrisă cu trei sate, anume: Răchitenii, și Temeșénii și Iuganii, ce sunt în ținutul Suceava, pe râul Siret, și cu mori în Siret și cu bălți de pește, care aceste sate le-a cumpărat însuși domnia mea de la al nostru credincios și cinstit boier, Dumitrașco Șoldan vornic marele vornic al Țării de Jos, iar milostivirii sale, boierului nostru, lui Dumitrașco Șoldan vornic, i-au fost drepte de cumpăratură de la toți nepoții și strănepoții și de la toate rudele lui Toader Bucotco pârcălab și a lui Hrincovici clucer [...]². <Și am iertat acele> trei sate: Răchiténii, și Temeșénii și Iuganii, din ținutul Suceava, de toate dările, pentru ca să nu aibă a da nici o dare, nici mare nici mică, nici iliș să nu plătească, nici sulgiu pentru vaci nici pentru oi, nici ceară, nici mied, nici ulei, și nici ughi pentru casă să nu aibă a da, nici zloți, nici taleri, nici lei, nici orți, și nici un lucru să nu ne lucreze.

De asemenea, și de acum înainte, dacă se va întâmpla vreo dare, din pricina multor nevoi și greutăți, ce se întâmplă în această țară a noastră a Moldovei, de toate dabilele și angheriile să fie lăsate în pace și nici camână pentru băutură sau pentru cojocărie să nu aibă a da, numai să aibă a da aceste trei sate o dată într-un an, [...]³, când va fi darea împărțitească, la haraci, iar altceva nimic să nu aibă a da peste tot anul.

Și de asemenea, am mai iertat de la aceste trei sate o mie de oi țărănești, care fac o sută de oi domnești, și o mie de stupi țărănești, care fac o sută de stupi domnești, și cinci sute de porci țărănești, care fac cincizeci de porci domnești, pe atât cât scriem mai sus, ca să fie iertați în pace fără pecetluit și întru nimic să nu fie învăluți. Iar dacă se va găsi mai mult decât scrie mai sus să se ia de la dânșii gorștina și desetina după dreptate, cum se ia de la altă țară, și să fie în pace de toate dabilele și angheriile, cum scrie mai sus, care vor fi pe alți oameni în țara domniei mele, nici globnici, nici olăcari, nici cămănari, să nu aibă treabă acolo, nici gloabe să ia, ci să aibă a lua călugării de la sfânta mănăstire mai sus scrisă din târgul Iași ca să strângă toate aceste, pentru ca să le fie lor pentru hrană și pentru îmbrăcăminte și acelor care vor fi lipsiți de învățătura cărții.

Petru aceea, acele mai sus scrise sate: Răchiténii și Temeșénii și Iuganii, cu mori în Siret, și cu bălți de pește și cu tot venitul, să fie sfintei mănăstiri mai sus zise de la domnia mea drepte ocini, și danie, și miluire și uric, neclintit niciodată, în veacul vecilor.

Iar hotarul acelor înainte zise sate: Răciténi, și Temeșénii și Iuganii, să fie din toate părțile pe vechile lor hotare, pe unde din veac au folosit.

Iar la aceasta este credința domniei mele mai sus scrise, noi, Io Vasilie voievod, și a preaiubitului și din inimă fiu al domniei mele, Ioan voievod, și credința boierilor noștri: credința panului Dumitrașco Șoldan mare vornic al Țării de Jos, și credința panului Toader Petriceico mare vornic al Țării de Sus, și credința panului Gavril hatman și pârcălab de Suceava, și credința panului Costantin Stârcea și Popăscul pârcălabi de Hotin, și credința panului Pătrașco pârcălab de Neamț, și credința panului Iurgachi pârcălab de Roman, și credința panului Apostol postelnic, și credința panului Ghiorghie ceașnic, și credința panului Iurgachi vistiernic, și credința panului Toma stolnic, și credința panului Bălan comis și credința tuturor boierilor noștri, mari și mici.

Iar după viața și domnia noastră, cine va fi domn dintre copiii noștri sau din neamul nostru sau pe cine îl va alege Dumnezeu să fie domn în țara noastră a Moldovei, acela să nu le strice dania și miluirea, ci să le dea și să le întărească, pentru că le este dreaptă danie și miluire de la domnia mea. Iar cine va îndrăzni să risipească și să strice dania noastră și miluirea și întăritura, acela să fie de trei ori blestemat și blestemat de Domnul Dumnezeu făcătorul cerului și al pământului și de Preacurata Lui Maică și de toți Sfinții, care i-au bineplăcut Lui Dumnezeu, și să aibă potrivnici la strașnica judecată a lui Hristos pe Vasilie cel

Mare, Grigorie Teologul, Ioan Gură de Aur, și să aibă parte cu Iuda și cu de trei ori blestematul Arie, în veci și în veacul vecilor.

Iar pentru mai mare tărie și putere a tuturor celor mai sus scrise am poruncit credinciosului și cinstitului nostru boier, pan Gavrilaş Matiaș mare logofăt, să scrie și pecetea noastră să o atârne către această adevărată scrisoare a noastră.

În cetatea de scaun Iași, în anul 7148 <1640>, luna mai 9 zile.

† Io Vasilie voievod <m.p.>

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie, Documente. Xerocopie după originalul păstrat în arhiva Mănăstirii Ivir de la Muntele Athos (Grecia), pergament, cerneală neagră, intitulația, hramul mănăstirii și alte cuvinte din text scrise cu cerneală aurită, sigiliu domnesc atârnat cu șnur de mătase, păstrat.

EDIȚII: Florin Marinescu, *op. cit.*, p. 176, nr. 86 (rezumat după original).

---

¹ Șters.

² Neclar (cuvinte pe îndoitura pergamentului).

³ Loc liber.

⁴ Cuvânt greu lizibil; fiind scris cu cerneală aurită și pe îndoitura pergamentului.

⁵ Traducere incertă a unui cuvânt.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript or ledger, with some red ink used for initials or headings. The text is dense and covers most of the page.

**THE FOUNDATION DOCUMENT OF VASILE LUPU COLLEGE
OF TREI IERARHI MONASTERY OF IAȘI**

Abstract

The monastery dedicated to the three hierarchs, Basil the Great, Gregory of Nazianzus and John Chrysostom, was founded by Vasile Lupu for a theological college to be organized there. This institution, similar with the one in Kiev, was created on 9 May 1640. Its mission was to educate young people who would subsequently be able to participate in theological discussions and polemics with Catholic and Protestant scholars. Students were recruited from elementary school graduates in Moldavia and came from families of lesser boyars, priests, tradesmen, and craftsmen, or from rich families. All expenses related to their education were covered by the Prince, whereas expenses related to the small group of professors who came from Kiev, including the notable Sofronie Poceațki, were covered from the annual revenue of the villages of Răchiteni, Tămășeni, and Iugani, as well as from the Prince's *feredeu*, levied by the "fervent defender of the holy eastern faith" and donated to the Trei Ierarhi Monastery. The college functioned until 1644-1645, when a new building (the "greater college") was completed outside the monastery. In the following years, 1646-1647, the monks from Kiev, who had initially made the teaching corps, were replaced with Greek monks, and the activity of the college lost momentum. Ten years later, in the spring of 1656, efforts were made by the new ruling prince of Moldavia, Gheorghe Ștefan, to reintroduce scholars from Kiev and revive this important educational institution of the Moldavian Principality.

NOI PUNCTE DE VEDERE PRIVIND ÎNCEPUTURILE ORAȘELOR MEDIEVALE ALE MOLDOVEI

LAURENȚIU RĂDVAN

Problema începuturilor orașelor din Moldova a atras de-a lungul timpului atenția mai multor istorici. Constantin C. Giurescu, Mircea D. Matei, Nicolae Grigoraș, Victor Spinei și alții¹ au căutat de pe diverse poziții să explice, folosind puținele izvoare ce ne stau la dispoziție, acest complex proces istoric. De altfel, contradicțiile prezente în surse i-au determinat pe istorici să adere, atunci când au luat în discuție geneza și organizarea centrelor urbane de la răsărit de Carpați, la două mari direcții de interpretare: 1. crearea orașelor ca centre preponderent comerciale prin contribuția unor elemente venite din exterior; 2. geneza orașelor pe fondul maturizării societății românești medievale, în urma „diviziunii muncii”, adică a separării meșteșugurilor de agricultură; această din urmă interpretare vede orașele mai mult ca centre producătoare de mărfuri, spre deosebire de prima, ce le consideră locuri de comerț. Mai mulți cercetători au identificat în izvoare elemente ce leagă în mod evident procesul de urbanizare de structurile specifice Europei Centrale, fără însă a putea explica în mod coerent cum au fost aceste elemente introduse și ce specific au dat orașelor din regiune. În ultimele decenii, dosarul urbanizării teritoriului Moldovei a căzut într-o nedreaptă uitare, astfel că ne propunem ca în rândurile ce urmează să îl redeschidem. Vom încerca să privim această problemă din perspectiva central-europeană, căci, în această privință, în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, Moldova a receptat

---

¹ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orase și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ed. a II-a, București, 1997; Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963; Idem, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989; Idem, *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească până în secolul al XVII-lea*, Iași, 1997; Nicolae Grigoraș, *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal*, **SCȘI**, vol. XI, nr. 1 (1960), p. 83-95; Victor Spinei, *Comerțul și geneza orașelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV)*, în **AnB**, s. n., vol. I, nr. 1 (1993), p. 171-236.

“Studii și Materiale de Istorie Medic”, vol. XXVII, 2009, p. 279-310

serioase influențe dinspre vestul și nordul continentului, dinspre Ungaria și Polonia. Țara Moldovei a apărut tocmai pe fondul expansiunii politice, religioase și economice spre răsărit a regatelor amintite, ce au lăsat aici o amprentă destul de semnificativă, inclusiv asupra primelor orașe ale țării.

*

O firească primă întrebare se ridică: cât de vechi sunt orașele din centrul și nordul Moldovei medievale? Ne interesează aceste regiuni, mai precis ținuturile Țării de Sus, căci acestea au format nucleul țării, care nu s-a întins de la bun început de la Nistru până la Milcov, Dunăre sau mare. De altfel, se distinge o diferență în urbanizarea Țării de Sus și a celei de Jos, cea din urmă fiind puțin „întârziată” din acest punct de vedere, tocmai pentru că a fost integrată în Moldova mai târziu². O situație asemănătoare, ce trebuie însă privită din altă perspectivă, întâlnim în Țara Românească, unde primele orașe au apărut la răsărit de Olt, în Muntenia, unde se afla și baza puterii domnești. În această privință, Oltenia a prezentat particularități până târziu, în sec. XVI³.

În ceea ce va deveni ulterior Moldova, așezări locale care să îndeplinească funcții economice și politice nu apar în izvoare înainte de instaurarea puterii regelui Ludovic al Ungariei în regiune (cca. 1345-1347)⁴. În zonă, un rol important l-a jucat colonizarea. Ca peste tot în Europa Centrală și de răsărit, acest proces a fost complex și cu urmări în ceea ce privește dezvoltarea teritoriilor în care s-a desfășurat. Coloniștii din Transilvania (în special unguri, dar și germani) sau Polonia (germani) au venit în Moldova în primul rând din motive economice. Presupunem că existau o serie de centre locale, ce prezentau un potențial bun de

---

² Discuția pe această temă s-a intensificat în ultima vreme (vezi, printre altele, Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în Idem, *Geneza statului în evul mediu românesc*, ed. a II-a, București, 1999, p. 104-121; Dragoș Moldovanu, *Toponimia Moldovei în cartografia europeană veche (cca. 1395-1789)*, în *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, vol. I, part 4, p. IX-CLXX, ed. Dragoș Moldovanu, Iași, 2005).

³ Detalii în Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași, 2004, p. 99-103.

⁴ În ceea ce privește cronologia începuturilor Moldovei, aderăm la teoriile prezentate de Ștefan S. Gorovei, în *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, cu unele adăugiri din Șerban Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârănare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, coord. Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 165-193.

dezvoltare și ofereau coloniștilor posibilitatea de a-și desfășura cu profit meseriile sau negoțul. Când a controlat acest teritoriu (probabil până în 1363/1364), regele Ungariei a căutat să-și consolideze autoritatea și a încurajat trecerea aici a unor grupuri de unguri, sași și români din teritoriile de la vest de munți⁵. În istoriografia românească s-a insistat mai mult pe motivele politice și religioase care i-ar fi determinat mai ales pe români să plece, în timp ce unii sași sau unguri ar fi plecat pentru că își vedeau amenințată autonomia juridică și religioasă sau pentru că erau nemulțumiți de politica fiscală a regilor⁶. Primii domni ai Moldovei au continuat politica regilor Ungariei și au continuat să atragă coloniști. Domnii urmăreau creșterea propriilor venituri și dezvoltarea țării în ansamblu (o adevărată *melioratio terrae*).

Grupuri de catolici au trecut în Moldova după înființarea episcopiei Cumaniei, după cum amintește cunoscuta scrisoare a papei Grigore al IX-lea, din 1234: „unii, atât unguri (*ungari*), cât și teutoni (*theutonici*), împreună cu alți drept credincioși din regatul Ungariei, trec la dânșii [dincolo de munți, nota ns.] ca să locuiască acolo”⁷. Giurescu afirmă că în cuprinsul acestei episcopii ar fi existat câteva „centre mai de seamă”, în afara cetății Milcoviei, reședința principală. Un astfel de centru ar fi fost în zona orașului Troțuș de mai târziu, altul la Adjud⁸. Aceasta este doar o presupunere a marelui istoric, în favoarea căreia nu există argumente. Dacă aceste centre au existat, invazia mongolă le-a distrus, așa cum a făcut și cu Milcovia, informație transmisă de un act papal din 1278; acest document chiar spune că populația catolică a părăsit regiunea după 1241, deși afirmația pare cam radicală⁹. În schimb, putem admite că grupuri de coloniști au trecut munții după reactivarea episcopiei, în 1347 și după înlăturarea pericolului mongol de către oștile regelui Ungariei¹⁰. În 1359, în contextul luptelor dintre voievozii Petru și Ștefan sunt

⁵ Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 464.

⁶ Pe motivele politice și religioase insistă Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ed. a II-a, Cluj, 1972, p. 250, și Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, ed. a II-a, București, 1977, p. 71-79.

⁷ DRH, D, I, p. 20, nr. 9).

⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 44.

⁹ DRH, D, I, p. 29, nr. 12.

¹⁰ *Ibidem*, p. 63, nr. 34.

pomeniți acei *provinciales Hungarorum*¹¹, pe care Victor Spinei îi vede ca „demnitari din teritoriile răsăritene ale statului angevin”¹², în timp ce Șerban Papacostea îi plasează mai degrabă în Maramureș¹³. Cum unul din sensurile principale ale cuvântului latinesc *provinciales* era de „locuitor al unei provincii/persoană dependentă de o jurisdicție”¹⁴, cronică lui Dlugosz, ce îi amintește, face probabil referire la ungurii așezați în Moldova. Dacă cei pomeniți mai sus ar fi fost din Transilvania sau Maramureș, regiuni cunoscute la acea vreme, credem că izvorul ar fi amintit și locul lor de origine.

Catolicii erau însoțiți în mod cert de misionari, căci unul din scopurile papalității și stăpânirii maghiare era treptata aducere la catolicism a populației locale. Încă din 1310, la Hotin ar fi rezidat temporar un episcop catolic, informație ce se adaugă la semnele de întrebare referitoare la statutul acestui oraș la începutul sec. al XIV-lea¹⁵. În 1345, Siret (*locum Cereth*), alături de Baia (*locum Moldaviae*), Cetatea Albă (*locum Albi Castris*), Licostomo (*locum Licosconii*) și alte așezări apar printre custodiile ce aparțineau vicariatului franciscan al Rusiei (Rusia Roșie)¹⁶. Victor Spinei consideră că data de 1345 nu poate fi acceptată, deoarece vicariatul Rusiei ar fi fost înființat mai târziu. Cu toate acestea, izvorul din 1345 nu trebuie complet scos din discuție, căci data întemeierii acestui vicariat nu a fost încă pe deplin lămurită¹⁷. La

¹¹ Ioannis Dlugossi, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, IX, ed. S. Budkowa et al., Varșovia, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978, p. 299-301. Detalii la Matei Cazacu, *Lucius Apronianus = Roman Ier, prince de Moldavie? À propos de l'expédition polonaise de 1359 en Moldavie et de son écho en Pologne au XVe siècle*, în **BBRF**, 8 (1980-1981), p. 257-272.

¹² Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1994, p. 358.

¹³ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 55.

¹⁴ J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, ed. C. Van de Kieft, Leiden, E. J. Brill, 1976, p. 867-868.

¹⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 1-2, București, 1901, p. XXV; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 242.

¹⁶ Gheorghe I. Moisescu, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, p. 87-88; Renate Möhlenkamp, *Die Entstehung und Entwicklung der mittelalterlichen moldauischen Städte bis Ende des XVI. Jahrhundert*, în *România în istoria universală*, vol. III, partea 1, coord. de I. Agrigoroaiei et al., Iași, 1988, p. 931 și 963, nota 112.

¹⁷ Victor Spinei, *Informații istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, în **AIIAI**, 14 (1977), p. 18, nota 106; Idem, *Moldova*, p. 286; Viorel Achim, *Ordinul franciscan în țările române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale*, în **RI**, 7 (1996), nr. 5-6, p. 405-406.

Siret se va stabili temporar reședința țării și centrul unei noi episcopii, create în 1371¹⁸. Activitatea misionară s-a intensificat atât în Moldova cât și în Rutenia, mai ales după ce această din urmă regiune a intrat în 1372 sub controlul zelosului Vladislav de Opole, reprezentantul regelui Ludovic al Ungariei (ce preluase provincia după moartea regelui Cazimir). La Siret, își fac apariția și dominicanii, ce ridică o mănăstire, locul ulterior al unor minuni¹⁹. După crearea episcopiei, *Annales minorum pomenesc*, probabil în timpul unei revolte locale, martirizarea la Siret a doi franciscani, în 1378, semn că exista o opoziție a românilor majoritari față de propaganda misionară²⁰. Numărul mare de catolici din zona centrală a Moldovei, dar și dorința de a continua răspândirea catolicismului printre români, l-au determinat pe papa Ioan al XXIII-lea să accepte cererea regelui Vladislav al Poloniei de a înființa o altă episcopie catolică la Baia. Primul episcop, Ioan de Ryza, a fost numit oficial în perioada 1413-1420²¹. La Baia, ca și la Suceava, Neamț, Hârlău și Iași, s-au așezat mai mult sași. John, arhiepiscop de Sultanieh, a vizitat Moldova înainte de 1404 și a remarcat numărul mare al germanilor: „și avem mulți germani ce locuiesc în aceste părți”²². Germanii s-au remarcat ca meșteri la cetățile ridicate de domni, negustori, dar și ca luptători angajați. În cetățile de la Șcheia (lângă Suceava) și Roman s-au găsit piese de armament și de echipament militar, alături de ceramică cenușie, ce nu e specifică Moldovei²³.

Izvoare mai târzii pomenesc catolici în satele și orașele din ținuturile Bacăului și Romanului sau pe valea Troțușului. Față de regiunea de nord-vest, aici numărul ungarilor pare mai însemnat decât al sașilor²⁴.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 176, nr. CXXXVI.

¹⁹ DRH, A, I, p. 1, nr. 1; R. Loenertz, *Le Société de Frères Pèrègrinants et les convents dominicains de Ruthénie et de Moldo-Valachie (2)*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, Roma, IV (1934), p. 33.

²⁰ Țara este numită acum *Valachiae minor* (Moldova) (*Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, ed. Luca Waddingo, vol. IX, Claras Aquas, 1932, p. 20).

²¹ C. Auner, *Episcopia de Baia*, în RC, 4 (1915), p. 94-101.

²² *Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 39.

²³ Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Șcheia. Monografie arheologică*, București, 1960, p. 72-82, 86-89; M.D. Matei, L. Chițescu, *Probleme istorice în legătură cu fortificația mușatină și cu așezarea orășenească de la Roman*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, I (1968), p. 41-46.

²⁴ DRH, A, II, p. 119, nr. 84; *Călători străini*, vol. IV, p. 38; Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor bisericilor catolice de rit roman din Provincia*

Pentru catolicii din această parte a Moldovei, a fost creată episcopia de la Bacău (cca. 1391-1392)²⁵. Etnicitatea locuitorilor din această regiune, azi așa-numiții „ceangăi”, este un subiect controversat, asupra căruia nu insistăm²⁶. Singurul element cert în ceea ce-i privește este că erau catolici. În fine, un ultim val de unguri, husiți, vine în Moldova în sec. XV²⁷.

În orașele Moldovei, nu au venit numai sași și unguri, ci și numeroși armeni. Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu susțineau că aceștia ar fi sosit la est de Carpați în prima jumătate a secolului al XIV-lea, traversând Marea Neagră. Pe mare, cea mai scurtă cale ar fi fost de la Trebizonda la Caffa și Cetatea Albă, unde s-au găsit monede armenesti emise la sfârșitul sec. al XIII-lea²⁸. De aici, armenii ar fi plecat spre Chilia, unde un negustor armean e atestat la 1360 și 1361²⁹, și apoi spre alte târguri ale Moldovei. Giurescu admite că alături de acest curent a mai existat un altul, dinspre Polonia, unde au jucat, în special în orașele din partea de răsărit, un important rol economic³⁰. Când la 1356 s-a acordat Liovului „legea de la Magdeburg”, armenii formau deja o comunitate numeroasă în oraș, motiv pentru care regii poloni le-au permis să se organizeze după „legea armeană”. Alte comunități armenesti se aflau în Lutsk, dar și în Camenița și Sniatyn, la hotarul cu Moldova, de unde cu

---

Moldova, 1646-1648, ed. Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 114-126, 134-144, 196-202; vezi și Robin Baker, *Magyras, Mongols, Romanians and Saxons: Population Mix and Density in Moldavia, From 1230 to 1365*, *BSt*, 37 (1996), nr. 1, p. 63-76.

²⁵ Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, în *AARMSI*, s. II, t. XXVII (1904-1905), p. 297-301; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 121-123.

²⁶ Dintre numeroasele lucrări scrise pe această temă, amintim doar: Iosif Petru M. Pal, *Originea catolicilor din Moldova*, Roman, 1942; Bako Géza, *Contribuții la problema originii ceangăilor*, în *SAI*, 4 (1962), p. 37-44; Dumitru Mărtinaș, *Originea ceangăilor din Moldova*, ed. Ion Coja și V.M. Ungureanu, București, 1985; Marius Diaconescu, *Peter Zöld și „descoperirea” ceangăilor din Moldova în a doua jumătate a secolului XVIII*, în *AIIX*, 39-40 (2002-2003), p. 247-292. Se adaugă multe altele.

²⁷ *Călători străini*, vol. I, p. 64-65; Mihail P. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p. 84-88, 99-104, 196-206; Șerban Papacostea, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în *Idem, Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 279-286.

²⁸ N. Iorga, *Armenii și românii: o paralelă istorică*, în *Idem, Scrieri istorice despre armeni*, ed. Emanuel Actarian, București, 1999, p. 199-205; H. Dj. Siruni, *Armenii în viața economică a țărilor române*, în „*Balcanica*”, vol. II-III (1939-1940), p. 112-114; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 212.

²⁹ Geo Pistarino, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-61)*, Genova [s.n.], 1971, p. 30, nr. 19; p. 57, nr. 35 și altele.

³⁰ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 92-93.

siguranță au trecut spre sud³¹. Unde s-au așezat, armenii au primit autonomie internă și dreptul de a-și ridica biserici. Astfel de lăcașuri găsim în: Suceava, Roman, Iași, Botoșani. Se pare că în timpul prigoanei din 1551, mare parte din bisericile lor au fost dărâmate (exceptând cea din Suceava), lăcașurilor amintite mai sus adăugându-li-se cele din Hotin, Siret și Vaslui³². Despre fiecare din aceste biserici, tradiția armeană și o serie de inscripții târzii ne transmit informații. La Botoșani, prima lor biserică ar fi existat la 1350, la Roman, armenii ar fi cumpărat un lăcaș de la sași în 1355, iar la Iași o inscripție din biserică armeană cuprinde anul 1395³³. Chiar dacă aceste date nu sunt deloc sigure, ne transmit că momentul de început al comunităților armenie din Moldova trebuie plasat în a doua parte a sec. XIV. Numărul lor tot mai mare i-a determinat pe Petru I (1384) și Alexandru cel Bun (1401) să accepte ca episcopul armenilor din Polonia, să-și extindă autoritatea și asupra armenilor din Moldova, urmând să aibă reședința temporară la Suceava³⁴. În orașe, s-au așezat și ruteni, veniți din Rutenia și Podolia. Importanța lor pare să fie mai redusă. La Suceava aveau o biserică, un preot și o uliță proprie, iar în Iași, izvoare mai târzii amintesc *Ulița Rusească*³⁵.

Tradiția istorică, consemnată în cronicile Moldovei, a înregistrat venirea acestor grupuri de străini, pe care le-a legat cronologic de începuturile țării. *Letopisețul Țării Moldovei*, scris de Grigore Ureche, cu interpolări ale lui Simion Dascălul și alții, pune pe seama sașilor și ungarilor „descălecatul” celor mai vechi orașe: „Ețco prisăcariul, deaca au

---

³¹ Eleonora Nadel-Golobič, *Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade, 1400-1600*, în *CMRS*, Paris, vol. XX (1979), nr. 3-4, p. 360-365.

³² Prigoana a fost descrisă în versuri de diaconul armean Minas din Tokhat (Grigore M. Buiucliu, *Cânt de jălire asupra armenilor din țara vlahilor de diaconul Minas Tokatți*, București, 1895, p. 31-44).

³³ *Ibidem*, p. 31-44; H. Dj. Siruni, *Bisericile armenie din Țările Române*, în „Ani. Anuar de cultură armeană”, București, 1942-1943, p. 491-493; Grigore Goilav, *Armenii ca întemeietori de orașe în partea de răsărit a Europei*, în *RIAF*, X (1909), p. 245, 248; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 2007, p. 42-45.

³⁴ *DRH*, A, I, p. 21, nr. 14; P.P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, în *RIR*, vol. IV (1934), p. 46-48. Nu este cert dacă sub Petru I episcopul armean de la Liov și-a extins sau nu autoritatea și asupra Moldovei (Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie suceveană*, în „Suceava. Anuarul”, X (1983), p. 213-214).

³⁵ *DRH*, A, II, p. 142, nr. 100; G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 535.

înțeles de descălecarea maramorășenilor, îndată s-au dus și el în Țara Leșască, de au adus rusi mulți și i-au descălecat pre apa Sucevei în sus și pre Siretiu despre Botoșiani”; „Așijderea și târgul Baia scrie că l-au descălecat niște sași ce-au fost olari, iar Suceava scrie că o au descălecat niște cojocari ungurești”; „[Iuga vodă] au descălecat orașe pren țară, tot pre locuri bune și le-au ales sate și le-au făcut ocoale pren pregiur”; [Ștefan cel Mare] au descălecat târgul Iașii”³⁶. Ideile lui Ureche sau ale interpolatorilor săi sunt continuate de Miron Costin, care în *Poema polonă*, afirma că Dragoș ar fi adus în Țara Moldovei meșteșugari sași, iar despre orașe scria: „orașele, mai toate, au fost întemeiate de sași, tot ei, împreună cu ungurii, ridicară și viile”³⁷. Cronicile, dar și numeroase acte interne, folosesc cuvântul „descălecat”, ce are un sens complex, însemnând întemeiere sau organizare³⁸. La fel ca în Țara Românească, în scris s-a înregistrat ceea ce tradiția păstrase până atunci la nivelul transmisiei orale căci, cum bine argumenta Șerban Papacostea, nu cronică crea tradiția, ci invers³⁹. Cu toate că nu aveau cunoștințe legate de urbanizare, oamenii de la finele evului mediu erau conștienți că străinii avuseseră o contribuție importantă la dezvoltarea orașelor și, probabil, când spuneau acest lucru se bazau pe numărul mare al coloniștilor din orașe și pe drepturile de care aceștia se bucurau. În plus, aplicarea cuvântului „descălecat” pentru întemeierea de orașe arată că în epocă exista credința că aceste așezări nu ar fi existat înainte de formarea țării și ar fi apărut în urma unui gest cu semnificații politice, juridice și economice, datorită deciziilor unora din primii principii. Această perspectivă așează termenul „descălecat” în aceeași direcție de interpretare cu *locatio*, la care ne vom referi mai jos.

---

³⁶ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 65, 68, 94.

³⁷ Miron Costin, *Poema polonă în Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 233; vezi și Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească*, București, 1980, p. 162.

³⁸ Vezi în Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, sensul pentru „descălecatul” orașelor (p. 54-56), precum și celelalte înțelesuri ale termenului „descălecat” (p. 63). Vezi și Stela Cheptea, Mircea D. Matei, *On the Relation Between the Political Factor and the Cities in the Middle Ages*, în *HU*, vol. XIV (2006), nr. 2, p. 230.

³⁹ Șerban Papacostea, *Geneza statelor românești: schiță istoriografică și istorică*, în *Idem, Geneza statului*, p. 15.

Ponderea și rolul jucat de coloniști în istoria de început a orașelor din Moldova au fost înțelese diferit, chiar eronat, de unii istorici. Aceștia consideră că românii au format orașele, în care erau majoritari, în timp ce coloniștii au venit ulterior, rolul lor fiind minor⁴⁰. Principalul argument adus este oferit de mărturiile diversilor călători care au trecut prin Moldova și ne-au transmis informații privind comunitățile catolice. Consemnările acestora sunt foarte prețioase însă situația pe care o surprind este târzie, la aproape 200 de ani de la momentul începerii venirii în Moldova a grupurilor de coloniști. Din vechile comunități de sași, unguri și armeni mai rămăseseră în sec. XVI-XVII doar câteva rămășițe, o palidă amintire a ceea ce reprezentaseră ele odată. Un eveniment a produs transformări majore în componența etnică a orașelor din regiune: Reforma religioasă.

Din a doua jumătate a sec. XVI, Biserica Catolică a trimis misionari să cerceteze starea comunităților catolice din Moldova⁴¹. Aceștia s-au plâns că puținii sași și unguri pe care i-au mai găsit trecuseră la protestantism. Convertirea se făcuse datorită legăturilor strânse pe care orașenii de aici le aveau cu Transilvania, ce se îndreptase mai devreme spre ideile promovate de Luther și Calvin și care stârniseră interes și în Moldova⁴². Mișcarea Reformei a trecut din Transilvania peste munți, astfel că în jurul anului 1540, populația catolică din Moldova aderase în mare parte la protestantism. Din motive ce țineau de politica sa externă, Petru Rareș s-a arătat tolerant cu pătrunderea ideilor protestante în rândurile supușilor săi catolici. Urmașii săi, Ștefan Rareș, Alexandru Lăpușeanu sau Ștefan Tomșa i-au persecutat violent pe „eretici”, cum erau considerați protestanții. Un anonim vorbește de încercarea lui Ștefan Rareș de a-i converti forțat pe unguri la ortodoxie, în timp ce pe seama lui Alexandru Lăpușeanu se pune același lucru, pentru toți protestanții⁴³. În schimb, Despot vodă a hotărât numirea unui episcop pentru protestanții din țara sa, care a primit misiunea de a „restaura bisericile dărâmate”⁴⁴.

⁴⁰ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 82-85.

⁴¹ O recentă lucrare privind efectele Contrareformei în spațiul românesc la Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008.

⁴² În 1532, este pomenit la Wittenberg un doctor din Moldova ce venise să-l audieze pe Luther (Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în „Studii”, XI (1958), nr. 4, p. 61-63).

⁴³ *Călători străini*, vol. II, p. 99, 131-132, 140-141, 266-267; vol. V, p. 25, 81.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 140-141; vol. V, p. 25.

Intensificarea persecuțiilor și luptele pentru putere dintre diverși pretendenți la tron au dus la plecarea unor grupuri de germani și unguri în Transilvania⁴⁵. Și armenii au avut de suferit. În 1551, ei au fost obligați să treacă la ortodoxism și mai multe biserici ale lor din orașe au fost dărâmate⁴⁶. La o persecuție ulterioară, *Cronica armenilor din Camenița* amintește chiar uciderea voitului armean din Suceava (când Ștefan Tomșa a luat domnia)⁴⁷. Un act din 1597 face referire la aceste evenimente, explicând de ce armenii au emigrat în Polonia: „[armeanul] Dragan Danovac, orășean din Suceava, văzând acele vremuri războinice, tulburările și amestecurile ce erau pe atunci în Moldova, s-a sculat cu toată averea și bunurile sale și s-a tras din Moldova în Polonia”⁴⁸. Lovite din mai multe direcții, aceste comunități au scăzut ca importanță sau au fost treptat asimilate. Locul lor în orașe a fost luat de români, dar și de noi grupuri de coloniști, venite din sudul Dunării. Din acest motiv, considerăm că nu se poate face comparație între starea și numărul comunităților de coloniști din secolul al XIV-lea - secolul al XV-lea și cele din a doua parte a secolului al XVI-lea - secolul al XVII-lea.

Istoriografia românească nu s-a pus de acord dacă noii veniți din Moldova s-au organizat după principiile „legii germane”. Puțini au susținut această idee, printre ei marele Iorga⁴⁹, însă mulți alții s-au pronunțat împotriva sau au ignorat acest aspect, susținând că nu avem dovezi și că prezența coloniștilor a fost întâmplătoare și ne semnificativă. Cei din urmă au adus ca argument lipsa sau faptul că nu s-au păstrat prevederi ale legilor municipale ce erau aplicate în orașe⁵⁰. Trecerea la

---

⁴⁵ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 69-76; Maria Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996, p. 38-40.

⁴⁶ Grigore M. Buiucliu, *op. cit.*, p. 31-44); *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 90, 105; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 157.

⁴⁷ H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre România extrase din Cronica armenilor din Camenița*, în **AARMSI**, s. III, t. XVII (1935-1936), p. 271-277.

⁴⁸ *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului, 1388-1918*, vol. I, ed. Vasile Gh. Miron et al., București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1989 p. 208, nr. 81.

⁴⁹ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Angheliescu, București, 1981, p. 115; Idem, *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, în *Opere economice*, ed. Georgeta Penelea, București, 1982, p. 83-84.

⁵⁰ P.P. Panaitescu, *Comunele medievale în Principatele Române*, în Idem, *Interpretări românești*, ed. a II-a de Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, București, 1994, p. 137-138; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 169-170. Puncte de

„legea germană” nu prevedea însă doar adoptarea unor norme cu valoare juridică, fiind parte a complexului proces numit *locatio civitatis*, ce desemna fondarea pe noi baze a orașelor (în special a celor în care se așezau coloniști)⁵¹. Dacă în Țara Românească doar presupunem că *locatio* a fost aplicată cel puțin la Câmpulung⁵², în Moldova credem că avem argumente în favoarea susținerii existenței în mai multe orașe a acestui proces, cu un anumit specific local. Izvoarele ne limitează argumentația în primul rând la nivelul topografiei și al organizării juridice, acestea fiind de altfel două din componentele principale ale *locatio civitatis* în Europa Centrală.

Unul din puținele orașe medievale din Moldova unde s-au întreprins cercetări arheologice de amploare, ce au vizat nu numai bisericile medievale, ci și locuințele și inventarul așezării este Baia. Din păcate, nu s-a putut cerceta toată suprafața vechiului oraș. Analiza dispunerii locuințelor descoperite i-a determinat pe cercetători să afirme că se poate vorbi de existența unei organizări topografice sistematice a spațiului în care s-au instalat locuitorii. Lotizarea terenului este destul de riguroasă și se aseamănă cu situația similară din Transilvania, însă arheologii nu au putut afirma cu exactitate când s-a făcut această lotizare, înainte sau după venirea coloniștilor germani⁵³. Se poate însă spune despre coloniștii de aici că s-au instalat după incendierea unei așezări pre-urbane mai vechi, în urma cuceririi acestui teritoriu de către oștile trimise de regele Ungariei la jumătatea sec. XIV⁵⁴. Responsabili de reșezarea loturilor sunt deci noii veniți și aducem ca argument situația similară din Polonia și Ungaria, unde de obicei coloniștilor li se acorda un teren nou pentru a se instala, în timp ce *locator*-ul, cel care îi adusesese aici, se ocupa

---

vedere neutre la D. Ciurea, *Noi considerații privind orașele și târgurile din Moldova în secolele XIV-XIX*, în **AI**, VII (1970), p. 25; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova*, I, *Organizarea de stat până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, București, 1971, p. 319.

⁵¹ Benedykt Zientara, *Socio-Economic and Spatial Transformation of Polish Towns During the Period of Location*, în **APH**, Varșovia, XXXIV (1976), p. 62-66; Paul W. Knoll, *The Urban Development of Medieval Poland, with Particular Reference to Krakow*, în *Urban Society of Eastern Europe*, ed. Bariša Krekic, Berkeley, 1987, p. 71-73, 78-80.

⁵² Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 84-92, 116-118.

⁵³ Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. 2, Iași, 1984, p. 40-42, 46-47.

⁵⁴ *Ibidem*, vol. 1, p. 22; vol. 2, p. 16.

de măsurarea și distribuirea pământului⁵⁵. În cazul de la Baia, este posibil să le fi fost acordat o suprafață folosită anterior de localnici, devastată în urma cuceririi. În secolul al XIV-lea, autohtonii nu aveau tradiția unei lotizări riguroase. Se adaugă prezența a încă unui detaliu ce ține de specificul planurilor orașelor din Europa Centrală: existența unei piețe centrale⁵⁶. Pe laturile acesteia, locuințele sunt mai dese decât pe străzile secundare, semn că noii locuitori au căutat să folosească la maximum puținul spațiu disponibil, căci aici era vadul comercial cel mai bun⁵⁷. Cu siguranță că târgul Moldovei ce exista pe acest loc înainte de venirea germanilor avea și o piață, poate chiar pe locul celei de mai târziu, însă este greu de crezut că germanii s-au așezat exact pe loturile mai vechi, ale predecesorilor lor. Piețele locale tradiționale din alte orașe din spațiul locuit de români erau deschise și nu aveau un plan foarte precis, în timp ce la Baia situația pare a fi complet diferită. Pe lângă piață, s-au identificat urme ale unor drumuri pavate cu piatră de râu și case încălzite cu sobe cu cahle, fapt specific la acea vreme doar curților princiare sau orașelor din centrul Europei, inclusiv Transilvania⁵⁸. Începutul venirii coloniștilor a fost stabilit la jumătatea sec. XIV, deci înainte de definitivarea formării principatului. Probabil, regele Ungariei a încurajat instalarea lor la est de Carpați din motive politice, pentru a-și consolida controlul asupra acestei regiuni. Pe seama lui putem pune chiar acordarea primului privilegiu pentru comunitatea de aici. La motivele politice, se adăugau rațiuni economice. Coloniștii puteau valorifica resursele locale și le puteau dirija spre piețele din Transilvania. Dovadă a reorientării economice a acestei așezări stă încetarea schimburilor comerciale cu regiunile meridionale⁵⁹. Pe lângă dreptul de a-și desfășura liber ocupațiile,

---

⁵⁵ Heinz Quirin, *The Colonial Town as Seen in the Documents of East German Settlement*, în *The Comparative History of Urban Origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from the Ninth to the Thirteenth Century*, part II, BAR International Series, ed. H.B. Clarke și Annret Simms, nr. 255, Oxford, 1985, p. 509-510.

⁵⁶ Piața apare numită indirect în documentele medievale: „mijlocul târgului” (B.P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, tom I, partea a II-a, București 1865, p. 21, nr. 290).

⁵⁷ Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. 1, p. 156; vol. 2, p. 42; Vasile Neamțu, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași, 1997, p. 118-119, 153-154.

⁵⁸ Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. 1, p. 36-37; 128-139; vol. 2, p. 45-46.

⁵⁹ *Ibidem*, vol. 1, p. 101-102; vol. 2, p. 245.

noii veniți au primit și drepturi juridice speciale. Conducătorul comunității putea judeca cazuri foarte grave și putea da sentințe capitale, situație rar întâlnită în orașele din Moldova⁶⁰. Din această perioadă s-a păstrat sigiliul orașului, care avea ca însemn un cerb decapitat, al cărui cap privește din față și are între coarne un crucifix, simbolul sfântului Hubert; legenda este în latină: SIGILLUM CAPITALIS CIVITATIS MOLDAVIE TERR(A)E MOLDAVIENSIS („Sigiliul orașului de frunte Moldova din Țara Moldovenească”)⁶¹.

Un alt oraș unde credem că s-a realizat o *locatio* este Roman. În *Letopisețul Țării Moldovei*, într-o interpolare a lui Axinte Uricariul, ni se transmite: „[Roman I] au făcut târgul Romanul pre numele lui, precum mărturisește la uricul lui, carile se află la mănăstirea Pobrata”⁶². Miron Costin este la fel de clar în *Poema polonă*: „sub dânsul [Roman] s-au ridicat orașul Roman, care-i poartă numele”⁶³. O parte din istorici acceptă existența unei legături între Roman I și acest oraș, alții o neagă⁶⁴, dar nimeni nu a putut exprima o opinie coerentă legată de felul cum Roman a putut influența apariția orașului. Sub numele de „târgul lui Roman”, așezarea apare în cunoscuta listă a cetăților și orașelor alcătuită la Kiev⁶⁵. Cu toate că Roman a domnit puțin, între 1391 și 1394, anii 1387 și 1396, în care se încadrează redactarea listei de la Kiev, permit realizarea unei legături între listă și dezvoltarea „târgului lui Roman”⁶⁶. Putem presupune că Roman, în calitate de frate al lui Petru I, a rezidat în cetatea pe care a

---

⁶⁰ Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. II, Cernăuți, 1934, p. 163-164, nr. 87. Baia nu este singurul oraș în care șoltuzul avea astfel de drepturi. Am mai identificat câteva, toate din Țara de Sus, asupra cărora vom reveni într-un studiu ulterior.

⁶¹ Al. Lapedatu, *Antichitățile de la Baia*, în **BCMI**, 1909, p. 64; Dimitrie Dan, *Un document românesc cu marele sigil din târgul Baia*, în „Junimea literară”, 4 (1907), nr. 3, p. 56; Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și Țării Românești*, în **DIR**, *Introducere*, vol. II, București, 1956, p. 461-465; Ștefan S. Gorovei, „Am pus pecetea orașului”, în **MI**, XII (1978), nr. 2, p. 36.

⁶² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 66.

⁶³ Miron Costin, *op. cit.*, p. 235.

⁶⁴ Emil Vîrtosu crede că e o simplă coincidență (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 476).

⁶⁵ *Novgorodskaja pervaja letopisi starșego i mladșego izvodov*, ed. A. N. Nasonov și M. N. Tihomirov, Moscova, 1950, p. 475.

⁶⁶ Alexandru Andronic, *Orașe moldovenești în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești*, în **RSL**, XI (1965), p. 205-210; vezi și Dragoș Moldovanu, *op. cit.*, p. XXXIII-XXXV.

ridicat-o aici și în perioada anterioară domniei⁶⁷. O mențiune de la Liov amintește un act emis de *dominus* Roman încă din 1386 în legătură cu niște negustori prădați în Moldova⁶⁸. Cei doi frați au fost probabil în relații bune, căci Roman este pomenit în actul prin care Vladislav, regele Poloniei, îi cere lui Petru împrumutul de 4000 de ruble de argint (1388). Regele promite că va returna împrumutul și pune ca amanet lui Petru și „fratelui său, Roman, și copiilor lor” orașul și ținutul Haliciului⁶⁹. Roman este pus înaintea „copiilor”, deci presupunem că era luat deja în considerare ca urmaș și era asociat la domnie. El a fost de altfel preferat ca succesor la tron, în defavoarea celor doi fii ai lui Petru⁷⁰. Nu credem că este vorba de un alt Roman⁷¹, de dinaintea domnului cu acest nume, căci acesta nu apare nicăieri pomenit. În tradiția istorică românească a fost consemnat pentru această epocă un singur Roman, domnul de la 1391. Legătura dintre Roman I și orașul cu același nume mai ridică o întrebare: cum un oraș a putut lua numele stăpânitorului său atât de repede? O singură explicație este posibilă. Preluarea numelui stăpânitorului, proces care în cazul orașelor din evul mediu este relativ rar, presupune o întemeiere sau o reșezare, pe baze noi. Avem un caz similar în Polonia, cel al orașului Kazimierz, întemeiat de regele Cazimir cel Mare în 1335.

Chiar numele sub care apare orașul în actele interne și externe ne sugerează că acest oraș a fost întemeiat de Roman. În izvoarele din sec. XV-XVI, el apare ca Târgul Roman sau *Romano foro*⁷². În Moldova și Țara Românească, numele de „târg” a intrat în evul mediu în denumirea orașelor aflate pe văi de râuri: Târgul Jiului, Târgul Buzăului sau atunci când definea ceva care avea o legătură strânsă cu originea acestora. Aici se încadrează și Romanul, ce era Târgul lui Roman, dar și Iașii, ce erau

⁶⁷ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova. a. 1324-1881*, I. *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 456-457.

⁶⁸ Petre P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ed. a II-a de Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 284-285; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 31.

⁶⁹ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași 1932, p. 605, nr. 164.

⁷⁰ Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, 1973, p. 154-156; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 257-272.

⁷¹ Ștefan S. Gorovei, *Istoria în palimpsest: Moldova dinainte de Moldova*, în **RI**, 6 (1995), nr. 1-2, p. 172; Idem, *Întemeierea Moldovei*, p. 43-44.

⁷² În actele latinești ale Liovului apare mereu ca *Romanski tharg*; celelalte orașe din Moldova sunt numite *oppidum* sau *civitas* (N. Iorga, *Studii și documente*, vol. 23, p. 335, nr. 141; p. 349, nr. 169; p. 357, nr. 196).

numiți de fapt Târgul Iașilor în primele acte; există o singură excepție, mai greu de explicat, Târgu Frumos. Izvoarele ulterioare ne relevă un alt nume al Romanului, Târgul de Jos. P.P. Panaitescu și N. Grigoraș pun orașul în comparație cu Baia, ce ar putea fi Târgul de Sus al râului Moldova⁷³. Situarea ambelor orașe în Țara de Sus, ce cuprindea astfel în teritoriul ei întregul bazin al râului Moldova, face plauzibilă această interpretare⁷⁴. Locuitorii și-au însușit foarte devreme noul nume, de Roman, de vreme ce apare și în sigiliul orașului, în timp ce domnia a preferat să-l mai numească o vreme Târgul de Jos. Și acest din urmă nume ne arată că așezarea urbană era relativ nouă. Lăsând deoparte numele de râuri, nume de orașe care să cuprindă o indicație privind situarea geografică sunt rare în spațiul locuit de români. Avem deci două nume pentru același oraș și amândouă arată că orașul era nou. Numele care s-a impus este Roman, pentru că lega orașul de întemeietorul său, al cărui gest a rămas în memoria colectivă. Dar ce fel de întemeiere putea face Roman?

Precum în multe alte cazuri din Polonia sau Ungaria, apariția unui oraș prin *locatio*, aducerea unor coloniști și introducerea unui nou regim juridic, nu presupunea în mod obligatoriu crearea de la zero a unei așezări, ci reaşezarea ei pe baza unui alt plan și cu alte principii de organizare. Locul unde a apărut orașul Roman, aproape de vărsarea râului Moldova în Siret, era prielnic nu numai locuirii, ci și desfășurării schimburilor, astfel că aici se afla probabil o așezare mai veche. În calitate de asociat la tron, Roman a stăpânit zona, unde a ridicat succesiv două fortificații. Analizând materialului ceramic și numismatic descoperit în interiorul acestora, Lucian Chițescu susține că printre cei care le-au locuit s-au aflat și străini, a căror venire poate fi plasată cronologic în timpul lui Roman. În cercetarea acestui oraș s-a produs o confuzie, căci arheologii au pretins că orașul s-a dezvoltat în interiorul fortificației mai noi⁷⁵, deși el se afla lateral, în afara zidurilor. Planurile vechi și situarea bisericilor medievale demonstrează fără dubiu acest lucru⁷⁶. Ca o particularitate,

⁷³ Petre P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești. Problemele istoriografiei române*, ed. Dan Horia Mazilu, București, 2000, p. 266; N. Grigoraș, *Despre orașul moldovenesc*, p. 91.

⁷⁴ Miron Costin, *op. cit.*, p. 216.

⁷⁵ M. D. Matei, L. Chițescu, *op. cit.*, p. 31-62.

⁷⁶ La Roman exista o curte, ce datează probabil tot din timpul lui Roman I, ipoteză susținută și de prezența foarte timpurie aici a unui vornic (**DRH**, A, I, p. 24, nr. 17). Confirmarea faptului că orașul s-a dezvoltat lângă curte/episcopie vine din

ceramica găsită la Roman arată că noii veniți provin din Polonia sau nordul Europei⁷⁷. Adrian Andrei Rusu a demonstrat într-o recentă lucrare că într-o așezare locuirea avea loc nu în *castrum*, în fortificație, ci în apropiere. Orice întăritură servea unui puternic al locului sau unei comunități (în cazul în care aceasta ridica prin propriul efort fortificațiile), în nici un caz una umilă.⁷⁸ Rostul „cetății” lui Roman I de la Roman era deci de a servi intereselor sale. Dacă domnul a dorit să dezvolte un oraș a făcut-o în umbra „cetății”.

Pentru multe din cazurile în care nu deținem un act scris care să releve principiile ce au stat la baza ridicării unui oraș, primele semne trebuie căutate în planul respectivei așezări. Eugenia Greceanu, Emil Ioan Emandi și Teodor Octavian Gheorghiu au arătat că, într-o anumită măsură, și în Moldova și Țara Românească, planurile orașelor urmează principiile întâlnite în așezările formate de coloniștii germani în toată Europa Centrală; teoriile lor nu au primit încă o suficientă susținere din partea istoricilor⁷⁹. În planul orașului Roman identificăm nu mai puțin de trei străzi paralele, care pornesc din piața principală, ce despărțea așezarea de cetate, piață amintită de Belsius, cronicarul lui Despot vodă⁸⁰; în piață, se oprea și drumul ce intra în oraș dinspre sud-vest. Zona delimitată de aceste străzi este bine individualizată și are o parcelare foarte densă, în special de-a lungul Uliței Mari⁸¹. Disponerea în paralel a străzilor și

---

plasarea pe teren a descoperirilor arheologice din sec. XV-XVII (*Istoria orașului Roman (1392-1992)*, coord. Vasile Ursachi, Roman, 1992, p. 53). Izvoare târzii confirmă că biserica sașilor se afla lângă curte, în oraș (Melchisedec, *Chronica Romanului și a episcopiei de Roman*, vol. I, București, 1874, p. 18-19). Vezi și Eugenia Greceanu, *Structura urbană a orașului Roman, mărturie a trecutului istoric*, în **RMM**, Seria Monumente istorice și de artă, 44 (1975), nr. 2, p. 30-35.

⁷⁷ Lucian Chițescu, *Ceramica șampilată de la Roman și unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, în **SCIV**, 15 (1964), nr. 3, p. 411-412, 418-421.

⁷⁸ Adrian Andrei Rusu, *op. cit.*, p. 254-255.

⁷⁹ Eugenia Greceanu, *op. cit.*, p. 30-40; Idem, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, București, 1981; Idem, *Ansamblul medieval Pitești*, București, 1982; Emil Ioan Emandi, *Habitatul urban și cultura spațiului. Studiu de geografie istorică. Suceava în secolele XIV-XX*, Iași, 1996, p. 263-268, 294-301; Teodor Octavian Gheorghiu, Radu Radoslav, *Spațiul central al orașului medieval românesc extracarpatic din secolele XIV-XVI, spațiu al coeziunii sociale. Elemente pentru un studiu comparatist european*, în **HU**, 1 (1993), nr. 2, p. 154-173; Teodor Octavian Gheorghiu, *Suceava medievală – geneză și evoluție până în prima parte a secolului al XVI-lea. Elemente morfo-structurale*, în **HU**, 12 (2004), nr. 1-2, p. 81-82.

⁸⁰ *Călători străini*, vol. II, p. 139.

⁸¹ Eugenia Greceanu, *Structura urbană a orașului Roman*, p. 35-36.

existența unor piețe centrale regulate contrazic o teorie larg răspândită, ce consideră că majoritatea orașelor au crescut spontan, de la sine. Orașele care nu au un plan prestabilit s-au dezvoltat în timp, fără a păstra o ordine anume, de-a lungul drumurilor ce intrau în așezare și care se întâlneau într-un punct central, unde se aflau atât piața, cât și sediul autorității locale (curtea). În schimb, străzile paralele s-au dezvoltat în cadrul unei evoluții planificate, căci acest tip de evoluție stradală nu ține cont decât parțial de traseul drumurilor mai vechi. Aceste străzi erau drepte, fapt ce arată că nu au crescut de la sine, ci în urma stabilirii precise a loturilor ce le mărgineau. Tipul de evoluție urbană pornind de la două sau trei străzi paralele, legate la capăt printr-o piață, este întâlnit și în alte orașe din Moldova (Suceava, Iași), în Țara Românească (Câmpulung, Pitești), Transilvania (la Sibiu, Cluj, Brașov, Bistrița) și alte țări sau regiuni din Europa Centrală și de Vest⁸².

O altă dovadă a felului în care a apărut așezarea o reprezintă sigiliul orașului. În primul rând acesta are legenda în limba latină, indiciu clar că a fost făcut de și pentru un grup de coloniști catolici, sași și unguri. În al doilea rând, nu apare ca fiind al orașului, ca la Baia, ci al comunității: + S(IGILLUM) CIVIUM DE FORO ROMANI + („+ Sigiliul orașenilor din târgul lui Roman +”). Forma *cives* este întâlnită și în legenda sigiliilor unor orașe din Ungaria, sub acest nume fiind de obicei desemnați orașenii cu stare⁸³. O altă diferență față de Baia este aceea că orașul apare ca *forum*, nu *civitas* și nici *oppidum*, deci ca un târg și nu unul oarecare, ci „al lui Roman”⁸⁴. Legenda sigiliului arată că în momentul când comunitatea a primit dreptul de a se reprezenta printr-un astfel de însemn așezarea încă nu definitivase trecerea spre stadiul de oraș. Dacă a existat și un act de întemeiere nu știm; el este pomenit de interpolatorul lui Ureche⁸⁵, care însă foarte bine se putea referi la unul din actele emise de domn din acest oraș, și anume la cel în care este pomenită

---

⁸² Paul Niedermaier, *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din sec. al XII-lea până în sec. al XVI-lea*, în *Studii de istorie a naționalității germane și a înfrățirii ei cu națiunea română*, vol. I, coord. L. Bányai, București, 1976, p. 143-144.

⁸³ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 475-476; vezi și Martyn C. Rady, *Medieval Buda: a Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, New York, 1985, p. 16-17.

⁸⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 66.

⁸⁵ *Ibidem*.

stăpânirea „de la munte la mare” (1392)⁸⁶. Probota are o legătură cu Roman, căci este probabil ctitoria lui Ștefan I, ce e fiul lui Roman. Ștefan ar fi făcut-o pe la 1391, deci când tatăl său era domn⁸⁷.

Pentru că am amintit sigiliile, Roman și Baia nu sunt singurele orașe din Moldova ce au avut vechi sigilii latinești. Ștefan S. Gorovei a identificat cel puțin încă două, la Neamț și Cotnari. Pe un act din 1599 este pusă „pecetea cea mare” a Neamțului, a cărei legendă seamănă cu cea de la Roman: S(IGILLUM) CIVIVM DE NIMCZ („Sigiliul orașenilor din Neamț”). La Cotnari, avem o situație asemănătoare, cu un sigiliu cu legenda: SIGIL(LUM) [loc șters, probabil MAIOR, nota ns.] OPIDI KOTHNAR („Sigiliul [mare al?] târgului Cotnari”)⁸⁸. Aceste sigilii sunt datate la sfârșitul secolului al XIV-lea și au aparținut comunităților de coloniști stabilite în aceste orașe, altfel nu ar fi avut legendă latină, ci slavonă. Nu excludem ipoteza lui Ștefan Gorovei potrivit căreia sigiliile vechilor orașe ca și primele acte emise de domni ar fi fost în latină, pentru că această limbă ar fi fost inițial limba oficială a cancelariei, însă în cazul orașelor amintite analiza diverselor izvoare susține rolul important jucat aici de coloniști⁸⁹. Catolicii așezați la Neamț, Cotnari, împreună cu cei de la Hârlău și Huși, sunt pomeniți mai târziu în izvoare, însă există un element comun ce îi leagă: viticultura. În toată Europa Centrală și de Răsărit, coloniștii valoni și germani au contribuit la eficientizarea cultivării viței de vie. Din Transilvania au trecut munții și s-au ocupat de obținerea vinului lângă orașele din Moldova și Țara Românească. Tradiția cronicărească pune pe seama sașilor și ungarilor introducerea viilor în Moldova⁹⁰. Poate nu întâmplător, una din primele mențiuni ale sașilor din documentele interne ale Moldovei îi pune în legătură cu cultivarea viilor. Într-un document din 1437 se dăruiește un loc „unde au fost viile sașilor”, pentru a fi întemeiat un sat, ce urma să asculte de judecătorul de la cetatea

---

⁸⁶ Acest act, din 1392 (DRH, A, I, p. 3, nr 2), păstrat la Probota, este pomenit și după Ureche (detalii la Ștefan S. Gorovei, *Spre unificarea istoriografiei naționale: „Cronica paralelă” (Iași, 1733)*, în *AIHAI*, 25 (1988), nr. 2, p. 160-161).

⁸⁷ Nicolae Grigoraș, Ioan Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, București, 1971, p. 37-38.

⁸⁸ Damian P. Bogdan, Ioana Vătămanu, *Acte moldovenești din secolul XVI referitoare la așezări din județul Neamț*, în „Memoria Antiquitatis”, 4-5 (1972-1973), p. 248, nr. 8; Ștefan S. Gorovei, „Am pus pecetea orașului”, p. 35-36.

⁸⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 37-38.

⁹⁰ Miron Costin, *op. cit.*, p. 233.

Neamțului; sașii ce au avut aceste vii erau stabiliți la Neamț⁹¹. Mult mai des izvoarele pomenesc viile sașilor, ungarilor și chiar armenilor din Cotnari și Hârlău⁹². Astfel se explică prezența viței de vie și a strugurilor în sigiliile de la Neamț, Hârlău și Cotnari.

Indicii privitoare la o altă *locatio* avem la Siret. Aici, cercetările de teren, ce au fost completate doar parțial de săpături arheologice, au evidențiat existența la jumătatea sec. XIV a două nuclee de locuire: 1. o așezare de meșteșugari și negustori, pe locul viitorului oraș; 2. o posibilă cetate, pe un deal din apropiere. Pentru că la Siret a fost reședința Moldovei cel puțin câteva decenii, toți istoricii cred în existența acestei cetăți, care însă încă nu a fost descoperită. Din vechea fortificație au supraviețuit urme de șanțuri și palisade, precum și biserica Sf. Treime, una din cele mai vechi din Moldova. În așezarea din apropiere, au început să vină coloniști germani. Prezența lor în număr mare este dovedită de menționarea Siretului în documente ca un puternic centru catolic, dar și de ceramica cenușie ce le este atribuită. Coloniștii au ocupat centrul așezării, unde cercetările au evidențiat o densitate mare de locuire⁹³. Venirea străinilor s-a făcut cu acordul celui ce stăpânea așezarea, care a decis eliberarea locului unde să se stabilească nou-veniții, precum și drepturile de care ei beneficiau. Densitatea de locuire, ocupațiile desfășurate, obiectele descoperite i-au determinat pe arheologi să afirme că așezarea catolică prezenta în a doua jumătate a sec. XIV trăsăturile unui centru urban⁹⁴. Tradiția istorică, consemnată de Ion Neculce, pune „descălecatul târgului Siretiului” pe seama lui Dragoș⁹⁵. Venirea acestuia la Siret este susținută de existența în apropiere a bisericii de la Volovăț, unde se crede că a fost îngropat. Nu știm dacă Dragoș a adus sau nu coloniștii, însă ei se aflau aici la momentul domniei lui Lațcu, în timpul căruia se întemeiază episcopia de la Siret în 1371. Pentru catolicii, dar și pentru călugării dominicani veniți aici, Margareta, mama lui Petru I, a ridicat biserica cu hramul Sf. Ioan Botezătorul. Semnificativ este faptul că această biserică a

⁹¹ DRH, A, I, p. 237, nr. 169.

⁹² *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393-1849)*, ed. Vasile Gh. Miron et al., București, 1983, p. 68, nr. 94; DIR, A, XVI/3, p. 78, nr. 96.

⁹³ Mircea D. Matei, *Câteva considerații pe marginea începuturilor orașului Siret, în lumina celor mai recente descoperiri arheologice*, în RMM, Seria Monumente istorice și de artă, 1986, nr. 2, p. 20-23.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 23-25.

⁹⁵ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în Idem, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 161-162.

fost construită în mijlocul pieței centrale, ce avea formă de trapez⁹⁶. Relația dintre biserică și piață este consolidată de acordarea în 1384 de către Petru I a venitului cântarului (*libra*) din oraș⁹⁷. Importanța bisericii amintite pentru comunitatea din Siret dovedită și de punerea figurii Sf. Ioan pe sigiliul orașului⁹⁸. Aceasta este una din puținele piețe centrale din Moldova unde avem o biserică plasată în inima pieței; se adaugă Suceava, cu biserica armeană Sf. Maria. În celelalte orașe, biserica sau bisericile existente doar mărgineau piața. La Siret, biserica domnului a rămas într-o poziție periferică pentru că acolo se afla probabil curtea. Poziția bisericii Sf. Ioan în oraș, drepturile fiscale obținute și rolul important jucat pentru catolicii din Siret ne permit să afirmăm ipoteza că probabil Petru I este cel care a acordat sau extins privilegiul orașului

La Suceava, săpăturile arheologice indică pentru sfârșitul sec. al XIV-lea o substanțială creștere a spațiului locuit, ce este pusă pe seama unor grupuri de coloniști. Reperul cronologic al venirii lor este dat de mutarea aici a principalei reședințe a țării, în timpul lui Petru I, ce a construit și două cetăți, lângă oraș. Ușor de identificat este locul unde s-a aflat comunitatea armeană, în partea de nord-vest a orașului. Fiind în majoritate negustori, armenii și-au luat ca reper nucleul comercial, piața. La 1401, când autoritatea episcopului armean din Polonia a fost extinsă și asupra Moldovei, numărul armenilor din Suceava era probabil destul de mare, ei formând de la bun început un grup aparte în cadrul orașului. Își alegeau un reprezentant propriu (*voit*) și 12 pângari, instituții ce aveau autoritate numai asupra grupului lor, individualizându-i în cadrul comunității orașenilor⁹⁹. În schimb, nu îi putem așeza cu precizie pe sași și unguri, căci nu a mai supraviețuit nici una din bisericile catolice din acea perioadă. Ceramica cenușie de calitate superioară, ce este pusă pe seama germanilor veniți din Polonia, a fost găsită în tot orașul și la cetatea Șcheia¹⁰⁰. Cercetările mai vechi considerau că prezența străinilor aici

---

⁹⁶ La jumătatea sec. XIX, vechea piață centrală își păstra încă forma, după cum se vede din planul orașului din 1855. Mulțumim domnului Dan Dumitru Iacob și Institutului de Cercetări Socio-Umane din Sibiu, pentru că mi-au pus la dispoziție acest plan.

⁹⁷ DRH, A, I, p. 1, nr. 1.

⁹⁸ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 476-477.

⁹⁹ DRH, A, II, p. 4, nr. 4; Al. Rosetti, *Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592-1638)*, București, 1944, p. 32, nr. 5.

¹⁰⁰ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Din nou despre ceramica cenușie de la Suceava*, în AM, 25 (2002), p. 220-232.

trebuie pusă în legătură cu lucrările de la curte și cele două cetăți de lângă oraș, însă extinderea ariei descoperirilor arată că avem de-a face și cu simpli meșteșugari și negustori¹⁰¹. Discuția privitoare la comunitatea catolică de la Suceava se complică dacă se admite că ei au construit o biserică catolică lângă curtea domnească. Situată la mică distanță de curte, această biserică, destul de impozantă, ridică unele semne de întrebare. Domnia nu ar fi acceptat construirea unui locaș catolic decât dacă acolo a instalat sau a permis așezarea unei comunități de sași și unguri, căci probabil scopul locașului era de a servi necesitățile spirituale ale acestora și nu ale anturajului catolic al domnului, cum s-a afirmat¹⁰². De altfel, curtea avea în interior (în grădină) propria biserică catolică, ale cărei începuturi nu sunt cunoscute¹⁰³. S-a mai afirmat că în lăcașul descoperit lângă curte s-ar fi aflat de fapt o mănăstire ortodoxă, atestată la 1395¹⁰⁴. Identitatea acestei construcții rămâne în dispută, căci era prevăzută la fațadă cu o pereche de turnuri, ce nu sunt specifice construcțiilor ortodoxe. Această biserică, catolică sau nu, a dispărut la începutul secolului al XV-lea; mai la nord, s-a ridicat o nouă biserică catolică¹⁰⁵.

Credem că și la Suceava putem identifica o *locatio*, în favoarea căreia avem argumente tot de natură topografică. Planurile moderne confirmă existența unei piețe centrale în Suceava, în formă de trapez, ulterior spartă în două părți. Cercetările urbanistice ale lui Emil Ioan Emandi au arătat că planul și suprafața acestei piețe, de cca 20 ha, ca și ale orașului medieval, cca. 100 ha, apropie Suceava de orașe similare din spațiul polon și german¹⁰⁶. La formarea pieței a contribuit stabilirea de la sfârșitul sec. al XIV-lea a sașilor, pe latura de nord-est, și armenilor, la nord-vest. Modul relativ regulat în care se prezintă zona, precum și cele două străzi paralele ce s-au dezvoltat în continuarea pieței, denotă o

¹⁰¹ Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 72-82; Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, p. 48-57, p. 131-151; Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 232.

¹⁰² Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească*, p. 59-60.

¹⁰³ *Călători străini*, vol. V, p. 25, p. 182.

¹⁰⁴ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XIV/1, p. 18, nr. 41; P. Ș. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în *Travaux et mémoires*, 8, *Hommage à M. Paul Lemerle*, Paris, 1981, p. 345-351.

¹⁰⁵ Gh. Diaconu, *Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV-XVI*, în *MCA*, vol. 6, București, 1959, p. 913-923; *Călători străini*, vol. V, p. 181-182.

¹⁰⁶ Emil Ioan Emandi, *op. cit.*, p. 299-300.

anumită lotizare a terenului. Planurile indică o densitate mare a loturilor, ce erau de formă dreptunghiulară. Ca și în alte orașe din Europa Centrală, în partea îngustă a lotului, aflată la stradă, erau așezate casele, dispuse în front continuu¹⁰⁷. Acest mod judicios de folosire a terenului este susținut de cercetările arheologice efectuate în jurul curții domnești, care au identificat pivnițele ce se aflau sub vechile case medievale¹⁰⁸. În concluzie, la Suceava, bazele orașului au implicat două grupuri diferite, sașii și armenii, a căror instalare în zona pieței și lângă curtea domnului nu se putea face decât cu acordul și suportul acestuia. Elemente de topografie urbană similare întâlnim la Bacău, Hârlău, Botoșani, Iași și alte orașe¹⁰⁹.

Identificarea grupurilor coloniștilor este facilitată și de prezența ceramicii cenușii, amintită deja mai sus. Elena Busuioc a scris o lucrare pe tema ceramicii de uz comun din Moldova medievală și a ajuns la concluzii interesante. În majoritatea orașelor din jumătatea de nord-vest a Moldovei se constată introducerea destul de bruscă în a doua parte a secolului al XIV-lea a ceramicii cenușii, ce nu este specifică acestui spațiu. Acest tip de ceramică superior, numit și „gotic”, este cunoscut în nordul Europei din secolele XII-XIII și se caracteriza prin ardere reducătoare, printr-un repertoriu variat de vase (oale cu torți, borcane, căni, castroane, capace, pahare) și prin decor imprimat cu roțița sau prin ștampilare. Ceramica de acest fel are similitudini în primul rând cu cea din orașele din zona Poloniei, dar și din Ungaria. Formele și decorul ceramicii cenușii întâlnite în Transilvania nu sunt similare cu cele din Moldova, prin urmare se crede că responsabili de introducerea sa la est de Carpați sunt coloniști germani veniți din nord¹¹⁰. Descoperiri s-au făcut la

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 263-268; *Atlas istoric al orașelor din România*, seria A, *Moldova*, fasc. 1, *Suceava. Suceava. Städtegeschichteatlas Rumäniens*, Reihe A, *Moldau*, 1. *Suceava*, ed. Mircea D. Matei, București, 2005, planurile V-VII.

¹⁰⁸ Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane și polone din veacul al XV-lea*, în *SMIM*, I (1956), p. 267-274; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988, p. 158-162.

¹⁰⁹ Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, p. 48, 53-54, 71-74; Teodor Octavian Gheorghiu, *Arhitectura subterană. Despre structurile urbane subterane medievale românești*, în „Arhitectura”, 36 (1988), nr. 4, p. 43-45.

¹¹⁰ Potrivit lui Hugo Weczerka, germanii care au venit în Moldova prin Polonia ar fi originari din Silezia (Hugo Weczerka, *Die Stellung der Rumänischen Stadt des Mittelalters im Europäischen Städtewesen*, în *Die Mittelalterliche Städtebildung im Südöstlichen Europa*, ed. Heinz Stoob, Köln, Viena, 1977, p. 235).

Siret, Suceava, Roman, Baia, Cernăuți, Piatra, Bacău, Trotuș, Adjud, Hârlău, Orheiul Vechi și Iași. După o vreme, se observă că metodele de realizare ale acestui tip de ceramică au fost preluate de meșteșugarii locali. Mai puțină deschidere au avut meșterii față de formele acestei ceramici, care dispar treptat în prima jumătate a sec. XV. Criteriul ceramicii nu trebuie absolutizat, însă în lipsa unor dovezi documentare îl putem folosi, mai ales pentru perioada când acest tip nou de ceramică a fost introdus în Moldova¹¹¹.

Dar în ce condiții au venit coloniștii în Moldova? Au sosit aici întâmplător sau au fost chemați și așezați de cineva? Un model de colonizare întâlnim în Rutenia. În orașul Halici, izvoarele pomenesc germani încă dinaintea de primele atacuri ale mongolilor: în 1235, este amintită o „poartă a germanilor”¹¹². „Legea germană” a început să fie introdusă în această zonă cu puțin timp înainte de intrarea sub control polonez, de unde de altfel a fost preluată. În 1339, cneazul Boleslav de Mazovia acordă acest drept locuitorilor așezați la Sanok. Motivele chemării de *hospites* și acordării „legii germane” au fost în primul rând economice. Atacurile mongolilor afectaseră economia locală și ruinase pozițiile deținute de marile orașe în comerțul internațional. Noii veniți au fost atrași cu libertăți juridice, scutiri de taxe și au fost încurajați să se implice în comerțul de pe noile rute ce legau Marea Neagră de Marea Baltică¹¹³. Procesul de trecere la „legea germană” s-a intensificat în Rutenia după trecerea sub control polon, în 1349, respectiv 1366-1367 (pentru părțile răsăritene). Colomeea, oraș regal, a primit dreptul de Magdeburg în timpul regelui Cazimir, însă actul original nu s-a păstrat. La sfârșitul sec. XIV, în oraș exista un *advocatus*. În apropiere se afla alt oraș regal, Sniatyn, a cărui comunitate și-a primit noile drepturi în aceeași

---

¹¹¹ Elena Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmălțuită din Moldova (secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1975, p. 47-48, 71-73; vezi și Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, p. 131-160; Paraschiva-Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 219-235. Pentru ceramica cenușie din Transilvania, vezi Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, ed. a II-a, trad. de Anamaria Haldner, București, 1992, p. 88-90.

¹¹² Hugo Weczerka, *Das Mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau vom seinen Anfängen bis zu seinem Untergang (13.-18. Jahrhundert)*, München, 1960, p. 42, nota 12.

¹¹³ Olha Kozubska-Andrusiv, *Urban Development and German Law in Galician Rus' during the Thirteenth – Fifteenth Centuries*, PhD dissertation, Budapest, 2007, p. 61-64.

perioadă (în 1423 e menționat un *advocatus*). În 1436, Colomeea și Sniatyn au fost concesionate de rege lui Michail de Buczack¹¹⁴.

În regatele Poloniei și Ungariei, coloniștii au venit invitați de monarhi. Pentru a-i așeza și pentru a le confirma noul statut juridic, domnii Moldovei au putut împrumuta în primul rând din experiența în colonizare din vecini, în special din nord, mai ales că mișcarea de adaptare la principiile „legii germane” în orașele din Rutenia începuse cu puțin timp înainte de începerea procesului de formare a orașelor din Moldova. Domnii Moldovei au putut vedea direct felul în care funcționa noul sistem în Rutenia, căci au stăpânit temporar câteva orașe din această regiune. Împrumutul acordat în 1388 de Petru I regelui Vladislav prevedea ca în caz de nereturnare în trei ani principele să ia în stăpânire teritoriul pus garanție, anume cetatea și ținutul Halici¹¹⁵. Informații ulterioare confirmă că urmașul lui Petru, Roman I, a preluat o parte din garanție, mai precis Pocuția, situată dincolo de hotarul de nord, între râurile Ceremuș și Prut¹¹⁶. Aici se aflau cetățile și orașele Colomeea și Sniatyn, amintite mai sus, care primiseră deja dreptul de Magdeburg. Probabil la această stăpânire face referire lista de la Kiev din moment ce așează Colomeea în rând cu Baia, Țețina sau Hotinul¹¹⁷. Ștefan I renunță la pretențiile asupra acestor orașe (1395)¹¹⁸, la fel Alexandru cel Bun, dar doar în prima parte a domniei¹¹⁹. Regiunea Pocuției va rămâne un teritoriu în dispută între Moldova și Polonia până în secolul al XVI-lea, inclusiv¹²⁰.

Folosind deci modelul preluat din vecini, primii domnii ai țării au încurajat pe măsură ce și-au consolidat tronul colonizarea de meșteri și negustori specializați. Prezența și activitatea acestora avea efecte nu numai asupra așezărilor în care aceștia se stabileau, ci și asupra economiei

---

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 140-142.

¹¹⁵ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 603-605, nr. 164.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 609, nr. 166.

¹¹⁷ *Novgorodskaiia pervaiia letopisi*, p. 475; opinie susținută și de Alexandru Andronic, *op. cit.*, p. 210, 214.

¹¹⁸ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. II, p. 609, nr. 166.

¹¹⁹ Alexandru cel Bun devastează Pocuția în 1431; fiul său, Ștefan, reglementează hotarul cu Polonia în 1433 (*ibidem*, p. 660, nr. 183-C; P.P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii*, în **RSL**, vol. III (1958), p. 102-103).

¹²⁰ Ștefan cel Mare ocupă Pocuția în 1502, spre sfârșitul domniei (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 463, nr. CLXXXV).

statului și veniturilor domnului. Noii veniți nu au sosit întâmplător, căci este greu de crezut că ar fi lăsat ținuturile relativ stabile politic și economic de unde au plecat pentru a se instala într-o țară nouă și nesigură. Putem deci vorbi și pentru Moldova de o colonizare organizată și temeinică¹²¹. La nivelul documentelor oficiale, informațiile legate de modul în care au fost așezate comunitățile de coloniști sunt foarte sărace. Motivul lipsei actelor ține de faptul că majoritatea acestor comunități au fost asimilate sau au părăsit țara, în special în turbulentul secol XVI și în secolul următor; cei care au venit în locul lor (greci) nu au avut nici un interes să le păstreze documentele. Din puținele păstrate, un act de la 1453, este ilustrativ: Alexandru voievod confirmă mănăstirii lui Iațco de lângă Suceava dreptul de a-și întemeia, prin aducerea de coloniști străini, un sat lângă mănăstire:

„Și pe oricine vor chema, sau din țară străină sau din Țara Leșească sau din țara noastră, toți acești oameni [...] să fie slobozi să-și are și să semene grâne și să cosească fân în țarina târgului Suceava, ca și oamenii târgoveți [...]. Acești oameni să aibă slobozenie, fie că vor fi meșteri sau cojocari sau orice fel de meșteri, fie rus sau grec sau de orice fel de limbă, să nu dea acești oameni dare [...]. Acești oameni să fie slobozi și să umble în bunăvoie cu oale sau cu sare sau după pește [...] pretutindeni în țara noastră, vânzând și cumpărând și prin târguri și prin sate, iar vamă să nu dea nicăieri nici un groș [...]. Nici vornicii de Suceava și nimeni altul să nu aibă treabă cu acești oameni, nici să-i judece și nici nimic altceva să nu ia de la ei. Iar cui i se va părea că are strâmbătate de la acești oameni, acela să-i cheme înaintea stareței sau înaintea domniei mele, iar alt judecător să nu aibă [...]”¹²².

Cazul de față surprinde așezarea unor străini la marginea unui oraș deja existent. Actul arată că domnii încurajau instalarea lângă o mănăstire a coloniștilor, cărora le acordau scutiri de dări și de vămi. Sunt pomeniți în primul rând rușii, căci în nordul Moldovei se aflau numeroși ruteni, aceștia fiind numiți de obicei „ruși”, în timp ce grecii începuseră să vină din Balcani pe măsură ce Imperiul Otoman avansa spre Dunăre. Cu toate că în acest caz avem de-a face cu oameni ce depindeau de un lăcaș religios, observăm că li se acordă toate drepturile pentru a-și exercita

---

¹²¹ Teodor Octavian Gheorghiu, *Urbanizarea medievală românească extracarpatică – gest oficial major sau pură întâmplare?*, în **HU**, 14 (2006), nr. 2, p. 233-251.

¹²² **DRH**, A, II, p. 38, nr. 28.

ocupațiile. Ei pot folosi moșia orașului (*țarina*) la fel ca ceilalți orășeni, pot merg cu produse în țară și au alt regim juridic. Chiar dacă nu se spune nimic în izvor, nu excludem posibilitatea ca nou-veniții să fi primit posibilitatea de a-și alege un reprezentant care să dea seamă pentru cei stabiliți în așezare în fața stareței mănăstirii. Un proces de asimilare a acestor oameni cu orășenii nu a avut loc, căci aveau stăpâni diferiți: unii depindeau de mănăstire, ceilalți de domn. Coloniștii primiți de domn și instalați lângă vechi așezări locale, la a căror urbanizare au avut o contribuție majoră, au primit un statut privilegiat. Atât timp cât și locuitorii autohtoni ai acestor mai vechi așezări depindeau de domn, statutul putea fi extins ulterior și asupra lor.

Colonizarea a fost atât urbană, cât și rurală. Izvoarele amintesc în dese rânduri locurile din „pustie”, unde urmau să fie întemeiate sate, cu oameni din țară sau din statele vecine¹²³. Cercetările arheologice au arătat că în perioada dominației mongole, teritoriul Moldovei cunoscuse o scădere a numărului așezărilor, procesul de repopulare cunoscând o intensificare de la jumătatea sec. XIV. Aproape toate descoperirile de așezări din perioada sec. XIII-XIV se localizează în jumătatea de nord a Moldovei, loc unde nu întâmplător s-au concentrat primele colonizări. Abia spre finalul sec. XIV și în sec. XV, colonizările se extind și spre sud¹²⁴. Pentru colonizarea urbană deținem și alte dovezi, indirecte, care susțin ideea că domnii au încurajat așezarea unor oameni veniți din afară. Condițiile particulare din Moldova au făcut ca aceștia să primească dreptul de a se organiza după propriile reguli, respectând autoritatea superioară a domniei. Aceste reguli constau în posibilitatea de a-și alege un reprezentant, care primea drept de judecată asupra comunității sale, o componentă foarte importantă a „legii germane”¹²⁵. Situația este valabilă atât pentru sași și unguri, cât și pentru armeni, fiecare grup având conducătorul său. Cu excepția ungarilor, numele dat acestor reprezentanți este de origine germană, instituția fiind introdusă pe filieră poloneză, și nu transilvană. Conducătorul comunităților de orășeni poartă în Moldova numele de *șoltuz*, ce provine din germanul *Schultheiss* (lat. *scultetus*), nume care la rândul său a avut în Polonia o formă puțin schimbată, *sołtys* / *syoltys*. Faptul că acest nume s-a impus în cele din urmă în întreaga

¹²³ *Ibidem*, I, p. 91, nr. 63; p. 104, nr. 71; p. 107, nr. 73 și altele.

¹²⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 141-143, 148.

¹²⁵ Olha Kozubska-Andrusiv, *op. cit.*, p. 206-207.

Moldovă arată că printre primii coloniști ponderea sașilor a fost semnificativă. În schimb, armenii și-au numit conducătorul *voit*, cuvânt ce vine din germanul *Vogt* (lat. *advocatus*), care la rândul său a intrat pe filieră poloneză, din *wójt*¹²⁶. Acest nume a avut folosință secundară, după *șoltuz*, prin urmare armenii ocupă locul al doilea, după sași, în rândurile coloniștilor. Ungurii numeau *biró* pe șeful comunității, însă acest nume nu a avut decât utilizare locală¹²⁷. Indiferent de originea etnică, coloniștii s-au folosit de experiența deja acumulată în teritoriile de unde au plecat pentru a introduce noi instituții în zonele unde s-au stabilit. Într-o țară preponderent ortodoxă, ei au primit și dreptul de a-și practica religia și de a-și ridica propriile lăcașuri de cult¹²⁸. Numai prin prezența unor grupuri nou-venite putem explica numeroasele și vechile biserici catolice și armene din orașele Moldovei. De asemenea, coloniștii au căpătat și dreptul de a stăpâni cu titlu ereditar terenuri în vatra orașelor. Reunite, toate aceste drepturi individualizează comunitățile instalate în Moldova și formează privilegiile ce pot fi atașate „legii germane”. Unii istorici contestă existența acestor acte, argumentul fiind acela că nu s-a păstrat nici unul, alții acceptă existența în orașe a unui „drept propriu”, ce ar fi combinat elemente juridice locale și străine¹²⁹. Nu credem că coloniștii ar fi venit într-un teritoriu străin de la marginea Europei și într-o zonă locuită de o populație ortodoxă dacă nu ar fi primit și documente care să le confirme drepturile. Din secolul al XIII-lea, în toată Europa, actele scrise încep să înregistreze orice practică administrativă, publică sau privată¹³⁰. Peste tot, în Germania, Polonia sau Ungaria, coloniștii au primit acte ce le certificau statutul, mai ales după declanșarea procesului de „modernizare” a orașelor, în urma adaptării la „legea germană”. În Moldova, s-au păstrat

¹²⁶ N. Grigoraș, *Instituții*, p. 320-321; Olha Kozubska-Andrusiv, *op. cit.*, p. 210-213.

¹²⁷ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/1, p. 751, nr. 1454.

¹²⁸ În sec. XVIII, în Moldova încă se știa că bisericile catolice din țară sunt „din descălicătoarea țării” (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. V, ed. Ioan Caproșu, Iași, 2001, p. 499, nr. 765).

¹²⁹ Mircea D. Matei, *Geneză și evoluție urbană*, p. 249-250; N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 319.

¹³⁰ Pentru extinderea folosirii scrisului în societatea medievală, vezi Richard Britnell, *Pragmatic Literacy in Latin Christendom*, în *Pragmatic Literacy, East and West 1200-1330*, ed. Richard Britnell, Suffolk, 1997, p. 3-24; cazul polonez este discutat de Anna Adamska, “From Memory to Written Record” in the *Periphery of Medieval Latinitas: the Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries*, în *Charters and the use of the Written Word in Medieval Society*, ed. Karl Heidecker, Turnhout, 2000, p. 83-100.

două privilegii, pentru Vaslui și Bârlad, care cuprind doar o parte din drepturile orașenilor¹³¹. Pentru toate celelalte orașe, privilegiile, acolo unde au existat, s-au pierdut.

În Moldova, germanii au primit același nume care li s-a dat și în Transilvania, Țara Românească sau Serbia, anume de „sași”. „Sașilor din Baia” li se adresează domnul Moldovei de două rânduri în 1453¹³², fapt ce arată că erau tratați ca o colectivitate. Prezența lor a lăsat urme importante în organizarea orașelor, dar și în toponimia și hidronimia locală: existau un pârâu al Sasului, o vale a Sasului, o localitate și un râu Sasca etc. Majoritatea acestor toponime sunt în ținuturile Roman și Suceava¹³³. În toponimia locală, există și urme lăsate de unguri. În ocnele de lângă Trotuș lucrau tăietori de sare, numiți *șangăi*, *șalgăi*, *șaignăi* după cuvântul unguresc *sóvágó*¹³⁴. Marile târguri ce se țineau periodic pe lângă orașe poartă un nume unguresc, „bâlci”, din ungurescul *bucsú* (*bolcsú*), ce avea sensul de adunare cu prilejul unei serbări religioase¹³⁵. Numele de origine maghiară al unor orașe din zona de mijloc a Moldovei și din zona subcarpatică reprezintă un alt argument în favoarea contribuției coloniștilor la urbanizare. Chiar dacă așezările respective erau mai vechi, fapt admis de altfel, de ce s-ar fi impus nume străine pentru niște așezări locuite în majoritate de români? În documente, Baia poartă numele de *Bani* sau *Bania*¹³⁶ ce vine din *bánya*, „mină” în maghiară, cuvânt preluat în această formă și cu acest înțeles în tot spațiul locuit de români. Există localități cu numele Baia și în Transilvania (Baia Mare, Baia Sprie, Baia de Arieș) și Țara Românească (Baia de Fier, Baia de Aramă); în

¹³¹ Cele două acte oferă sugestii că cel care a acordat privilegiul comunităților (probabil tot de coloniști) din Vaslui și Bârlad a fost Alexandru cel Bun (**DRH**, A, III, p. 188, nr. 96; p. 279, nr. 151). Problema urbanizării Țării de Jos a Moldovei necesită o discuție separată. În ceea ce ne privește, am tratat cazul orașului Iași, ce făcea parte tot din Țara de Jos (Laurențiu Rădvan, *Introducere în istoria medievală și pre-modernă a Iașilor*, în vol. *Iași – memoria unei capitale*, coord. Gh. Iacob, Iași, 2008, p. 11-46).

¹³² **DRH**, A, II, p. 34, nr. 26; p. 57, nr. 41.

¹³³ *Marele dicționar geografic al României*, vol. V, București, 1902, p. 319-320.

¹³⁴ *Dicționarul limbii române*, s. n., tom XI, partea 1, litera Ș, București, 1978, p. 13; vezi N. Iorga, *Privilegiile șangăilor de la Târgu Ocna*, în **AARMSI**, s. II, t. 37 (1914-1915), p. 245-263.

¹³⁵ *Dicționarul limbii române*, tom I, partea I, literele A-B, București, 1913, p. 453-454; Sever Pop, *Sinonimele cuvântului târg în lumina geografiei lingvistice*, în „Revista geografică română”, I (1938), p. 51.

¹³⁶ **DRH**, A, I, p. 61, nr. 42; p. 80, nr. 55; p. 343, nr. 242.

majoritatea dintre ele izvoarele menționează coloniști¹³⁷. Bacău vine probabil de la un nume de persoană, *Bako*¹³⁸, iar numele Adjudului are o origine asemănătoare, de la un anume *Egyd*¹³⁹. În unele cazuri, venirea coloniștilor a dus la schimbarea denumirilor unor localități, o vreme numele vechi circulând alături de cele noi. Baia este numele nou, ce înlocuiește în timp pe cel vechi, de Moldova sau târgul Moldovei. La fel la Hârlău, unde noul nume, ce are probabil tot o origine maghiară, schimbă numele vechi, de *Bachlovia* sau târgul Bahluiului. Probabil de origine maghiară sunt și numele Troțușului și al Botoșanilor. Suceava, al cărei nume cronicarii îl vedeau venind de la maghiari (*szűcs* = „cojocar”), se poate adăuga acestei liste¹⁴⁰.

*

Cercetările noastre *nu exclud prezența elementului românesc din orașe*. Din contră, acesta este documentat de izvoare, inclusiv pentru orașele din nordul Moldovei. În alte regiuni, precum în Polonia și Rutenia, populația locală a fost inclusă în procesul de transformare juridică și economică a orașelor, potrivit dreptului de Magdeburg¹⁴¹. Nu excludem ca și românii să fi luat parte la acest proces. Dovada este dată de acceptarea elementelor noi de organizare a orașelor, cu șoltuz și 12 pârgari, în toate așezările urbane din Moldova. *Sistemul a fost aplicat mai întâi noilor-veniți, dar apoi a fost extins la nivelul tuturor orașelor din țară*. În centrele din partea de sud a Moldovei, izvoarele nu susțin existența vreunor diferențe de organizare a comunităților față de cele din nord, unde coloniștii erau mai numeroși. Și în acestea, românii au format grupuri consistente și luau parte la conducerea orașului, fiind deci reprezentați în luarea deciziilor importante. În toate cazurile, coloniștii veniți din afară s-au așezat lângă o mai veche așezare locală, ce îndeplinea funcții politice și economice pentru regiunea în care se afla. Dacă în centrul Europei avem cazuri de coloniști germani ce au întemeiat

¹³⁷ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 52.

¹³⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 187. Pentru formele numelui orașului, vezi Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV/1, p. 117, nr. CCXI; **DRH**, A, I, p. 34, nr. 24; p. 195, nr. 141.

¹³⁹ **DRH**, C, X, p. 48, nr. 53; p. 63, nr. 65; p. 81, nr. 80.

¹⁴⁰ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 65; N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928, p. 69, nota 1.

¹⁴¹ Olha Kozubska-Andrusiv, *op. cit.*, p. 169.

așezări complet noi, aici nu întâlnim astfel de situații. În Moldova, în aceeași perioadă, avem atestate și comunități de armeni, care peste tot în Europa preferau să se stabilească în orașe deja constituite. Nici izvoarele interne, nici cele externe nu menționează întemeierea de la zero a vreunui oraș. Rezultă deci că respectivele așezări existau și funcționau deja, cel puțin ca târguri ale regiunilor respective.

Apariția orașelor din Moldova nu a urmat o traiectorie unitară, ci a cunoscut particularități, în funcție de regiune, context politic și economic. Coloniștii au avut o contribuție importantă la urbanizare, în special în Țara de Sus și în regiunea subcarpatică, apoi și între Siret și Prut. Cronologic, distingem câteva etape în acest proces. În așezările subcarpatice, coloniștii germani (în special la Baia, Neamț) și unguri (la Piatra, Bacău, Trotuș, Adjud) au venit din Transilvania în special după 1345-1347, când regiunea a trecut sub controlul regelui maghiar. În așezările dinspre nord (Hotin, Siret), s-au instalat în special coloniști germani, veniți din Polonia de la jumătatea sec. al XIV-lea. Noii domni ai Moldovei, în cadrul procesului de consolidare a tronului, au preluat controlul asupra colonizării, încurajând venirea de germani și armeni din Polonia sau Rutenia în toate orașele. Grupuri de germani s-au așezat la Suceava, Hârlău, Cotnari și Iași, unde întâlnim și unguri, ce s-au ocupat de meșteșuguri și cultivarea viței de vie¹⁴². În fine, în prima parte a sec. XV, alți coloniști vin în al doilea val de orașe, cel din Țara de Jos, la Huși, Vaslui, Bârlad și, probabil, Tecuci și Orhei. Armenii s-au așezat în aproape toate orașele, dar grupuri mai mari s-au stabilit la Suceava, Iași și Roman.

Coloniștii au introdus un nou mod de organizare, pe care l-au copiat după cele similare din Polonia și Transilvania. Tradiția „descălecatului” orașelor, înregistrată în scris de cronici sau păstrată oral de comunitățile catolice de mai târziu, terminologia urbană, instituțiile, topografia, toponimia, ca și urmele arheologice (ceramica) arată cât de importantă a fost colonizarea pentru începuturile și evoluția orașelor în sec. al XIV-lea, prima parte a secolului următor. Susținerea rolului coloniștilor nu presupune că negăm sau minimalizăm contribuția și numărul populației și a instituțiilor locale. Orașe ar fi apărut în Moldova și fără coloniști, dar probabil ar fi urmat un alt curs de dezvoltare.

Se pune întrebarea de ce așezările din Moldova nu au urmat traseul celor din Polonia sau Ungaria și nu și-au consolidat statutul de

---

¹⁴² *Călători străini*, vol. V, p. 329.

orașe „libere”? Am identificat dovezi în favoarea teoriei că au primit drepturi potrivit „legii germane” și totuși nu au urmat acest evoluție. Răspunsul credem că se află în felul în care s-a format Moldova, în politica domnilor și în contextul în care a evoluat țara. Faptul că urbanizarea a avut loc concomitent cu finalizarea formării Moldovei ca stat a influențat atât pozitiv, cât și negativ drepturile orașenilor. Primii domni au fost interesați să susțină venirea aici a unor coloniști, buni meșteri, negustori și poate și luptători. În același timp, în mod indirect, aceiași domni nu au mers mai departe în procesul de susținere a noilor comunități și motivul ține de controlul statului pe care tocmai îl consolidau. Vorbim de un stat tânăr, în care domnii cu siguranță aveau și contestatari, chiar dacă izvoarele oficiale i-au trecut deseori sub tăcere. Pentru a-și consolida puterea, domnii aveau nevoie de instituții și de oameni care să le slujească interesele. Așa ne explicăm prezența acelor mari boieri locali, din Siret, Hârlău, Bârlad etc. sau a judecătorilor ce rezidau în orașe, care ulterior vor fi înlocuiți cu alți dregători, specializați. Libertățile acordate orașenilor au avut limite. Ca peste tot în Europa Centrală, orașele au continuat să fie dependente de stăpânul lor, iar în cazul de față stăpânul era principele. Din dorința de a avea asigurate surse de venituri sau chiar munci la curte, domnii nu au renunțat la a-i obliga să le presteze pe locuitorii orașelor, potrivit unor mai vechi obiceiuri. Nu întâlnim cazuri de comunități care să fi plătit domnilor, precum în Transilvania, dări cumulate într-o singură sumă. De asemenea, nu întâlnim sfaturile mari ale orașelor, cu toate că unii istorici au căutat să le identifice, fără temeii. *Domnii Moldovei au început procesul de trecere a orașelor lor la „legea germană” dar nu l-au dus până la capăt.* La toate acestea se adaugă evoluția politică a Moldovei. Perioada de la Petru I la 1432 o considerăm una de continuă creștere în privința orașelor. La acel moment, considerăm că în Moldova urbanizarea era încheiată, majoritatea centrelor importante fiind deja atestate. Sfârșitul lungii și prospere domnii a lui Alexandru cel Bun a deschis o violentă luptă pentru succesiune, care a afectat negativ Moldova până în 1457. Domnia lui Ștefan cel Mare a reprezentat una de dezvoltare atât pentru Moldova, cât și pentru orașe, din punct de vedere economic. Ambițiile de putere regională la care râvnea domnul Moldovei, dar și tendințele expansioniste ale vecinilor au avut însă periodice consecințe negative asupra orașelor. Cele două mari invazii otomane din 1475 și 1476, la care se adaugă în subsidiar, atacul maghiar din 1467, pierderea porturilor în 1484, atacul polon din 1497 și numeroasele atacuri ale mongolilor au afectat grav

orașele țării, care au fost incendiate și distruse. Din secolul al XVI-lea, orașele intră treptat în altă fază de dezvoltare.

NEW PERSPECTIVES ON THE EMERGENCE OF MEDIEVAL MOLDAVIAN TOWNS

Abstract

The issue of the emergence of Moldavian towns has long been the focus of many historians. Constantin C. Giurescu, Mircea D. Matei, Nicolae Grigoraș, Victor Spinei et al. have taken different stands when explaining this intricate historical process; they were forced to rely on the few sources available to us. Several researchers identified in sources elements which place a definite link between the urbanization process here to the structures of Central Europe; however, they were not able to provide a consistent explanation as to how these elements were introduced and how they ascribed specific features to towns in the region. This study will attempt to identify the elements connecting towns in the Moldavian area to those in Central Europe, especially Poland and Hungary. Our research will follow several directions: 1. the presence of large groups of colonists, both German, and Hungarian, settled by the representatives of the Hungarian king (during 1345/1347-cca. 1364) or by the first rulers of Moldavia (after cca. 1364) in or around older local settlements; 2. the way these colonists, of Catholic faith, settled (local topography, central marketplaces, regular settlement outlines), as well as the privileges they were granted; 3. the traces left by settlers in the administrative bodies of towns (*șoltuz, voit, pârgar*); 4. elements which favoured the adoption of „German law” in Moldavian towns. The transition to this ”law” did not only imply the adoption of legal norms, but was a part of the elaborate process of *locatio civitatis*, which made provisions for the foundation of towns on new principles (especially those where colonists settled). While we can only assume that in Wallachia the *locatio* was put into effect at least in Câmpulung, Moldavia provides us with arguments to support the existence of this process in several towns (Baia, Siret, Suceava, Roman etc.), but with specific, local features. We believe that the rulers of Moldavia set into motion the transition of their towns to the ”German law,” but failed to complete it. This was because of unfavourable historical conditions, especially those in the 15th century, when Moldavia became the theatre of widespread internal political conflict, but also a target for forays from abroad (Mongol, Ottoman). All these took their toll on towns and their development, since the rulers did not relinquish part of the rights they had over them (the right over domain, more taxes, etc).

ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ ȘI MAGHIARĂ REFERITOARE LA IOAN DE HUNEDOARA (II)*

RADU LUPESCU

Ioan de Hunedoara în istoriografia maghiară din perioada interbelică. Dezbaterile din istoriografia maghiară asupra lui Ioan de Hunedoara în perioada interbelică n-au mai continuat cu aceeași intensitate ca și în perioada precedentă. Multe întrebări au rămas încă deschise în privința cărora abia prin anii '40 s-a adoptat o atitudine relativ comună. Cea mai importantă contribuție a acestei epoci se referă la tinerețea lui Ioan de Hunedoara, lăsată în obscuritate de cercetările precedente.

Arisztid Oszvald a fost primul care a dedicat un articol consistent anilor de dinaintea afirmării politice a lui Ioan de Hunedoara⁵¹. În privința originii și a relațiilor de rudenie a Hunedoreștilor, a acceptat opiniile lui János Karácsonyi și Elemér Varjú, restul articolului însă se bazează pe cercetări originale cu o critică pertinentă a izvoarelor. Astfel a demonstrat imposibilitatea ca Ioan de Hunedoara să fi servit la curtea familiei de Celje (Cillei) și a pus sub semnul întrebării aceleași servicii la curtea episcopului de Zagreb, Demetriu. Este demnă de remarcat și observația făcută în legătură cu evoluția carierei politice a lui Ioan, despre care afirmă – spre deosebire de opinia generală – că nu a fost una spectaculoasă, și că eroul nostru a izbutit să urce în ierarhia socială și politică a țării cu pași mărunți, printr-o muncă perseverentă.

O contribuție importantă la același capitol de început al carierei lui Ioan I-a adus Florio Banfi, cel care a introdus în circuitul cercetărilor de specialitate o serie de surse italiene. El a clarificat scurta ședere al lui Ioan în Italia, rămasă superficial tratată de către Oszvald, iar într-un alt articol

---

* Prima parte a studiului a fost publicată în SMIM, t. XXVI, 2008, p. 139-162.

⁵¹ Oszvald Arisztid, *Hunyadi ifjúsága*, Budapest, 1916.

a demonstrat fără echivoc relațiile lui Ioan cu Filippo Scolari⁵². Astfel s-au cristalizat primele decenii din viața eroului, care au fost apoi reluate în viitoarele monografii.

Principala sinteză de istorie maghiară apărută în perioada interbelică a fost semnată de Bálint Hóman și Gyula Szekfű, capitolul corespunzător perioadei lui Ioan fiind scris de primul dintre aceștia⁵³. În acest capitol, Hóman l-a plasat pe Ioan în contextul emancipării politice a stărilor din regatul maghiar care, prin alegerea sa de către stări, a devenit principalul exponent al acestei politici. Sentimentele naționale și-au găsit teren de manifestare evident nu numai în istoriografia română, dar și în cea maghiară. Astfel, Hóman accentua în fiecare moment ajutorul slab pe care domnii Țării Românești și ai Moldovei l-au acordat lui Ioan, chiar dacă acesta este în unele cazuri nedemonstrabil sau discutabil. Un merit aparte al cărții este un tabel al moșiilor lui Ioan, adunate de-a lungul carierei sale. Lista a fost alcătuită pe baza cercetărilor efectuate de Endre Gergely și a rămas singura lucrare de acest fel, deși problema domeniilor lui Ioan este una dintre cele mai importante ce ar merita o investigație serioasă. Pe baza acestei liste a fost schițată și extinderea domeniilor sale, hartă care apoi a fost preluată de mai toate monografiile ulterioare. Fiind vorba de o lucrare generală, Hóman n-a putut să facă referire la baza de date pe care s-a clădit lista domeniilor, ceea ce face și mai importantă reluarea acestei cercetări.

Lajos Elekes. Lajos Elekes este cel mai important biograf a lui Ioan de Hunedoara alături de Teleki József. Opera sa istorică se află la cumpăna a două istoriografii cu concepții opuse, așa-numita istoriografie „burgheză” și cea marxistă. A urmat calea ambelor istoriografii, fiind un interesant subiect de analiză pentru a se vedea cum s-a mulat cariera sa de istoric pe două ideologii diferite. Fiind un bun cunoscător al limbii române (s-a născut la Deva) a introdus în circulația istoriografiei maghiare o serie de contribuții românești de istorie medievală. Astfel a realizat un dialog între cele două istoriografii, fenomen inedit până atunci.

Seriozitatea cercetărilor sale este reflectată de invitația pe care a primit-o la sfârșitul anilor '30 pentru a colabora la un volum omagial

---

⁵² Bánfi Florio, *Filippo Scolari és Hunyadi János*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, 31, 1930, p. 125-133; Idem, *Hunyadi János itáliai tartózkodása*, în „Erdélyi Múzeum”, 39, 1934, p. 261-272.

⁵³ Hóman Bálint - Szekfű Gyula, *Magyar történet*, vol. II, Budapest, 1936.

dedicat regelui Matia alături de cei mai mari medievști maghiari, deși se afla la începutul carierei sale de istoric. În acest volum a publicat nu unul, ci două studii temeinice, primul dedicat problemei Hunedoreștilor, iar celălalt relațiilor maghiaro-române în secolul al XV-lea⁵⁴. Prin primul articol a reluat șirul discuțiilor privind începutul familiei Hunedoreștilor, dezbătute cu mult entuziasm pe la 1900. Așa cum am amintit, prin dezbaterile de la acea dată cercetarea n-a apucat să ajungă la un numitor comun, fiind întreruptă de primul război mondial. Reluarea problemei a fost necesară pentru a scăpa și istoriografia maghiară de o serie de idei romantice asupra familiei, care încă erau la modă în perioada interbelică. Despre această cercetare afirmă Elekes: „chiar și cercetătorul cel mai lucid a simțit o neapărată necesitate pentru ca după ce a recunoscut originea română a lui Ioan de Hunedoara, să se justifice în fața cititorilor săi, afirmând că oricare ar fi fost originea sa, el a fost împământănit și fără îndoială maghiar.” A fost o remarcă îndrăzneță făcută la începutul anilor '40, când naționalismul și teoriile rasiale erau la apogeu.

„Curățenia” pe care a făcut-o Elekes în problema originii și a rudeniei familiei Hunedoreștilor – o temă ajunsă așa de vastă încât genera ideii din ce în ce mai îndrăznețe – a fost binevenită și atât de bine făcută, încât opiniile sale sunt acceptate cu foarte mici modificări și azi de istoriografia maghiară. „Strămoșii lui Ioan de Hunedoara au fost boieri din Țara Românească; tatăl său Voicu s-a stabilit în Ungaria, la curtea regelui Sigismund, în jurul anului 1395; aici s-a căsătorit și probabil i s-a născut primul său fiu, Ioan; în 1409 au primit primul lor domeniu, cel al Hunedoarei; locuitorii zonei purtând un interes sporit pentru stăpânul lor, au creat o serie de legende în jurul originii familiei”, conchide în prima parte a studiului său Elekes.

Partea a doua este o polemică purtată cu istoriografia română interbelică, care îl considera pe Ioan de Hunedoara nu numai de origine română, dar și apărătorul intereselor românești, investindu-l cu sentimente naționale și patriotice. Contraargumentele înșirate de Elekes au rămas de asemenea elemente de referință în istoriografia maghiară pe această temă: familia s-a catolicizat de timpuriu, dovadă prenumele catolic Clara al surorii lui Ioan; pe fratele său l-a înmormântat în catedrala catolică de la

---

⁵⁴ Elekes Lajos, *A Hunyadi-kérdés*, în *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, vol. I, Budapest, 1940, p. 13-69; Idem, *A magyar-román viszony a Hunyadiak korában*, în *Mátyás király, Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára*, vol. I, Budapest, 1940, p. 171-228.

Alba Iulia unde a dorit să fie înmormântat și el; surorile lui s-au măritat în familii catolice; pe cei doi fii ai săi i-a crescut în spirit catolic; în toată cariera sa a apărat interesele Ungariei, numindu-o „*patria nostra*”; atitudinea sa față de Țara Românească și Moldova a fost direcționată de interese politice și nu a stat sub semnul sentimentelor patriotice.

Celălalt articol dedicat relațiilor maghiaro-române în secolul al XV-lea este unul dintre puținele dedicate acestei teme pe care le-a produs atât istoriografia maghiară cât și cea română. Relația este analizată prin prisma superiorității politice și culturale maghiare, însă are meritul că a introdus în circuitul istoriografic maghiar rezultatele cercetărilor românești deloc neglijabile din perioada interbelică.

După al doilea război mondial, același autor al cărui studii anterioare erau scrise în spiritul istoriografiei „burgheze”, a devenit alături de Erik Molnár principalul reprezentant al noii ideologii marxist-leniniste. Împletirea acestei ideologii cu remarcabila pregătire științifică a lui Elekes s-a dovedit a fi un mare câștig pentru istoriografia marxistă maghiară în ascensiune. În cazul său nu este numai vorba de un oarecare marxism vulgar, ci de un materialism istoric științific clădit pe convingere interioară. În opera sa, marxism-leninismul nu era doar o prezență de suprafață – cum era în cazul celor mai mulți istorici de seamă – ci una organică, ce penetra întregul conținut al scrierilor sale. Elekes a luat poziție critică chiar și vizavi de lucrările sale apărute înainte de 1944. Despre articolul său dedicat chestiunii Hunedoreștilor, scrie în 1952: „Aprecierile făcute atunci le consider în mare parte eronate. Principala greșeală a fost că deși a luat poziție față de unele exagerări ale istoriografiei naționaliste, în principal cartea a fost scrisă în spiritul acelei istoriografii ce a împiedicat formularea unor întrebări și răspunsuri corecte.” Adică a avut rețineri față de articolul său nu din cauza unor date istorice, ci din considerente ideologice.

După monografia exhaustivă a lui László Teleki, Elekes a publicat prima carte prevăzută cu aparat critic, care înmănușează totodată și rezultatele cercetărilor întreprinse încă din secolul al XIX-lea. Publicată în 1952, de atunci n-a mai apărut o asemenea contribuție monografică, fiind și în prezent, în pofida concepției sale depășite, cea mai utilizabilă monografie dedicată lui Ioan de Hunedoara.

În carte se regăsesc în principal două concepte de bază ale ideologiei marxist-leniniste, colaborarea popoarelor și afirmarea importanței unor straturi sociale inferioare. Cariera lui Ioan de Hunedoara

a oferit un excelent prilej pentru a accentua aceste fenomene, iar Elekes n-a omis nici o oportunitate pentru a arăta veridicitatea ideilor marxiste.

În ce privește participarea țărănimii la campaniile lui Ioan de Hunedoara Elekes afirmă: „istoricii burghezi urmând tradiția înaintașilor lor feudali, au încercat să nege sau să minimalizeze rolul jucat de iobăgime”. Deși este discutabil aportul iobagilor la aceste campanii, totuși trebuie remarcat rolul istoriografiei marxiste în direcționarea cercetărilor și spre categoriile sociale inferioare. Elekes i-a plasat în contrast pe ostașii iobagi care luptă pentru țara și existența lor cu elitele motivate doar de interese personale. În viziunea autorului, chiar și Ioan de Hunedoara a rămas fidel „sistemului de exploatare feudal”, însă totuși el a reușit să obțină sprijinul „clasei exploatate”. Se pare că Ioan a fost o excepție chiar și în eternul conflict de clase care a marcat istoria omenirii, însă acest lucru trebuia cumva explicat. Explicația a fost simplă: în conjunctura pericolului turcesc, lupta de clasă a ajuns pe plan secundar. „Această coincidență a claselor cu interese diferite a oferit fundal pentru formarea unei noi ideologii care să accentueze interesele comune și să minimalizeze diferențele dintre ele. Noua ideologie este reflectată de scrisorile guvernatorului Ioan formulate de către János Vitéz”.

Cealaltă idee fundamentală a istoriografiei marxiste se referă la colaborarea popoarelor, aceasta fiind o temă foarte generoasă în contextul campaniilor lui Ioan, dezbătută nu numai de istoriografia maghiară, dar și de cea română⁵⁵. Elekes a mai scris un studiu exhaustiv și despre armata lui Ioan, apărută cu puțin timp înainte de monografia sa, unde s-a referit pe larg la caracterul multinațional al armatei eroului nostru, reluată apoi și în monografie⁵⁶.

În viziunea autorului, Ioan de Hunedoara se afla în contrast și cu alte fenomene și tendințe care caracterizau viața politică a regatului. Astfel, Elekes a accentuat în mod repetat importanța dietelor de la mijlocul secolului al XV-lea, expresie a tendințelor de acaparare a puterii politice în regat de către stări. În contrast cu această tendință, Ioan de Hunedoara a reprezentat forța centripetă, care a salvat monarhia de dezbinare în condițiile pericolului otoman crescând. Această frapantă diferență de interes ce l-a deosebit pe Ioan de restul aristocrației maghiare, plasată și în contextul pericolului otoman a făcut să ni se înfățișeze o

---

⁵⁵ Camil Mureșan, *Rolul lui Ioan de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane*, în „Studii” 9, 1956, 4, p. 55-72.

⁵⁶ Elekes Lajos, *Hunyadi hadserege*, Budapest, 1951.

personalitate de-a dreptul eroică, o sursă de legende pentru posteritate. Elekes n-a omis nici această oportunitate de a recunoaște meritele lui Stalin în definirea unor fenomene istorice de mare anvergură: „În aceste țări (Ungaria, Austria, Uniunea Sovietică) încă n-a existat dezvoltare capitalistă...însă invazia tătară, atacurile turcilor și a altor popoare din Orient, au determinat fără întârziere crearea monarhiilor centralizate... . Pe baza îndrumărilor formulate de Stalin a devenit inteligibilă și evoluția specifică statului maghiar. Problema centralizării a ajuns la ordinea de zi”.

Pe lângă aceste aspecte ideologice, cartea conține o serie de contribuții la viața, cariera politică și la toată epoca marcată de Ioan de Hunedoara. Astfel, a clarificat o serie de aspecte a campaniilor antiturcești ale lui Ioan. A analizat problema ligilor nobiliare, temă studiată cu predilecție de Bálint Hóman, și puterea politică de care dispuneau alți aristocrați aflați la putere în comparație cu cea a lui Ioan. Aici trebuie remarcat că Elekes a fost cel care l-a înfățișat pe Ioan ca pe un erou marginalizat în special după revenirea în țară a regelui Ladislau al V-lea: „avansul otoman trebuia stopat prin Ioan, însă în așa fel încât el să-i cadă victimă”. În prezent, chestiunea marginalizării este privită cu rețineri în istoriografia maghiară, Ioan de Hunedoara fiind de fapt lipsit de scrupule când a fost vorba de puterea politică, asemenea celorlalți magnați ai regatului⁵⁷. Pe de altă parte Elekes a fost cel care a oferit pentru prima dată o analiză a evoluției domeniilor lui Ioan de Hunedoara, care în mare parte s-a bazat pe geografia istorică a epocii Hunedoreștilor scrisă de Csánki. Pentru acest subiect a existat anterior doar o listă a domeniilor sale, publicată de Hóman. Un alt merit al autorului este analiza făcută despre modul în care Ioan și-a administrat domeniile, iar mai apoi domeniile regale, felul în care a exercitat puterea politică, în special după ce a fost ales guvernator: relația cu ligile, cu orașele, cu biserica. Aceste aspecte au fost rareori sau niciodată abordate până atunci.

Ioan de Hunedoara în viziunea școlii istorice de la Cluj. Cele două concepte fundamentale ale istoriografiei marxist-leniniste, unirea sau colaborarea dintre popoare, și interesul sporit pentru istoria socială, au fost teme constante și în istoriografia română. Însă în contextul epocii lui Ioan de Hunedoara, ele au oferit niște perspective mai speciale de cercetare, tratate parțial chiar din perioada interbelică.

---

⁵⁷ Vezi mai jos comentariile la opera lui Pál Engel.

Pe de-o parte, colaborarea dintre popoarele balcanice, Ioan de Hunedoara fiind un subiect generos pentru această temă, a oferit un cadru prielnic pentru a accentua strânsa legătură nu atât a regatului maghiar, ci mai degrabă numai a Transilvaniei cu Moldova și Țara Românească. Predilecția istoriografiei românești de a strânge legăturile reale sau presupuse ca fiind reale dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în toate epocile istorice s-a manifestat cu toată amplexarea sa în capitolul de istorie marcat de Ioan de Hunedoara. Deși intervențiile sale în Moldova și Țara Românească nu au fost în toate cazurile prietenoase, peste acest aspect ori s-a trecut, ori a fost minimalizat.

Pe de altă parte, interesul sporit manifestat pentru istoria socială, a adus în prim planul cercetărilor studiul societății românești din timpul lui Ioan de Hunedoara, studiat mult mai în adâncime decât s-a făcut în perioada interbelică. Secolul al XV-lea fiind o epocă în care au avut loc transformări semnificative în structura societății românești – grup social cu un statut aparte în cadrul regatului maghiar – studiul ei a devenit a temă de cercetare la modă. Prin integrarea unei părți a elitei românești în rândul nobilimii, cantitatea surselor istorice scrise relativ la societatea românească a crescut semnificativ, ceea ce a sporit interesul istoricilor pentru această epocă.

În 1956 au avut loc serbările de comemorare a 500 de ani de la moartea lui Ioan de Hunedoara. A fost un moment important al cercetărilor cu privire la acea epocă, chiar dacă publicațiile apărute atunci au fost mai degrabă de popularizare. De fapt Ioan de Hunedoara n-a fost cinstit nici măcar cu o monografie explicit științifică. Scrierea monografiei nu era atât o datorie a istoriografiei maghiare, cartea lui Elekes fiind publicată în 1952, cât mai ales a celei românești care până la acea dată dispunea doar de cărțile publicate în perioada interbelică de către amatori de istorie. Conferința științifică internațională a fost organizată de către Academia Română, și tot în acest context au fost demarate și lucrările de restaurare la castelul de la Hunedoara, amânate din 1953, astfel România devenind centrul acestor serbări.

În contextul serbărilor au fost scrise chiar două cărți de popularizare despre Ioan de Hunedoara, ambele apărute în 1957. Prima semnată de I. Lespezeanu și L. Marcu, a fost concepută în spiritul istoriografiei marxiste, cealaltă este produsul școlii istorice clujene, fiind

semnată de Camil Mureșan⁵⁸. Această din urmă carte are câteva trăsături interesante, demne de remarcat. De exemplu lipsesc complet citatele din operele marxist-leniniste, și nu găsim nici în rânduri nici printre rânduri nimic din ideologia marxistă. Nici în lista bibliografică nu apar opere marxist-leniniste. Cartea face impresia că ar fi fost scrisă într-o altă epocă a istoriografiei românești. O altă trăsătură interesantă a cărții este și tonul mai moderat, Ioan de Hunedoara fiind înfățișat nu numai ca un lider al românilor dar și al maghiarilor, al regatului maghiar. Chiar și obișnuitele citatele marxiste de la începutul fiecărui capitol sunt înlocuite cu citate din baladele istorice ale lui János Arany. Sub aspectul conținutului a oferit mai mult decât cărțile de popularizare, încercând să compenseze într-un fel lipsa unei monografii științifice despre Ioan de Hunedoara.

După al doilea război mondial, fără îndoială istoricii transilvăneni au avut cel mai important aport la istoriografia referitoare la Ioan de Hunedoara. Contribuțiile românești științifice scrise cu ocazia serbărilor din 1956 au fost adunate în anuarul Institutului de Istorie din Cluj, articolele fiind semnate de David Prodan, Ștefan Pascu și Mihail P. Dan⁵⁹. Prin acest volum s-a stabilit și forma, am putea spune oficială a numelui eroului nostru: Iancu de Hunedoara.

Ștefan Pascu. Ștefan Pascu, principalul discipol al lui Lupaș, a marcat a nouă direcție de cercetare în istoriografia română, care în următoarele decenii avea să devină una dintre cele mai la modă: soarta românilor din Transilvania și în special problema elitelor românești în epoca lui Ioan de Hunedoara. Ștefan Pascu a încercat să definească statutul social al cnezilor de pe la mijlocul secolului al XV-lea, și să identifice pe baza surselor edite acele familii românești care au participat în diferitele campanii antiotomane ale lui Ioan. A pus accent în special pe cnezimea românească, și mai puțin pe cei care s-au integrat deja în rândul nobilimii din regat. Aceștia din urmă, alături de restul nobilimii maghiare sunt de altfel acuzați de „cotropiri” funciare ce au afectat statutul unor obști românești libere. Deși chiar Ioan de Hunedoara a recurs de multe ori

---

⁵⁸ I. Lespezeanu, L. Marcu, *Ioan Corvin de Hunedoara*, București 1957; Camil Mureșan, *Ioan de Hunedoara și vremea sa*, București, 1957.

⁵⁹ David Prodan, *500 de ani de la moartea lui Iancu de Hunedoara*; Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*; Mihail Dan, *Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara (pe baza cronicilor contemporane)*, în „Studii și cercetări de istorie”, Cluj, VIII, 1957.

la aceeași metodă, el este privit ca un apărător al intereselor românești, asigurând românilor de pe teritoriile sale diferite libertăți. Cultul cnezimii realizat în acest articol a servit printre altele și întăririi opiniei conform căreia Ioan de Hunedoara provine dintr-o familie de cnezi hunedoreni. Anterior Lupaș acceptase opinia și demonstrația lui Mór Wertner despre originea munteană a familiei, Pascu acum punând bazele opiniei adverse. Deși ambele variante acceptă originea românească, de acum înainte istoriografia transilvăneană a propagat cu predilecție varianta originii hunedorene, probabil și dintr-un patriotism local. Lansată de istoriografia maghiară din secolul al XIX-lea, în istoriografia română rareori s-a încercat demonstrația originii hunedorene pe baze științifice. Primul asemenea demers a fost studiul în discuție al lui Pascu, chiar dacă a încercat să rezolve această problemă doar într-o notă de subsol. După părerea autorului „cei mai mulți și mai obiectivi dintre contemporani însă atestă originea transilvăneană a lui Iancu”⁶⁰. Din păcate, nu aflăm cine erau acești contemporani, singurul care poate fi citat fiind Aeneas Silvius Piccolomini, dar care nu a făcut nici o referire la zona geografică de unde ar fi provenit Ioan de Hunedoara. În realitate nu dispunem de nici un izvor anterior secolului al XVI-lea, care să demonstreze originea cnezială hunedoreană a familiei. După Pascu, mai nou Adrian A. Rusu a reluat acest subiect asupra căruia voi reveni mai jos.

În același articol, într-o altă notă de subsol destul de consistentă a făcut Pascu și demonstrația necesară introducerii variantei „Iancu” față de „Ioan”. Speculând cu izvoare nu mai timpurii de secolul al XVI-lea, a împărțit cele două variante de prenume între cei doi frați Ioan într-un spirit democratic: fratele mai în vârstă a devenit Iancu, iar cel tânăr Ioan.

Camil Mureșan. După mai mult de un deceniu de la serbările comemorative din 1956, istoriografia română a înregistrat prima monografie de specialitate dedicată lui Ioan. Autorul ei a fost Camil Mureșan, care pornind de la cartea sa din 1957, a încercat să acopere această lipsă a istoriografiei românești⁶¹. Deși de obicei este considerată ediția a doua a celui din 1957, este vorba de un volum cu o structură ceva mai diferită, parțial rescris și adăugit, având și un titlu diferit. Între cele două cărți există însă și alte diferențe, care arată tendințele medievisticii clujene, influențată de ideologia din ce în ce mai patriotică a lui Ștefan

⁶⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 25.

⁶¹ Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, București, 1968.

Pascu. Astfel Ioan a devenit Iancu de Hunedoara, tendință observabilă încă de pe la sfârșitul anilor '50, care l-a considerat în primul rând un lider al românilor.

Așa cum am amintit, volumul din 1957 a fost puțin restructurat, fiind prevăzut cu o parte introductivă dedicată istoriografiei problemei; evenimentele din 1443-1444 le-a împărțit pe mai multe capitole; a dedicat un capitol separat campaniei sud-dunărene din 1445 în care a fost implicată și Țara Românească; a tratat într-un nou capitol relația lui Ioan de Hunedoara cu Țările Române. Imboldul pentru acest din urmă capitol i-a fost dat de către intervențiile lui Ioan în ajunul campaniei sale antiturcești din 1448 în Moldova și Țara Românească. Acest eveniment i-a oferit autorului un bun prilej de a accentua și raporturile strânse dintre cele trei voievodate. Aici Camil Mureșan chiar forțează aceste relații, afirmând că „raporturile care se stabilesc acum între Transilvania, Țara Românească și Moldova au îngăduit aprecierea că Iancu a tins spre o centralizare politică a celor trei țări”. Transilvania evident nu era o țară, Ioan de Hunedoara stabilind raporturi politice în calitate de guvernator al Ungariei cu Moldova și Țara Românească.

În rest cartea se bazează pe rezultatele celor mai recente cercetări, atât a celor românești, cât și a celor maghiare, influența monografiei lui Elekes fiind evidentă. Același autor a semnat și capitolul referitor la Ioan de Hunedoara din tratatul de istoria României apărută între timp⁶². Tratatul a fost primul de acest fel care nu este demersul unui singur autor, ci se bazează pe cercetările unui întreg colectiv, și care până atunci a integrat cel mai bine istoria Transilvaniei în istoria generală a românilor. Cercetările lui Camil Mureșan asupra lui Ioan de Hunedoara s-au redus după această perioadă, astfel că textul reeditat în limba engleză a monografiei sale în 2001, sau capitolul referitor la Ioan din noul tratat de istoria românilor editată de Academia Română reflectă o regretabilă neluare în calcul a rezultatelor cercetărilor din ultimele două decenii, cercetări în multe privințe cruciale asupra lui Ioan de Hunedoara⁶³.

---

⁶² *Istoria României*, sub red. A. Oțetea et al., vol. II, București, 1962, p. 432-446.

⁶³ Camil Mureșanu, *John Hunyadi, Defender of Christendom*, Iași-Oxford-Portland, 2001. Cartea este o simplă traducere a monografiei autorului din 1968, fără adaptarea textului la rezultatele noilor cercetări desfășurate între timp. Diferența între cele două volume este doar formală, în capitolul introductiv autorul a inserat două paragrafe în care remarcă pentru răstimpul 1968-2001 doar două articole ale lui Pál Engel, și cartea lui Joseph Held, respectiv a îmbunătățit parțial bibliografia de la sfârșitul

Francisc Pall. Francisc Pall a fost unul dintre cei mai erudiți medievști ai istoriografiei românești, liber de orice ideologie politică sau prejudecată față de alte popoare sau istoriografii. Față de orientarea școlii clujene reprezentată de Ștefan Pascu, cu nuanțe patriotice mai accentuate, Francisc Pall a reprezentat o orientare explicit științifică a aceleiași școli, în care elucidarea unor probleme concrete era singurul scop propus. A continuat în istoriografia română cercetările din tinerețe ale lui Iorga, probabil sub influența emeritului său dascăl profesorul Marinescu, concentrându-se asupra problemei cruciadelor, atât a celor clasice, cât și a celor târzii. Cercetările sale legate de acestea din urmă fără îndoială au fost la nivelul importanței pe care le-au avut publicațiile lui Iorga, mai ales că ele au fost publicate în limbi de circulație internațională.

Interesul pentru cruciadele târzii l-a orientat pe Francisc Pall spre cercetarea epocii și a personalității lui Ioan de Hunedoara, căruia i-a închinat mai multe studii și articole. Toate aceste scrieri ale sale sunt rezultatul unor cercetări originale, bazate de multe ori pe izvoare inedite, astfel că ele au fost o contribuție reală la cariera politică a lui Ioan. Pall a investigat o serie de probleme controversate ale carierei lui Ioan, parțial dezbătute și în istoriografia maghiară, unele elucidate abia în ultimele decenii. Astfel s-a ocupat de cronologia luptelor antiotomane, în special a celor timpurii, a căror ordine și loc de desfășurare sunt și astăzi controversate. A cercetat raporturile lui Ioan cu Țara Românească și Moldova, controversata pace din 1444 încheiată între regatul maghiar și Imperiul Otoman, temă reluată mai târziu de Engel Pál, relațiile lui Ioan cu orașele italiene și cu Skander beg și altele. Prin demersul său, Francisc Pall a marcat o etapă a istoriografiei românești care s-a dovedit a fi un real partener pentru dezbaterile din istoriografia maghiară, asupra cărora voi reveni mai jos. Opera sa chiar și astăzi este de actualitate, astfel că a fost binevenită republicarea principalelor sale studii și articole, multe apărute în străinătate și greu accesibile⁶⁴.

Mihail P. Dan. Alături de Francisc Pall, reprezentând chiar aceeași generație, Mihail P. Dan a fost cel mai de seamă specialist al epocii lui Ioan de Hunedoara. Însă spre deosebire de Pall, articolele sale anterioare

---

cărții. Vezi și *Istoria românilor*, sub red. Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu, Tudor Teoteoi, vol. IV, București, 2001, p. 338-348.

⁶⁴ Francisc Pall, *Românii și cruciada târzie*, volum îngrijit de Ionuț Costea, Cluj-Napoca, 2003.

au dat naștere în final unui volum dedicat problemelor de istorie militară, temă care într-o formă mai veche a fost prezentată de T. Nicolau în 1925⁶⁵. Cartea se află la interferența scrierilor de popularizare și a celor de specialitate. Are o structură și o concepție unitară, bine gândită, fiind una dintre cele mai bine scrise lucrări despre Ioan în istoriografia română. Autorul ei fiind un bun cunoscător al limbilor slave, prin această carte a atras atenția asupra produsului istoriografic bulgar și sârb, respectiv ceh pentru problemele husite, care de altfel au fost și sunt și în prezent mai greu accesibile cercetării românești.

Cartea nu este o monografie exhaustivă dedicată eroului nostru, ci se ocupă explicit de campaniile militare, armata și arta militară a lui Ioan de Hunedoara. Accentuează importanța utilizării unităților de ostași ușor de manevrat pe câmpul de luptă, creșterea rolului mercenarilor și în strânsă legătură cu aceasta influența modelului husit de organizare a armatei, relația strânsă dintre Ioan și ostașii săi. Sunt teme în mare parte dezbătute deja în istoriografia maghiară ori cea română, care însă în tălmăcirea autorului au căpătat o formă unitară. Temele îndrăgite ale istoriografiei marxiste, asigurarea unei baze sociale largi a armatei sale prin atragerea țărănimii, respectiv crearea unui sistem de alianțe al popoarelor din sud-estul Europei sunt și ele prezente în volum.

Accentele mai patriotice se resimt și în această carte, în care Ioan de Hunedoara este prezentat ca liderul unei oarecare armate românești a cărei artă militară o cizelează: „În același timp el a dezvoltat și a îmbogățit principiile artei militare din vremea sa, ridicând astfel arta militară românească pe noi culmi”. Este caracteristică și enumerarea popoarelor care au participat în armata lui Ioan: „Sub steagurile oștirii sale au luptat alături de români, bulgari, sârbi, albanezi, poloni, unguri, germani chiar și militari din Franța, Italia și Elveția”. Având în vedere că în această enumerare altă logică decât cea a importanței nu pot descoperi, reiese că în armata lui Ioan, după opinia autorului, nu numai românii, dar și bulgarii, sârbii, albanezii și polonezii au jucat un rol mai mare decât ungerii.

Spre o nouă metodă de abordare în istoriografia maghiară. Personalitatea cea mai marcantă a medievalisticii maghiare în anii '70 a fost fără îndoială Erik Fügedi. Prin cercetările și opera sa noi metode de

---

⁶⁵ Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane, Iancu de Hunedoara*, București, 1974.

cercetare și de abordare a istoriei s-au înfiripat în istoriografia maghiară, parțial influențate de Școala Analelor. Principala caracteristică a acestor scrieri este abordarea într-un stil ușor, plăcut, foarte agreabil a temelor propuse, dar care se bazează pe o cercetare erudită, uneori exhaustivă. Astfel s-a creat un balans armonios între modul de abordare a operelor de popularizare și a celor de specialitate, care ținteau atât publicul larg cât și specialiștii⁶⁶. Aceste demersuri s-au dovedit a fi foarte folositoare, făcând ca cercetări de calitate să fie receptate mai ușor și de către publicul larg. Fügedi a introdus în istoriografia maghiară și metoda cercetărilor și abordărilor statistice, prin care în special analiza societății medievale maghiare s-a făcut în adâncime, am putea spune chiar într-un spirit pozitivist de care cercetarea de mult avea nevoie. Toate aceste noi tendințe au caracterizat mai apoi și opera lui Engel Pál care pentru unele segmente ale istoriei maghiare a detaliat și finalizat cercetările începute de Erik Fügedi⁶⁷.

În acest spirit au apărut și câteva noi monografii dedicate lui Ioan de Hunedoara. Prima, scrisă de Zsuzsa Teke, este o reluare generală a temei monografice concepută de Elekes, de astă dată însă scutită de ideologia marxistă. Cartea, așa cum recunoaște și autoarea ei, este o istorisire a faptelor acelor vremuri bazată pe „rezultatul cercetărilor din ultimele decenii despre Ioan de Hunedoara și epoca sa”⁶⁸. Ceva mai târziu, Barta Gábor a publicat o carte numai despre victoria de la Belgrad din 1456⁶⁹. Ambele sunt mai degrabă publicații de popularizare scrise cu scopul de a media rezultatele cercetărilor de specialitate spre public.

Pál Engel. Cele mai importante contribuții științifice din ultimele decenii la subiectul în discuție le-a avut fără îndoială Pál Engel. A cercetat în special epoca lui Sigismund de Luxemburg și cea a lui Ioan de Hunedoara, fiind interesat mai ales de istoria socială și de fenomenele aferente acesteia, de exemplu formarea domeniilor nobiliare. Nu numai cercetările sale directe asupra lui Ioan, dar și cele numai tangențiale cu epoca sa, au adus o nouă lumină asupra înțelegerii mecanismelor pe care

---

⁶⁶ Prima carte de acest fel a lui Fügedi s-a referit la elita Ungariei din secolul al XV-lea: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*, Budapest, 1974.

⁶⁷ Vezi de exemplu arhondologia instituțiilor laice pentru perioada 1301-1457: Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, vol. 1-2, Budapest, 1996.

⁶⁸ Teke Zsuzsa, *Hunyadi János és kora*, Budapest, 1980.

⁶⁹ Barta Gábor, *Nándorfehérvár 1456*, Budapest, 1985.

s-a bazat puterea politică a lui Ioan, poziția sa în ierarhia socială din regatul maghiar, și a multor altor fenomene și a terminologiei. De exemplu dezbaterile pe marginea termenului de *nova donatio* își au originea încă în secolul al XIX-lea, aflate în legătură cu interpretarea daniei regale din 1409. Pe atunci se considera că familia primise domeniul Hunedoarei încă înainte de 1409, iar *nova donatio* din document însemna o repetare a donației. Gyula Forster a fost cel care a definit corect termenul, arătând că sub *nova donatio* se acorda de fapt o proprietate nouă, și nu se repeta o danie veche asupra aceleiași proprietăți. Forster deși a interpretat corect termenul respectiv, avea anumite lipsuri în demonstrație, și nu se cunoștea motivul folosirii ei. La toate aceste întrebări abia Pál Engel a dat un răspuns convingător, arătând că este vorba de o reformă în sistemul daniilor regale introdusă de regele Ludovic de Anjou⁷⁰. Astfel s-a clarificat și una dintre întrebările ridicate de actul de donație din 1409, domeniul Hunedoarei nefiind în realitate în proprietatea Hunedoreștilor anterior anului menționat.

O altă contribuție extrem de importantă a lui Engel la cercetările epocii lui Ioan de Hunedoara a fost extinderea arhondologiei instituțiilor laice din Ungaria până după data morții lui Ioan⁷¹. Astfel, pentru perioada dintre domnia regelui Sigismund de Luxemburg și a regelui Matia, un „răstimp al nimănu”, avem o imagine destul de clară asupra funcționării principalelor instituții maghiare și asupra demnitarilor, oficialilor care le-au ocupat. Baza de date din arhondologia lui Engel a permis și identificarea mobilității în rândul elitei românești transilvănene și bănățene, ce urmează încă să fie valorificată de istoriografia română.

O serie de alte cercetări cu privire la formarea domeniilor de cetăți, la raportul dintre cetate și domeniu sau cele în legătură cu stratificarea nobilimii maghiare au influențat de asemenea mai buna înțelegere a unor fenomene din secolul al XV-lea⁷². Multe dintre acestea,

---

⁷⁰ Problema a fost adusă în discuție de Teleki. Pentru interpretarea dată de Forster vezi: Forster Gy., *op. cit.* Exegeza termenului făcută de Pál Engel: *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, în „Történelmi Szemle”, 39, 1997, p. 111-118.

⁷¹ Engel Pál, *Magyarország...*

⁷² În legătură cu formarea domeniilor nobiliare și cu rolul cetăților în cadrul acestor domenii vezi: Pál Engel, *A magyar világi nagybirtok megozlása a XV, században*, în *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve*, 4, 1968, p. 337-357; 5, 1970, p. 291-313; Idem, *Vár és hatalom, Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon*, vol. I-II, în „Világosság”, 25, 1984, p. 288-295, 367-375. În ce privește problema stratificării nobilimii din regatul maghiar: Idem, *A nemesi társadalom a középkori Ung*

aplicate ca și studii de caz pentru statutul social al Hunedoreștilor sau rolul cetăților pe parcursul carierei politice a lui Ioan sunt încă teme aproape deloc abordate.

Engel a avut câteva contribuții importante explicit legate de Ioan de Hunedoara. Mare parte a lor a fost publicată la începutul anilor '80, și se leagă de alcătuirea unei cronologii pentru istoria Ungariei, pe parcursul căreia a remarcat o serie de inadvertențe în tratatele de istorie a regatului.

În ce privește anii de tinerețe a lui Ioan petrecuți la diferite curți nobiliare, printre acestea a identificat și familia Tallóci cu care Ioan a avut relații strânse și mai târziu, familie care îi moștenise pe familiarii lui Filippo Scolari, după moartea acestuia. Este un articol remarcabil și prin metodologia utilizată, autorul neavând izvoare directe care să menționeze raporturile dintre frații Tallóci și Ioan⁷³. În analiza făcută despre începutul carierei acestuia, a arătat importanța bătăliei de la Báltaszék, care a deschis drumul lui Ioan spre obținerea demnității de voievod al Transilvaniei, ce i-a asigurat o reală putere politică în regatul maghiar⁷⁴.

Una dintre cele mai disputate teme ale acestei epoci se leagă de evenimentele din vara anului 1444, când regalitatea maghiară a dus o politică dublă, una ofensivă contra turcilor, arătată occidentului, și una de pace, arătată spre turci. Reconstituirea evenimentelor din lunile iunie-august este foarte dificilă, nu numai din cauza contradicțiilor din izvoarele documentare, dar mai ales din cauza diferitelor interese politice a celor implicați (regele Vladislav I, Giuliano Caesarini, Gheorghe Brancovici, Ioan de Hunedoara) care se schimbau lunar în funcție de semnalele venite de la sultan sau din partea aliaților occidentali, și care pot fi doar deduse din sursele vremii. Francisc Pall a scris unul dintre primele sale articole

---

megyében, Budapest, 1998. Este cea mai bună analiză făcută despre structura societății nobiliare dintr-un comitat, pentru care Engel a avut ocazia să folosească o sursă de excepție, o conscripție a nobilimii și iobăgimii din comitatul Ung, executată în 1398. Pe baza ei Engel a elaborat o schemă a diferitelor categorii nobiliare, având în vedere nu numai mărimea proprietăților și numărul iobagilor dar și limitele de afirmare în plan politic a diferitelor categorii de nobili. Această metodă complexă s-ar putea să ajute cel mai bine în diferitele categorisiri la care recurgem în cazul a multor familii nobiliare pe parcursul propriilor cercetări.

⁷³ Idem, *Hunyadi pályakezdése*, în *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, coord. Marius Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 91-105.

⁷⁴ Idem, *János Hunyadi, The decisive years of his career, 1440-1444*, în *From Hunyadi to Rákóczi, War and Society in Medieval and Early Modern Hungary*, sub red. János M. Bak, Béla K. Király, Brooklyn, 1982, p. 103-123.

dedicate lui Ioan de Hunedoara chiar pe această temă în care a respins opinia lui Oskar Halecki conform căreia pacea de la Szeged cu turcii n-ar fi fost niciodată ratificată de către regele maghiar⁷⁵. Cronologia evenimentelor a rămas însă neelucidată până la începutul anilor '80 când Pál Engel a demonstrat că așa-zisa pace de la Szeged s-a încheiat de fapt la Oradea (15 august), la Szeged având loc doar niște discuții premergătoare⁷⁶. Poate și mai importantă este interpretarea dată de Engel cu privire la „cadoul” oferit de Brancovici lui Ioan de Hunedoara, acesta primind o parte însemnată din domeniile ungurești ale despotului sârb. Tranzacția respectivă a fost fără îndoială una dintre cele mai răsunătoare aranjamente politice ale vremii, remarcată și de Dlugosz în cronica sa.

Rezultatul acestor cercetări migăloase, uneori exhaustive a fost și cristalizarea unei concepții noi despre Ioan de Hunedoara. Astfel față de eroul prezentat de Elekes, în opera căruia Ioan apare într-un fel martirizat – un om care a făcut numai bine pentru țară dar totuși a fost marginalizat de o bună parte a magnaților – în noua sinteză de istorie medievală scrisă de Engel același erou este prezentat ca și un nobil de rând „ambitios și șiret” care a urcat pe toate treptele afirmării politice, și care după 1453 „prin gesturile sale fățișe de a acapara puterea a pășit pe un drum pe care nici cei mai apropiați prieteni ai săi n-au vrut să-l urmeze”⁷⁷.

În demersurile sale de a reabilita istoria evenimentială neglijată în anii '70-80, a schițat și itinerariile lui Ioan, ca parte integrantă a itinerariilor regilor și guvernatorilor Ungariei, din păcate nerealizată de istoriografia maghiară nici până în prezent. „La noi, acel schelet al istoriei, care în sine pare a fi fără interes, dar care este un accesoriu indispensabil al cercetării trecutului, numit de Le Goff „coloana vertebrală a istoriei” nici pe departe nu s-a realizat. Pentru a-l putea socoti de prisos, mai întâi este necesar realizarea sa”⁷⁸. Engel a alcătuit itinerarul respectiv pentru perioada cât Ioan de Hunedoara a fost guvernator al Ungariei, și a prevăzut articolul său cu o detaliată descriere a metodologiei de elaborare și folosul itinerariilor. Această metodă a fost de

---

⁷⁵ Francisc Pall, *Autour de la croisade de Varna, la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, în **ARBSH**, 22, 1941, 2.

⁷⁶ Pál Engel, *János Hunyadi and the Peace “of Szeged” (1444)*, în “Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.”, XLVII, 1994, 3, p. 241-257.

⁷⁷ Idem, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London / New York, 2001.

⁷⁸ Idem, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446-1452)*, în *Századok*, 118, 1984, p. 974-997.

altfel utilizată deja de Francisc Pall într-un articol în care a demonstrat data reală a intervenției lui Ioan în Țara Românească pe baza itinerariului său: în loc de iarna lui 1446/47, decembrie 1447⁷⁹. Demersul lui Engel a avut ecou și în istoriografia română, unde Adrian A. Rusu a continuat itinerarul lui Ioan pe perioadele omise de Engel (1441-1446, 1453-1456)⁸⁰. Astfel s-a născut prin contribuția celor două istoriografii itinerariul întreg a lui Ioan pe perioada 1441-1456, ceea ce totuși arată existența unei comunicări între cele două istoriografii la nivelul cercetărilor în perioada dificilă a anilor '80.

Pe lângă ampla operă de cercetare a lui Engel, istoriografia maghiară are contribuții importante și în prezent, chiar și în cazul unor teme aparent „banale”, ceea ce demonstrează clar utilitatea reluării unor teme vechi de cercetare. Astfel Péter Kulcsár a atras atenția asupra posibilității ca Hunedoreștii să fi locuit o perioadă de timp, înainte să primească domeniul Hunedoarei, la Cuvin, pe Dunăre. Pe de altă parte Tamás Pálosfalvi a demonstrat, în legătură cu evenimentele din primăvara anului 1442, lipsa lui Ioan de Hunedoara de la bătălia plasată undeva în regiunea Alba Iulia – Sântimbru, unde a murit episcopul Transilvaniei Lépes György, el participând abia la a doua bătălie terminată cu victoria asupra turcilor⁸¹.

În 2008, cu ocazia aniversării a 550 de ani de la alegerea ca rege al lui Matia, a fost organizată o amplă expoziție de către Muzeul de Istorie a Budapestei. Pentru catalogul acestei expoziții, autorul rândurilor de față a reluat analiza surselor cu privire la originea familiei, și a făcut a scurtă prezentare a tuturor membrilor din familia Hunedoreștilor⁸².

---

⁷⁹ Francisc Pall, *De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara en Valachie pendant l'année 1447*, în **RRH**, 15, 1976, p. 447-463.

⁸⁰ Adrian A. Rusu, *Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*, în **AHX**, XXVII, 1990, p. 171-185.

⁸¹ Kulcsár Péter, *A Corvinus-legenda*, în *Mátyás király 1458–1490*, coord. Barta Gábor, Budapest, 1990, p. 17-40; Pálosfalvi Tamás, *Az 1442. márciusi török hadjárat, Adalékok Hunyadi János első törökellenes hadjárataihoz*, în „Történelmi Szemle”, 43, 2001, p. 43-54.

⁸² Lupescu Radu, *Matthias Hunyadi: from the Family Origins to the Threshold of Power*, în *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490*. Edit. by Farbaký Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Budapest, 2008, p. 35-49.

Generația „tânăra” a medievalisticii clujene. În 1989 un colectiv de trei cercetători – Adrian A. Rusu, Ioan Aurel Pop și Ioan Drăgan – a publicat o colecție de documente cu privire la Țara Hațegului în secolul al XV-lea⁸³. Scopul demersului a fost evident de a așeza pe temelii mai solide cercetarea societății românești din regiunea respectivă, bogată în surse scrise pentru secolul amintit, și care ar fi putut servi ca model și pentru alte asemenea regiuni din Transilvania.

Este vorba despre o nouă generație de medievaliști, formați în mediul universitar clujean, o școală cu precădere pozitivistă dar influențată și de Școala Analelor, stimulată de istoriografia maghiară, care chiar în anii '80 a realizat o mare sinteză de istoria Transilvaniei. La momentul apariției volumului hațegan toți trei publicaseră deja încă de la sfârșitul anilor '70 o serie de articole privind mai ales istoria românilor din regatul maghiar, unele legate explicit de Ioan de Hunedoara. Dintre acestea am amintit deja itinerariul întocmit de Adrian A. Rusu.

Ioan Drăgan a continuat în special cercetările cu privire la istoria socială a românilor, cu precădere a nobilimii românești din Transilvania, rezultatul acestor cercetări fiind o carte voluminoasă apărută recent. Cartea este scrisă în spiritul tradiției istoriografice marcate de Lupaș și Pascu, cadrul statal fiind regatul maghiar considerat un „stat opresor” în care românii sunt „un popor cucerit și aservit” cu o „nobilime românească marginalizată.” Transilvania este dominată de „sistemul politic întemeiat pe *unio trium nationum*”, un termen des utilizat de istoriografia română, dar de negăsit în documentele din secolul al XV-lea. Ungaria și Transilvania sunt socotite „două entități politice distincte” amintite și tratate în carte întotdeauna separat, ceea ce este tot atât de greșit ca și cum am spune pentru o epocă mai târzie că Țara Românească și banatul Craiovei ar fi două entități politice distincte și care, deci, trebuie tratate separat. Ideea divizării nobilimii române între Ungaria și Transilvania, aceasta neputând să se afirme unitar, nu este altceva decât o proiectare în evul mediu a unor realități politice ce caracterizau secolul al XIX-lea. În evul mediu, nici măcar românii din aceeași regiune, de exemplu Transilvania, n-au recurs la formarea vreunui front comun, dimpotrivă, colaborarea elitei românești hunedorene și bănățene pare o realitate mai ușor demonstrabilă.

Dificultățile întâmpinate de populația românească din regatul

---

⁸³ *Izvoare privind evul mediu românesc, Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402-1473)*, Cluj Napoca, 1989.

maghiar în formarea unei elite nobiliare recunoscută pentru întregul regat nu se datorează unui conflict etnic dintre români și maghiari, ci unuia de natură religioasă. Biserica ortodoxă fiind considerată schismatică de către cea catolică, cei care aparțineau de ea aveau drept de proprietate asupra pământului numai într-o formă limitată (de exemplu dreptul cnezial). Odată depășită bariera religioasă, dacă o familie înstărită ortodoxă trecea la catolicism se puteau integra în rândul nobilimii și puteau primi drept de proprietate deplină asupra proprietăților lor indiferent de ce etnie era. Se pare că în a doua jumătate a secolului al XV-lea nici măcar bariera religioasă n-a mai existat în obținerea unei proprietăți cu titlu nobiliar. Lipsa prejudecăților etnice o demonstrează însăși cazul lui Ioan de Hunedoara care deși român, numit în documentele timpurii Johannes Olah, în 1446 a fost ales chiar guvernator al Ungariei, etnia sa nefiind un impediment în acest sens. Singurul reproș făcut de o parte a aristocrației a fost originea sa umilă, ceea ce a fost adevărat, provenind dintr-o familie cu un domeniu modest, nu demult dobândit în comitatul Hunedoara.

Ioan de Hunedoara, și transformările petrecute în sânul societății românești constituie una din principalele probleme discutate în carte. Importanța acordată momentului Ioan de Hunedoara este reflectată și de limita cronologică a temei cercetate, analiza demarând odată cu anul 1440, când el s-a impus ca factor politic în viața regatului. În acest context, cartea are o contribuție interesantă, ce nu a mai fost enunțată până acum în istoriografie. Apropiindu-se de subiectul cercetat dinspre nobilime Ioan de Hunedoara apare doar ca unul dintre cei ajunși din sânul societății românești în rândul nobilimii regale, și nu ca un lider care a contribuit la emanciparea unei părți a elitei cneziale românești, model urmat de Pascu.

Relația dintre mobilitatea elitei românești ortodoxe din regatul maghiar în contextul sinodului de la Florența este de asemenea dezbătută în carte. Tema are rădăcini mai adânci în istoriografia românească, unirea bisericească realizată la sinodul respectiv și consecințele sale asupra spațiului românesc fiind cercetate în special pentru Moldova și Țara Românească. Implicațiile transilvănene ale unirii au fost analizate de curând de către Adrian A. Rusu în cartea sa dedicată lui Ioan de Hunedoara, unde a demonstrat fără echivoc prezența spiritului unionist în regatul maghiar, mai concret în spațiul ardelean⁸⁴. Se pare că această

---

⁸⁴ Adrian A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii de vremea lui*, Cluj Napoca, 1999.

conjunctură a grăbit procesul de înnobilare a elitei românești, însă amploarea fenomenului este dificil de trasat. Așa cum rezultă din datele dinaintea conciliului procesul înnobilării unor familii românești începuse deja, unirea bisericească stimulând doar un fenomen existent.

Cartea amintită a lui Adrian A. Rusu este ultima contribuție de proporții mai mari a istoriografiei românești dedicată lui Ioan de Hunedoara, care a suscitat deja anumite discuții pe această temă. Genul cărții este unul greu de definit, fiind vorba despre o colecție de studii, însă cu valențe de monografie, reflectând cercetările de aproape două decenii ale autorului.

În încercarea autorului de a defini comunitatea românească din regatul maghiar este de remarcat că nu recurge la o definiție etnică, obișnuită în istoriografia românească, ci la una religioasă și juridică: „*regnum*-ul îl desemna pe *natio*. Ca urmare, orice român din Transilvania era, pentru cei din afara provinciei și a statului, un „ungur”. În foarte rarele cazuri în care se vorbește despre ei ca o realitate internă, a regatului menționat, atunci *valahii* sunt numiți ca atare pentru a sublinia o particularitate pe care o posedau în raport cu alte grupuri și stări, respectiv, ca ortodocși ori ca birnici de un anume tip, niciodată însă ca un grup cultural-lingvistic; ca entitate politică și mai puțin”.

Prin această prismă este tratată și originea lui Ioan de Hunedoara, referitor la care autorul a făcut unele nuanțări necesare pentru înțelegerea acestei probleme, delimitând originea de „starea sa de fapt în vremurile de apogeu politic” pentru ca în final să concluzioneze: „Ioan de Hunedoara aparține unei societăți medievale în care originea etnică nu era importantă”. Practic a ales o variantă de compromis, în care „nici românii, nici maghiarii nu au greșit și nici nu vor greși vreodată, dacă vor continua să și-l revendice”.

Deși recunoaște verosimilitatea originii muntene, respectiv lacunele din demonstrațiile originii hunedorene, Rusu se înscrie totuși în tradiția istoriografiei românești transilvănene prin încercarea de a demonstra relațiile de rudenie dintre Hunedorești și alte familii românești din comitat. Unul dintre documentele care ar dovedi vreo relație de rudenie este un act de partaj din 1429, în care sunt implicați un grup de femei. Documentul amintește de soția lui Ladislau/Radu (unchiul lui Ioan de Hunedoara), Anca, interesată în stăpânirea unor părți din posesiunile Grădiște, Brădet și Hobița. Însă actul respectiv poate dovedi relațiile de rudenie doar ale soției, nicidecum nu era vorba de rudele de sânge a

Hunedoreștilor. Ladislau o luase de soție pe Anca cândva după 1409, când Hunedoreștii s-au stabilit la Hunedoara. Nici actul care îi amintește copărtași pe Ioan de Hunedoara cu Voicu de Cinciș nu poate fi folosit fiind un act fals de pe la 1600⁸⁵. În secolul al XVII-lea de altfel această familie a început să folosească și un blazon asemănător cu cel al Hunedoreștilor.

Discuția pe marginea actului de donație din 1409 are și ea o vechime de aproape două secole. Mai nou Pál Engel a demonstrat că la data respectivă familia n-a primit nici o cetate, iar Adrian A. Rusu a atras atenția asupra extinderii restrânse a domeniului considerată extrem de mare de istoriografia precedentă⁸⁶.

Cartea mai are un capitol dedicat explicit lui Ioan de Hunedoara unde autorul a încercat plasarea carierei lui Ioan în tipul „carierele renascentiste”, a temă foarte rar abordată în istoriografie. Astfel de cariere au existat deja în epoca lui Sigismund de Luxemburg, fără să se poată demonstra vreo influență italiană. De exemplu familia Tallóci, deși de origine modestă, a ajuns să acumuleze toate banatele din sudul Ungariei. Dacă într-adevăr putem vorbi de un model de carieră renascentist, el trebuie definit mult mai concret și analizat din punctul de vedere al carierei lui Ioan.

Cartea a avut până în prezent un ecou foarte restrâns în istoriografia românească, o istoriografie copleșită mai nou de o serie de articole la adresa Hunedoreștilor cu valoare științifică incertă. Principalul for al acestor articole a devenit anuarul Muzeului din Deva, însă în mod regretabil și-au făcut loc chiar și în revista Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”. Într-un număr al acesteia Tudor-Radu Tiron a încercat să demonstreze metamorfoza umilului corb al Hunedoreștilor în magnifica acvilă din stema Principatului Transilvaniei, însă din articol a lipsit chiar demonstrația transformării, adică a fenomenului petrecut în secolul al XVI-lea.

Carierea lui Ioan de Hunedoara este și în prezent un moment de referință în cercetările de medievistică românească, însă majoritatea articolelor publicate pe această temă nu corespund dezideratului formulat

---

⁸⁵ Karácsonyi János, *Adalékok Hunyadi János származásához*, în *Turul*, 19 (1901), p. 49-53.

⁸⁶ Mai vezi și Radu Lupescu, *Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor*, în „*Mediaevalia Transilvanica*”, V-VI, 2001-2002, p. 7-34, unde am încercat să demonstrez că Voicu în 1409 a primit explicit doar posesiunea Hunedoara.

de Adrian A. Rusu cu câțiva ani în urmă: „acum la sfârșitul secolului XX, medievistica românească din Transilvania are a se curăța de toate balasturile care au tras-o mereu înapoi, au așezat-o în fapt în coada tuturor istoriografiilor provinciale românești. Este nevoie să redobândim, în bună măsură, deprinderi pozitivistice care să ne reinventarizeze și să critice sursele scrise”⁸⁷.

JOHN HUNYADI IN ROMANIAN AND HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

(Abstract)

John Hunyadi was the founder of a dynasty with a short but glorious life. Several anti-Ottoman campaigns, the occupation of Vienna, a sustained activity of patron of arts, the introduction of Renaissance art into a gothic environment, and the attempt to create a university are all linked to the name of this dynasty, and have become the distinguishing landmarks of one of the most glorious times in the history of the Hungarian Kingdom. John Hunyadi succeeded making his way in a social hierarchy difficult to penetrate as a *homo novus*, and acceded to the highest position in the kingdom also owing to favorable political circumstances. Who that man was and where he had come from were questions also asked by his contemporaries. The answers varied according to the period and the particular interests of the time. His contemporaries were less preoccupied with his ethnicity than with his origin, from which the social status of the family could be deduced. Adversaries employed this latter aspect in order to discredit the Hunyadi family in the eyes of Hungarian aristocracy. On the contrary, attempts were made at the court of King Matthias to substantiate an old and aristocratic origin. With the emergence of national historiographies, accent was laid on national aspects, and the Hungarians, the Romanians and the Serbs started to regard them as scions of their own nations. The present paper makes an analysis of these historiographies and offers an interesting look into the various ideologies and research methods employed.

---

⁸⁷ Adrian A. Rusu, *Ioan de Hunedoara*, p. 10-11.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Mănăstire dominicană la Târgoviște? Două dintre documentele cunoscute prin regelele părintelui Loenertz menționează o mănăstire dominicană, cu hramul Sf. Nicolae, a cărei locație nu e sigură. Primul, datat din Veneția, la 11 iunie 1487, se referă la un „*frater Petrus*” de trimis la „*conventus Sancti Nicolai de Valachia*”¹. Unde ar putea fi situată mănăstirea din care fugise călugărul Petru, dat fiind că în Țara Românească informațiile documentare înregistrate până acum relevă doar existența „cloașterului” de la Câmpulung, închinat de franciscani Sfintei Elisabeta a Ungariei. Celelalte biserici catolice din Țara Românească (nu mănăstiri!) aveau, la acea dată, hramurile Sf. Maria (Curtea de Argeș și Târgoviște), Sf. Iacob cel Mare (Câmpulung) și Sf. Antonie de Padova (Râmnicul Vâlci). La Curtea de Argeș, identificarea cu Sân Nicoară nu e posibilă, deoarece s-a făcut, cu argumente de arhitectură, dovada că edificiul a aparținut cultului ortodox². A presupune o confuzie între Țara Românească și Moldova ar fi plauzibil numai dacă am avea în vedere ctitoria de la Trotuș, atribuită uneia din prințelesele numite Margareta, fie mama lui Petru I, fie soția lui Alexandru cel Bun³: în acest caz hramul coincide, dar Bandini a găsit acolo, în 1646, o biserică de târg, care, în realitate, exista doar din 1557⁴. De altfel, curia papală cunoștea diferența între „Valachia major” și „Valachia minor”⁵. Într-o scrisoare a lui Martin al V-lea din 1420 se face o referire precisă la Ioan, episcopul Moldovei,

---

¹ Raymond-J. Loenertz, *Les missions dominicaines en Orient au XIVe siècle et la Société des Frères Pérégrinants pour le Christ*, IV, *La Société des Frères Pérégrinants et les couvents dominicains de Ruthénie et de Moldo-Valachie*, Archivum Fratrum Praedicatorum, IV, 1934, p. 46.

² Grigore Ionescu, *Curtea de Argeș*, București, 1940, p. 101-110.

³ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor bisericilor catolice de rit roman din Provincia Moldova, 1646-1648*, ed. Traian Diaconescu, Iași, 2006, p. 127: „*Catholicum templum ex lapidibus constructum, a Margaretha Ungara Principissa ante ducentos annos extractum, sub titulo Sancti Nicolai*”.

⁴ *Ibidem*, p. 433.

⁵ Fr. Thoma Ripoll, *Bullarium ordinis FF. Praedicatorum*, II, Roma, 1730, p. 299, la 1 aprilie 1381, Urban al VI-lea instituie un inchișitor „*in Ruscia et Valachia majori et minori*”.

„*et dilectorum filiorum Capitulis Ecclesiae Muldaviens [sis]*”⁶. Ar rămânea posibilitatea ca mănăstirea Sf. Nicolae să fi fost la Severin, unde, pe lângă episcopie, aveau și franciscanii un convent, dar o localizare diferită este sugerată de un alt document cu privire la „Sf. Nicolae din Valahia”. Anume, la 19 aprilie 1494, a fost numit un nou vicar al dominicanilor din Țara Românească: „*Frater Thomas Batko de Zegedino conventus Pestiensis fit prior conventus Sancti Nicolai in terra Vocsce (?) et vicarius substitutus magistri Vincentii in contrata Magne Walachie, excepta contrata Moldavie*”⁷. Prin urmare, cei care redactau asemenea documente știau foarte bine să facă deosebirea între cele două state românești. E vorba, așadar, de un ungur, originar din Szeged și provenind din mănăstirea de la Pesta, care a devenit superiorul unei comunități monastice pe care suntem îndreptățiți să o socotim aceeași cu cea menționată cu șapte ani mai devreme. Indicația „*in terra Vocsce*”, care a produs chiar nedumerirea editorului, se explică printr-o greșeală de lectură pentru „*in Tergovicsce*”. Era firesc ca reședința domnească să fi avut, în afară de o biserică parohială catolică (1417) și de conventul franciscan, din a doua jumătate a secolului al XV-lea⁸, și o mănăstire dominicană. Numai dispariția ei fără urmă este surprinzătoare. Cât despre Toma Batko, după ce în 1494 a primit funcția de vicar pentru Țara Românească, îl vom regăsi, trei ani mai târziu, episcop „*Moldaviensis*”, adică la Baia, numit la 20 septembrie 1497 și sfințit la 28 octombrie la Roma⁹. Uciderea sa, pe drumul dintre Baia și Neamț, pe când își vizita dioceza, s-a putut întâmpla chiar în anul următor, vreme în care ostilitatea față de clerul catolic era sporită de resentimentul pe care-l crease războiul cu Polonia¹⁰.

ANDREI PIPPIDI

⁶ *Ibidem*, p. 585, 1 iulie 1420, papa se adresează arhiepiscopului de Lwow și episcopilor de Alba Iulia și Przemysl.

⁷ R.-J. Loenertz, *art. cit.*, p. 47.

⁸ Pavel Chihaiia, *Monumente gotice în Țirgovia*, în Idem, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 352-367.

⁹ G. Schmidt, *Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus*, Budapest, 1887, p. 47; C. Eubel, *Zur Geschichte der romisch-katholischen Kirche in der Moldau*, Romische Quartalschrift, XII, 1898, p. 112.

¹⁰ La „Orlești (?)”, după Radu Rosetti, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, în *AARMSI*, t. XXVII, 1905, p. 315; de fapt, în hotarul satului Orțești, cum apare într-un document de la 29 ianuarie 1522, publicat de M. Costăchescu în „Anuarul Liceului Național din Iași”, 1935-1936, și în *Documentele moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517-1527)*, Iași, 1943, p. 312 - 325 (trad. *DIR*, A, XVI/1, p. 190-192).

***

1. *Descendența seniorului din Matrega.* Una dintre cele mai surprinzătoare știri despre supraviețuirile genoveze în Crimeea secolului al XVI-lea provine din corespondența lui Antonio Possevino. Astfel, în 26 noiembrie 1581, acesta dădea o scrisoare de recomandatie unui anume „Zacaria Vincentowicz”, supus al hanilor din Crimeea – în al căror aparat diplomatic chiar slujise! –, care prin Polonia se îndrepta spre Genova, ca să revendice o moștenire. Căci el era un descendent al „italienilor din Genova”, fiind născut, însă, într-un sat crimean, situat la „cincisprezece mile” de Caffa. Am presupus că este vorba de acel sat „Sivritas” sau „Sjujurtas”, unde și alte destul de numeroase izvoare vădesc faptul că erau grupate un număr de familii de origine genoveză și de religie catolică¹¹.

Acum sunt în măsură să identific familia din care făcea parte acest personaj, pomenit doar sub forma *Zaccaria, fiul lui Vincenzo*. Într-adevăr, o altă scrisoare a lui Possevino, redactată în Lituania, la Vilno, în 24 iunie 1581, menționează, deși în chip stâlcit, numele de familie al genovezului, cu care acum, după cât se pare, s-a întâlnit pentru prima oară: „*Zacharia Goselfi di Caffa, che fu figliolo di Vincenzo Goselfi, la quale famiglia si dice esser' in quelle parti di qualche stima mi ha ricercato tanto per se ... dovendo egli venir a Roma*”¹². Pe de altă parte, în 8 august 1588, un călugăr franciscan venit în Polonia în repetate rânduri din Crimeea, Hercole de'Maggi da Otranto, se afla la Cracovia și încerca să obțină sprijinul nunțului Annibale di Capua pentru a merge la Roma. Acesta din urmă îi scria la data amintită cardinalului Montalto: „*Il presente Hercole dell'ordine di S. Francesco viene ai piedi di Nostro Signore a raccomandare alla benignità della Santità Sua Stanislao, et Zaccheria Guselfu, gentilhuomini Tartari, cattolici, che per la nostra vera fede hanno patito molte persecutioni, et l'è stato tolto tutto l'haver loro*”¹³.

Cu alte cuvinte, *Zaccaria*, fiul lui *Vincenzo*, era de bună seamă un *Ghizolfi*, descendent al seniorului din Matrega, *Zaccaria Ghizolfi*, din vremea lui Ștefan cel Mare al Moldovei, cu care s-a aflat în relații mai ales după cucerirea posesiunilor genoveze de pe litoralul pontic de către

---

¹¹ Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV- XVII)*, București, 2001, p. 159-160.

¹² E. Šmurlo, *Rossia i Italiia*, t. II-2, Sankt Petersburg, 1913, p. 285.

¹³ *Ibidem*, p. 297.

otomani¹⁴. Identitatea prenumelui genovezului de la 1581 și 1588 cu cea a seniorului de la finele veacului precedent pledează și ea în același sens.

2. *Încă un Ioan de Vicina!* Răsfoind registrele „Massariei” (Trezoreriei) din Caffa, N. Bănescu semnala odinioară menționarea în aceste socoteli a numelor a trei personaje, care își indicau ca loc de origine fantomaticul oraș „Vicina” de pe Dunăre. Unul era „*Constantinus de Vecina, burgensis Caffè*”, atestat cu începere din anul 1442, și care în 1447 îndeplinea funcția de notar. Altul era un turc, Iusuf de Vicina, care în 1456-1457 figurează printre „*Cazachi Samastri*”. Și, în sfârșit, un Ioan de Vicina, care în 1463-1464 era secretar la Soldaia (*scriba curie Soldaie*)¹⁵. Despre ultimul am presupus că poate fi identificat cu notarul „Iohannes de Vecina”, care în 3 februarie 1480, la Pera – unde a ajuns desigur ca urmare a cuceririi de către otomani a coloniilor pontice ale genovezilor –, scria două acte¹⁶.

Iată că de curând, după o primă trecere în revistă a actelor notarului Giovanni *de Labaino*, istoricul Enrico Basso a găsit mai multe referiri la actele unui alt Ioan din Vicina, care profesa ca notar la Caffa în primul deceniu al secolului al XV-lea. Aceste citări ale actelor sale vădesc că activitatea i se desfășura nu numai în raport cu persoane de origine occidentală, ci și cu georgieni sau cu membri ai numeroasei comunități armene din Caffa. Datorită obârșiei sale „danubiene”, dar și „probabilei cunoștințe a tradițiilor juridice occidentale”, acest notar venit de la Vicina „trebuie că a fost un mijlocitor ideal între tradițiile orientale și cultura colonizatorilor latini, a căror limbă în mod sigur o stăpânea, așa cum te face să gândești, în afară de prezența deja amintiților clienți latini, faptul că nu rezultă că Giovanni *de Labaino* ... ar fi avut nevoie de interpret spre a citi actele sale”¹⁷. Trebuie așadar să împărtășim încă odată concluzia lui N. Bănescu, potrivit căreia orașul Vicina, odinioară atât de înfloritor, nu a putut „dispărea dintr-odată”, ci continua să existe, „fără a mai însemna mare lucru”, și în cursul secolului al XV-lea¹⁸.

¹⁴ Vezi de curând Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare și Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega: câteva note despre relațiile lor*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 115-122.

¹⁵ N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor române cu genovezii*, în volumul: *Închinare lui Nicolae Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 36-37.

¹⁶ Ștefan Andreescu, *Au temps de la chute de Constantinople: nouvelles données sur les relations roumano-génoises*, în **RRH**, XXIII, 1984, 4, p. 322-323.

¹⁷ Enrico Basso, *Gli atti di Giovanni de Labaino (1410-1412): note su una fonte inedita per la storia di Caffa e del Mar Nero*, în vol.: *Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карпова*, Moscova, 2009, p. 507-508.

¹⁸ N. Bănescu, *op. cit.*, p.35.

3. *Data corectă a unui tratat.* Studii sau lucrări cu caracter monografic asupra lui Matei vodă Basarab vorbesc de un tratat „reînnoit” la 17 iulie 1643, între domnul Țării Românești și principele Gheorghe Rákóczy I al Transilvaniei¹⁹. Într-adevăr, în colecția lui Andrei Veress sub această dată este publicat un asemenea document²⁰. Numai că textul propriu-zis, în limba maghiară, indică o altă dată: *17 iulie 1633*. Editorul l-a plasat deci greșit din punct de vedere cronologic în colecția sa, ceea ce de fapt a împiedicat înțelegerea și interpretarea conținutului actului respectiv. De altminteri, trebuie spus că tot Andrei Veress, într-un alt volum al seriei sale a tipărit chiar instrucțiunile din 5 iulie 1633 ale lui Gheorghe Rákóczy I, redactate la Alba Iulia, pentru solul său Ștefan Szalánczi, care a fost cel ce, la București, a negociat cu vodă Matei actul din 17/27 iulie²¹. În chip evident, cele două documente au a fi analizate împreună, ele punând în lumină baza relațiilor între cele două state, după recunoașterea lui Matei vodă de către Poartă²².

Avem de-a face, în realitate, cu *primul tratat* încheiat oficial între domnul Țării Românești și principele transilvănean. Mai trebuie adăugat că ni s-a păstrat și o scrisoare a lui Ștefan Szalánczi, din 19 iulie 1633, către stăpânul său, alcătuită la București. El sosise în capitala Țării Românești în 17 iulie și a fost primit în audiență de către domn două zile mai târziu. În cursul întrevederii domnul s-a scuzat pentru faptul că până atunci nu trimisese nici o solie mai însemnată la principe și s-a arătat gata să se achite de obligațiile pe care și le asumase anterior, în schimbul sprijinului lui Rákóczy²³.

---

¹⁹ Vezi, de pildă, Dinu C. Giurescu, *Matei Basarab diplomat*, în culegerea de studii: *Matei Basarab și Bucureștii*, București, 1983, p. 59; Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 169, n.220.

²⁰ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. X, București, 1938, nr. 80, p. 136-138.

²¹ *Ibidem*, IX, București, 1937, nr. 255, p. 323-326. Am atras atenția întâia oară asupra datei corecte a tratatului în *Restitutio Daciae*, II, București, 1989, p. 178-179, n. 122.

²² Conform cronicii, în 13/23 februarie 1633 Matei Basarab „a sărutat” mâna sultanului și a fost „îmbrăcat cu caftan de domnie noao”, iar în 10/20 martie 1633 și-a făcut intrarea în București (I.I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopiseșului Cantacuzinesc*, în **MO**, XIII, 1961, 7-8, p. 538; *Istoria Țării Românești (1290-1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 105.

²³ Ion Sârbu, *Relațiile externe ale lui Matei Vodă Basarab (1632-1654)(Cu privire la istoria Orientului european)*, trad. și ediție îngrijită de Rudolf Gräf, Timișoara, 1992, p. 36-37.

Tratatul din 17/27 iulie 1633 avea o clauză care în nici un caz nu se mai potrivea împrejurărilor de peste zece ani: aceasta prevedea respingerea oricărui dușman „în afară de puternicul împărat”. Adică îl excepta pe sultan!²⁴ Apoi, la eventuala cerere a lui Rákóczy, domnul Țării Românești se angaja să-i trimită, pe propria cheltuială, un ajutor de 2 000 de oșteni. De asemenea, se mai obliga să respecte întocmai făgăduiala făcută înainte, anume de a-i trimite principelui în fiecare an un „dar” de 6 000 de florini. În fine, în chestiunea dijmuirii oilor care treceau dintr-o parte în cealaltă a munților, o comisie mixtă trebuia să împartă suma rezultată din taxa cu pricina pe din două, „întocmai cum a hotărât mai înainte Măria Sa cu voevodul Leon”.

4. *O precizare necesară.* În tomul precedent din **SMIM** am pus în legătură o descoperire a Profesorului Șerban Papacostea, anume desemnarea sub forma de „Valahul cel Mare” a lui Ștefan cel Mare într-un izvor extern din 1473, cu epitetul „marele” de lângă numele aceluiași domn din textul pisaniei din 1481 de pe turnul de intrare al mănăstirii Putna. Scopul acestei raportări era demonstrarea autenticității pisaniei de la Putna, pusă la îndoială atât de episcopul Melchisedec, cât și de Eugen A. Kozak²⁵. O pledoarie mult mai amplă în același sens a publicat, însă, înaintea mea, Ștefan S. Gorovei²⁶. Ar fi trebuit deci să o menționez de la bun început, introducând apoi în discuție noul izvor semnalat de Șerban Papacostea. Trag nădejde că prietenul Ștefan Gorovei nu se va supăra pentru această omisiune.

ȘTEFAN ANDREESCU

***

„Bizanț fără Bizanț”: de la „demonstrație” la imprecizie. Sub pretextul unui răspuns la o notă dintr-un articol al meu apărut în **SMIM**,

---

²⁴ Ștefan Szalánczi a avut la dispoziție două texte pentru negocierile de la București: actul emis de vodă Leon Tomșa, precum și un „model”, un concept – „copia reversalului de luat” –, expedit de la Alba Iulia în 5 iulie 1633 împreună cu instrucțiunile princiare (vezi mai sus nota 11). Așadar, clauza cu privire la exceptarea sultanului i-a fost practic dictată lui Matei Basarab de la curtea transilvăneană.

²⁵ **SMIM**, XXVI, 2008, p. 334-336.

²⁶ Ștefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 69-72; vezi și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, „*Princeps omni laude maior*”. *O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta mănăstire Putna, 2005, p. 523: „Aceeși stemă se află pe pisania turnului de intrare de la Mănăstirea Putna, datată 1481, foarte probabil o refacere târzie din secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea, dar care a ținut seama de un model contemporan”.

În paginile ultimului număr al revistei a fost publicat un amplu material al d-lui Dan Ioan Mureșan în care mi se aduc numeroase acuzații și injurii²⁷. Textul este însoțit de o notă a redacției în care se precizează că, deși materialul în cauză nu îndeplinea condițiile unui drept la replică, deoarece el „depășește tonul adecvat unei asemenea luări de poziție și degenerează în atacuri personale”, colegiul de redacție a hotărât publicarea acestui text, „subliniind totodată că o continuare a polemicii în paginile SMIM nu va mai fi îngăduită”²⁸. Deoarece, prin acuzațiile grave care mi-au fost aduse, mi-a fost pusă la îndoială, nu doar competența, ci și onestitatea profesională, am considerat necesar un drept la replică, prin care să-mi precizez poziția față de aceste injurii calomnioase. Aleg, astfel, să răspund atacurilor la persoană, precizând că, datorită acestora, polemica și-a pierdut caracterul științific. Aceasta, deoarece pretinsul „studiu critic” ignoră elementarul principiu al istoriei, *sine ira et studio*, atât ura cât și părtinirea fiind cât se poate de vizibile. De asemenea, când ai în față un autor care construiește ipoteze năstrușnice pe baza documentelor false și a propriilor închipuiri, orice încercare de a aduce un contra-argument științific este, din start, sortită eșecului. „Demonstrațiile” lui DIM sunt construite după o logică bizară, cunoscută și sub numele de *metoda amalgamului*, deoarece amestecă planuri diferite, pentru a șterge legăturile firești între fapte și evenimente sau, după o expresie arhicunoscută, orice are legătură cu orice. În ceea ce privește structura explicației științifice, demersul explicativ se realizează exclusiv prin intermediul istoriei factuale (sau contrafactice, în unele situații), rezultând o structură nesistematică și intuitivă. Acest ultim aspect este sesizabil prin numărul mare de supoziții, care, odată puse pe hârtie, se transformă în „adevăruri” de nezdruncinat.

Marea mea „vină” este aceea de a fi susținut autocefalia Bisericii Moldovei după 1453, fapt pentru care am fost etichetat drept „diletant” și „falsificator al istoriei”, același tratament fiind aplicat și altor istorici care au îndrăznit să susțină această opinie. Și asta pentru că DIM, pretinde a fi spulberat această „iluzie istoriografică”, „fondată pe nedefinirea conceptelor utilizate”²⁹. De fapt, DIM nu face decât să creeze o falsă problemă, tocmai prin necunoașterea conceptelor, introducând o falsă dihotomie între două noțiuni ce pot exprima aceeași realitate. Prin simpla etimologie,

---

²⁷ Dan Ioan Mureșan, *Bizanț fără Bizanț? Un bilanț*, în **SMIM**, XXVI, 2008, p. 285-324.

²⁸ A se vedea în acest sens și *Nota redacției* (*Ibidem*, p. 285).

²⁹ *Ibidem*.

termenul de autocefalie desemnează dreptul unei comunități (în cazul de față ecleziastice) de a-și desemna capul. Cu o înverșunare, demnă de o cauză mai bună, DIM respinge termenul *autocefalie*, ca fiind unul anacronic, optând pentru cel de *autonomie*. Ba mai mult, cu o totală lipsă de modestie, DIM pretinde că a rezolvat definitiv problema. Așadar, domnia sa își clamează victoria, înainte să se fi confruntat cu cineva pe această temă și nici măcar cu etimologia termenilor. În realitate, este vorba de o amestecare a planurilor, prin proiectarea în trecut a unor realități ecleziastice moderne. Privind lucrările pe care autorul le folosește în lămurirea conceptului de autocefalie, se observă că ele vizează o situație posterioară mișcării phyletiste, ce a condus la apariția Bisericilor naționale independente și la eliminarea rolului avut anterior de Patriarhia ecumenică. Mai mult, transformând în literă de lege definiția oferită de *New Catholic Encyclopedia*, DIM ajunge chiar să confunde *autocefalia* cu *schisma*. Cum o asemenea rigiditate nu a existat în cadrul Bisericii răsăritene, DIM ar fi trebuit să-și abată atenția asupra explicațiilor pe care le dau cei familiarizați cu istoria Bisericii ortodoxe. Astfel, din lucrările lui John Meyendorff, transpare destul de clar faptul că autocefalia are un sens modern și unul mai vechi³⁰ și că termenul nu reprezintă în nici un caz un anacronism pentru perioada medievală³¹, așa cum afirmă DIM, dimpotrivă, din perspectivă teologică, adevăratul anacronism pentru acele vremuri reprezentându-l utilizarea conceptului de *autonomie*³². Prin urmare, *autocefalia* nu este în nici un caz sinonimă cu independența, ci vizează doar desemnarea capului unei dioceze, în conformitate cu canoanele Bisericii răsăritene. Din păcate, DIM a căzut victimă propriei

---

³⁰ John Meyendorff, *The Primacy of Peter: Essays in Ecclesiology and the Early Church*, St. Vladimir's Seminary Press, 1992, p. 166-168; Idem, *The Byzantine Legacy in the Orthodox Church*, St. Vladimir's Seminary Press, 1982, p. 225-227.

³¹ „In the Byzantine canonical texts the adjective „autocephalous” most frequently designated individual „archidioceses” which were not dependent upon a regional metropolitan and his synod, but were appointed either by a patriarch or by the emperor directly” (Idem, *Living Tradition: Orthodox Witness in the Contemporary World*, St. Vladimir's Seminary Press, 1978, p. 87, nota 1).

³² Este surprinzător că DIM, ce pretinde a cunoaște limba greacă și insistă asupra rolului important al *Sintagmei* lui Vlastares, a putut propune o asemenea soluție, în total dezacord cu dreptul canonic. După cum se poate deduce cu ușurință din etimologia termenului, *autonomia* desemnează dreptul unei comunități de a se conduce după propria lege și tocmai de aceea teologia bizantină a respins acest concept (Tudor Teoteoi, *La notion d'autonomie chez Nicéphore Grégoras*, în Idem, *Byzantina et Daco-Romana. Studii de istorie și civilizație bizantină și românească medievală*, București, 2008, p. 193-201).

superficialități, deoarece, într-o lucrare importantă, al cărei singur cititor se consideră a fi, ar fi putut găsi o definiție a noțiunii bizantine de *autocefalie*, explicată prin folosirea sensului modern al *autonomiei*. Pentru Gilbert Dagron, *autocefalia* se aplică pentru o «diocèse ecclésiastique auquel est accordée une complète autonomie qui ne relève plus d'un patriarcat et possède le droit de faire élire son chef par ses propres suffragants»³³.

După ce, în repetate rânduri, afirmă că n-aș fi citit această lucrare, DIM ajunge să mă acuze de „mistificarea gândirii” lui Gilbert Dagron, pentru vina de a fi vorbit despre „caracterul sacerdotal” al domnilor moldoveni, „o fantasmă scumpă lui L. Pilat”³⁴. Țin să precizez că așa zisul „caracter sacerdotal” este o aberație ce nu-mi aparține, fiind în totalitate produsul lui DIM. În istoriografia noastră s-a vorbit despre un „caracter aproape sacerdotal” al voievozilor³⁵, fapt de care DIM nu are cunoștință. La rândul meu, am vorbit de o apropierea a voievozilor de sfera sacerdoțiului și de evidențierea de către cronicar a „dimensiunii sacerdotale”, dar de aici și până la afirma un „caracter sacerdotal” e o cale lungă. Aprecierile mele vizau calitatea de „episcop din afară” (ce face din voievod un garant al ortodoxiei), similară cu cea a împăratului bizantin. DIM ține să precizeze că aș fi ajuns la această concluzie prin „mistificarea gândirii bizantinistului Gilbert Dagron”, opunându-mi în acest sens un citat din lucrarea acestuia. Observ că alegerea formulei „am ales la întâmplare” de către DIM este foarte nimerită, deoarece citarea este complet hazardată³⁶. Pentru că, în aceeași lucrare, într-un subcapitol intitulat sugestiv *Ecclésiologie byzantine*, Gilbert Dagron aduce în discuție un text bizantin, ce argumentează motivul pentru care împăratul este asimilat condiției de „episcop”³⁷. Sincer, nu mă deranjează deloc faptul că DIM se consideră singurul cititor al acestei cărți, ci doar că

³³ Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, p. 333.

³⁴ Mureșan, *Bizanț*, p. 301, nota 46.

³⁵ „Demnitatea lor le conferea domnilor un caracter aproape sacerdotal, ca și împăraților bizantini sau, de altfel, regilor „taumaturgi” din Occident” (Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, ediție revăzută și adăugită, București, 2001, p. 58).

³⁶ DIM trimite la aprecierile lui Dagron referitoare la perioada lui Constantin cel Mare. Este evident că, pentru acea perioadă, expresia nu putea avea decât un sens metaforic atâta vreme cât împăratul era considerat *pontifex maximus*, iar creștinismul era doar una dintre religiile imperiului și nu singura. Or, în nici un caz nu putem raporta situația voievozilor Moldovei la această perioadă.

³⁷ Dagron, *Empereur*, p. 315-316.

această pretenție nu este în vreun fel probată. Fapt ce denotă limpede că autorul nu stăpânește bibliografia în limba franceză, așa cum pretinde.

Continuând în aceeași notă vitriolantă, DIM ajunge să-mi pună la îndoială onestitatea intelectuală, confruntându-mă cu argumentul suprem: două bule pontificale. M-aș fi așteptat ca o persoană ce tratează Biserica ortodoxă într-un mod specific Bisericii romane, vorbind de primat juridic și de *oratores*, să exceleze în cunoașterea ecleziologiei și a diplomatiei latine. M-am văzut înșelat în așteptări, deoarece competențele afișate de DIM sunt invers proporționale cu pretențiile domniei sale. Astfel, el ne asigură că Eugeniu al IV-lea „nu ignora deloc poziția cheie pe care o deținea voievodul Iliș al Moldovei în difuzarea Unirii în Europa orientală”³⁸. În acest sens, domnia sa invocă bula din 15 septembrie 1439, emisă chiar la Florența. „Este, dacă nu ne înșelăm, ultima scrisoare a unui pontif roman care face referire la un domn al Moldovei înainte de Ștefan cel Mare. Dacă în vremea Conciliului Iliș era pentru papă unul din sprijinatorii unirii, la Roma nu se mai putea ignora sensul răsturnărilor ulterioare din Moldova: în 1442 Ștefan II îl alungă pe fratele său, îl învinse din nou în 1443 și îl orbi în 1444. Semnificația exactă a acestei serii de evenimente a fost receptată într-adevăr la 1 februarie 1445 de către același Eugeniu IV, aflat deja la Roma, ca o respingere de către Moldova a unirii cu Biserica Romei și o revenire la «schismă»”³⁹. Tendința de a pune Moldova în relație directă cu buricul pământului nu este o noutate pentru DIM. În condițiile în care numele papei a fost rostit pentru prima oară, la Constantinopol, în biserica Sf. Sofia, abia la 12 septembrie 1452⁴⁰, mi-e greu să înțeleg cum poate cineva crede că aceasta se întâmpla în Moldova încă din 1439. Dar nu aceasta este problema gravă în cazul de față. De fapt, domnia sa *se înșeală*, ba chiar într-un mod inadmisibil. Se cunoaște în istoriografia noastră de aproape un secol că bula pontificală din 1439 este un fals fabricat de contele Kemeny⁴¹, iar, recent, au fost evidențiate noi elemente ale falsității actului⁴². În aceeași situație se află și documentul din

³⁸ Mureșan, *Bizanț*, p. 308-309.

³⁹ *Ibidem*, p. 309.

⁴⁰ Louis Brehier, *L'Eglise et l'Orient: les croisades*, quatrième édition, Paris, 1921, p. 340.

⁴¹ C. Auner, *Începutul Episcopatului de Bacău*, în *RC*, 1912, nr. 3, p. 383-384.

⁴² Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, p. 86-87.

1 februarie 1444 și nu 1445⁴³, „descoperit” de același I. Kemeny⁴⁴. În aceste condiții, o construcție ipotetică ce se bazează pe două documente false, în mod inevitabil, sfârșește prin a deveni falsă. Prin urmare, avem în față o falsificare grosolană a istoriei, ce ne este servită sub forma de „adevăr” de netăgăduit. Nu putem decât reține lamentația pe care o face DIM: „Or, dacă nici un document oficial pe tema respingerii unirii cu Biserica romană emis de Eugeniu IV nu constituie un „argument serios în acest sens”, rămâne să ne întrebăm care sunt definițiile *argumentului*, *seriozității*, *sensului* și mai ales a *onestității intelectuale* pentru acest autor”⁴⁵. Sper ca DIM să găsească tăria și onestitatea intelectuală de a-și răspunde la această întrebare și, în consecință, să-și demoleze „demonstrațiile” ridicate pe acest fals fundament. Desigur, asta ar însemna să-și demoleze întreaga operă, ceea ce mă face să fiu destul de sceptic.

Acuzându-mă de trunchierea dreptului canonic și de inovații metodologice inadecvate, DIM reușește prin disprețul față de metodologie afișat să ajungă la niște luări de poziție de-a dreptul ilare. În lucrarea mea, pe baza analizei unor serii documentare am ajuns la următoarele concluzii: până la 1464 nu este menționat în documente decât mitropolitul Theoctist; pentru perioada 1464-1472, doi mitropoliți, Theoctist și Tarasie, iar după 1472, apare și episcopul Ioanichie de Rădăuți. Pe baza acestor date statistice, am afirmat că avem în față procesul de organizare al ierarhiei ecleziastice în Moldova, după 1453. În aceste condiții, mi-am exprimat îndoiala că aceste rezultate pot fi puse la îndoială⁴⁶. Grăbindu-se să invalideze concluziile mele, DIM a adus o „inovație” metodologică, ce l-ar fi făcut invidios până și pe Sherlock Holmes. Astfel, el a apelat la textul cronicii, elementele calculului statistic (numele mitropoliților) fiind înlocuite cu clișee literare (formule ca „mitropoliții și episcopii” sau „mitropolitul cu tot clerul”). Așa se face că domnia sa ajunge la concluzia că, în 1465, în Moldova se găseau „patru ierarhi”⁴⁷, în condițiile în care se știe prea bine că nu existau decât trei scaune arhieresti. Ceea ce înseamnă

---

⁴³ Tentativa lui DIM de a „aranja” datele în concordanță cu propriile demonstrații a fost deja semnalată (Maria Magdalena Székely, *Bogdan al III-lea – Note de antropologie politică*, în **AP**, IV (2008), nr. 1, p. 273, nota 46).

⁴⁴ C. Auner, *Episcopia de Baia*, în **RC**, 1915, nr. 1, p. 112.

⁴⁵ Mureșan, *Bizanț*, p. 310.

⁴⁶ Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 15.

⁴⁷ Mureșan, *Bizanț*, p. 302.

că, redescoperind număratoarea pe degete⁴⁸, DIM a sfârșit prin a-și prinde degetele!

Deși pretinde că mi-a citit cartea „cu atenție”, DIM nu ilustrează deloc acest fapt prin afirmațiile sale. „Titlul înșelător, nu se potrivește nicidecum perioadei istorice abordate: secolele XIV-XVI. Pe de o parte, atunci când Biserica latină a inițiat primele contacte cu Moldova, în vremea lui Lațcu, sediul ei nu se afla la Roma, ci la Avignon. Pe de altă parte, Bizanțul, Bizanțul ca realitate politică, încetează să mai ființeze după 1453”⁴⁹. Fie și numai citind coperta patru, DIM ar fi putut afla că lucrarea mea, urmărește evoluția societății moldovenești prin raportarea la lumea catolică și cea bizantină. Dincolo de superficialitate și logica precară, trebuie precizat că afirmația lui DIM este greșită: actele referitoare la înființarea Episcopiei de Siret au fost emise la Montefiascone și asta deoarece Urban al V-lea acceptase cererea împăratului romano-german de a reveni la Roma. Cât privește Bizanțul, el dispăruse ca însemnătate politică cu mult înainte de 1453, fapt pe care DIM îl ignoră prin afirmația sa. În aceeași situație se află și afirmația că „o carte ce pretinde să trateze sec. XVI nu depășește tematic începutul acestui veac”⁵⁰, deși, într-un subcapitol intitulat sugestiv *Cronologia*, precizam că nu mi-am propus o aplicare strictă la intervalul 1301-1600, ci că „preocuparea mea este reprezentată de evoluția societății moldovenești, începând cu apariția Moldovei ca entitate politică și până la instaurarea dominației otomane”⁵¹.

Prin urmare afirmațiile lui DIM, nu sunt doar lipsite de fundament, ci și ridicole. Însă, cu mult mai ridicolă este acuzația că aș fi încercat să înlocuiesc lucrarea lui Nicolae Iorga, *Byzance apres Byzance*, cu lucrarea mea⁵². Dacă DIM ar fi cunoscut măcar cuprinsul cărții lui Nicolae Iorga⁵³ și-ar fi dat seama de absurditatea afirmației, din păcate,

⁴⁸ „Stop cadru. Să utilizăm așadar metoda fără greș a numărării pe degetele unei mâini” (*Ibidem*).

⁴⁹ *Ibidem*, p. 322.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Liviu Pilat, *Între Roma și Bizanț. Societate și putere în Moldova (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2008, p. 20.

⁵² Mureșan, *Bizanț*, p. 321.

⁵³ 1. Les exilés; 2. La plus grande Constantinople. Les rallies. Permanence des formes byzantines; 3. Les autonomies locales; 4. Le patriarche et son clerge; 5. Les archontes; 6. L'impériaisme byzantin par les princes roumains; 7. Le patronage par les princes roumains de l'Église byzantine et de la civilisation; 8. La renaissance par l'école; 9. Le Phanar; 10. La fin de Byzance (N. Iorga, *Byzance apres Byzance*, București, 1935, p. 271-272).

tot ceea ce domnia sa știe despre această carte provine din studiile altor istorici. Cu riscul de a-l șoca pe DIM, trebuie să amintesc aici că N. Iorga a precizat cu mult înaintea mea că „*Ștefan cel Mare dăduse Moldovei organizarea definitivă a ierarhiei bisericești, liberarea de sub controlul Patriarhiilor răsăritene*”⁵⁴, enunțând practic autocefalia Bisericii Moldovei. Din nefericire, DIM are un mod foarte ciudat de a afla lucruri care ar trebui să-i fie cunoscute. Nu e de mirare că amintita lucrare nu este ușor de găsit în studiile sale, ca și cea a lui Gilbert Dagron (deși considerată *sine qua non* chiar de către DIM), sau cele semnate de Niculae Popescu, Carol Auner, John Meyendorff sau Andrei Pippidi. Și lista poate continua. E o dovadă de ipocrizie a pretinde lucruri pe care nu le cunoști, dar a mai aduce și acuze pe seama acestora e de-a dreptul rea credință. Suntem așadar în fața unei penibile risipe de efort, ce nu-și găsește precedent prin agresivitatea ei. Practic, autorul s-a lăsat complet orbit de sentimentul propriei suficiențe.

În aceeași notă se înscriu și aserțiunile privitoare la modul în care am folosit lucrarea lui Steven Runciman, prilej pentru a mă acuza de furt intelectual. În lucrarea mea, nu mi-am propus să analizez problema existenței beratului din 1454, trimitând pentru această problemă la lucrarea celebrului bizantinist, ci doar asupra statutului patriarhului ecumenic după 1454. Din dorința de a mă corecta cu tot dinadinsul, DIM reproduce un citat de aproape o pagină, dorind să precizeze că „Runciman nu s-a referit defel în textul său la vreun berat din 1454, ci doar și-a pus metodologic problema existenței lui”⁵⁵. Deși pretinde că a reproduș citatul *in extenso*, DIM a recurs la un decupaj rudimentar, eliminând concluzia. Iată cum se încheia de fapt pasajul la Runciman: „*Unfortunately, when the last point was disregarded by later Sultans, the Church authorities could not produce the document, which they said, no doubt correctly, had been destroyed in a fire at the Patriarchate. But, as we shall see, they were able to produce evidence to substantiate their claim*”⁵⁶. Din păcate, DIM nu a mai fost interesat și de ceea ce Runciman spunea că vă arăta în legătură cu abilitatea Patriarhiei de a-și dovedi drepturile. În lucrarea mea am afirmat că patriarhul devenea etnarh, fiindu-i încredințată jurisdicția

---

⁵⁴ Idem, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 99. Sublinierea îmi aparține.

⁵⁵ Mureșan, *Bizanț*, p. 316.

⁵⁶ Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, reprint, Cambridge, 1985, p. 170-171. Sublinierea îmi aparține și reprezintă concluzia omisă de DIM.

asupra poporului creștin⁵⁷. La Runciman, patriarhul „*was the Ethnarch, the ruler of the millet. The Patriarchal courts had full jurisdiction over all affairs concerning the Orthodox wich had a religious connotation*”⁵⁸. Prin urmare, corectitudinea afirmațiilor mele nu poate fi pusă la îndoială. Însă, și de această dată, DIM s-a gândit să forțeze limitele ridicolului. Observând că Runciman folosește *millet*, în vreme ce în lucrarea apare forma corectă în turcește *millet*, DIM a găsit rațiunea de a mă acuza că nu aș fi avut sub ochi cartea invocată, fiind vorba de „o altă notă de subsol preluată pe furiș pe undeva”⁵⁹. În fața acestei acuzații de furt, construită parcă de o logică de milițian, nu pot decât să mă dau bătut și să-mi reamintesc valabilitatea zicalei despre mintea odihnită.

La fel de agresive sunt și lamentațiile filozofice ale autorului. Deoarece afirmasem că aplicarea principiului hegelian teză/antiteză /sinteză la cercetarea istorică poate fi catastrofală, DIM ține să mă corecteze, precizând că în toată opera lui Hegel, „triada invocată nu apare decât o singură dată, aluziv”. „Această etichetă mistificatoare a fost aplicată gândirii hegeliene de un oarecare K. Marx, care l-a citat pe Hegel tot așa cum Pilat l-a citit pe Dagron, adică din auzite”⁶⁰. Dincolo de faptul că precizarea este inutilă, deoarece nu anulează paternitatea lui Hegel asupra principiului, se observă că formularea este în deplin contrast cu înalta ținută intelectuală pe care DIM pretinde că o deține. Lăsând la o parte latura meschină a acestei afirmații, mărturisesc că menționarea numelui meu alături de acest „oarecare K. Marx” mă onorează, însă nu mă pot lăuda că aș deține taina „cititului din auzite”. Poate, pe alte meleaguri, acest fapt este unul banal, ceea ce explică vasta erudiție pe care unii o dobândesc într-un timp atât de scurt, la noi, însă, cititul nu implică, încă, nici o parte a urechii.

Și, continuând în aceeași notă, DIM ajunge să-mi impute lucruri mult mai grave. Astfel, reproșându-mi absența studiului Lydiei Coțovanu, DIM precizează că din acest studiu⁶¹ „autorul *pare* a se inspira copios. Se

⁵⁷ Pilat, *Între Roma și Bizanț*, p. 355-356.

⁵⁸ Runciman, *The Great Church*, p. 171.

⁵⁹ Mureșan, *Bizanț*, p. 316, nota 87.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 323.

⁶¹ Faptul că DIM citează ambele părți ale studiului Lydiei Coțovanu denotă că nu a avut nici măcar curiozitatea de a vedea ce conține, atitudine ce probează o totală lipsă de responsabilitate. De fapt, folosind cuvântul „pare”, alături de termenul „copios”, DIM nu face decât să recunoască că își dă cu părerea în completă necunoștință de cauză. Precizez că prima parte a studiului (Lydia Cotovanu, *Deux cas parallèles d'oikonomia byzantine appliquée aux métropolitans Anthime Kritopoulos de Sévérin et Cyprien de*

vede că acesta înțelege să trateze școala istoriografică românească din Paris tot ca în perioada comunistă: să o ignore, să o plagieze sau să o înfiereze cu mânie proletară⁶². Din dorința de a fi sordid cu orice preț, DIM a reușit performanța de a-și fractura logica și așa greu pusă la încercare, deoarece, anterior, mă acuzase că nu am „citit de fapt deloc bibliografia franceză”, având acces doar la cifrele anilor, în fine, de completa necunoaștere a limbii franceze⁶³. Din păcate, DIM nu ne explică prin ce miracol un necunoscător al limbii franceze s-ar putea inspira din texte scrise în această limbă. Lăsând la o parte această fractură logică și revenind la afirmație, dincolo de intenția autorului de a resuscita Războiul Rece, se observă lipsa de responsabilitate de care acesta dă dovadă. Or, DIM ar trebui să știe că acuzații de o asemenea gravitate nu se fac decât prin aducerea de probe, respectiv prin publicarea pe două coloane a ambelor variante. Chiar dacă DIM a folosit cuvântul „pare”, în încercarea de a ocoli responsabilitatea, această acuzație este o *calomnie*, sancționabilă atât de legile românești cât și de cele franceze și care implică responsabilitatea autorului și a publicației. Nu pot privi această afirmație decât ca pe o completă lipsă de onestitate profesională și de bun simț. DIM ar trebui să știe că rostul unei polemici nu este în nici un caz acela de a defăima preopinientul prin orice mijloace. Se pare că, în pofida suficienței afișate, mai are multe de învățat. Ca unul care își iubește meseria, deși nu o cunoaște, DIM are tot dreptul „să se revolte aidoma lui Alice, care nu se eliberează decât realizând în final că procesul mincinos la care a fost supusă nu era decât produsul somnului ei”⁶⁴. Faptul că se

---

Kiev, de Petit-Russie et de Lituaniens (deuxième moitié du XIVe siècle) (I), în **RRH**, XLIII, 2004, p. 19-42) tratează situația mitropolitului Antim al Severinului, deci nu are legătură cu subiectul abordat în lucrarea mea. Doar partea a doua a studiului și mai cu seamă subcapitolul *L'Église de Moldavie, pomme de discorde entre Cyprien et le Patriarcat de Constantinople* (Eadem, *op. cit.*, în **RRH**, XLIII, 2004, p. 40-48) se intersectează cu lucrarea mea. Asemănările țin de preluarea, în ambele cazuri, a opiniilor lui John Meyendorff, însă există o diferență semnificativă: Lydia Coțovanu consideră că mitropolitul Ciprian, în colaborare cu cei doi conducători catolici, a reușit să transforme Biserica rusă într-un puternic centru ortodox, capabil să atragă Moldova în sfera sa de influență, în vreme ce, în lucrarea mea, am concluzionat că disputa Moldovei cu Patriarhia ecumenică se datorează mitropolitului Ciprian și planului acestuia de a reface unitatea Bisericii ruse. Cu scuzele de rigoare, precizez că studiul în cauză mi-a scăpat la momentul redactării textului. Am luat cunoștință de existența lui abia după apariția cărții, prin amabilitatea Lydiei Coțovanu, căreia îi mulțumesc pe această cale.

⁶² *Ibidem*, p. 321, nota 97. Sublinierea îmi aparține.

⁶³ *Ibidem*, p. 287, p. 302, nota 46.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 319.

consideră o Alice în Țara Minunilor Istoriografice îl privește. Însă, în nici un caz, asta nu mă obligă pe mine să accept imprecățiile cuiva care confundă activitatea academică cu somnul de după amiază și de aceea nu văd nici un motiv pentru a mai continua această polemică. Desigur, problemele ridicate merită o discuție serioasă și, în ceea ce mă privește, n-am exclus nici un moment posibilitatea ca, la finele ei, să mă declar învins. Numai că, o astfel de discuție nu se poate purta cu cineva care viciază spiritul critic, recurgând la dojana ipocrită, la insultă și calomnie, la pudibonderia pseudo-științifică și la pedagogia răsuflată, în scopul evident de a descuraja orice dezbateră. În condițiile în care DIM nu pare a avea dubii sau întrebări și are mereu la îndemână inflația propriilor răspunsuri și o inepuizabilă doză de dispreț, nu văd de ce ar avea nevoie de un interlocutor. De fapt, autorul nu a lăsat nici un moment impresia că ar avea nevoie de așa ceva, escapadele sale polemice au un singur scop și anume, acela de „a da lecții”. Or, dacă DIM are o așa mare înclinație către activitatea pedagogică, ar trebui să-și pregătească „lecțiile” pe măsura capacităților sale, evitând astfel riscul de a deveni rizibil.

Într-o anumită măsură, îl înțeleg pe DIM și chiar mă încercă un sentiment de compasiune. S-ar putea crede că, ducând spiritul critic până în pânzele ridicolului, domnia sa a vrut să verifice în ce măsură acesta mai poate fi considerat un simptom al inteligenței. Totuși, frâul liber dat frustrărilor și lipsa prudenței etice nu se ridică deloc la înălțimea savantului în care pozează. E dificil pentru oricine să-și țină în frâu propriile frustrări, dar aceasta nu poate fi o scuză. Așa cum spunea P.P. Carp, la fel cum frumusețea nu justifică prostituția, nici inteligența nu poate justifica toate palinodiile. Este regretabil că un pretins bizantinist, școlit pe malurile Senei, încercă să-și impună punctul de vedere prin mijloace atât de josnice. Dacă domnia sa consideră că prin astfel de mijloace va dobândi credibilitate științifică se înșeală amarnic; deocamdată, el nu face decât să confirme valabilitatea afirmației lui Nassim Nicholas Taleb: "Un atac *ad hominem* la adresa unui intelectual, nu a unei idei, este un lucru foarte flatant. Indică faptul că autorul nu are nimic inteligent de spus cu privire la mesajul dumneavoastră"⁶⁵!

LIVIU PILAT

---

⁶⁵ Nassim Nicholas Taleb, *Lebăda Neagră. Impactul foarte puțin probabilului*, trad. Din limba engleză de Viorel Zaicu, București, 2008, p. 315.

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Izvoarele istoriei creștinismului românesc (Fontes Historiae Daco - Romanae Christianitatis), traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela Paraschiv, Claudia Tărnăuceanu, Wilhelm Dancă, revizuirea traducerilor Mihaela Paraschiv, revizuirea textelor Claudia Tărnăuceanu, selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comentarii, indice Nelu Zugravu, Edit. Universității “Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2008, 819 p. (Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Istorie, Centrul de studii clasice și creștine)

Mult dezbătută problemă a începuturilor creștinismului daco-roman, obiect de aprige controverse în literatura română de specialitate, dispune de acum înaintea de o bază documentară solidă, punct de plecare pentru viitoarele cercetări asupra acestui domeniu pe cât de însemnat pe atât de puțin cunoscut încă al trecutului spațiului care avea să devină România.

Lucrarea este rezultatul unei investigații sistematice a surselor grecești și latine antice și medievale și a bibliografiei moderne referitoare la temă. Au fost identificate 123 texte, reproduse în original și în traducere. Fiecare text este precedat de o notă bio-bibliografică și e însoțit de note explicative. În *addenda* au fost cuprinse câteva texte identificate după încheierea volumului.

Se remarcă erudita și incisiva introducere semnată de Nelu Zugravu în care sunt dezbătute câteva probleme majore ale domeniului: *Originea «apostolică» a creștinismului din spațiul românesc* – cu referință specială la apostolatul sfinților Andrei și Filip în Scitia, *Metafora convertirii – creștinarea sciților și a dacilor*, *Problema participării episcopului scit la conciliul de la Nicea (325)*, *Ortodoxie și abateri dogmatice în regiunea Dunării de Jos și, Problema jurisdicției superioare*,

Spiritul critic, liber de prejudecăți confesionaliste și fals-patriotice al autorului introducerii conferă textului său valoare de punct de pornire obligatoriu pentru oricine va adânci problema creștinismului daco-roman. Cu drept cuvânt, autorul introducerii semnalează necesitatea cercetării surselor orientale ale temei, neexplorate încă de istoriografia noastră.

Datorăm școlii istorice și de studii clasice ieșene această contribuție majoră la cercetarea istoriei românești.

Șerban Papacostea

GIOVANNI GIACOMO CAROLDO, *Istoriei Venețiene*, vol. I, *De la originile cetății la moartea dogelui Jacopo Tiepolo (1249)*, ediție îngrijită de Șerban V. Marin, Arhivele Naționale ale României, București, 2008, 296 p.

Importanța cronicilor venețiene a fost semnalată, cu mult timp în urmă, de istoricul francez Freddy Thiriet într-un studiu rămas de referință, în ciuda unor erori de apreciere sau de datare¹. De la această contribuție însă, numărul de cronici venețiene editate nu a crescut simțitor, tentativele rămânând izolate din cauza unor dificultăți foarte greu de surmontat. În rândul acestor încercări temerare se înscrie și efortul medievistului Șerban Marin care pune la dispoziția cercetătorilor primul dintre cele șapte volume prevăzute ale cronicarului Giovanni Giacomo Caroldo. Ediția nu este una critică și cei care vor citi consistenta introducere vor înțelege de ce. Există un număr apreciabil de manuscrise atribuite acestui cronicar, texte între care există diferențe notabile de conținut. Ar fi fost necesar un volum uriaș de muncă din partea unei echipe de cercetare pentru ca o ediție critică să vadă lumina tiparului și putem presupune cu temei că, respectiva ediție, ar fi fost atât de încărcată de note, precizări și comentarii încât ar fi existat riscul de a deveni aproape inutilizabilă. Din acest motiv Șerban Marin a ales calea propusă de istoricul australian John R. Melville-Jones care a editat integral, în mai multe volume, cronica venețiană a lui Antonio Morosini. Acest model are “dezavantajul” stabilirii textului de referință al unei cronici, dar prezintă avantajul de a pune la dispoziția cercetătorilor o sursă extrem de prețioasă pentru istoria medievală Veneției, dar și a altor spații. Valoarea informațiilor lui Caroldo a fost deja evidențiată de Julian Chrysostomides în două studii referitoare la raporturile venețiano-bizantine din secolul al XIV-lea, iar comentariile din introducerea editorului completează în chip fericit argumentele autoarei anterior citate. Aș spune că indiciul cel mai evident al importanței textului stă mai puțin în judecata autorilor moderni, cât în percepția contemporanilor, cronica lui Caroldo având un număr semnificativ de manuscrise ce acoperă secolele XVI-XVIII. Avem în față deci un text ce s-a bucurat de o influență apreciabilă fiind copiat atât ca fond, cât și ca formă de alți cronicari venețieni. Personal aș spune că avem în față un model “clasic” de istorie venețiană în care cetatea Sfântului Marcu este personajul principal al povestirii, toate referirile la istoria “universală” fiind legate într-o măsură mai mare sau mai mică de istoria Veneției. Textul cronicii privilegiază informația brută în detrimentul analizei astfel încât cine va căuta mari idei sau conexiuni ingenioase între diferite evenimente și personaje va rămâne dezamăgit. În plus, ceea ce Vittorio Lazzarini considera o particularitate a cronicii lui Caroldo – inserarea unor documente de cancelarie în cuprinsul cronicii – este în realitate o practică curentă a istoriografiei venețiene anterioare acestui autor de secol XVI

---

¹ Vezi observațiile din introducerea lui Șerban Marin la prezentul volum p. 15.

(cine răsfoiește măcar *Analele* lui Domenico Malipiero se poate convinge ușor de acest lucru) astfel încât nici în acest domeniu Caroldo nu inovează câtuși de puțin. O dezamăgire în plus va încerca istoricul ce va căuta referințe despre „spațiul românesc”; cu excepția menționării coloniei “delli Romani negri che dicono Valacchi” în debutul cronicii și a campaniei anti-venețiene a voievodului Transilvaniei Ștefan Lackfi, faptele „românilor” nu au trezit interesul acestui cronicar. Rămân însă informațiile numeroase la istoria Veneției, a aliaților și adversarilor Republicii care completează pe alocuri substanțial cunoștințele de istorie politică sau militară. Nu ne rămâne decât să sperăm că acest proiect va fi dus la bun sfârșit și că toate cele șapte volume propuse vor vedea lumina tiparului.

Ovidiu Cristea

MIHAI MAXIM, *Noi documente turcești privind țările române și Înalta Poartă (1526-1602)*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2008, 344 p.

Mănunchiul acesta de documente turcești, 52 la număr, editat de către Profesorul Mihai Maxim, provine în totalitate din Arhiva Otomană de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri al Republicii Turcia, fostă arhivă a marilor viziri (*T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi*). Actele cu fost extrase, cu precădere, din registre de venituri și cheltuieli zilnice ale Vistieriei centrale a statului otoman. Așa cum subliniază editorul, este vorba de o categorie de izvoare otomane „încă puțin cercetată și valorificată” (p. 12).

Aceste acte, după cum relevă iarăși Dl. M. Maxim, ne îngăduie să fixăm „datele oficiale de numire și investitură ale domnilor români, însemnele puterii acordate lor”, dar și „tributul (*cizye*) și *pişkeş*-urile aduse padişahului de oamenii domnești, darurile în sens invers...” etc. (p. 13). În fine, mulțumită acelorași izvoare aflăm fapte de istorie politică până acum ignorate, cum ar fi de pildă a patra investitură a lui Vladislav III, în 1530, neurmată, însă, de o domnie efectivă în Țara Românească (doc. nr. 9; actul a mai fost publicat anterior, tot de M. Maxim, însoțit de o traducere franceză).

Printre piesele de maxim interes se numără, firește, numirea în Divanul Imperial – „dar tot în numele padişahului” – a lui Mihai Viteazul, în 1593, indicat sub forma: „Banul Mihai, fiul fostului Voievod de Eflâk, Pătrașcu Voievod” (doc. nr. 42). Avem astfel la dispoziție o dată precisă pentru începutul *de jure* al domniei lui Mihai, duminică 22 august (st.v.) sau miercuri 1 septembrie 1593 (st. n.). Este astfel corectată însăși datarea propusă anterior de M. Maxim, pe baza unui alt act otoman, din 2/12 septembrie, care, înțelegem acum, reprezenta „aprobarea împărătească” a deciziei luate în Divan cu două săptămâni mai devreme (p. 237-238). Pe de altă parte, precizarea din actul

publicat în această culegere, potrivit căreia Mihai era fiul lui Pătrașcu vodă cel Bun, constituie o recunoaștere în plus a autenticității originii domnești a voievodului. De același mare interes mi s-au părut actele emise, în baza unor *fetvâ*-le (sentințe juridico-religioase), prin care în 1595, în perspectiva recuceririi Țării Românești și Moldovei, autoritățile otomane l-au numit pe Ca'fer pașa, care avea rangul de vizir, ca beilerbei de Moldova, și pe Satırcı Mehmed pașa, fost beilerbei de Anatolia, ca beilerbei de Țara Românească (doc. nr. 46 și nr. 48). Era expresia hotărârii de a introduce administrația islamică directă în cele două țări rebele din afara arcului carpatic, hotărâre luată în cursul consiliului convocat de marele vizir Ferhad pașa la 12/22 aprilie 1595.

Printre documentele cuprinse în volum există unul, datat 22 februarie 1534, care reprezintă consemnarea sosirii la Istanbul a peșcheșului (*pişkeş*) de 491500 de aspri, trimis de domnul Țării Românești, Vlad Vintilă de la Slatina, prin intermediul a patru boieri ai săi: „*Sikra (?) ve Apostol ve Pervâne ve Bratul*” (doc. nr. 13). Așa cum a arătat Dl. M. Maxim, acesta era un gest de *captatio benevolentiae*, care nu avea nici o legătură cu plata tributului. Dar domnia sa mărturisește în același timp că nu a putut identifica pe nici unul dintre cei patru oameni de încredere ai lui Vlad Vintilă (p. 118). Cred totuși că ultimul, Bratul, poate fi „localizat” în părțile Buzăului, adică în însăși zona de origine a domnului, cu ajutorul unui hrisov din 20 noiembrie 1556. Din acesta rezultă că jupâneasa Neaga din Rumceni și-a lăsat partea din satul Cislău fiului ei Vlaicu clucer, eliminând de la succesiune pe „ceialți fii ai lui Bratul” (**DRH, B, V, nr. 79, p. 85**).

Să sperăm că Dl. Mihai Maxim va izbuti să tipărească în continuare actele otomane culese în lungul anilor de domnia sa la Istanbul și care deocamdată zac în dosarele sale. Căci, într-adevăr, această categorie de izvoare este de neprețuit pentru reconstituirea evoluției politice și economice a statelor de la Dunărea de Jos în Evul de Mijloc sau la începutul epocii moderne.

Ștefan Andreescu

Documentele epocii brâncovenești în colecțiile Muzeului Municipiului București, volum întocmit de GRINA-MIHAELA RAFAILĂ, Muzeul Municipiului București, București, 2008, 477 p. + 16 pl.

Acest volum constituie cea de-a doua contribuție la punerea în circuitul științific a informațiilor oferite de bogata colecție de *Documente* a Muzeului de Istorie a Municipiului București, după ce în 1960 fusese publicat volumul *Documente privind istoria orașului București*, coordonat de Florian Georgescu, Paul I. Cernovodeanu și Ioana Cristache-Panait. Cu atât mai remarcabilă este această inițiativă cu cât avem în vedere valoarea colecției de documente

medievale pe care o conservă această instituție (peste 13.000 de documente originale și copii), aici regăsindu-se și fondurile Așezămintelor Brâncovenești sau ale Arhivei Gh. Grigore Cantacuzino.

În vreme ce criteriul de selecție pentru ediția documentară din 1960 era unul tematic, preocupat de aspecte referitoare la dezvoltarea economică a Bucureștiului, de data aceasta avem de-a face cu un criteriu cronologic – acele documente ale colecției, emise în Țara Românească în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688 octombrie 29 - 1714 martie 24). În urma selecției au fost reținute pentru volum 385 de documente emise în limba română, păstrate sub formă de originale (365) sau copii (20), mai mult de jumătate fiind inedite. Restul de 150 de documente au fost deja publicate sub diverse forme – ediții, regeste, rezumate –, au fost menționate sau facsimilate în ediții anterioare, trimiterele bibliografice de acest gen fiind, de altfel, precizate la sfârșitul fiecărui document din volumul de față.

Sub raportul metodei de realizare a acestei ediții de documente, editoarea a optat pentru utilizarea normelor științifice stabilite de Academia Română în cazul colecției naționale *Documenta Romaniae Historica*, așa cum singură menționează în Studiul introductiv. Astfel, volumul cuprinde lista de rezumate ale documentelor, redactată în limba română și într-o limbă străină (în acest caz engleză), bibliografia, indicele de nume și indicele de materii, amănunțit realizate, lista cuvintelor și expresiilor slave din textele românești, abrevierile și o anexă cu reproduceri ale câtorva documente transcrise în volum. Se remarcă buna calitate a celor 16 planșe color, în măsură de a evidenția pe lângă paleografie și elemente de sigilografie și miniaturistică precum și întocmirea listei cu scriitorii de documente, după modelul consacrat de seria *Catalogelor documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale*.

Sub raportul conținutului documentelor incluse în volum, o prezentare de ordin general este făcută chiar de editoare în Studiul introductiv, după cum o referire sintetică la principalele aspecte pe care documentele le relevă despre epoca brâncovenească apare și în prefața semnată de conf. Panait I. Panait. Deși predomină contractele particulare, autoritățile statului, cea laică și cea ecleziastică sunt de asemenea prezente printre emitenți: domnul Constantin Brâncoveanu, județul orașului București sau al orașului Ploiești, mitropolii Țării Românești, Theodosie, apoi Antim Ivireanul, egumeni de la numeroase mănăstiri.

Pe baza informațiilor puse la dispoziție de cele 385 de documente se poate contura în linii mari tabloul societății muntene din perioada lui Brâncoveanu mai ales din punct de vedere social și economic. Pierderea libertății de către numeroși țărani sau chiar de către sate întregi, extinderea domeniilor funciare ale marilor dregători, înzestrarea mănăstirilor cu sate vii și forță de muncă pe calea donațiilor, activitatea intensă a meșteșugarilor și negustorilor organizați în bresle sunt tot atâtea direcții de cercetare care ar putea

fi îmbogățite pentru epoca brâncovenească prin studierea textelor din volumul de față. Se adaugă și utilitatea informațiilor pentru eventuale studii de ordin prosopografic.

Apreciem efortul depus de Grina-Mihaela Rafailă, muzeograf și doctorand al Facultății de Arhivistică pentru întocmirea acestei ediții de documente la standarde științifice și sperăm ca aceste inițiative de valorificare a colecției documentare a Muzeului de Istorie al Municipiului București să nu rămână singulare.

Florina-Manuela Constantin

Arhivele Naționale ale României, *Colecția Achiziții Noi. Indice Cronologic nr. 25*, vol II (1686-1760), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu, Laura Niculescu, București, 2008, 383 p.

Arhivele Naționale ale României publică în 2008 cel de-al doilea volum din *Colecția Achiziții Noi. Indice Cronologic Nr. 25*, sub îngrijirea lui Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu și Laura Niculescu. Acoperind perioada 1686-1760, noul volum îl completează cronologic pe cel dintâi, editat în 2002 și care includea intervalul de timp de la sfârșitul secolului al XIII-lea până la 1685.

Așa cum aflăm în Introducerea semnată de Silvia Vătafu-Găitan, metoda folosită la întocmirea lucrării este aceeași cu cea a primei părți, urmărind valorificarea tuturor documentelor din colecție, indiferent de forma în care s-au păstrat, respectiv original, copii, regeste, rezumate sau mențiuni, volumul cuprinzând pe lângă actele interne ale Țării Românești și Moldovei și câteva externe, din Franța, Italia, Germania, Polonia, Ungaria și Austria.

Lucrarea conține un număr de 2 978 de documente, redată sub formă de rezumat, cu indicarea erei creștine dar și a văleatului, cu identificarea, acolo unde s-a putut, a câtorva elemente de filiație și de localizare a toponimelor întâlnite în text, urmate de menționarea cotei de arhivă. Vedem așadar, pe de o parte, o continuitate tipologică cu mai vechile inventare de fonduri de arhivă, anume inventarele fondurilor ecleziastice, publicate în anii 40 de Direcțiunea Generală a Arhivelor Statului, dar, pe de altă parte, și o diferență majoră în raport cu acestea, în sensul că noul volum redă nu doar data documentului și un element minor pentru localizare sau identificare, ci rezumatul actelor. Totodată, spre deosebire de acele inventare ecleziastice, noile volume editate în 2002 și 2008 sunt inventare ale unei colecții, *Colecția Achiziții Noi*, reunind mai multe fonduri personale.

Conținutul actelor acoperă o arie bogată, oferind valoroase informații de natură social-economică, juridică, politică, religioasă și culturală, ce pot fi din plin fructificate de cercetătorii perioadei. Dincolo de informația propriu-zisă,

unele acte sunt adevărate opere de artă, având ornamentație aparte, cu inițiale ornate, chenare, frontispicii și chiar miniaturi, adevărate izvoare pentru istoricii de artă sau cercetătorii din domeniul heraldicii. De pildă, actul din 1735, emis de domnul Țării Românești Grigore II Ghica, semnalat pentru frumusețea sa artistică și în Introducere, redă și stema unită a Moldovei și Țării Românești, iar documentul din 1752-1753 al domnului muntean Matei Ghica are, la rândul său, frumoase miniaturi în partea superioară, fiind, din acest motiv, reprodus pe coperta noului volum.

De asemenea, trebuie subliniat profesionalismul și seriozitatea cu care a fost alcătuită lucrarea și grija deosebită pentru cititor și pentru ușurarea muncii acestuia cu documentul de arhivă. Ne referim în acest context la Indicele toponimic și onomastic redat la finalul prezentării rezumatelor colecției, indice bogat, de peste 100 pagini, care conține importante identificări de personaje sau locuri. Rigurozitatea alcătuirii acestui valoros instrument de lucru în arhivă se înțelege mai bine dacă se ia în calcul faptul că autorii au lucrat ani de zile în arhivă, luând contact direct cu documentele și cunoscând forma de păstrare a acestora, pe fonduri, pachete sau colecții. Totodată se observă o formă unitară a metodologiei urmate și de prezentare a celor două volume din *Colecția Achiziții Noi*, unitate datorată și faptului că Marcel-Dumitru Ciucă și Silvia Vătafu-Găitan sunt autori ai volumului întâi și au lucrat alături de Mirela Comănescu și Laura Niculescu la realizarea celui de-al doilea volum, a cărui apariție înlesnește substanțial munca cercetătorilor.

Oana-Mădălina Popescu

VASILE OLTEAN, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, Edict, [Iași, 2004], 268 p. + 107 reprod.

Volumul reunește descrierea manuscriselor și tipăriturilor anterioare secolului al XVIII-lea aparținând arhivei istorice din Șcheii Brașovului. Noutățile cuprinse în acest catalog, se recrutează aproape în exclusivitate din domeniul cărții tipărite. Astfel, manuscrisele slavone ne sunt bine cunoscute din descrierea pe care o datorăm Elenei Lința (*Catalogul manuscriselor slavomâne din Brașov*, București, 1985, p. 17-143), descriere preluată, chiar cu greșelile conținute, și în volumul de față. Manuscrisele românești, două la număr, ne sunt, de asemenea, cunoscute: *Parimiar* (nr. 18), considerat de V. Oltean a fi din jurul anului 1569, este scris foarte probabil în primele două decenii ale secolului al XVII-lea (vezi articolului nostru din **LR**, XXV, 1976, nr. 1, p. 38-40 și cel al lui Ion-Radu Mircea din **LR**, XXXI, 1982, nr. 6, p. 483-487), și *Molitfelnic și Ceaslov* (nr. 74), cuprinzând, printre altele, o versiune a *Legendei duminicii* (studiată și publicată de Emanuela Timotin în *Cele mai vechi*

cărți populare în literatura română, vol. X, București, 2005, p. 73-86 și 341-353) și o alta privind viața Sfintei Maria Egipteanca (cercetată recent de G. Mihăilescu în monografia *Viața Sfintei Maria Egipteanca. Studii și texte*, București, 2008, p. 107-117). Ambele texte sunt copiate de Barbu Hoban, al cărui prenume este criptografiat, și nu de Tud(or) Hoban, cum dezleagă criptograma Elena Lința (*op. cit.*, p. 130), a cărei decodare o preia și V. Oltean (p. 229); pentru decriptarea corectă, vezi articolul nostru din **LR**, XLIX, 2000, nr. 2, p. 267-270. În același manuscris se mai află o versiune a *Vieții sfintei și marei mucenițe Marina* (și nu *Maria*, cum apare transcris în catalog, p. 225), copiată de Văsăi Hoban în 1680, care, după cum ne-am încredințat din parcurgerea primei file din text (cf. facsimilul de la p. 226), aparține unei traduceri diferite de cea studiată de Liliana Agache (**LR**, XLVII, 1998, nr. 1, p. 49-59). În afara acestor două manuscrise românești, menționăm prezența într-un *Molitvenic* slavon a unui text românesc care a dat naștere la numeroase controverse filologice: *Învățătură și întrebare cându va vrea vreun om den leagea lătinească să vie cătră a noastră credință și leage să se boteaze* (nr. 15). Urmărind renegarea credinței luterane de către cel care intenționa să primească botezul în legea ortodoxă, textul a fost copiat în Șcheii Brașovului de popa Neagoslav în intervalul 1595-1606 (vezi volumul nostru *Sciere și cultură românească veche*, București, 2005, p. 80).

Revenind la tipăriturile aparținând arhivei șcheiene, ținem să precizăm că acestea sunt de proveniențe diverse și scrise în limbi diferite: franceză, germană, greacă, latină, română și slavonă. Cele provenind din spațiul occidental (13 la număr) sunt achiziții recente: unele au aparținut bibliotecii liceului „Andrei Șaguna” (nr. 63, 70, 82), altele unor persoane particulare (nr. 49, 50, 67, 81). În schimb, cărțile slavone tipărite în afara țărilor române au ajuns în Șcheii Brașovului curând după imprimarea lor. Cea mai veche dintre ele este *Triodul Penticostar*, publicat la Cracovia în 1491 și cumpărat, în 1541, de popa Smadul, fiul lui Aldea din Râșnov (nr. 17). În descrierea unora dintre tipărituri s-au strecurat și câteva greșeli. *Triodul de post*, tipărit de Stefan Marinović la Veneția în 1561, este atribuit în catalog lui Božidar Vuković (nr. 26). *Istoria lui Varlaam și Ioasaf* nu îl are traducător pe Petru Movilă, și nici nu este tipărită la Lavra Pecerska în 1632-1647 (nr. 57), cum afirmă V. Oltean, ci este imprimată în Mănăstirea Kutein, în anul 1637 (vezi F. Karski, *Белоруси*, vol. III, partea 2, Petrograd, 1921, p. 46). Așa-numita *Dispută a creștinilor cu jidovii despre Mesia*, Kiev, î. de 1673 (nr. 69), titlul preluat după C. Mușlea (*Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I, Brașov, 1943, p. 269), reprezintă, după cum ne-am convins din parcurgerea textului unei pagini fotocopyate (p. 217), lucrarea lui Ioannykij Haleatovskyi, *Месия правдивый* „Mesia cel adevărat”, tipărită la Kiev în 1669 (vezi și I. Karataev, *Славянскихъ книгъ напечатанныхъ кириловскими буквами. 1491–1730*, Санктпетербургъ, 1861, p. 101, nr. 768). Sub nr. 48 în catalog figurează o carte ale cărei date de

identificare sunt incerte: „Liturgier, tipărit în Rusia (?), 1590 (?), limba slavonă” (p. 177). Numărul filelor (244) și dispunerea acestora în două rânduri de caiete numerotate separat (41 caiete x 4 file + 20 caiete x 4 file) dovedesc că exemplarul șcheian aparține *Slujebnicului* slavon descris de I. Karataev, care îl considera tipărit la Vilnius (*op. cit.*, p. 29, nr. 196). În afara acestor patru cărți examinate, în arhiva șcheiană se mai păstrează exemplare din următoarele ediții: *Biblia*, Ostrog, 1581 (nr. 29; două exemplare), *Tâlcului evangheliei*, Vilnius, 1575 (nr. 28) și, Moscova, 1673 (nr. 58), *Cuvintele lui Ioan Hrisostom despre epistolele apostolilor*, Kiev, 1623 (nr. 55) și *Acatistier*, Kiev, 1625 (nr. 56). În mod curios, nu înregistrăm în acest catalog *Biblia* slavonă tipărită în 1668 (?), a cărei prezență o menționa C. Mușlea în vechiul fond de carte brașoveană (*op. cit.*, I, p. 269).

Cărțile românești și slavone tipărite în țările române și ajunse în Șchei înainte de începutul secolului al XVIII-lea ne sunt în general cunoscute, în special din lucrarea *Tipărituri românești, 1539-1750, existente la Brașov. Catalog*, 1980, alcătuită în cadrul Bibliotecii județene Brașov. Totuși în catalogul lui V. Oltean înregistrăm câteva titluri care nu se regăsesc în lucrarea semnalată: *Evanghelia cu învățătură*, Brașov, 1581 (nr. 43), exemplar care a stat la baza ediției alcătuite de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici în 1914, *Psaltirea* tipărită de ieromonahul Lavrentie (nr. 33), București, 1570-1575 (pentru a cărei identificare, vezi articolul nostru din *SCL*, XXI, 1970, nr. 6, p. 659-664), *Apostolul*, București, 1683 (nr. 73), *Evanghelia* bilingvă, greco-română, București, 1693 (nr. 80) și *Evanghelia*, Snagov, 1697 (nr. 83). Să mai reținem existența în această arhivă a nu mai puțin de 8 exemplare din *Cazania* lui Varlaam (nr. 30). Totodată, atragem atenția că în descrierea exemplarului din ediția brașoveană a *Octoihului* slavon, partea a II-a (1575) își face loc o mai veche opinie a autorului referitoare la sursa manuscrisă folosită de Coresi pentru ediția respectivă: *Octoihul* slavon copiat de diacul Nicola în Păuliș (j. Arad), în anul 1530 (p. 143), opinie pe care am respins-o cu ani în urmă, întemeiat pe diferențele de text dintre cele două versiuni (vezi *Scriere și cultură românească veche*, p. 286-288).

Dintre însemnările prezente pe filele cărților și manuscriselor șcheiene, reproduse nu întotdeauna cu exactitate, semnalăm câteva pentru valoarea lor documentară. O însemnare din 1655 amintește despre refugiarea la Brașov, din cauza răscoalei seimenilor, a lui Florescu, fiul clucerului muntean Socol, ucis de slujitorii revoltați (p. 55). O altă notiță se referă la un anume Iuga, pomenit pentru donarea unui *Minei* slavon manuscris bisericii din Șchei, care în 1611 a fost decapitat din porunca lui Radu Mihnea (p. 174); acesta ar putea fi unul din cei opt complotiști, în frunte cu stolnicul Bărcan din Merișani, amintiți în cronica țării că au uneltit în anul precitat împotriva domnitorului. Dintr-o altă însemnare aflăm data la care s-a măritat fata domnitorului Mihai Racoviță: 15 ianuarie 1744 (p. 196). Interes prezintă și o adnotare reprodusă în mod

defectuos (p. 202), dar cunoscută și dintr-o reproducere mai bună (vezi Fl. Dudaș, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj, 1983, p. 394-395), în care este înregistrată întâlnirea dintre principele Transilvaniei, Acați Barcsay (în text *Barce Doța Ianoș*), și câțiva dregători munteni: Radu paharnic, Radul agă (probabil Radu Popescu), Alexandru, feciorul banului Ghiorma (în text: *Ghiorghie*, greșeală a adnotatorului) și Manta <Câmpineanu> vistierul (în reproducerea lui V. Oltean: *Monte fistiarul*, p. 202). Evenimentul, petrecut la 30 iulie 1660, nu figurează în cronicile interne. Vom stăruii puțin asupra unei însemnări, de altfel cunoscute, consemnând prezența în anul 1644 în satul Șinca a lui „Ștefan tipograful” (p. 82). Personajul, care singur mărturisește că venea din Țara Românească și se îndrepta spre Bălgrad, a fost identificat de Șt. Meteș cu tipograful Ștefan din Ohrida, cunoscut prin activitatea desfășurată la Govora și Câmpulung în perioada 1638-1643, opinie acceptată și de alți specialiști (Pavel Binder, Eugen Pavel). În schimb, V. Oltean consideră, nici mai mult, nici mai puțin, că tipograful care poposise în Șinca „poate fi recunoscut în persoana viitorului mitropolit Simion Ștefan” (p. 83). Dar la acea dată Simion Ștefan era mitropolit, calitate în care însemnarea respectivă îl și amintește: *при вѣсѣ swennomѢ архлѣпи ѿ ph stefana mitropdith ardl & sky^m* „în vremea preasfințitului arhiepiscop Ștefan, mitropolitul Ardealului”. Pentru a ne face o idee despre încrederea ce poate fi acordată reproducerii însemnărilor, menționăm că, în aceeași notiță din 1644, pasajul *и ѿ ogla goŋ om Ōp eš kral ´ na voi skŋ* „și atunci se pregătea craiul de oaste” apare tradus „și atunci se pregătea Bratul (?) ... la oaste (în război)” (p. 82).

În sfârșit, ne vom referi și la două criptograme notate pe filele unor manuscrise slavone. Prima se află la sfârșitul însemnării scrise de copistul unui *Minei* slavon din 1530. Alcătuită în cheia aritmetică, criptograma conține în prima parte, decodată de V. Oltean, numele copistului: *и kd a ѿ ŌkѢ*. În partea a doua, rămasă nedescifrată (vezi facsimilul de la p. 94), scrisă în același fel, conținutul tănuț se decriptează astfel: *pi sa si ū kri gŋ* „am scris cartea aceasta”. A doua criptogramă a fost notată într-un *Liturghier* slavon din 1558 (nr. 24). Consultând facsimilul cu reproducerea însemnării criptografiate (p. 102), am constatat că este scrisă în cheia grecească, descrierea ei oferindu-ne următorul enunț: *Gi e pi sa pet rѢ gramati k sr ´ b ´ n ´ vѢ grade l ov <e> cŸ. ѢѢ da prost i ´ am n ´ . vѢ l ht o sedmo ŋi sŷwno Ѣ est ´ deset ´ i ´ Ѣ est o* „Aceasta a scris Petru grămătic sârb în orașul Loveci. Dumnezeu să- <l> ierte, amin. În anul șapte mii șazeci și șase (7066 = 1558)”. Prin urmare, însemnarea aparține copistului, care își mai notează o dată numele, în clar, pe f. 25^v. Să mai remarcăm faptul că un cititor necunoscut din trecut a transcris sub textul criptografiat descifrarea acestuia. Nici Elena Lința și nici V. Oltean, care au reproduș această notiță, nu și-au dat seama că ea redă, în clar, conținutul criptogramei.

Având în vedere numeroasele inexactități strecurate în descrierea pieselor, preluarea informațiilor din acest catalog trebuie făcută cu multă prudență.

Alexandru Mareș

KAREN RALLS, *Enciclopedia Cavalerilor Templieri. Ghid de personaje, locuri, evenimente și simboluri ale Ordinului Templierilor*, trad. de Carmen Pădurariu, Polirom, 2008, 292 p.

Enciclopediile par a fi la modă în lumea istoriografiei. Nimic rău în asta cât timp astfel de instrumente de lucru pun la dispoziția istoricilor date care să le ușureze munca de cercetare, iar publicului larg repere sigure pentru satisfacerea unei curiozități intelectuale. Prezenta lucrare vine pe un teren gol în istoriografia românească, dar destul de bine reprezentat în cea occidentală². Tocmai de aceea s-ar putea pune întrebarea utilității unei astfel de lucrări. Răspunsul ar ține, mai degrabă, de fascinația pe care ordinul întemeiat de Hugues de Payns o exercită încă asupra pasionaților de istorie, fascinație dublată și de presupusele mistere, enigme și aspecte tenebroase ale unui ev perceput încă drept „întunecat”. Prezenta lucrare are, fără îndoială, merite incontestabile și așa menționa în primul rând anexele și bibliografia de la final. Aceasta din urmă cuprinde aproape orice s-a scris la modul serios despre templieri. În privința conținutului am o serie de rezerve în privința unor traduceri, a selecției vocilor și cuprinsului unora dintre acestea.

Astfel sunt cel puțin bizare unele opțiuni pentru redarea în limba română a unor nume de localități precum Akko în loc de Acra, ciudățenie cu atât mai mare cu cât ordinul înființat de Richard Inimă de Leu în 1192 în Țara Sfântă este menționat sub forma „ordinul Sfântului Toma din Acra” (p.222); alte exemple la fel de puțin fericite Tyr în loc de Tyr și Hagia Sofia în loc de Sfânta Sofia pentru cunoscutul monument arhitectonic de la Constantinopol.

Alte erori aparțin însă autoarei. Absolut savuroasă este vocea „Aragon” unde aflăm că acest regat iberic era mărginit de sudul Franței și de Munții Pirinei ceea ce este adevărat (Munții Pirinei sunt, într-adevăr în sudul Franței), dar incomplet (un regat nu poate avea o singură margine). Lectura nu ne lămurește dacă autoarea a dorit să se refere la regatul iberic al Aragonului sau la provincia cu același nume a ordinului templier.

Cititorul interesat să afle ceva despre Guillaume de Tyr nu va avea parte, din păcate, de prea multe informații în cele șase rânduri consacrate unuia dintre

---

² Vezi de exemplu voluminoasa lucrare *The Crusades. An Encyclopedia*, editor Alan V. Murray, Santa Barbara-Denver-Oxford, 2006.

cei mai influenți istorici ai Evului Mediu (p. 224). Ni se spune că e un cronicar medieval (deși a fost, în același timp, arhiepiscop de Tyr, cancelar al regatului Ierusalimului și preceptor al viitorului rege Baudouin al IV-lea), dar nu ni se sune nimic despre opera sa. Se adaugă ideea că este o sursă importantă despre templieri (nu ni se spune de ce) și se introduce un element de îndoială „Totuși el a scris de-abia în anul 1185 despre începuturile Ordinului, deci nu a fost un martor direct”, deși exegeții au subliniat acuratețea informațiilor oferite de arhiepiscopul de Tyr, chiar și pentru perioadele anterioare epocii în care și-a redactat opera³.

Articolul referitor la Saladin este aproape hagiografic. Calitățile militare ale fondatorului dinastiei ayyubide nu pot fi negate, dar de aici și până la calificativul „strateg genial în luptă” este o distanță. „Strategul genial” a pierdut lupta de la Montgisard (1177) în situația unei superiorități numerice zdrobitoare și pe cea de la Arsuf (1191) în care a avut un avantaj tactic considerabil. În plus, victoria de la Hattin (1187), care a deschis calea recuceririi Ierusalimului, s-a datorat nu atât abilității sultanului Egiptului cât, mai degrabă, unei strategii catastrofale urmate de regele Guy de Lusignan. Discutabilă este și afirmația că Saladin a fost „mult mai generos față de dușmanii învinși decât rivali săi”. Cu siguranță că Renaud de Chatillon, decapitat după unele cronică chiar de Saladin după bătălia de la Hattin, nu ar împărtași un asemenea punct de vedere. În plus, în alte situații, generozitatea a fost calculată. Eliberarea regelui Guy de Lusignan și a maestrului Templului, Gerard de Ridefort, a avut darul să semene discordia în tabăra creștină, ambele personaje fiind considerate de contemporani vinovate pentru dezastrul regatului în 1187.

Nu știu ce rost avea includerea vocii „Constantinopol” despre care ni se spune doar că era capitala Imperiului Bizantin și că azi e cunoscut drept Istanbul. Aceeași obiecție pentru articolul Pierre Abelard inclus, mai degrabă, pentru a spune ceva în plus despre Bernard de Clairvaux. Oricum spațiul alocat este mult prea mare.

Ar mai fi de făcut o serie de mici îndreptări. Astfel „ultima fortăreață creștină rămasă necucerită în Țara Sfântă” (p. 211) nu a fost Akko (sic!), ci Chateau Pelerin; nu știu cine ar putea să îi confunde pe templieri cu „cavalerii lui Arthur”; vocea consacrată cavalerilor teutoni ignoră episodul așezării acestora în regatul Ungariei deși autoarea ar fi avut la dispoziție destule lucrări în limbi de circulație referitoare la acest subiect; articolul despre acuzațiile aduse ordinului templier ar fi trebuit să precizeze că acestea au avut în urmă o lungă istorie. Deja de la eșecul cuceririi Damascului, în timpul celei de-a doua

---

³ Pentru felul în care Guillaume și-a redactat opera v. Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre Historian of the Latin East*, Cambridge University Press, 1988, p. 24-52, în special p. 46-51 pentru felul în care cronicarul și-a selectat informația din surse.

cruciade, se auziseră voci critice la adresa ordinelor militare, voci care se vor amplifica continuu în secolul al XIII-lea. Filip al IV-lea cel Frumos nu a făcut decât să profite de acest curent de opinie și să împingă acuzațiile la extrem.

Mai adaug că Roger de Flor nu s-a căsătorit în „familia regală bizantină” pentru simplul motiv că Bizanțul era condus de împărați. De altfel e ciudată includerea informațiilor referitoare la comandantul catalan sub vocea „Jolly Roger” cât timp chiar autoarea admite că nu este sigură echivalența Roger de Flor-Jolly Roger; nu cred că *Numele Trandafirului* a difuzat imaginea „călugărilor misterioși lucrând în chilioi întunecate”(p. 25). Ca să mă exprim în termenii lui Umberto Eco o astfel de lectură este o supra-interpretare; nu există nici un indiciu care să ne permită interpretarea culorilor de pe baniera ordinului, faimoasa *Beauseant*. Tot cuprinsul articolului este pură speculație. Interpretarea propusă presupune implicit existența în Evul Mediu a unui set unic de semnificații pentru fiecare culoare or, așa cum Michel Pastoureaux a arătat în numeroase rânduri, un asemenea punct de vedere este incorect; termenul din limba română pentru a desemna un călăreț ușor înarmat este turcopul nu turcoman (p. 224).

În final mă feresc să dau un verdict. Tendința editurilor de a apela la lucrări de istorie universală este binevenită, dar ar fi de dorit ca pe viitor să se ceară și părerea unui specialist (iar Iașiul nu duce lipsă de medievști). S-ar evita în acest chip publicarea unor lucrări nereprezentative și ar fi evitate inerentele probleme de traducere.

Ovidiu Cristea

VIOLETA BARBU, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în țările române în secolul al XVII-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 770 p.

De multă vreme, istoriografia românească avea nevoie de o analiză minuțioasă și de o sinteză generoasă a istoriei Bisericii catolice din țările române de la mijlocul secolului al XVI-lea până la începutul secolului al XVIII-lea, fie și pentru că, după 1989, a crescut numărul preocupărilor științifice legate de istoria comunităților catolice locale, atât din Moldova cât și din Țara Românească, sau pentru că suportul documentar, care a tot crescut din perioada interbelică până acum, a reclamat și a permis o asemenea amplă cercetare. Cartea doamnei Violeta Barbu acoperă deplin această nevoie, constituind, totodată, o frescă a istoriei ecleziastice românești în ansamblu. Violeta Barbu a adunat întregul tezaur documentar privitor la istoria Bisericii catolice din țările române, alături de care a așezat un număr impresionant de surse privitoare la Istoria Bisericii Ortodoxe din întregul Răsărit, pe care nu le-a cercetat separat, contradictoriu sau polemic, ci integrator, pe temeiul celor mai noi metode de investigare istorică. În

centrul acestei cercetări, Violeta Barbu a pus Contrareforma sau Reforma catolică, care constituie „motorul”, vectorul și referința obligatorie pentru toate procesele istorice analizate. În aceasta constă, după părerea noastră, principala schimbare de perspectivă asupra cercetării istoriei ecleziastice și culturale a țărilor române, față de modelul propus cu câteva decenii în urmă de Alexandru Duțu și Virgil Cândea, autori care au privilegiat modelul de interpretare dinspre Răsărit spre Apus.

Cartea de față este o carte mare și la propriu și la figurat. De acum încolo, acest titlu va reprezenta o referință obligatorie pentru toate cercetările de istorie a veacului al XVII-lea românesc și nu numai. Pe întinsul celor 735 de pagini de text se găsesc o mulțime de interpretări noi și de aspecte nebănuite ale istoriei generale a țărilor române, care nu vor putea fi ocolite de cercetătorii celui din urmă veac al medievalității Răsăritului european. Astfel, multitudinea interpretărilor, bogăția surselor și noutatea metodelor de cercetare fac aproape imposibilă o expunere detaliată a cărții în marginile acestei modeste prezentări. Dar suntem convinși că multe semințe aruncate acum de Violeta Barbu în câmpul cercetării istorice românești vor răsări și vor crește viguros în anii ce vor urma.

Primul capitol al cărții, intitulat *Precizări metodologice*, înfățișează și dezbate principalele construcții istoriografice privitoare la rolul avut în evoluția societății românești de Reforma catolică, mergând de la acceptarea unei contribuții determinante, trecând printr-un punct de vedere neutru și ajungând până la negarea oricărui rol și trecerea acestei teme de cercetare în rândul celor „indezirabile” de către condeiele înmuiate în cerneala ideologiei marxiste. Un moment important în „aclimatizarea” problematicii Contrareformei pe pământ românesc (într-un mod destul de criptic și diluat) s-a consumat în anii '80 ai secolului trecut, atunci când o pleiadă de istorici ai culturii au reliefat liniile de continuitate ale civilizației occidentale în spațiul românesc, accentuând rolul „raționalismului ortodox umanist”, chiar al barocului, fără însă a le lega în chip deschis de Contrareformă. De asemenea, tot aici, sunt prezentați termenii istorici în care a fost cuprins spațiul din istoria Bisericii catolice de după Conciliul de la Trento (1545-1563): Contrareformă și/sau Reformă catolică, fără ca autoarea să opteze definitiv pentru unul dintre aceștia, astfel că pe întreg parcursul lucrării ne întâlnim când cu unul, când cu altul, dintre cei doi termeni. Extrem de utilă este prezentarea detaliată a metodelor și modelelor interpretative ale Reformei catolice în istoriografia occidentală, pe care le vom găsi aplicate în celelalte capitole ale cărții, precum și definirea structurilor spațiului creștin european, așa cum s-au desenat ele după “explozia” cauzată de loviturile Reformei. Totodată, așa cum ne-am obișnuit din alte lucrări ale autoarei, sunt repertoriate și definite sursele investigației istorice, mai ales rapoartele misionarilor și episcopilor catolici care au trecut și care au trăit prin/în țările române.

Al doilea capitol al cărții: *Instituții concurente și configurația sistemelor normative*, are drept miez activitatea Sacrei Congregații de Propaganda Fide în Țările Române, prin intermediul primei structuri misionare înființată de Congregație (în 1623), numită de altminteri și *primogenita*, o dată cu trimiterea pe aceste meleaguri a minoritului conventual Andrea Bogoslavič. În continuare, sunt decriptate strategiile misionare ale Propagandei Fide în Răsăritul Europei, concepute și aplicate de Francesco Ingoli, cel dintâi și cel mai de seamă dintre secretarii Propagandei, precum și liniile de forță ale dreptului misionar. Doamna Barbu limpezește încurcatul dosar al jurisdicției vicariatului latin de Constantinopol asupra misiunilor din țările române (1626-1644), prezentând pe scurt și activitatea prefectilor misiunilor, rezidenți sau nonrezidenți la nordul Dunării; de asemenea, arată cauzele creării arhiepiscopiei de Marcianopolis, al cărei prim titular, Marco Bandini, se va ilustra prin munca depusă în Moldova, în calitate de administrator apostolic al episcopiei de Bacău, și prin excepționalul raport scris al situației catolicilor de aici. Revigorarea vieții catolicilor moldoveni, datorată vredniciei arhiepiscopului Marco Bandini, a determinat-o pe autoarea să reia datele principale ale controversatului dosar privitor la înființarea și continuitatea episcopiei de Bacău, considerând că: „în lipsa unor dovezi mai convingătoare asupra continuității acestei episcopii, suntem constrânși să acceptăm că procedura canonică de creare a episcopiei de Bacău a fost transferul de sediu, de la Argeș, unde biserica a fost distrusă, la Bacău, unde mai dăinuia mănăstirea franciscană” (p. 87-88). Episcopia s-a aflat sub jurisdicție canonică poloneză, iar majoritatea episcopilor polonezi ai scaunului de Bacău au avut o „prestație mediocră, dacă nu chiar jalnică”, cu excepția franciscanului Athanasie Rudzinski, numit la 31 iulie 1662, care a încercat să rupă această nefastă tradiție, dar din păcate împrejurările politice din Moldova i-au stat împotriva. În „via Domnului”, lăsată în paragină de episcopii absenteiști poloni, au lucrat cu mare sârg, mai ales în vremea domniei lui Vasile Lupu, „fiii Sfântului Francisc” și „fiii Sfântului Ignațiu”, iar rodul însemnat al muncii lor a fost scos la lumină de Violeta Barbu, pe baza ultimelor cercetări în domeniu. În jurul anului 1650, se pare că numărul misionarilor iezuiți a fost mai mare decât al misionarilor franciscani, iar pentru a dovedi acest lucru autoarea folosește informația cuprinsă într-un document inedit, datat 2 noiembrie 1652 (aflat în Biblioteca rezidenței iezuite din Cracovia), care „vorbește de zece iezuiți, sprijiniți de principe”, dintre care „unii sunt complet necunoscuți din alte surse”. Despre unul dintre ei, Stanislav Szczytnicki, asupra căruia Violeta Barbu nu zăbovește, se știe că a fost profesor al lui Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu, și a purtat o vie corespondență cu superiorii săi din Polonia și cu autoritățile politice poloneze; mai demult, am încercat să-i atribuim una dintre cele mai ample descrieri ale nunții Ruxandrei, fiica lui Vasile Lupu, cu Timuș, fiul hatmanului Bogdan Hmelnițki.

O parte a acestui capitol este dedicată studierii dreptului de protectorat al puterii seculare (domnii din Moldova și Țara Românească) asupra populației

catolice, autoarea insistând mai ales asupra „implicațiilor de natură juridică ale protectoratului domnesc”. Pentru a înțelege această delicată chestiune, Violeta Barbu o așează pe „ecranul” mare al raporturilor dintre catolici și ortodocși din cuprinsul Turcocrăției. În secolul al XVII-lea aceste raporturi s-au zdruncinat puternic din pricina faptului că Patriarhia de Ierusalim a obținut controlul asupra unei importante părți dintre Locurile Sfinte. Pentru a da tărie acestei izbânzi simbolice, domnii români s-au implicat activ în sprijinirea materială a Patriarhiei de Ierusalim și a Locurilor Sfinte. După părerea noastră, aceasta este una dintre cauzele importante ale șirului de de mari mănăstiri din Moldova închinat Sfântului Mormânt în secolul al XVII-lea, începând cu mănăstirea Galata, dăruită în 1618 de Radu vodă Mihnea.

Capitolul al treilea (*Conversio et reductio*) începe cu prezentarea activității în Moldova a primelor două misiuni iezuite (1586 și 1588) în vremea lui Petru vodă Șchiopul, care “a fost cel mai important și mai intens interval de restaurare a credinței catolice din toată istoria Contrareformei în țările române” (p. 170). Acest domn a înțeles că în țara sa “*variae sunt lege et doctrinae*” și a avut capacitatea de a „despărți în chestiunile religioase, ca și în cazul deciziei abdicării, publicul de privat”. În continuare, Violeta Barbu arată importanța covârșitoare a activității în Moldova a primului episcop post-tridentin, Bernardino Quirini, pe care o califică drept „o adevărată piatră de temelie pentru o nouă întocmire a Bisericii catolice în țara Moldovei”. De asemenea, cercetând atent trecerea la catolicism a sașilor din târgurile Moldovei, autoarea a descoperit faptul că acest proces a contribuit la declinul acestor comunități, deoarece „credința catolică i-a apropiat mai mult de populația românească și de Polonia, îndepărtându-i însă de sașii ardeleni. Din acest punct de vedere, fără doar și poate, Contrareforma a dat o lovitură hotărâtoare populației săsești din Moldova, grăbindu-i asimilarea sau emigrarea, cu alte cuvinte dispariția”. În a doua parte a acestui capitol, Violeta Barbu înfățișează „trista și dezolanta» istorie a unor prelați răsăriteni, aventurieri convertiți la credința Apusului, care a făcut să curgă mulți bani din vistierile Romei, mai mulți, scria Vitalien Laurent, decât ar fi slujit să se finanțeze o cruciadă” (p. 193). Apoi, sunt cercetate convertirile unor domni români la catolicism, întâmplate, cel mai adesea, din pricina conjuncturilor politice potrivnice sau traiului greu în exil. În a treia parte a acestui capitol, autoarea zăbovește asupra coordonatei misionare a Ortodoxiei, pusă în evidență prin lupta cu Islamul sau cu Biserica catolică. În acest context cade și expunerea activității diplomatului grec Panaiot Nikoussios, „primul dragoman creștin al Porții”, „un fel de eminentă cenușie, cum avea fiecare cap încoronat din vremea monarhiilor absolutiste”. La multiplele fațete ale activității acestuia, poate ar mai trebui adăugat faptul că în 1659 Panaiot a fost cât pe ce să primească tronul Țării Românești; acesta a fost unul dintre semnele așezate de Andrei Pippidi printre acelea prevestitoare ale fanariotismului din țările române.

Al patrulea capitol al cărții (*Restaurarea teologiei: nevoia de a defini și lămurii dogmele*) are drept temelie Conciliul de la Trento (1545-1563), în care Violeta Barbu vede, pe urmele lui Jean Delumeau, „adevăratul început al modernității”. După ce sintetizează clar și luminos lucrările și deciziile acestui izvor al modernității, autoarea prezintă râul care curge din el, sub forma unui lanț de sinoade din „lumea frontierei” dintre catolicism, protestantism și ortodoxie, organizate fie de Biserica catolică, fie de Biserica ortodoxă. Un loc important în această veritabilă „cascadă” de sinoade îl ocupă cele organizate de „Biserica Ungrovlahiei” la sfârșitul secolului al XVI-lea. În prezentarea puținelor știri despre sinodul din toamna anului 1591, convocat de patriarhul Ieremia al II-lea al Constantinopolului este pomenită și mănăstirea Sfântul Nicolae „de la Pâlcov”, ctitoria banului Ghiorma; toponimul „Pâlcov” nu există în București, fiind preluat de Petre Ș. Năsturel din traducerea greșită a unui hrisov slavon. Un loc central în acest capitol este ocupat de cercetarea „sinoadelor catolice locale disciplinare din vremea Contrareforme”, cu accentul pus pe sinodul catolic de la Cotnari din 1642; despre „concomitența” acestuia cu sinodul panortodox de la Iași, Violeta Barbu afirmă că „pare să fie o pură coincidență”. După acest subcapitol, urmează analiza pertinentă a „sinoadelor de unire” (aici s-a strecurat o greșeală de numerotare a subcapitolelor: ar fi trebuit „4.5”, nu „4.6”), începând cu sinodul de la Brest (1596) și încheind cu cel de la Użgorod (1646), în continuarea cărora Violeta Barbu aruncă o nouă și utilă privire asupra sinodului de la Kiev (1640), convocat de mitropolitul Petru Movilă, și asupra sinodului (soborului) de la Iași (1642), convocat de Vasile Lupu, în calitatea lui de „epistemonarh”. La fel de utile sunt și considerațiile privitoare la „soborul a două țări” (autoarea nu insistă asupra datei când s-a ținut, dar cercetările din ultima vreme înclină spre datarea acestuia, la începutul anului 1645, în prejama nunții dintre Maria, fiica lui Vasile Lupu, și magnatul lituanian Janusz Radziwiłł), la sinodul lui Mihnea al III-lea (Târgoviște, 1659) și la sinodul anticatolic organizat la București în 1705, sub oblăduirea patriarhului Dosithei al Ierusalimului. Având în vedere prezentarea acestui din urmă sinod, ne întrebăm dacă la sfârșitul subcapitolului precedent nu ar fi fost potrivită și discutarea atitudinii ierarhilor ortodocși și a domnilor români față de sinoadele de unire din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Capitolul V (*Dialog și dispută teologică*) a fost redactat de Violeta Barbu prin prisma următoarei profesii de credință: „istoricul nu trebuie să fie nici victima conflictelor politice și a traumatismelor istorice pe care acestea le-au provocat, nici prizonierul unui prezent irenic sau al unui model transmis în secole de educație. Istoricul ar trebui să se sustragă de asemenea tendinței ideologice de a distribui blamuri și premii de toleranță sau intoleranță unor religii și confesiuni, și oamenilor care le întrupează, le manipulează și le orientează într-un sens sau altul” (p. 292). Dintre multele personaje zugrăvite în acest capitol, din „tabăra” ortodoxă se detașează figura patriarhului Dosithei al

Ierusalimului, despre care ar merita să se scrie, pornind chiar de la informațiile noi adunate și interpretate în această carte, un nou studiu, privitor mai ales la activitatea sa în țările române. Subcapitolul dedicat controverselor teologice este foarte interesant, foarte informat și foarte bine scris, arătând câtă trudă a depus autoarea la strângerea unui material vast și cu câtă erudiție și migală l-a interpretat. Este, după părerea noastră, prima abordare sintetică în istoriografia română a acestor dificile și disputate probleme teologice întreprinsă de un istoric de profesie. Nu vom zăbovi asupra acestor laborioase demonstrații care transpun pe întinsul a câtorva zeci de pagini controversale lumii creștine europene din secolul al XVII-lea, dezbătute de lumea științifică de atunci și până acum.

În capitolul VI (*Viața sacramentală*), autoarea cercetează tradiția și înnoirile sacramentelor (taine sau mistere pentru ortodocși), așa cum se înfățișează ele în rândurile misionarilor și populației catolice din Moldova, dar și în rândul populației majoritare ortodoxe. De această dată, personajul principal este Petru Movilă mitropolitul Kievului. Același loc este păstrat de mitropolitul Petru Movilă și în capitolul VII (*Un secol al reformei liturgice: de la Conciliul tridentin la sfârșitul secolului al XVII-lea*). Violeta Barbu aduce în prim plan o mulțime de aspecte noi privitoare la activitatea reformatoare a mitropolitului Movilă, considerând că această „operă reformatoare” se sprijinea „pe trei fundamente: o profundă adeziune la ortodoxie, fidelitatea față de Coroană și conștiința superiorității intelectuale a Occidentului” (p. 449); de asemenea, urmărește iradierea modelului movilean în Moldova și în Țara Românească, pornind de la studiile lui P. P. Panaitescu. Capitolele VIII (*Devoțiuni, practici religioase populare și disciplinare socială: interferențe interconfesionale în țările române în epoca Contrareformei*) și IX (*Devoțiunea elitelor în epoca Contrareformei: de la devotio moderna la regulata devotio*) transpun în practică metodele de cercetare istorică ale epocii Contrareformei, brevetate în Apusul Europei, pe care autoarea le-a anunțat încă la începutul cărții. Astfel, în capitolul VIII, sunt cercetate: locurile și obiectele sacre, postul printre catolici și ortodocși, devoțiunea către Sfânta Cruce, sărbătorile și procesiunile (în paginile dedicate „procesiunilor baroce pe meleaguri moldovenești”, autoarea nu transformă întreaga societate moldovenească, dominată de ortodoxie, într-o societate barocă, așa cum continuă să o facă unii presupuși istorici, mânați de o năvalnică febră protocronistă), pelerinajul catolic și cel ortodox, miracolele catolice, cultul marianic în țările române și icoanele făcătoare de minuni ale Maicii Domnului, practicile legate de cultul morților. Ca exemplu pentru pelerinajul catolic, Violeta Barbu povestește drumul anual al catolicilor moldoveni la statuia madonei de la mănăstirea franciscană din Ciuc, iar pentru pelerinajul ortodox sunt înfățișate pelerinajele la Sfântul Munte Athos și la Locurile Sfinte. În capitolul IX, autoarea cercetează îndeaproape traducerea lucrării *Imitatio Christi* a lui Tomaso a Kempis, datorată lui Udriște Năsturel, precum și tipărirea unei culegeri de rugăciuni cunoscută sub numele de *Abgar*;

totodată, remarcăm interesantele comentarii pe marginea cărții de *Învățătură preste toate zilele alese pre scurt din multe cărți dumnezeiești* (Câmpulung, 1642). O parte importantă a acestui capitol a fost consacrată reliefării rolului de protectori ai catolicilor moldoveni jucat de doctorul Bartolomeo Feratti și de soția acestuia, contesa Agnes Kálnoki-Ferrati, alături de evidențierea rolului elitelor locale catolice, din vechile târguri, Baia și Cotnari, în viața comunităților din Moldova.

Capitolul X (*Contrareforma și cultul sfinților în țările române*) reînnoiește multe dintre aspectele acestei teme de cercetare, investigată din ce în ce mai des în ultima vreme. Astfel, din sumedenia de informații și interpretări cuprinse în aceste pagini, privirea cititorului se poate opri cu mare folos pe îndreptările unor laturi ascunse sau necunoscute din viața și posteritatea Sfinților Ioan cel Nou de la Suceava și Ioan Valahul, a Sfinților Martiri Brâncoveni și a Sfântului Nicodim de la Tismana, a Sfințelor Paraschiva și Filofteia și a Fericitului Ieremia Valahul. În capitolul XI (*Către o nouă evanghelizare*), Violeta Barbu urmărește atent, pe temeiul ultimelor studii și izvoare publicate, starea și evoluția comunităților catolice din Moldova și Țara Românească în secolul al XVII-lea, reușind să desprindă mai multe concluzii, dintre care amintim doar una: „în Moldova, consolidarea catolicismului rural a coincis cu Contrareforma” (p. 656). De asemenea, autoarea a descoperit fapte istorice interesante în urma comparației cu formarea și funcționarea parohiilor ortodoxe. Cea mai mare parte a acestui capitol cuprinde o serie de probleme foarte importante pentru înțelegerea situației generale a Bisericii catolice din țările române: *cura animarum* (statutul preoților, clerul misionar, clerul secular și clerul autohton), administrarea parohiilor, misionarii („eroi și impostori”), încadrarea pastorală (educația și instrucția catehetică), catehismele catolice, locul și atribuțiile laicilor în biserică etc.

În *Încheierea* volumului, Violeta Barbu a strâns o sumă de concluzii importante pentru istoria Bisericii catolice din țările române și pentru istoria generală a acestor state; spre exemplificare, cităm, iarăși, doar una dintre acestea: „Cel mai răsunător insucces pe care îl putem plasa la activul misionarilor iezuiți este proiectul educațional. Faptul că acesta nu a izbutit decât în forme rudimentare sau cu viață efemeră, și nu în formulele viabile ale colegiilor care au fost fondate în țările vecine, este mai mult decât o ocazie ratată de a crea elitele de care societatea românească avea atâta nevoie pentru modernizare” (p. 732). Volumul se încheie cu o *Listă a izvoarelor* inedite și edite și cu *Indicele de nume și locuri*. Pentru a spicui din luxurianta bibliografie generală și specială a problemei, cercetătorul interesat trebuie să apeleze la excelentul aparat critic al volumului.

Ajunși la capătul acestei mai mult decât succinte prezentări, trebuie să spunem că acest volum, în ciuda mărimii sale, se citește cu ușurință și cu mare folos, pentru că Violeta Barbu deține darul rar al scriiturii frumoase, știind să

țină dreaptă cumpăna între cuvintele noi și cuvintele vechi ale limbii române, alcătuiind deseori expresii frumoase, prin apelul la comparații și metafore, uneori prin folosirea cu har a cuvintelor din *Evangelii*. Totodată, remarcăm arhitectura luminoasă a volumului, ale cărui „cărămizi”, capitolele și subcapitolele, au fost intitulate mai mult decât potrivit, provocând curiozitatea cititorului și deschizându-i porțița spre o bună înțelegere a textului.

În concluzie, adevărim că această carte (ce topește material documentar și propune noi interpretări, cât pentru mai multe volume), scrisă de doamna Violeta Barbu, reprezintă o realizare remarcabilă a istoriografiei românești din ultima perioadă, care se va impune drept una dintre cărțile de căpătâi, din mulțimea cărților privitoare la istoria Vechiului Regim în spațiul românesc.

Petronel Zahariuc

DAN-ALEXANDRU POPESCU, *Putere politică și autoritate religioasă în Europa medievală. Reprezentări ale monarhului creștin în Evul Mediu românesc și în regatul Franței: studiu comparativ*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 289 p. + 16 il. Cuvânt înainte de Bernard Merdrignac și Stelian Brezeanu. Rezumate în franceză și engleză.

Această carte este un act de barbarie. Cum altfel poate fi numită masacrarea unui subiect atât de frumos, precum monarhia medievală? Domnul Dan-Alexandru Popescu, plecând de la o lectură naivă a surselor și pe baza unei aiuritoare selecții bibliografice, își propune să analizeze comparativ monarhia medievală în regatul Franței și în Evul Mediu românesc. Iureșul domnului Dan-Alexandru Popescu începe cu Franția lui Clovis pentru a se sfârși cu Moldova lui Dimitrie Cantemir, într-o succesiune halucinantă, în care apar Carol cel Mare, primii Basarabi, Neagoe Basarab, Bossuet și cronicarii moldoveni, șir întrerupt pe alocuri de digresiuni privind monarhia în Antichitatea egipteană sau în cea romană. La sfârșitul celor aproape 300 de pagini, cititorul lasă cartea deoparte având impresia că toate aceste momente istorice singulare, cărora istoricii le-au dedicat, fiecăruia dintre ele, biblioteci întregi, nu sunt decât diverse ipostaze ale aceluiași fenomen. Metoda reductivă a lui Dan-Alexandru Popescu transformă un ținut istoriografic, odinioară îmbelșugat, într-un deșert arid, lăsând impresia unei devastări barbare. Ceea ce ne-am obișnuit să etichetăm, cu prea mare ușurință în lumea de astăzi, drept distrugere barbară, reprezintă însă, după cum recent a arătat Alessandro Baricco, o mutație, o profundă restructurare⁴. *Putere politică și autoritate religioasă* este un bun exemplu al acestui tip de mutație: omul nou pătrunde într-un teritoriu bogat, în

⁴ Alessandro Baricco, *Barbarii. Eseu despre mutație*, București, 2009.

cazul de față istoriografic, și, folosindu-se de materialul pe care-l găsește acolo, reconstruieste un nou habitat croit pe măsura nevoilor sale, dar care vechilor locuitori li se pare straniu, și prin urmare îl denumesc barbar. Scopul acestei recenzii este de a trece dincolo de această etichetă pentru a investiga principiile ce stau la baza acestui tip de reconstrucție dar, mai ales, pentru a înțelege scopul ei. O astfel de abordare este cu atât mai necesară cu cât cartea domnului Dan-Alexandru Popescu nu este singulară, iar aparițiile editoriale de acest tip se înmulțesc cu fiecare an.

Punctul de la care aș vrea să încep analiza mea poate părea nesemnificativ: limbajul. Acesta ne va oferi însă primele indicii pentru a înțelege viziunea autorului. Dan-Alexandru Popescu scrie despre monarhia medievală folosind o limbă de lemn birocratică: Neagoe Basarab, atunci când redactează sfaturile către fiul său, e un monarh „în exercițiul funcțiunii” (p. 105); monarhul medieval e „subalternul lui Dumnezeu” (p. 114); încoronarea lui Carol cel Mare „marchează angajarea voinței divine în istoria renașterii ideii imperiale,” (p. 60), Miron Costin își exprimă ostilitatea față de domnia imorali „în acord cu norme de conduită morală și socială, universal-valabile pe linia tradiției creștine,” (p. 155), „aristocrația determină principiile de funcționare ale monarhiei, antrenând evoluția instituției domnitoare între anumiți parametri” (p. 200) și exemplele pot continua. Nu am să discut aici despre inadecvarea acestui limbaj și despre imposibilitatea de a-l folosi în analiza teologiei politice medievale pentru că, în cazul domnului Dan-Alexandru Popescu, nu a fost vorba de o opțiune. Domnia sa nu poate scrie altfel. Ceea ce mi se pare fascinant, și acesta este un aspect asupra căruia aș vrea să mă opresc, este conflictul ce răzbate printre rândurile cărții între acest limbaj tehnic, plat, și dorința autorului de a-l impresiona pe cititor. Metoda prin care Dan-Alexandru Popescu încearcă să-și depășească limitele propriului limbaj este de a folosi, într-o manieră școlărească, adjectivele sau adverbele pentru a sublinia importanța ideilor sau operelor pe care le discută. Sfântul Augustin e autorul unui „valoros tratat”, (p. 123) Toma din Aquino al unui „celebru tratat” (p. 127), cronicile lui Ureche și Miron Costin „au o valoare documentar-istorică indiscutabilă” (p.138), iar Dimitrie Cantemir „e o sursă de excepție” (p. 141). Neagoe Basarab „zăbovește îndelung” asupra unor motive „de adâncă meditație filozofică,” „cugetând profund,” iar sfaturile sale „se încadrează în respectul profund al tradiției ortodoxe” (p. 115). Sau, pentru a da încă un exemplu, lupta dintre papalitate și imperiu este „o faimoasă rivalitate,” „prilej de dispute interminabile,” între „doi pretendenți de cinste la autoritatea supremă” (p. 43). În spatele acestui reflex se poate întrezări iluzia autorului, care confundă interpretarea cu adjectivele decorative sperând ca prin înzorzonarea suprafeței să dea iluzia profunzimii. Efectul este, bineînțeles, contrar, stilul bombastic scoțând și mai mult în relief lipsa de substanță. Două mi se par a fi capodoperele acestui stil: „Învierea excepțională a lui Iisus Hristos fundamentează întreaga continuitate simbolică a instituției regalității medievale”

(p. 41) și „Sfaturile de învățătură ale voievodului român excelează în a-i atribui lui Dumnezeu întreaga construcție a lumii” (p. 113).

Limbajul folosit de Dan-Alexandru Popescu, departe de a fi un aspect secundar, ne introduce în chiar miezul problemei. Baricco arată că „adevăratul coșmar al barbarului e să rămână împotmolit în punctele prin care tranzitează, ori încetinit de tentația unei analize, ori de-a dreptul oprit de o inopinată deviație spre profunzime.” Pe tot parcursul cărții *Putere politică și autoritate religioasă*, Dan-Alexandru Popescu reușește, fără efort, să evite o asemenea capcană. Procedeele pe care le folosește sunt multiple, mergând de la ignorarea, conștientă sau nu, a controverselor, până la rezolvarea lor, cu magnanimitate bunăvoință, într-o notă de subsol. Să luăm de pildă un exemplu simplu: interpretarea lui Marcu 12, 17 („Dați Cezarului cele ale Cezarului și lui Dumnezeu cele ale lui Dumnezeu”). Dan-Alexandru Popescu tranșează fără dubii orice posibilă controversă: „avem de-a face cu o subordonare evidentă a materialului față de imaterial” (p. 38). Lucrurile fiind atât de clare e de neînțeles cum acest verset evanghelic a stârnit atâtea controverse în gândirea politică medievală. Dan-Alexandru Popescu ar fi putut afla acest lucru chiar dintr-o lucrare pe care o citează, *The King's Two Bodies*, în care Ernst Kantorowicz analizează interpretarea dată acestui verset în contextul disputei dintre papalitate și Imperiu. Am să mai enumăr doar câteva dintre numeroasele probleme istoriografice pe care Dan-Alexandru Popescu le expediază sumar: variantele de *intitulatio* a lui Carol cel Mare sunt reduse la un singur titlu pe care împăratul „îl poartă cu măreție deosebită” și care reflectă „plenitudinea puterii lui” (p. 59); teoria descălecatului muntean este „infirmată de cercetările istoricilor” (p. 72) – cu o trimitere la studiul lui Gheorghe I. Brătianu (?!); structura socială a Țării Românești în vremea primilor Basarabi e o „dispunere piramidală bine definită,” a cărei existență e indicată de „numeroase acte,” (p. 92); *Învățăturile lui Neagoe* sunt „opera unui singur om, domnul muntean,” pentru că lucrarea prezintă „o gândire unitară și o structură de text bine încheată” (p. 104); relația Țărilor Române cu Imperiul Otoman este una de „vasalizare politică și economică” ce duce la „corupția practicilor și mentalităților” (p. 143). Dorința autorului de a rămâne la suprafața problemelor istorice pe care le înșiruie în viteză reiese și din preferințele sale bibliografice. Chiar dacă citează și istorici precum Robert Folz, Ernst Kantorowicz și Nicolae Iorga, Dan-Alexandru Popescu înclină, dacă luăm drept criteriu frecvența citării, către C.C. Giurescu și Manole Neagoe. Lăsând de-o parte impietatea de a-i cita, deopotrivă, pe Kantorowicz și Manole Neagoe ca autorități istoriografice, din această selecție bibliografică reiese preferința autorului pentru o istoriografie didactică, în care expunerea se substituie interpretării. S-ar putea obiecta că, într-o încercare de sinteză, istoricul e silit să renunțe la nuanțe, accentuând tușele groase. În *Putere politică și autoritate religioasă* autorul trece însă cu nepăsare peste atâtea nuanțe încât din subiect nu

mai rămâne nimic, decât cel mult titlul acestuia și concluzia că, într-adevăr, a existat o monarhie creștină, deopotrivă în Țările Române și în Franța medievală.

Inapetența pentru nuanțe și profunzimi a domnului Dan-Alexandru Popescu reiese și din maniera domniei sale de a interpreta sursele primare. Încă o dată, limbajul folosit dezvăluie cel mai bine metoda autorului. Domnia sa nu interpretează sursele, ci le citează sau parafrazează, fiind convins că simpla lectură a acestora este suficientă, orice hermeneutică a textului fiind inutilă. Pentru a da doar un exemplu, în subcapitolul 2.1. *Aspecte ale societății românești medievale. Câteva reflecții asupra domniei, din studiul cronicilor* (p. 137-148), verbele alese pentru a introduce parafraze din surse subliniază comunicarea directă dintre cronicarii din secolele XVII-XVIII și autor: „afirmă,” „recunosc,” „vorbesc,” „amintesc,” „ne spun,” „descriu,” „fac referiri,” etc. Cronicarii vorbesc direct istoricului de astăzi, care nu întâmpină nici o dificultate în a-i înțelege.

A spune despre *Putere politică și autoritate religioasă* că este o carte care nu contribuie cu nimic la cunoașterea istorică a temei cercetate ar fi o greșeală. Nu pentru că nu ar fi adevărat, ci pentru că am judeca-o prin prisma unui scop pe care nu și-l propune. Cartea domnului Dan-Alexandru Popescu nu este un act de cunoaștere, ci reprezintă un exercițiu de comunicare. Să ne oprim o clipă asupra formulelor prin care domnul Dan-Alexandru Popescu își definește propria muncă: „cercetarea de față nu își poate propune să epuizeze tematica în chestiune. Dorința oricât de mare și voința oricât de puternică ale unui singur om nici nu ar fi suficiente pentru o astfel de întreprindere temerară. Păstrăm, însă, speranța că vor exista continuatori” (p. 27) sau „am deschis o perspectivă istoriografică și epistemologică asupra operei cărturarilor moldoveni” (p. 137). Prima reacție ar fi de a eticheta aceste formule drept exemple de vanitate. Cred însă că este vorba mai degrabă de un exercițiu de PR, de altfel destul de inabil. Dan-Alexandru Popescu proclamă importanța propriei interpretări, visându-se întemeietorul unei școli istoriografice, în speranța că îi va convinge pe cititori de importanța cărții sale. Singurul scop al acestei lucrări este de a arăta că Dan-Alexandru Popescu poate scrie cărți și că le poate publica. Prin urmare, sensul cărții este dat de tocmai de acest mesaj, iar pentru a-l înțelege, cititorul nu are nevoie să parcurgă cele 300 de pagini, ci se poate opri la prima copertă, ceea ce îl sfătuiesc să și facă.

Citită pentru conținutul său, sau înțeleasă în cadrul mai larg al istoriografiei monarhiei medievale, *Putere politică și autoritate religioasă* este o bizarerie. Privită însă ca o piesă în CV-ul tânărului lector sibian pe baza căruia se construiește cariera academică a acestuia, cartea capătă însă sens. Iar pentru barbari, după cum a arătat Baricco, valoarea unei cărți nu este dată de conținutul său, ci de secvența în care se înscrie și al cărei sens, acesta este aspectul cel mai important, se află în afara cărților. Din această, ultimă, perspectivă, putem avea o imagine de ansamblu asupra invaziei barbare, în care cartea domnului Dan-

Alexandru Popescu nu este decât un episod minor. Privind încă odată numele editurii care a acceptat să publice *Putere politică și autoritate religioasă*, și recitind cuvintele elogioase cu care doi profesori universitari respectabili recomandă această carte, înțelegem că barbarii nu se mai află în fața zidurilor cetății, ci au pătruns demult înăuntru. Fără luptă, fără a întâmpina rezistență, ci fiind primiți cu brațele deschise.

Marian Coman

DANIEL BALOUP et PHILIPPE JOSSERAND (eds.), *Regards croisés sur la guerre sainte. Guerre, religion et idéologie dans l'espace méditerranéen latin (XIe-XIIIe siècles)*, CNRS-Université de Toulouse Le Mirail, Méridiennes, 2006, 432 p.

Merită semnalat, înainte de orice, jocul de cuvinte ales pentru titlul volumului editat de Daniel Baloup și Philippe Josserand, joc de cuvinte care explică ideea ce a stat la originea acestei lucrări. Coordonatorii nu au căutat să identifice, cu orice preț, elementele care au dat coerență cruciadei în epoci și spații diferite ci, dimpotrivă, prin selecția făcută, au pus accent pe elementele de ruptură, de discontinuitate și pe numeroasele adaptări ale ideii de cruciadă. Cele 17 studii analizează cruciada în epoci diferite și în spații diferite ceea ce înseamnă analiza detaliată a tot atâtea contexte ideologice, politice și sociale. Tabloul rezultat este unul extrem de complex care sugerează, dacă mai era nevoie, cât de greu este să încerci să definești un fenomen a cărui vitalitate a fost ieșită din comun. Volumul de față adoptă aparent punctul de vedere „clasic” acoperind intervalul cronologic din secolul al XI-lea până în veacul al XIII-lea. Am spus aparent deoarece lucrarea face parte dintr-un proiect de cercetare care cuprinde și „cruciada târzie” cercetările consacrate acestei perioade urmând a fi publicate în anii următori.

Volumul este deschis de un studiu consacrat războiului sfânt în Imperiul Bizantin, subiect care, în trecut, a atras atenția unor bizantinologi de forță precum Vitalien Laurent sau Helene Ahrweiler. Jean-Claude Cheynet insistă asupra faptului că bizantinii nu au dezvoltat o teorie a războiului sfânt și nici măcar nu au privit războiul ca un mijloc de a impune religia creștină necredincioșilor. Bizantinologul francez atrage totuși atenția asupra faptului că populația Asiei Mici a fost în măsură să cunoască natura *jihad*-ului și să înțeleagă profitul pe care musulmanii l-au tras de pe urma dezvoltării acestei teorii; drept urmare, zona micrasiatică a părut dispusă să formuleze un răspuns similar, dar acest răspuns nu a întrunit acceptul întregii societăți bizantine.

Cristophe Picard analizează conceptul de *jihad* și subliniază câteva diferențe semnificative care au existat între Occidentul și Orientul musulman în

secolele VIII-XII. Este interesant de observat că, în timp ce în Țara Sfântă instalarea creștinilor a provocat o revitalizare a *jihadului*, în Peninsula Iberică sau Sicilia „*les habitants n'ont pas suivi les nouvelles forces vives de l'Islam, venues de Maghreb et épaulées par les juristes malikites d'al-Andalus*”(p. 63). Autorul evidențiază totuși riscul unor concluzii ferme; este greu de evaluat impactul *jihadului* atâta timp cât nu știm în ce măsură vocile care chemau la războiul sfânt erau auzite și nici cine erau receptorii.

Thomas Deswarte trasează originile războiului sfânt în Occident, subiect care a cunoscut numeroase reluări și nuanțări după publicarea lucrării de referință a lui Carl Erdmann. Analiza încearcă să răspundă la mai multe întrebări. A fost apelul lui Urban al II-lea perceput ca o chemare la război sfânt? Textul lui Foucher de Chartres pare să răspundă mai degrabă negativ, în timp ce *Gesta Francorum* sugerează răspunsul contrar.

O altă problemă vizează măsura în care cronicarii primei cruciade au asigurat succesul ideii de război sfânt în Occident. Răspunsul sugerat de Thomas Deswarte pare mai degrabă pozitiv, un rol important avându-l cistercienii și Ordinul templierilor. În sfârșit, autorul subliniază diferența între concepția de război sfânt așa cum este formulată de autorii medievali (exemplul cel mai bun constituindu-l Guibert de Nogent) și istoriografia modernă.

Alexander P. Bronisch, pornește studiul de caz referitor la Peninsula Iberică de la două definiții contrare ale războiului sfânt propuse de James A. Brundage, respectiv Peter Partner. Analizând surse cuprinse între secolele VII-XI autorul constată dificultatea de a găsi un termen generic pentru războiul dus de regatele iberice împotriva musulmanilor. Un set de idei care își au originea în ideologia regală vizigotă au fost preluate și ajustate în diferitele regate iberice. Pentru a da un singur exemplu, atunci când regele Navarrei, Garcia al III-lea a cucerit Calahorra, a utilizat un tip de discurs în care se regăsesc idei ce stau la baza mitului fondator al regatului Asturiilor. Cazul Peninsulei Iberice este, de altfel, foarte bine reprezentat în volum. Martin Alvra Cabrer analizează trei studii de caz de la granița franco-aragoneză, în timp ce Daniel Baloup și Philippe Josserand studiază felul în care cruciada în Țara Sfântă s-a reflectat în sursele iberice din secolele XI-XIII. Potrivit autorilor a existat o certă atracție a autorilor castilieni și leonezi pentru Orient, dar discursul istoriografic asupra acestui spațiu nu a evoluat într-o manieră continuă și liniară. Mutația cea mai semnificativă s-a produs în secolul al XIII-lea când autorii iberici au încercat să transpună asupra *Reconquistei* beneficiile simbolice ale cruciadei.

Analiza felului în care au fost gândite războiul sfânt și Țara Sfântă de către regele Jaime I al Aragonului face obiectul studiului lui Damian J. Smith. Alegerea nu este întâmplătoare războiul sfânt fiind o componentă esențială în viața și în domnia suveranului aragonez. În *Llibre dels Fets del rei en Jaume*, operă elaborată chiar de rege, cuvântul *Reconquista* nu apare, termenul fiind creat abia în secolul al XIX-lea. În ciuda acestei absențe componenta religioasă

este omniprezentă; atunci când în 1228 a conceput proiectul cuceririi Mallorcăi regele a pretins că întreprinde această acțiune „încredinându-ne în Dumnezeu și în căutarea celor care nu cred în el”. În opinia monarhului două erau obiectivele acestei acțiuni: convertirea sau distrugerea necredincioșilor, respectiv cucerirea teritoriului și alipirea acestuia la teritoriile creștinătății.

Un alt cuvânt de negăsit în opera lui Jaime I este cel de cruciadă. Mai mult decât atât, lucrarea sa nu face nici cea mai vagă aluzie la ajutorul primit din partea papalității. Nici termenul de război sfânt nu este prezent, dar această absență este mai puțin surprinzătoare întrucât expresia nu apare în sursele iberice înainte de secolul al XV-lea. În schimb este omniprezentă ideea că acțiunile militare ale regelui au fost inspirate de divinitate. Dumnezeu a fost cel care i-a dăruit un regat în inima mării (Mallorca) și tot Dumnezeu a fost cel care l-a îndemnat să cucerească Valencia. Totodată este prezentă ideea că războinicii căzuți în luptă vor ajunge în paradis, idee indisolubil legată de războiul sfânt.

Țara Sfântă apare atât în opera regelui (în general în forma *Oltramar* sau *Oltrameri*) cât și în proiectele sale politice. În ciuda speranțelor papalității de conjugare a forțelor lui Jaime I cu cele ale lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt colaborarea franco-aragoneză a fost irealizabilă din cauza ostilității provocate de cruciada împotriva albigenzilor și de relațiile tensionate între Carol de Anjou (fratele regelui Franței) și infantele Pedro de Aragon. Totuși, regele aragonez a luat în calcul ideea unei expediții în Orient fapt ilustrat și de dorința exprimată la al II-lea conciliu de la Lyon când Jaime a propus conducerea unei astfel de acțiuni. Eșecul declanșării acesteia s-ar fi datorat, potrivit monarhului, lipsei de sprijin din partea ordinilor militare, dar și unor semne divine. În privința acestui din urmă aspect este interesant exemplul citat de Damian J. Smith în finalul articolului său, exemplul sugestiv pentru felul în care același „semn divin” poate fi diferit interpretat de același personaj în funcție de un anumit context. În 1229 o furtună a pus în pericol navele care se îndreptau spre Mallorca, dar regele a refuzat să dea curs cererii supușilor săi de a face cale îtoarsă, afirmând că Dumnezeu va ști să îndrume o expediție purtată în numele său. Patruzeci de ani mai târziu, o furtună asemănătoare a izbucnit pe când regele se pregătea din nou să traverseze marea în drum spre Țara Sfântă. De data aceasta a acceptat să renunțe la expediție considerând că este vorba un semn nefast.

Practicile războiului în Mediterana sunt studiate de studiul lui Francisco Garcia Fitz care urmărește în paralel evenimentele militare petrecute în Țara Sfântă și Peninsula Iberică. Dezastrul de la Hattin (1187) a avut un corespondent în înfrângerea Castiliei la Alarcos (18 iulie 1195). Ca și în Orient a existat teama că eșecul militar va fi urmat de prăbușirea întregului regat, dar în ciuda acestei temeri, regatul Castiliei nu a rămas incapabil de ripostă, iar din 1210 a reluat chiar inițiativa împotriva musulmanilor.

Prezența militară creștină în al-Andalus face obiectul contribuției lui Patrick Henriët. Autorul arată că tipul de analiză specific comunităților de

frontieră de azi nu are corespondent în Peninsula Iberică medievală. Angajarea în serviciul militar al unui suveran musulman nu a pus sub semnul întrebării apartenența la comunitatea creștină. Cazurile de convertire au fost posibile, în viziunea autorului, grație intrării într-un alt sistem de relații și a căpătării unei alte identități.

Alain Demurger își începe ancheta asupra terminologiei utilizate de documentele pontificale între sec. XI-XIII întrebându-se dacă termenii război sfânt, război sacru, război drept și cruciadă desemnează aceleași realități. Pentru bine-cunoscutul istoric al ordinelor militare documentele emise de cancelaria pontificală au folosit termeni preciși; cei utilizați pentru o expediție în sprijinul Țării Sfinte nu se regăsesc în cazul unor acțiuni militare în alte direcții. Pot exista însă situații, și cruciada a doua a fost un asemenea caz, în care caracterul simultan al unor expediții a dat naștere unor „contaminări”. Concluzia lui A. Demurger este că terminologia constituie o chestiune mult prea serioasă pentru a fi tratată superficial și consideră că, prin neglijarea Ierusalimului, adepții teoriei „pluraliste” a cruciadei nu au făcut altceva decât să definească războiul sfânt. În acest punct concluzia sa se întâlnește cu cea formulată în studiul lui Jean Flori despre formarea concepțiilor de război sfânt și cruciadă în secolele XI-XII. Deși nu subscriu părerii sale care stabilește o linie de demarcație fermă între cruciadă și război sfânt trebuie remarcat caracterul exemplar al acestui studiu ca manieră de punere a problemei. Printr-o analiză fină a surselor Jean Flori restabilește genealogia ideii de cruciadă și de război sfânt. De la faza A de condamnare a violenței armate și a războiului (textele de referință aparțin lui Origenes, Tertullian, Hippolyte de Roma), s-a trecut la faza acceptării războiului în scop de apărare, apoi la faza C de justificare doctrinală (Sf. Augustin, Isidor din Sevilla), în continuare la valorizarea ideologică a unor războaie și a unor războinici, a urmat sacralizarea „descendentă” în care anumite războaie sunt „aprobat” și sprijinite de divinitate și de sfinții militari, apoi sacralizarea „ascendentă” care poate fi definită fără rezerve ca un război sfânt, s-a trecut apoi la faza G în care s-a produs fuziunea dintre ideea de război sfânt și pelerinajul la locurile sfinte și, în sfârșit, la ultima fază care ar fi cea de instrumentalizare a cruciadei de către papalitate prin extinderea termenului și privilegiilor care decurgeau din el la alte spații geografice decât Țara Sfântă.

Pentru Jean Flori ar fi o eroare metodologică de a defini cruciada într-o manieră retroactivă, pornind de la trăsături ce s-au constituit în urma amintitei instrumentalizări. Personal nu înțeleg argumentul; sunt de acord că papalitatea a folosit cruciada în scopuri proprii și că, la prima vedere, este greu de pus semnul egalității între cucerirea Ierusalimului, pe de o parte, și războiul împotriva albigenzilor, lupta lui Innocențiu al III-lea împotriva lui Markward de Anweiler sau de cucerirea Constantinopolului, pe de altă parte. Cât timp însă majoritatea contemporanilor au acceptat această instrumentalizare și cât timp participanților la expediție li s-au acordat privilegii similare expedițiilor în Țara Sfântă, nu văd care ar fi eroarea metodologică și, cu atât mai puțin, definirea retroactivă. Dacă

pentru Bernard de Clairvaux cruciații care i-au însoțit pe Conrad al III-lea și pe Ludovic al VII-lea nu au diferit „calitativ” de cei plecați în ținuturile Baltice, de cei care au cucerit Lisabona și de cei care au asediat Almeria și Tortosa nu văd de ce lucrurile ar trebui să stea altfel pentru un istoric modern.

Peninsulei Italice îi sunt dedicate trei studii. Primul, aparținând lui Marco Meschini, discută războiul sfânt în timpul pontificatului lui Innocențiu al III-lea ajungând la concluzia că între 1198 și 1213/1215 suveranul pontif a trecut de la „*un modello schiettamente pontificio a uno pontificio-episcopale, anzi ecclesiale*”. După experiența cruciadei a IV-a și a cruciadei împotriva albigenzilor papa s-ar fi pus cu umilință în serviciul păcii.

Contribuția semnată de Enrica Salvatori a urmărit felul în care sursele pisane definesc războiul sfânt. Studiul are un interes aparte pentru că este vorba de o cetate implicată semnificativ în succesul primei cruciade, dar în același timp de una dintre puterile maritime și comerciale ale Mediteranei. Această dualitate explică în bună măsură de ce, pentru multe surse pisane, sarazinii nu îl întrușchipează neapărat pe dușman și de ce supușii pisani care rup acordurile cu musulmanii sunt judecați în chip sever. Acest studiu este completat de cel al Marinei Montesano care analizează implicarea Genovei în războaiele sfinte din Mediterana. Deși sursele genoveze tind să sublinieze atașamentul Republicii pentru aspectul religios al expedițiilor este evident faptul că marele câștig al Superbei a fost în primul rând de natura economică. Chiar și în cazul unor acțiuni mai puțin reușite (asediul Almeriei și Tortosei) grupul consular al cetății s-a îmbogățit substanțial.

Florent Cygler, *L'empire et la guerre sainte (X^e – début XIIe siècle)*, p. 381-398 pornește de la un text din *Cronica Slavorum* a lui Helmond de Bosau pentru a discuta felul în care războiul sfânt a fost gândit în Imperiu în epoca primelor două cruciade. Discuția este începută printr-o analiză a perioadei carolingiene și ottoniene, perspectivă justificată de importanța pe care războiul împotriva populațiilor păgâne a avut-o în consolidarea dinastiilor mai sus amintite. Trăsătura esențială a acestor lupte este ideea că „războiul misionar” este o prerogativă exclusivă a monarhului, punct de vedere pus sub semnul întrebării din momentul Conciliului de la Clermont și al primei cruciade. Din 1095 papalitatea își arogă prerogativa exclusivă de a proclama caracterul „sfânt” al unui război și acest fapt ar explica în viziune lui Florent Cygler de ce prima cruciadă a avut slabe ecouri în teritoriile supuse împăratului german (excepție făcând „cruciada populară”). Această atitudine nu a fost însă de lungă durată și în momentul lansării celei de-a doua cruciade se poate constata în imperiu o dublă perspectivă asupra războiului sfânt. Împăratul Conrad al III-lea a condus personal contingentul german plecat în Țara Sfântă în timp ce o parte a vasalilor săi au inițiat expediții în teritoriile de la răsărit de Elba în absența suveranului. Aparent, vasalii saxoni au părut mai atrași de avantajele temporale ale unei cuceriri în teritoriile venzilor decât de privilegiile spirituale acordate de papă (p. 396). În orice caz pe ambele fronturi cu participare germană ale celei de-a

doua cruciade rezultatele au fost dezamăgitoare. Cruciada în Țara Sfântă s-a încheiat cu un eșec în timp ce în teritoriile baltice obiectivele fixate au fost atinse abia în timpul domniei lui Frederic I Barbarossa. În orice caz, în opinia autorului, cruciada a II-a a fost un moment de referință în istoria cruciadei datorită includerii „frontului baltic” în rândul teritoriilor în care războiul dus împotriva dușmanilor credinței a adus participanților importante privilegii spirituale.

Kristjan Toomaspoeg, *La guerre baltique au regard des sociétés de l'Europe méditerranéenne à la du Moyen Age*, p. 399-412, pune problema legăturilor dintre două spații care, aparent, au avut puține lucruri în comun. Cruciada a fost unul dintre aceste elemente de legătură pentru că lupta împotriva păgânilor din teritoriile baltice, încadrată cronologic de autor între anii 1147-1410, s-a integrat fenomenului general de expansiune a Occidentului medieval. Bula *Divina dispensatione* din 1147 a echivalat practic acțiunile întreprinse în Țara Sfântă, Peninsula Iberică și ținuturile baltice fapt subliniat deja de Giles Constable care, în plus, a evidențiat legătura directă dintre actul papal și punctul de vedere al lui Bernard de Clairvaux⁵. Din timpul pontificatului lui Innocențiu al III-lea a existat o legătură directă între Sfântul Scaun și lumea baltică, suveranii pontifi implicându-se activ în cruciada din Prusia și Livonia. Chiar și așa cruciada în aceste ținuturi a rămas, din punctul de vedere al lui Kristjan Toomaspoeg „un fapt marginal”(p. 405) pentru lumea mediteraneană interesată în primul rând de apărarea Țării Sfinte.

În final, Martin Rios Saloma, *La Reconquista: una invención historiográfica (siglos XVI-XIX)*, p. 413-429, pornește de la dezbateră în jurul caracterizării luptei regatelor creștine împotriva musulmanilor din Peninsula Iberică. A fost vorba de o cucerire, de o recucerire sau de o restaurație (p. 413)? Potrivit autorului nu există astăzi consens în rândul medievistilor în ciuda unui mare număr de lucrări consacrate înfruntărilor dintre Creștinătate și Islam. S-a vorbit, pe rând, de un “proiect nebulos”, de cucerirea și distrugerea unei societăți diferite, de o mișcare de expansiune ce s-a încadrat procesului general de expansiune a Occidentului medieval, de „etnogeneza” regatelor iberice și de incompatibilitatea dintre termenul *Reconquista* și un proiect politic mult mai complex care a vizat nu numai cucerirea unor teritorii, dar și organizarea administrativă și ecleziastică a acestora. Pentru Thomas Deswarte, exponent al ultimului punct de vedere, termenul *Reconquista* este înșelător pentru că privilegiază acțiunea militară în dauna acțiunii politice și confesionale. Studiul lui Martin Rios Saloma încearcă să traseze evoluția termenului în istoriografia spaniolă începând cu secolul al XVI-lea până în secolul al XIX-lea. Autorii secolelor XVI-XVII au conceput lupta împotriva musulmanilor în cheia de

---

⁵ G. Constable, *Ecclesiastical Theory and Papal Direction of the Expeditions of 1147-1148*, în Idem, *religious Life and Thought (11th-12th centuries)*, London, 1979, p. 247.

lectură, providențială și religioasă, a cronicarilor medievali. Ca și la aceștia momentul de început al luptei de rezistență a fost bătălia de la Covadonga a cărei istoricitate nu a fost pusă nicidecum la îndoială. Pentru M. Rios Saloma istoricii secolelor XVI-XVII au contribuit la consolidarea unui mit istoriografic, cel al pierderii și recuceririi Spaniei.

Secolul al XVIII-lea a propus o grilă de lectură critică menită să stabilească cronologia faptelor, să curețe relatările medievale de aspectele legendare și fabuloase și să restabilească „adevărul” istoric. În contrast cu autorii sec. XVI-XVII care concepeau *Reconquista* drept o luptă a asturilor, cantabrilor, bascilor și vizigoților împotriva musulmanilor, istoricii sec. al XVIII-lea au vorbit doar de spanioli. Ceea ce în sec. XVI-XVII apărea drept o înfruntare între două religii, a devenit în sec. al XVIII-lea o luptă între două etnii, spanioli împotriva invadatorilor. Termenul *Reconquista* s-a impus abia în sec. al XIX-lea, mai exact între 1850-1874 într-un context „romantic, neocolonialist și naționalist în care istoria a fost utilizată pentru a crea și consolida o identitate națională și în care personajele istorice au fost convertite în eroi ai patriei al căror exemplu era demn de a fi urmat”(p. 428). Tot la finele acestei perioade s-a mai produs o distincție terminologică importantă. *Restaurația* a ajuns să desemneze doar revenirea la putere a Bourbonilor în Spania (domnia lui Alfonso al XII-lea), în timp ce *Reconquista* a ajuns să desemneze exclusiv lupta împotriva dominației musulmane de la Covadonga până la cucerirea Granadei. Până la sfârșitul sec. al XIX-lea acest ultim termen și-a îmbogățit aria semantică ceea ce justifică și mai mult concluzia studiului. Este bine să folosim cu maximă prudență un termen care s-a impus istoriografic abia în secolul al XIX-lea în timp ce contemporanii luptei împotriva musulmanilor au folosit cuvântul *Restauratio* menit să ilustreze că scopul ultim al luptei era eliberarea poporului creștin și restabilirea vechi ordini vizigote.

În concluzie volumul coordonat de Daniel Baloup et Philippe Josserand constituie o reușită istoriografică, textele reunite abordând o multitudine de aspecte referitoare la istoria cruciadei și a războiului sfânt. Pentru istoricii români, familiarizați cu eterna și fascinanta luptă anti-otomană, un astfel de volum facilitează contactul cu alte spații, alte personaje, alte abordări.

Ovidiu Cristea

Море и берега. К 60-летию Сергея Павловича Карпова (Mare et litora. Essays presented to Sergei Karpov for his 60th Birthday), edited by Rustam Shukurov, Ed. „Индрик”, Moscova, 2009, 776 p.

Profesorul Serghei Karpov este binecunoscut pentru cercetările sale cu privire la istoria Trebizondei, încununată de o sinteză apărută în 2007 (vezi SMIM, XXVI, p. 379-380). Volumul de față reunește, în chip de omagiu din

partea colegilor și elevilor, un bogat mănunchi de studii ale unor savanți ruși, italieni, greci, francezi, germani și englezi cu preocupări apropiate. Contribuțiile au fost împărțite în patru secțiuni: I. Țărmuri italiene; II. Portul bizantin; III. Marea Neagră; IV. Alte țarmuri. Firește că în cele de față nu voi putea prezenta decât selectiv conținutul cărții, totuși foarte divers.

Cel dintâi studiu din volum aparține profesoarei Laura Balletto, de la Universitatea din Genova: *Due notai lunigianesi fra Genova ed il Vicino Oriente nel secolo XIV: Antonio di Ponzò e Bernabò di Carpena* (p. 51-84). El ne interesează îndeaproape deoarece biografiile celor două personaje sunt strâns legate de istoria gurilor Dunării. Într-adevăr, registrul de acte din Chilia al notarului Antonio di Ponzò, editat de Geo Pistarino și Michel Balard, reprezintă fără doar și poate cea mai importantă sursă documentară descoperită după război pentru istoria zonei, în perioada contemporană începutului statelor medievale românești, mai precis în răstimpul 1360-1361. Iar Bernabò di Carpena a activat tot la Chilia, unde a fost mai întâi, în 1360, „scrib al curiei”, în vremea consulatului lui Antonio *de Castro*, pentru ca în ajunul datei de 22 martie 1361 să devină el însuși consul al genovezilor de acolo.

Laura Balletto a reunit toate datele inedite cu privire la cei doi, pe care le-a găsit până acum în vastele arhive de la Genova. Astfel, se pare că cea dintâi mențiune a lui Antonio di Ponzò ar fi din 15 iunie 1350, act în care, însă, numele lui este suprascris peste un nume șters. Ceea ce este sigur este că la 2 iulie același an podestatul din Genova, Tommaso *de Lampugnano*, îl investeste cu calitatea de notar, alături de alți trei aspiranți. Curând îl vedem introdus în ambianța curiei vicarului podestatului Superbei. Ajunge chiar titular al acestui oficiu (mențiuni din 1353, 1354, 1356). După intervalul petrecut la Chilia revine la Genova, unde este atestat începând cu 16 mai 1362 și până în 1371 (până la 21 mai). După care a întreprins o nouă călătorie în Levant, probabil în Cipru. Nu se știe nici când a ajuns, nici cât a zăbovit acolo.

Cât despre Bernabò di Carpena, prima știre despre el datează din 6 mai 1350, când este calificat drept *civis Ianue* și fiu al răposatului notar Enrico di Carpena (care în 1327 era cancelar al Superbei!). A fost și el investit cu calitatea de notar (*de arte et officio notariatus*) la 29 decembrie 1351, de către podestatul *miles* Francesco Burro di Milano. La 24 septembrie 1356 Bernabò di Carpena își dictează testamentul, întrucât în scurt timp avea să plece în părțile *Romaniei* (*professurus in partibus Romanie de brevi*). Nu se știe când și-a început de fapt călătoria și nici dacă ținta inițială a fost chiar Chilia. Tot ce aflăm despre el în această perioadă se găsește în actele lui Antonio di Ponzò și nu vom stărui asupra lor. Abia în 7 februarie 1383, notarul Nicolo *de Passano* s-a înfățișat înaintea vicarului podestatului din Genova, arătând că Bernabò di Carpena, fiul lui Enrico, înainte de a muri – nu se indică data! – *in partibus ultramarinis, scilicet in loco Licostomi*, i l-a încredințat pe unicul său fiu legitim, Giorgio, încă adolescent, spre a-l conduce la Genova și a-l preda fie lui Antonio Griffioto,

procuratorul său din 1356, fie propriei sore, Marieta, văduva lui Maffiolo *de Abiata*. Studiul are anexate un număr de 14 documente.

Pentru a rămâne tot în zona Mării Negre, voi semnala acum contribuția lui Michel Balard, intitulată: *C'est la fête à Caffa (XIIIe - XVe s.)* (p. 493-500). Potrivit profesorului Balard, în coloniile occidentale din Marea Neagră și Mediterana orientală, sărbătoarea apare drept „un mijloc de a consolida identitatea unei minorități occidentale izolate și de a ralia, poate, de dominația pe care aceasta o exercită în întregime sau în parte diferitele etnii stabilite în aceste colonii de peste mări”. În chip ingenios, autorul a stabilit o listă cu zilele în care notarul Lamberto di Sambuceto (1289-1290) nu a instrumentat la Caffa. Și a constatat că între cele cincizeci și patru de zile de inactivitate sunt douăzeci de duminici. S-ar părea deci că reapusul duminical era păstrat cu sfințenie. Totuși, există și excepții, ceea ce vădește că notarul răspundea unor nevoi urgente ale clienților. La fel se întâmplă, de altminteri, și în cazul sărbătorilor religioase. Pe de altă parte, un articol din statutele Caffei de la 1449 indică ofrandele de ceară pe care autoritățile trebuiau să le acorde bisericilor din oraș, la diferite date, corespunzând hramurilor. Din această listă reiese venerația specială a genovezilor din Caffa pentru două biserici, Sfânta Agnes, biserica catedrală, și Sfânta Maria din Bazar, beneficiare fiecare a nu mai puțin de șase donații în cursul anului liturgic.

Studiul semnat de Enrico Basso, *Gli atti di Giovanni de Labaino (1410-1412): note su una fonte inedita per la storia di Caffa e del Mar Nero* (p. 501-518) reprezintă o investigație punctuală asupra unui grup de mai mult de cincizeci de acte notariale, rogate în intervalul 11 septembrie 1410-26 mai 1412. Din analiza acestor documente rezultă că o vreme Giovanni *de Labaino* a fost câțiva ani „scribul vicarului consulului din Caffa, însărcinat cu activitatea judiciară”. Ceea ce mai trebuie neapărat reținut este că pentru întreagă această perioadă vicarul consulului a fost un anume *legumdoctor* Giacomo di Gambarana. Și se va vedea numaidecât de ce.

Într-adevăr, cu alt prilej am publicat două acte provenind din pachetul respectiv, dintre care unul, rogat de notarul Oberto Grasso, privea o procură dată de acesta unui alt genovez din Caffa, care avea să plece „*in partibus Vellachie*” și să recupereze bunurile negustorului Domenico di Credenza, răposat acolo, în Moldova. Celălalt act, redactat tot de Oberto Grasso, are meritul că este datat (6 octombrie 1410). Iar în amândouă era menționat „*egregius legum doctor dominus Iacobus de Gambarana, vicarius spectabilis et egregii domini consulis Caffae*”, care a validat conținutul actelor cu pricina. Ceea ce m-a îndemnat să datez călătoria Domenico di Credenza în Moldova în răstimpul 1408, când și-a întocmit, la Caffa, testamentul, și circa 1410 (**RRH**, XXIII, 4, p. 333-334 și 337-340). Analiza lui Enrico Basso asupra întregului pachet vine să confirme această datare.

În plus, față de cele ce știam, autorul semnalează și o altă procură, dată aceluiași genovez menționat în actul privitor la Domenico di Credenza, pe nume

Francesco Onesto sau Bronesto, care trebuia de asemenea să recupereze și bunurile unui alt defunct, Girolamo di Andora, „*presumibilmente morto anch'egli nei paesi danubiani*” (în acest act nu este precizată țara în care se ducea genovezul!). Cu alte cuvinte, iată încă un nume de negustor genovez care, aproape sigur, frecventa „drumul moldovenesc” sau, oricum, Cetatea Albă, la începutul domniei lui Alexandru vodă cel Bun: *Girolamo di Andora*. Fiindcă și acest act, fără dată, este de plasat, conform lui Enrico Basso, în intervalul 1410-1412.

Haris Kalligas se ocupă de: *The Miniatures in the „Chrysobulls” of Andronikos II for Monemvasia* (p. 365-379). Este vorba mai întâi de un hrisov din 1301, care are toate caracteristicile „celor mai solemne dintre documentele oficiale emise de cancelaria imperială și are la sfârșitul lui semnătura împăratului în cerneală roșie”. Deasupra textului, hrisovul este împodobit cu o miniatură care-l reprezintă pe împărat oferind actul lui Hristos, căruia de fapt îi era închinată biserica din Monemvasia. Tot de la Andronic al II-lea s-a păstrat un hrisov similar din 1307 pentru episcopia din Kanina, în Albania, și încă unul – a cărui autenticitate a fost contestată, dar fără teme! –, emis în anul 1314, tot pentru Monemvasia. Cu toate că distanța în timp este mare, se pare că de la tradiția acestui grup s-a inspirat împăratul Alexios al III-lea Comnen al Trebizondei pentru hrisovul său, binecunoscut, dăruit în 1374 mănăstirii Dionisiu de la Muntele Athos; sau despotul sârb Gheorghe Brancović pentru hrisovul lui din 1429 dăruit tot unei mănăstiri athonite, Esphigmenu. După părerea autorului, inventarea noului tip iconografic se datorează cancelariei lui Andronic al II-lea. Acest fel de documente, prevăzute cu miniaturi, puteau „să propage caracteristicile emblematice permanente ale figurii imperiale, împreună cu caracteristicile individuale ale fiecărui împărat, în întreg imperiul și dincolo de el, în combinație cu figuri sfinte și alte elemente” (p. 377).

Pentru a nu abuza de spațiu pentru această prezentare, voi cita în continuare doar câteva titluri, care sunt îndeajuns de sugestive spre a ilustra bogăția conținutului volumului dedicat profesorului Karpov: Antonio Carile, *Anomalie nelle fonti bizantine e latine della IV crociata* (p. 339-348); David Jacoby, *Caviar Trading in Byzantium* (p. 349-364); Ihor Ševčenko, *Patru lumi și două enigme ale lui Maxim Grecul* (p. 477-488, în lb. rusă cu rez. englez); Anthony Bryer, *Last Judgments in the Empire of Trebizond: Painted Churches in Inner Chaldia* (p. 519-552); Thierry Ganchou, *À propos d'un cheval de race: un dynaste de Trébizonde en exil à Constantinople au début du XVe siècle* (p. 553-574); Peter Schreiner, *Bemerkungen zur Handschrift der trapezuntinischen Chronik des Michael Panaretos in der Bibliotheca Marciana (Marc.gr. 608/coll. 306)* (p. 613-626); Sandra Origone, *Due cruces de cristallo et ligno Domini: culto e pirateria nel Mediterraneo* (p. 175-190); Pierre Racine, *Une capitale terrestre en quête de son débouché maritime: Milan du XIIe au XVe siècle* (p. 201-216).

Ștefan Andreescu

ANTON COȘA, *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (secolele XVII - XVIII)*, Edit. Sapientia, Iași, 2007, 574 p.

Lucrarea de față reprezintă varianta publicată a tezei de doctorat susținută de dl. Anton Coșa la Institutul de istorie „N. Iorga” în 2004⁶. Realizat sub îndrumarea reputatului istoric și cercetător Ștefan Andreescu, acest studiu își propune, conform autorului, „o cunoaștere directă a izvoarelor istorice în forma lor originală” (p. 9), înscriindu-se în aria mai largă a preocupărilor domniei sale în ceea ce privește istoria catolicilor din Moldova. De altfel, în mai multe rânduri, dl. Coșa subliniază, direct sau indirect, faptul că, prin opera sa, repune în valoare vocația de bază a istoricului, aceea de „a căuta tot mai în urmă apa proaspătă a documentelor și textelor”, „întoarcerea la izvorul istoric, materia primă a oricărei cercetări autentice, fiind de altfel o constantă a cercetărilor noastre” (p. 9). Trecând peste retorică, autorul se arată a fi consecvent cu acest obiectiv, documentele ocupând locul cel mai important în economia lucrării sale: dintr-un total de 574 de pagini, 349 (cca. 61%) sunt dedicate celor două anexe ce cuprind documente publicate *in extenso* sau fragmentar și care se referă la comunitățile catolice din Moldova.

Faptul că anexele depășesc ca întindere corpul propriu-zis al tezei nu reprezintă ceva neobișnuit: există destule exemple de acest fel chiar în cadrul acestui domeniu al istoriei catolicismului în Moldova⁷. Mai mult, o astfel de întreprindere este cu atât mai necesară cu cât documentația disponibilă în formă publicată pentru studierea atât a catolicismului de la est de Carpați cât și a diverselor fenomene demografice, confesionale, sociale, de mentalități etc. din Moldova secolelor XVII-XVIII nu reprezintă decât o mică parte din sursele păstrate în arhive și biblioteci din țară și din străinătate (evident, ne referim la fondurile și colecțiile arhivistice deja cunoscute istoricilor în domeniu).

Ceea ce frapează cu adevărat este modul în care autorul își propune să se raporteze la aceste documente: pur și simplu, dl. Coșa reușește „remarcabilul” exercițiu de a se abține de la un minimum de efort analitic și interpretativ privind contextul creării surselor respective, conținutul propriu-zis, difuzarea și audiența acestora etc. Autorul însuși își trădează abordarea: „Nu ne-am propus o prelucrare a acestor documente printr-o grilă interpretativă anume” (p. 12); „Am

⁶ Autorul însuși precizează acest lucru în *Introducere*, p. 9, nota 1.

⁷ A se vedea studiile lui Gh. Călinescu și anume *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII* (în „Diplomatarium Italicum”, vol. I, Roma, 1925, p. 1-223 – documentele publicate reprezintă cca. 59% din întinderea studiului) sau *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, (în „Diplomatarium Italicum”, vol. II, Roma, 1930, p. 305-514 – aici avem un procent de cca. 80%) ca și cel al lui Francisc Pall, *Le controversie tra i Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)* (în „Diplomatarium Italicum”, vol. IV, Roma, 1939, p.136-357 – procentul este de cca. 56% alocat documentelor din anexa studiului).

lăsat izvoarele să vorbească” (p. 13), „nu ne-am propus o tratare exhaustivă a izvoarelor istorice numite *Status animarum*, ci doar o prezentare a acestora” (pp. 14, 204, 214)⁸ etc. Dl. Coșa pare să considere astfel că simpla publicare și descriere a documentelor reprezintă un demers științific suficient pentru o teză de doctorat, iar motivul invocat este unul simplu și clar: „Documentele inserate [este vorba de cele două anexe] sunt o oglindă fidelă a vieții acestor credincioși [catolicii din Moldova]”(p. 11). O astfel de opinie contrazice un principiu fundamental al cercetării istorice și anume „neîncrederea” în capacitatea surselor istorice de a reflecta „fidel” realitatea, obligând la analize comparative pe surse de proveniență diferite și la contextualizarea acestora, istoricul fiind obligat să emită interpretări cu maximă prudență. Ori, dl. Coșa nu pare inoportunat de astfel de considerente, părând să acorde credit nelimitat izvoarelor în cauză. Unul din motivele acestei atitudini pare a fi tendința mai mult sau mai puțin manifestă a autorului de a integra principii doctrinare de esență creștină în cadrul demersului său științific, cu toate precauțiile sale retorice în sensul sublinierii obiectivității și „poziției deschise”. Invocarea exemplului Sf. Apostol Toma, musturat de Isus Christos pentru atitudinea sa sceptică (esențială pentru istoric) este suficient de sugestivă în acest sens (p. 15).

Încă înainte de lecturarea *Introducerii*, apare o altă nedumerire privind teza d-lui Coșa: însuși subiectul acesteia. Din titlu reiese că intenția autorului este de a trata problema catolicilor din Moldova în secolele XVII-XVIII prin prisma surselor documentare emise sau păstrate de Curia romană. Acest lucru ar însemna că este analizat inclusiv modul în care aceste izvoare reflectă problema în cauză. Numai că parcurgând *Cuprinsul* se ridică două întrebări legate de primele două capitole, *Problema originii catolicilor din Moldova* și, respectiv, *Înființarea și evoluția Episcopiei Catolice din Bacău*. Prima întrebare ar fi: în ce măsură izvoarele Sf. Scaun tratează problema originii etnice a catolicilor din Moldova? Iar a doua: care este legătura dintre subiectul lucrării și chestiunea creării Episcopiei de Bacău ca structură a Bisericii catolice din Moldova? La aceste întrebări se poate răspunde mai clar printr-o prezentare succintă a celor două capitole.

Astfel, capitolul dedicat originii catolicilor moldoveni, așa cum însuși autorul precizează de la bun început, se constituie ca „o prezentare a evoluției dezbaterii problemei originii catolicilor din Moldova în literatura de specialitate, precum și o incursiune în ceea ce privește identitatea și impactul catolicilor în societatea românească” (p. 17). Nu se spune niciun cuvânt despre perspectiva documentară asupra acestei probleme, iar în urma lecturării capitolului ne putem da seama foarte ușor de faptul că autorul își respectă limitele de abordare

---

⁸ Așa cum vom exemplifica mai jos, autorul recurge pur și simplu la copierea de fraze întregi, utilizate atât în *Introducere*, cât și în *Concluzii*, ori în textul propriu-zis (procedeu numit în jargonul IT ”copy and paste”).

enunțate inițial. În prima parte sunt trecute în revistă principalele realizări ale istoriografiilor maghiară și română referitoare la problema originii etnice a ceangăilor, autorul utilizând și lucrări de lingvistică și etnografie, și încercând să sublinieze foarte clar faptul că problema ceangăilor reprezintă de fapt o falsă problemă. Dl. Coșa susține că la „originea” ceangăilor nu stă vreun fundament etnic, lingvistic aparte, clar identificabil, ci o sintagmă, o „inovație lingvistică” aparținând preotului secuî Péter Z ld, care o utilizează prima dată în 1780 în corespondența sa cu iezuitul Vincze Blaho⁹.  n mod paradoxal, după enunțarea opiniei sale privind rolul lui Z ld în „inventarea” ceangăilor, autorul citează *in extenso* afirmația acestuia conform căreia sintagma „ceangăi-maghiari” este de fapt marca identitară pe care  i-o aplică catolicii înșii. Este evident faptul că Z ld nu a inventat nimic, ci doar a preluat datele care i-au stat la dispoziție în perioada c t a activat printre comunitățile catolice din zonă (este vorba de aria cuprinsă cu aproximație între localitățile Bacău și Roman). Probabil însă că dl. Coșa pornește de la premiza că întreaga literatură științifică care tratează problema ceangăilor susținând ipoteza unei origini etnice alta dec t cea (preponderent) românească are la bază în mod fundamental scrierile lui Z ld de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, acesta f c ndu-se „vinovat” de lansarea termenului de „ceangăi-maghiari” cu valoare de etnonim¹⁰. Pentru dl. Coșa, termenul ca atare pur și simplu nu a existat în realitate, fiind o combinație artificială între cuvintele „ceang u” și „maghiar”, dintre care primul provine din familia verbului maghiar *cs ng*, „a pleca, a părăsi pe cineva, a se înstrăina”.  n opinia sa, termenul de „ceang u” se referă întotdeauna „la individ și nu la o comunitate anume” (p. 32), autorul susținând că acesta era utilizat în Evul Mediu în zona scaunelor secuiești din SV Transilvaniei cu referire fie la „alogenii” din rândul comunităților de secuî (adică, românii), fie la secuii emigrați în afara scaunelor secuiești ( n special în Moldova).

Argumentația autorului suferă însă de numeroase probleme de logică istorică pe care, pentru mai multă claritate, prefer să le trec în revistă succint astfel:

- c nd vorbește despre „ceangăii-maghiari” Z ld se referă strict la comunitățile de imigranți catolici din Transilvania stabiliți în Moldova, nu la toate comunitățile din Moldova, aș  cum lasă să se înțeleagă dl. Coșa;

- spre deosebire de termenii precum „secu ” sau „ungur” (cu referire la catolicii din Moldova), „incerti” din punct de vedere etnic, termenul de „rom n”

---

⁹ Pentru detalii a se vedea printre altele studiul foarte bine documentat al lui Marius Diaconescu, *Peter Z ld și “descoperirea” ceangăilor din Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în **AHX**, XXXIX-XL, 2002-2003, p. 247-292, studiu care nu a fost folosit de autor, nefiind menționat nici în bibliografia generală a lucrării.

¹⁰ în mod curios, dl. Coșa cataloghează aceste scrieri ca fiind purtătoarele unor reale „preocupări științifice”.

își păstrează întotdeauna sensul „tare”, fiind practic un etnonim pur și indubitabil¹¹;

- din această perspectivă „secuizarea” românilor din SV Transilvaniei nu are ca efect asimilarea lor din punct de vedere etnic, ci doar dobândirea unui statut social privilegiat, pentru dl. Coșa, românii secuizați rămânând „inalterabil” români. Nu dorim să discutăm aici valabilitatea teoriei privind „secuizarea” românilor, asupra căreia nu suntem în măsură să ne pronunțăm, ci atragem atenția asupra unei erori de abordare: astfel, pornind chiar de la un document din 1346 invocat de dl. Coșa (p. 30), care arată faptul că termenul „secui” indica un statut social privilegiat, ne întrebăm ce anume demonstrează că, în contextul obiectului actului respectiv (dovedirea calității de secui pentru unele persoane), nu se poate vorbi și de o componentă etnică certă, mai ales că, spre exemplu, în izvoarele din sec. XIII, invocate de același autor, se vorbește de „*terram Siculorum*” respectiv „*terram Blachorum*”. Mergând pe aceeași logică, ar trebui să tragem concluzia că și termenul de „*Blachi*” indică tot un status social și nicidecum o etnie, ceea ce, evident, nu este cazul;

- în viziunea dlui Coșa, secuizarea românilor se află în strânsă legătură cu apariția „fenomenului ceangău”, mai precis, fenomenul emigrării secuilor în Moldova și Țara Românească (p. 30-31), determinat în general de tendința de restrângere a privilegiilor secuiești. Deși nu o spune direct, dl. Coșa lasă să se înțeleagă faptul că cea mai mare parte a emigranților din secuime („ceangăii”) era formată din români secuizați (numiți de autor tot „secui”);

- dl. Coșa afirmă tranșant că majoritatea catolicilor din Moldova au o origine românească certă (p. 34), fără a prezenta în acest sens nicio dovadă istorică din care să rezulte preponderența elementului etnic românesc, autorul invocând doar unele date de natură lingvistică și etnografică (pp. 23-27), care pot fi interpretate și ca atestând un proces de asimilare a unor alogeni în masa majoritar românească (sau, mai degrabă, moldovenească)¹²;

---

¹¹ Dl. Coșa preferă să sublinieze accepțiunea termenilor de „ungur”, „ungurean” din perspectiva moldovenilor din Evul Mediu, care nu au atât conotații etnice, cât mai ales geografice și confesionale. Dl. Coșa nu spune nimic însă de faptul că și termenul de „moldovean” avea exact aceeași încărcătură semantică, ca să nu mai vorbim de faptul că termenul de „român” cu sensul actual era practic necunoscut.

¹² De altfel chiar dl. Coșa, parțial conștient de dificultățile demersului său, manifestă unele ezitări, preferând de exemplu să folosească pentru emigranții transilvăneni din Moldova chiar termenul de „transilvăneni”, afirmând că este indiferent „dacă erau români, secui, unguri ori sași” (vezi p. 35). În altă parte, dl. Coșa afirmă că „Se observă în secolul al XIX-lea o *tendință a apartenenței etnice* [s.n.] a locuitorilor catolici la majoritatea românească, explicabilă prin permanenta dorință și necesitate de legitimare venită din interiorul comunității catolice” (p. 36). Lăsând la o parte lipsa de adecvare a exprimării, din această propoziție reiese faptul că până în sec. XIX, catolicii din Moldova aveau o altă „apartență etnică”, iar, pe de altă parte, „tendința” respectivă

- insistând – în mod just – pe problema procesului de formare a identității comunităților catolice din Moldova în secolul XIX, ca parte componentă a societății românești majoritare (pp. 36-44), dl. Coșa subliniază indirect faptul că, până la acea dată, comunitățile catolice din Moldova erau percepute în general ca alogene, din cauza elementului confesional (vezi p. 37); dl. Coșa nu face nicio paralelă între eforturile unor intelectuali maghiari în a identifica și defini cu precizie o minoritate etnică maghiarofonă în rândul comunităților catolice din Moldova (în secolele XIX-XX) și eforturile preoților din Episcopia catolică de Iași (în special în perioada 1940-1945) de a demonstra autorităților de la București, inclusiv prin lucrări istorice¹³, apartenența etnică a catolicilor din Moldova de românii majoritari;

- discutând problema identității etnice a catolicilor în contextul dictaturii comuniste, dl. Coșa afirmă că opțiunea acestora în ceea ce privește învățământul în limba română întrunea o majoritate clară (p. 50), fără însă a prezenta vreo dovadă în acest sens.

Ca o concluzie generală a întregului capitol, fără a mai relua criticile privind opiniile exprimate de autor, putem afirma că dl. Coșa discută problema originii etnice a catolicilor moldoveni în afara subiectului tezei: nu există decât vagi referiri la unele surse documentare ale Bisericii romane, accentul cade într-o proporție covârșitoare pe analiza literaturii de specialitate română și maghiară în detrimentul analizei documentare, discuția se axează foarte mult pe perioada secolelor XIX-XX, depășind astfel cadrul cronologic precizat în titlu.

Privind capitolul II, *Înființarea și evoluția episcopiei catolice de Bacău*, încă de la lectura primei pagini ne lămurim că acesta reprezintă în ansamblul tezei o simplă digresiune: autorul nu menționează nimic despre vreo rațiune a includerii acestei discuții în ansamblul studiului său. Un motiv există însă, iar acesta transpare dintr-o parcurgere a tezei în întregul său: în viziunea dlui Coșa, Bacăul reprezintă practic centrul ecleziastic și spiritual al catolicilor din Moldova încă de la începuturile pătrunderii confesiunii romane la est de Carpați, iar această viziune provine probabil și dintr-un nemărturisit sentiment de patriotism local, dl. Coșa fiind originar din comuna Cleja, situată în apropiere de Bacău. Astfel, demonstrarea vechimii de peste șase secole a episcopiei băcăuane devine un punct esențial al argumentului tezei.

Nu intenționăm să insistăm prea mult asupra argumentației folosite de autor, punctând doar elementele esențiale care o jalonează. Astfel, conform dlui Coșa, dovezile care probează crearea episcopiei de Bacău în intervalul 1391-1400 și nu în anul 1607 (prin alegerea lui Ieronim Arsengo) sunt următoarele:

---

se poate traduce prin „proces de asimilare”. Practic, probabil în mod involuntar, dl. Coșa își subminează propriile opinii.

¹³ A se vedea cunoscuta lucrare a franciscanului Iosif Petru M. Pal, *Originea catolicilor din Moldova și franciscanii păstorii lor de veacuri*, Roman, 1942.

- scrisoarea papei Eugeniu al IV-lea din 15 septembrie 1439, publicată de contele Jozsef Kemeny în 1846, care menționează episcopiile de Bacău și Siret;

- afirmația lui Barnabas Kedzierski, provincial și gardian al conventului minorit din Lwow, din 1780 privind existența în arhiva conventului minorit din Lwow a unor dovezi scrise relative la transferul scaunului episcopal de la Siret la Bacău la sfârșitul secolului al XIV-lea;

- calitatea de „civitas” (însemnând oraș episcopal sau cu rang episcopal) atribuită orașului Bacău de unele documente din sec. XV-XVI emise de autorități ecleziastice¹⁴;

- sigiliul oval al orașului Bacău datând din 1633 repetă în mod singular forma sigiliilor ecleziastice;

- faptul că în 1607 nu au existat formalități speciale privind înființarea noii episcopii ar demonstra că numirea lui Arsengo relua de fapt o succesiune mai veche întreruptă în secolul al XVI-lea.

Critica noastră pe marginea acestor argumente este superfluă în condițiile în care majoritatea contraargumentelor pot fi consultate punctual în culegerea de studii *Catolicii din Bacău*, Iași, Ed. Sapientia, 2007, p. 227-255 (capitolul *Fondarea episcopiei catolice de Bacău* redactat de Dănuț Doboș și Anton Despinescu)¹⁵, care reia practic toate opiniile exprimate de literatura de specialitate până la acea dată. Opinia noastră înclină spre a da credit criticilor aduse poziției d-lui Coșa, atâta timp cât dovezile documentare sunt mult prea contestabile pentru a avea greutatea necesară formulării unei concluzii ferme.

Următoarele două capitole, *Protectoratul catolicilor din Moldova* și, respectiv, *Comunitățile catolice din Moldova*, reprezintă segmentul din teză care se subsumează în cea mai mare măsură subiectului acesteia. În primul capitol autorul discută problema protecției juridice din perspectiva geopoliticii zonale, în cadrul căreia Franța, Austria și Rusia joacă, pe rând sau simultan, rolul cel mai important în relația cu puterea suzerană, Imperiul Otoman. Din punctul nostru de vedere există însă o eroare de abordare, cel puțin în ceea ce privește secolul al XVIII-lea: nu este vorba de *protectoratul catolicilor*, ci de *protectoratul clerului catolic* (sau al misiunii franciscane conventuale din Moldova), lucru ce reiese clar chiar din documentele invocate de autor (a se vedea p. 90-101). Abia în secolul al XIX-lea, chestiunea protecției îi include în mod clar și pe credincioși, fie alogeni sau „pământeni”. Din acest punct de

---

¹⁴ Autorul menționează printre altele o scrisoare a papei Bonifaciu al IX-lea din 15 aprilie 1400 care menționează prezența cavalerilor ospitalieri la Bacău (numit „civitas”), p. 66. Așa cum menționează acesta, autenticitatea documentului respectiv a fost contestată

¹⁵ Lucrarea respectivă, evident, nu a fost și nici nu putea fi consultată de dl. Coșa și invers, dat fiind apariția aproape simultană a celor două cărți.

vedere, discuția în sine, chiar dacă utilă, se găsește într-o relativă inadecvare față de tematica enunțată. În ceea ce privește problema protectoratului în secolul al XVIII-lea, remarcăm omisiunea din bibliografia utilizată de autor a unui studiu foarte important și anume cel al lui V. Mihordea, *Contribuție la istoria catolicismului în Moldova în secolul al XVIII-lea – Protecția franceză pentru călugării franciscani* (Vălenii de Munte, 1934)¹⁶.

Ultimul capitol reprezintă, așa cum precizează și autorul de la bun început, „un repertoriu al comunităților catolice din Moldova, prezentate dintr-o multiplă perspectivă: sub aspect istoric, al organizării administrativ-teritoriale, toponimic, al organizării ecleziastice, al evoluției construcțiilor de biserici, fără a adopta un anumit sistem de ierarhizare a acestor așezări catolice, urmărindu-le doar după criteriul alfabetic”. Am inserat acest citat lung, pentru că astfel am epuizat descrierea capitolului respectiv, acesta neincluzând vreo analiză istorică (autorul nu a dedicat decât o singură pagină introducerii la această lungă listă care cuprinde 115 localități catolice existente în Moldova în prezent). Lipsa de adecvare cu subiectul enunțat în titlu apare și aici: un astfel de repertoriu ar fi trebuit să se limiteze doar la secolele XVII-XVIII, eventual cu trimiteri la perioade mai timpurii sau până în zilele noastre. Autorul însă include și localități (adică, comunități) apărute în secolul al XIX-lea: Arini, Bijghir, Cireșoiaia, Florești, Focuri, Gheorghe Doja (Satu Nou), Poiana Micului, Răducăneni, Sascut Sat (anterior Fântânele), Satu Nou, Slănic Moldova, Slobozia, Stufu, Traian (jud. Neamț), Tuta, Văleni, Vizantea, Vladnic, sau chiar în secolul XX: Lilieci, Nicolae Bălcescu, Săveni, Traian (jud. Bacău). În multe cazuri, autorul nu prezintă datele demografice complete, fiind omise de exemplu informațiile oferite de *Codex*-ul lui Bandini (un exemplu este chiar Bacăul, în mod paradoxal neglijat din acest punct de vedere). Partea bună a acestei liste stă în bibliografia aferentă fiecărei comunități (incompletă și ea în anumite cazuri – a se vedea Iașiul) împreună cu sursele de arhivă.

Prima anexă a lucrării (Anexa A) cuprinde două registre cu credincioșii catolici (așa numitele *Status animarum*) din Fărăoani și din satele filiale ale acesteia, ambele redactate de Aloysius Maffei, preot din Fărăoani, primul datând de la 1781, al doilea de la 1800-1801. Cele două izvoare sunt inedite. În mod curios, deși autorul discută și despre numele de familie și de botez ale credincioșilor trecuți în liste, nu poate trage concluzia că ei ar fi români, secui, maghiari, sași sau altceva, ci doar „transilvăneni”, adăugând totuși că este vorba de o „eterogenitate etnică (dar cu certă majoritate românească)” (p. 213). Este o afirmație care nu se susține pe niciun fel de analiză antroponimică, lingvistică, cantitativă, ci doar pe o prejudecată. Mai mult, deși autorul subliniază că izvoarele de tipul *status animarum* nu au fost suficient analizate (p. 214), nici el

---

¹⁶ Studiul este însoțit de 33 de documente publicate în anexă, depistate în arhivele franceze.

însuși nu o face, mărginindu-se la, evident, „doar o prezentare a acestora” (p. 214). De remarcat de asemenea faptul că, în lipsa oricăror explicații suplimentare, dl. Coșa lasă impresia că nu ar fi identificat alte izvoare de acest fel în arhivele altor parohii în afară de Cleja și Fărăoani, deși este posibil ca astfel de registre să existe și în alte părți. Pe de altă parte, dl. Coșa afirmă în mod eronat că singurele izvoare de tipul *status animarum* pentru secolul al XVII-lea ar fi cele redactate de arhiepiscopul de Marcianopol, Marco Bandini, în 1646 și de misionarul Bernardino Silvestri în 1696. Ori, cercetătorul Dumitru Zaharia a identificat și publicat în anul 1999¹⁷ nu mai puțin de șase documente care includ liste cu credincioșii catolici din localitățile Săbăoani¹⁸, Iași¹⁹, Galați²⁰, Bârlad²¹, Fărăoani²² și Trotuș²³. Lucrarea respectivă pare însă să fie total necunoscută dlui Coșa.

A doua anexă (Anexa B) cuprinde un număr de 143 de documente, dintre care doar 30 sunt inedite (cca. 21%)²⁴. Ele sunt publicate trunchiat, fiind redatate doar informațiile referitoare la comunitățile catolice (parohii, credincioși etc.)²⁵. Nu se oferă traducerea textului original (nici măcar la cele câteva documente în limba maghiară). Nici aceste izvoare nu beneficiază de vreo analiză exhaustivă, ci doar de o scurtă introducere (2 pagini), autorul afirmând că o parte dintre acestea ar fi fost deja folosite în cadrul teze (p. 294), lucru foarte greu de sesizat pentru cititorul neavizat.

Este necesar să ne oprim și asupra detaliilor de natură ”tehnică” ale lucrării. Astfel, autorul abuzează de repetiții (expresii ba chiar pasaje întregi sunt reluate *ad litteram* în *Introducere*, în conținut, în *Concluzii*, dar și în scurtele prezentări ale anexelor²⁶), stilul este uneori patetic sau bombastic („recursul la

---

¹⁷ Dumitru Zaharia, *Statistici ale populației catolice din Moldova, 1694-1697*, Bacău, 1999, p. 20-87 (documentele au fost identificate sub formă de copii microfilm în cadrul Colecției Vatican, rola 57 și publicate în original, însoțite de traducere). Partea introductivă se remarcă din păcate prin accente naționaliste de-a dreptul paranoide, autorul fiind realmente obsedat să demonstreze caracterul etnic pur românesc al catolicilor moldoveni.

¹⁸ Redactat de prefectul misiunii, Gianbattista Volponi la 20 iulie 1696.

¹⁹ Redactat de succesorul lui Volponi, Felice Zauli, la 2 octombrie 1696.

²⁰ Redactat de misionarul Giuseppe Sonanzi la 5 noiembrie 1696.

²¹ Raport anonim redactat cândva între anii 1695-1697.

²² Redactat de misionarul Luigi Bevilacqua în perioada 1696-1697.

²³ Aparținând misionarului Carlo Nigrini, datând din perioada 1696-1697.

²⁴ Sau altfel spus, dintr-un total de 262 de pagini, doar 72 includ documente inedite (cca. 27,5%).

²⁵ Autorul nu respectă acest criteriu în toate cazurile, unele documente referindu-se și la probleme ce țineau doar de personalul misionar, spre exemplu.

²⁶ Pentru a nu încărca excesiv analiza, vom reda doar un exemplu din multe altele: fragmentul „ca cercetător al istoriei catolicilor și catolicismului din Moldova,

izvoare provenind din surse arhivistice de mare autoritate și punerea lor în lumină a fost și este o obligație pe care dorim să o transmitem tuturor iubitorilor de adevăr”, p. 15), întâlnim exprimări prolixе („În paginile celui de-al IV-lea capitol am inserat un repertoriu al comunităților catolice din Moldova, prezentate dintr-o multiplă perspectivă, fără a adopta un anumit sistem de ierarhizare a acestor așezări catolice, urmărindu-le doar după criteriul alfabetic, demersul nostru urmând un plan original, adoptând o schemă lexicografică în măsură să ne dea posibilitatea prezentării unei multitudini de informații, fără pretenția întocmirii unui repertoriu istoric clasic, sfera noastră de interes centrându-se pe anumite aspecte ale devenirii istorice a comunităților catolice din Moldova”, p. 11). Pe de altă parte, autorul pare a nu cunoaște pur și simplu formulele *ibidem*, *op. cit.*, *loc. cit.*, *idem*, indispensabile într-un aparat critic întocmit la nivel academic, iar trimiterile la sursele de arhivă sunt defectuoase în cazul Colecției Microfilme Vatican, dl. Coșa confundând colecția respectivă cu un fond și neprecizând cadrele de microfilm unde se află documentele semnalate.

În concluzie, lucrarea dlui Coșa nu poate fi considerată de nivelul unei veritabile teze de doctorat, ea prezentându-se ca o simplă operă de compilație. Singurul merit al autorului constă în publicarea de documente inedite în anexe, documente care însă rămân deocamdată să fie analizate și valorificate cu adevărat în studii viitoare, sperăm, de certă valoare științifică.

Rafael-Dorian Chelaru

LAURA BALLETTTO, *Echi genovesi della caduta di Costantinopoli*, în vol. *La prise de Constantinople: l'événement, sa portee et ses échos* (Actes du colloque: Tunis, 11-12-13 décembre 2003), textes réunis et présentés par M. T. Mansouri, Tunis, 2008, p. 27-67 (= «Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Économique et Sociales», Série Histoire, n. 18).

Interesul pentru evenimentul din 1453 se manifestă nu numai în spațiul european sau american, după cum o dovedesc actele acestui colocviu internațional de la Tunis, reunit cu ocazia împlinirii a cinci sute cincizeci de ani de la căderea Constantinopolului. După o introducere în care punctele de reper provin din reconstituirile lui Franz Babinger și Agostino Pertusi, autoarea se

---

căutând tot mai în urmă apa proaspătă a documentelor și a textelor (deoarece, conform unei pedagogii înțelepte, eforturile se fac progresiv), am considerat oportună recuperarea, repertorierea și valorificarea prin publicare a izvoarelor păstrătoare ale memoriei comunităților catolice din Moldova” se află la paginile 9, 209 (fragmentar), 293.

apleacă asupra subiectului său: care au fost reacțiile de la Genova și ale genovezilor? Domnia sa s-a străduit să culeagă și să interpreteze știrile cuprinse în *“alcuni documenti – soprattutto di carattere politico-diplomatico – amministrativo, ma talvolta anche di carattere privato, alcuni dei quali inediti o soltanto parzialmente noti –, che ci è capitato di rinvenire nel corso di altre ricerche”* (p. 33-34).

Pregătirea ambasadei genoveze pentru sultanul Mehmed II, noul stăpân al Strâmtoarelor, a întârziat probabil, pe lângă faptul că Genova era angajată atunci în organizarea unei expediții contra regelui Alfons de Aragon, din pricină că autoritățile din metropola ligură trebuiau să înfrunte – la sfârșitul lui 1453 și cel puțin în primele trei luni ale anului următor – „o problemă gravă și spinoasă”, anume zvonul infamant că îndată după cucerirea cetății de pe Bosfor zece nave genoveze, plătite de turci, i-ar fi urmărit pe creștinii ce se refugiaseră pe mare (p. 37). Laura Balletto și-a concentrat atenția tocmai pe contra-propaganda în legătură cu acest subiect delicat. Autoritățile din Genova au profitat de prezența în oraș în decembrie 1453 și ianuarie 1454 a cardinalului Domenico Capranica, abil diplomat, căruia papa Nicolae al V-lea i-a încredințat sarcina de a organiza cruciada contra turcilor în urma teribilei catastrofe din Orient. Acesta a acceptat să scrie patru scrisori către Henric VI, regele Angliei, către Carol VII, regele Franței, către Ioan II, regele Castiliei și către Filip cel Bun, ducele Burgundiei. Gestul său a fost posibil după ce, la 10 decembrie 1453, cârmuirea din Genova a deliberat și a decis să participe la proiectul de cruciadă, nu în ultimul rând pentru motivul că dacă expediția în Orient ar avea loc și s-ar încheia cu succes, dar fără concursul genovez, exista riscul ca „venețienii sau alți principii” să ocupe toate posesiunile cetății ligure din acele părți (p. 38).

Scrisorile lui Domenico Capranica nu s-au păstrat. În schimb, autoarea a avut posibilitatea să examineze una dintre „scrisorile de însoțire” (*lettere di compagno*), ce se găsește, în copie, într-un registru de la Arhivele din Genova (*Archivio Segreto*, 1794). În afară de pierderile în vieți omenești și în bunuri patrimoniale, cea mai însemnată pagubă a fost pentru Genova pierderea cetății Pera. Iar acum genovezii, se spunea în acea scrisoare, se tem pentru tot ceea ce le-a mai rămas în acea mare, adică în Marea Neagră, care se află „*pressoché interclusum et obsessum*”. Ei erau deci singurii printre creștinii care puteau înțelege cu adevărat gravitatea situației. Cât despre acuzația că nave genoveze s-ar fi pus la dispoziția turcilor după căderea Constantinopolului, ea nu este decât o absurditate și nu merită nici o atenție. Navele genoveze rămase acolo, pe Bosfor, nu au putut deocamdată să revină în patrie deoarece nu mai aveau echipaje (p. 39-40). Laura Balletto se alătură lui Thierry Ganchou în a susține că, probabil, zvonul denigrator trebuie că a plecat „mai curând” de la aragonezi, în acel moment cei mai răi dușmani ai Superbei. Într-adevăr, la mai puțin de o lună după căderea Constantinopolului două corăbii catalane au capturat și condus în portul Napoli nava lui Oberto Squarciafico, înapoiată din Levant și a cărei

încărcătură avea o valoare de cel puțin 150000 de ducați. Ceea ce în ochii neguțătorilor din Genova, în întregime dependenți de comerțul maritim, a echivalat cu o declarație de război din partea Aragonului. Căci pirateria catalană le apărea drept „o amenințare încă mai mare decât pericolul reprezentat de turci” (p. 45).

Autoarea studiului trece în revistă multe alte scrisori ale autorităților din Genova, care sunt tot atâtea ecouri ale noilor împrejurări politice. Atrag atenția că două dintre acestea au cunoscut, puțin după elaborarea studiului de față, lumina tiparului. Mai întâi este vorba de o scrisoare din 11 ianuarie 1454 a dogelui Pietro Campofregoso către papă, în care reînnoiește făgăduiala de a participa la o viitoare expediție contra turcilor, date fiind interesele Superbei în Levant, „sia per quello che à perduto sia per quello porea perdere”. Această contribuție era, însă, condiționată: dacă și „li altri a chi specta concorano a la imprexa” (p. 46-47). Celălalt document, datat 28 noiembrie 1454, tot o scrisoare către papă, este deosebit de interesant, deoarece enumeră posesiunile genoveze din Marea Neagră, amenințate direct de Mehmed II, în frunte cu Caffa. Pe lângă acest oraș, important atât prin multitudinea populației sale, cât și prin poziția sa geografică, sunt amintite coloniile Amastri, Cembalo, Soldaia „și multe alte localități locuite de neamuri creștine” (p. 55-56). Ambele acte au fost publicate de Valeria Polonio, în anexele studiului său *Genova e la Santa Sede*, apărut în 2004 („Memorie della Accademia Lunigianese di Scienze «Giovanni Capellini»”, LXXIII, p. 355-356). Cred că în cazul celui de-al doilea document avem de-a face cu expresia creșterii îngrijorării din metropolă în urma demonstrației de forță reprezentate de expediția navală otomană din vara anului 1454 de-a lungul țărmurilor Mării Negre.

Ștefan Andreescu

ENRICO BASSO, *Genova e gli Ottomani nel XV secolo: gli “itali Teucri” e il Gran Sultano*, în vol. *L'Europa dopo la caduta di Costantinopoli: 29 maggio 1453* (Atti del XLIV Convegno internazionale, Todi, 7-9 ottobre 2007), Spoleto, 2008, p. 375-409.

Autorul acestui studiu a început încă mai demult o adevărată “campanie” spre a-i absolvi – peste secole! – pe genovezi de „vina” de a fi colaborat cu otomanii în deceniile care au precedat prăbușirea Imperiului bizantin. Teza sa este, în esență, următoarea: ajutorul dat de genovezi otomanilor în diverse împrejurări nu a fost decât „una serie di episodi avvenuti fuori dal controllo, o almeno dal controllo ufficiale, del Comune, per iniziativa dei privati titolari di interessi in Oriente”. Pe de altă parte, unii dintre stăpânii succesivi ai Genovei, cum a fost de pildă Filippo Maria Visconti, între 1421-1435, au privit cu „interes

și simpatie” expansiunea otomană în peninsula balcanică, și asta din pricina opticii profund anti-venețiene. Așa s-a ajuns ca în 1430, la vestea căderii Salonicului în mâna turcilor, ducele Milanului să poruncească aprinderea focurilor de bucurie (p. 380). După Enrico Basso, această atitudine a provocat îngrijorare în rândurile supușilor genovezi, deoarece era un lucru ca „în cadrul tradiției politice genoveze de bune relații cu turcii să-l ajuți pe sultan să-i strivească pe piraiții precum Aydin-oglu, care amenințau și navigația comercială genoveză, și altul să-l susțină diplomatic în cucerirea celui de-al doilea oraș din peninsula balcanică, o manevră care risca să compromită grav pozițiile creștine din întreaga regiune”. Căci Filippo Maria Visconti a fost cel ce, în 1429-1430, a căutat să-l convingă pe Murad al II-lea să atace coloniile venețiene din Marea Egee. Iar după înlăturarea dominației ducelui Milanului, în 1435, fapt semnificativ, „politica genoveză s-a orientat către o susținere din ce în ce mai hotărâtă a proiectelor de expediție cruciate, promulgate de către papii care s-au succedat pe Sfântul Scaun, începând cu Eugeniu IV, în ciuda acuzațiilor de cooperare militară cu turcii lansate contra genovezilor în epoca bătăliei de la Varna, acuzații care veneau, trebuie subliniat, din medii strâns legate de interesele politice venețiene” (Vezi Idem, *De Boucicaut à Francesco Sforza. Persistance et changements dans la politique orientale des seigneurs étrangers de Gênes au XVe siècle*, în vol.: *Le partage du monde. Échanges et colonisations dans la Méditerranée médiévale*, ed. de M. Balard și A. Ducellier, Paris, 1998, p. 69-70). De altminteri, însăși sintagma din titlul studiului pe care îl prezintă (*itali Teucrici*), figurează într-un act din 1456, prin care regele Alfons al V-lea de Aragon – după părerea lui Enrico Basso – și-a continuat «războiul diplomatic», început încă din 1454, și care țintea să slujească scopurilor sale hegemonice din bazinul occidental al Mediteranei. Or, Genova era singura putere din zonă care continua să i se opună în chip hotărât și de aceea trebuia denunțată drept „a cincea coloană” a sultanului în tabăra creștină. Așadar, acțiunile cele mai „compromițătoare” în privința relațiilor cu otomanii „*furono messe in atto durante periodi nei quali Genova si trovava soggetta al potere di dominatori esterni, e dietro diretto impulso di questi ultimi*” (p. 387).

Revenind la chestiunea ajutorului dat în 1444, în ajunul bătăliei de la Varna, prin trecerea oastei otomane din Asia în Europa pe ambarcațiuni genoveze, susține mai departe Enrico Basso, este „*del tutto realistico, considerato il livello alquanto blando del controllo che soprattutto in quel momento il governo [genovez] stesso era in grado di esercitare sulle azioni dei privati, l'intervento di singoli patroni genovesi, operanti per proprio conto*” (p. 389).

Chiar dacă avem de-a face, la urma urmelor, cu o argumentare *pro domo* a unui istoric genovez, poate că istoricii români care s-au ocupat în ultima vreme de aceeași problemă a colaborării otomano-genoveze – și mă refer la Șerban

Papacostea și Virgil Ciocîltan – ar trebui să țină seamă totuși de unele nuanțe introduse în dezbateri de Enrico Basso.

Ștefan Andreescu

IAN MANNERS, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*. Maps from the collection of O. J. Sopranos. With a Contribution by M. Pinar Emiralioğlu. The Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007, 144 p. + 55 h.

De mai bine de două decenii editura universității din Chicago arată un interes deosebit pentru istoria cartografiei, publicând o serie de lucrări ce au devenit, într-un interval foarte scurt, cărți de referință. Fără îndoială, cea mai importantă dintre acestea este *The History of Cartography*, editată de J. B. Harley și de David Woodward, din care au apărut deja primele trei părți, în șase volume, mergând din preistorie până în perioada Renașterii. Acestei sinteze, care nu a fost încă achiziționată de nici o bibliotecă publică din România, i s-au alăturat un număr impresionant de cărți, deopotrivă studii de caz, precum *The Spacious World: Cartography, Literature and Empire in Early Modern Spain* de Ricardo Padrón (2004) sau lucrări teoretice, precum *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography throughout History* de Christian Jacob (2005). Pentru a înțelege interesul acordat cartografiei la Chicago, este suficient să amintim că, acum doi ani, aici a fost organizat un impresionant festival al hărților, la care au participat peste 30 de instituții culturale și științifice. Una dintre expozițiile organizate în cadrul acestui festival a fost *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*, găzduită de Institutul de Studii Orientale al Universității din Chicago. Curatorul expoziției a fost Ian Manners, profesor de geografie la Universitatea din Texas, specializat în geografia Orientului Apropiat și autor al mai multor studii de istoria cartografiei. În mod firesc, Manners este și principalul autor al cărții publicate cu prilejul expoziției, purtând același titlu, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750*, care include reproduceri ale hărților și descrieri de catalog ale acestora (Catalogue of Exhibited Maps, Atlases and Travel Accounts, p. 109-122). *European Cartographers* reprezintă însă mai mult decât un catalog expozițional, dovadă cele cinci capitole care preced catalogul propriu-zis (p. 21-107), precum și bibliografia cuprinzătoare de la sfârșit (p. 129-135). Primele patru capitole, toate avându-l drept autor pe Ian Manners, sunt intitulate: *European Cartographers and the Ottoman World* (p. 21-56), *The Mediterranean Tradition of Charting* (p. 57-66), *Mapping the City: Civitates Orbis Terrarum* (p. 67-80) și *Through the Eyes of Travelers* (p. 81-94). Acestea li se adaugă un al cincilea capitol, care încearcă să contrapună perspectiva otomană celei

europene, scris de Pinar Emiralioğlu și intitulat *Cartography and Geographical Consciousness in the Ottoman Empire*.

Cel dintâi capitol, *European Cartographers and the Ottoman World*, este și cel mai bine scris din întreaga carte. Ian Manners este influențat metodologic de J. B. Harley, cel care, la sfârșitul anilor 1980, a criticat dintr-o perspectivă deconstructivistă interpretarea tradițională, în care accentul era pus asupra progresului științific al cartografiei²⁷. Pentru J. B. Harley orice hartă este o reprezentare ideologică a realității geografice, indiferent dacă aceasta a fost gândită ca un instrument de propagandă sau nu. Plecând de la această premisă, Ian Manners nu interpretează istoria reprezentărilor cartografice europene ale Imperiului Otoman drept un progres gradual al cunoașterii științifice, ci, mai degrabă, ca un traseu sinuos determinat de evoluția relațiilor de putere și a practicilor culturale. Punctul de plecare al capitolului, fascinanta istorie a „hărții turcești a lui Hajji Ahmed,” este un argument excelent pentru susținerea acestei interpretări. Descoperită în arhiva secretă venețiană, această hartă a lumii se revendica de la tradiția cartografică arabă, atât prin sursele pe care le cita, printre care Abu al-Fida, cât și prin autorul ei, Hajji Ahmed, un învățat musulman educat în Fez și luat prizonier de creștini. Însă, după cum Ménage a demonstrat într-un articol publicat acum jumătate de secol²⁸, harta era o producție cartografică occidentală, prost tradusă în turco-osmană, iar Hajji Ahmed un personaj fictiv ale cărui principale elemente biografice fuseseră inspirate de viața lui Leon Africanul. Atribuind-o unui fictiv cartograf tunisian, venețienii sperau să o comercializeze mai ușor pe piața otomană, însă înrăutățirea relațiilor veneto-otomane a dus la arestarea tipografului și la confiscarea hărții. Așadar, enigmatică hartă a lui Hajji Ahmed a putut fi descifrată doar după ce a fost înțeleasă în contextul evoluției raporturilor intelectuale, comerciale și politice dintre Europa Occidentală și Imperiul Otoman. Este un excelent exemplu, după cum subliniază Ian Manners, al necesității integrării cartografiei unei perspective istorice mai largi. Acest principiu metodologic stă la baza celorlalte studii de caz pe care Ian Manners le dezvoltă în acest capitol: (1) includerea treptată a Imperiului Otoman în cadrul geografic ptolemeic prin modificarea hărților în succesivele ediții ale *Geografiei* din secolele XV-XVI; (2) influența pe care intelectualii venețieni, precum Gastaldi și Ramusio, au exercitat-o asupra reprezentărilor Imperiului Otoman; (3) pătrunderea geografiei politice a Imperiului în reprezentările cartografice europene, mai întâi a frontierelor sale,

---

²⁷ Vezi Brian John Harley, *Silences and Secrecy. The Hidden Agenda of Cartography in Early Modern Europe*, „Imago Mundi”, 40, 1988, p. 57-76 sau Brian John Harley, *Deconstructing the map*, în *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, John Hopkins University Press, 2001.

²⁸ V. L. Ménage, *The Map of Hajji Ahmed and Its Makers*, *BSOAS*, 21, 1958, p. 291-314.

ce apar la Ortelius și la De Jode, apoi a diviziunilor sale interne, în hărțile lui Sanson; (4) substratul ideologic al cartografierii frontierelor europene ale Imperiului Otoman la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Evident, fiecare dintre aceste teme necesită o analiză aprofundată, pe care Ian Manners nu o putea face în această carte. Însă, în lipsa unor monografii care să trateze aceste subiecte, încercarea lui este meritorie tocmai prin dorința de a surprinde diacronic, într-o analiză sintetică, evoluția reprezentărilor Imperiului Otoman în cartografia europeană. Rezultatul, deși nu mai mult decât o schiță, este remarcabil, iar ipoteza pe care Manners o susține, este convingătoare. Pentru a înțelege hărțile europene premoderne ale lumii otomane trebuie să analizăm mai degrabă contextul politic și cultural în care au fost elaborate, decât evoluția cunoașterii cartografice.

În contrast cu acest prim capitol, cel de-al doilea, *The Mediterranean Tradition of Charting*, scris tot de Ian Manners, este dezamăgitor. Încercării de sinteză îi ia locul juxtapunerea analizei unor hărți, prea puțin reprezentative pentru genul cartografic analizat. Manners nu include în analiza sa decât portulanele expuse la Chicago, toate datând din secolele XVI și XVII, precum cele ale lui Domenico Oliva, Judah Abenzara, Joan Martines, Willem Barentsz, Romeijn de Hooghe. Or aceste hărți urmau o tradiție veche de cel puțin trei secole, iar problemele reprezentării lumii otomane în portulane apăruse deja de la sfârșitul secolului al XIV-lea²⁹.

Cel de-al treilea capitol, *Mapping the City: civitates orbis terrarum*, se axează pe analiza reprezentării orașelor otomane în *Civitates Orbis Terrarum*. Monumentala lucrarea a lui Georg Braun și Frans Hogenberg, cuprinsă în șase volume publicate între 1572-1617, include mai multe reprezentări ale unor orașe otomane, în primul rând Istanbul, identificat ca *Byzantium nunc Constantinopolis*, dar și Cairo, Damasc și Alexandria. Ian Manners investighează tradiția reprezentării cartografice a Constantinopolului, găsindu-i rădăcinile în imaginile din secolul al XV-lea, al căror prototip consideră a fi binecunoscuta vedere a orașului reprodusă în mai multe manuscrise ale *Liber insularum archipelagi* de Christopher Buondelmonti. Interesantă este și paralela, pe care însă Manners nu o dezvoltă, între hărțile europene ale orașelor otomane și reprezentările de același tip, provenind din tradiția artistică și cartografică otomană, în special cele elaborate de Matrakçı Nasuh.

Ultimul capitol dintre cele patru scrise de Ian Manners, *Through the Eyes of Travelers*, este și cel mai neconvincător dintre ele. Capitolul pare a fi fost scris în grabă, fiind probabil necesar datorită includerii în expoziția de la

---

²⁹ Vezi analiza lui Tony Campell privind steagurile creștine și musulmane din portulanele de până la 1500 în *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, p. 371-448 în *The History of Cartography*, vol. 1, ed. J. B. Harley și D. Woodward, Chicago, 1987.

Chicago a mai multor manuscrise și cărți cuprinzând relatări de călătorie în Imperiul Otoman, precum cele ale lui Bernhard von Breydenbach, Nicolas de Nicolay sau Jean-Baptiste Tavernier. Abordând o temă atât de complexă, în afara propriei specializări și fără a parcurge, măcar parțial, substanțiala bibliografie asupra subiectului, Manners se limitează la a enumera o serie de relatări de călătorie, integrându-le în periodizarea propusă de Rhoads Murphey³⁰.

Ultimul capitol, scris de doamna Pinar Emiralioğlu, doctor în istorie al Universității din Chicago și autoarea mai multor articole despre gândirea geografică otomană, provoacă prin titlul său, *Cartography and Geographical Consciousness in the Ottoman Empire (1453-1730)*, cele mai mari așteptări. Pinar Emiralioğlu nici nu împlinește, dar nici nu înșală aceste așteptări. Impresionat de buna cunoaștere a surselor otomane și a literaturii secundare, incitat de bogăția subiectului, dar dezamăgit de tratarea sa mult prea succintă, cititorul nu poate decât să-și amâne așteptările până la publicarea cărții, anunțată de doamna Emiralioğlu și intitulată: *Eye of the World. Geographical Knowledge in the Early Modern Ottoman Empire*. Așadar, capitolul scris de doamna sa reprezintă mai degrabă un proiect de cercetare, foarte bine elaborat, decât o analiză încheiată. Sursele pe care doamna Emiralioğlu le folosește sunt felurite – lucrări geografice, hărți, inventare de biblioteci, corespondență – iar teza centrală pe care o susține – elita politică otomană a arătat un interes pentru geografie încă din secolul al XV-lea – este convingător argumentată. De exemplu, curiozitatea geografică a lui Mehmed al II-lea este dovedită de corespondența sa cu George Amirutzes, căruia i-a cerut să elaboreze o hartă a întregii lumi pe baza hărților regionale ptolemeice, dar și de lucrările existente în biblioteca sa. Din inventarul bibliotecii aflăm că Francesco Berlinghieri avusese grijă să-i trimită sultanului un manuscris al *Geografie* lui Ptolemeu cu câțiva ani înainte de a-l tipări, sau că Uzun Hasan îi dăruise un frumos exemplar, ce includea 21 de hărți elegante, al *Cărții Drumurilor și Regatelor* de Al-Istakhri. Interesul otoman pentru Lumea Nouă este dovedit de harta lui Piri Re'is, dar și de numeroasele manuscrise ale *Tarih-i Hind-i Garbi* [Istoria Indiei de Vest], lucrare a unui geograf otoman de cabinet familiarizat cu tipăriturile italiene ce popularizau călătoriile spaniole în America. Pentru a demonstra importanța pe care elita otomană a acordat-o cartografiei în secolul al XVI-lea doamna Emiralioğlu se oprește și asupra celor patru atlase otomane cunoscute, datând din acest secol, cel al lui Piri Re'is din 1526, Atlasul Walters Deniz descoperit de Thomas Goodrich și datat 1566, Atlasul lui Ali Macar Re'is din 1567 și Atlasul Imperial din 1570. Chiar dacă toate cele patru atlase s-au inspirat din cartografia occidentală, ele au fost puternic influențate de ideologia imperială otomană. Rolul central acordat Mării

---

³⁰ Rhoads Murphey, *Bigots or Informed Observers? A Periodization of Pre-Colonial English and European Writing on the Middle East*, „Journal of the American Oriental Society”, 110, 1990, p. 291-303.

Negre și interesul pentru Oceanul Indian sunt doar două dintre elementele ce disting hărțile maritime otomane de cele europene. Emiralioglu își încheie sintetica prezentare a evoluției gândirii geografice otomane în secolul al XVII-lea referindu-se la lucrările celor doi Çelebi, Evliya și Katib. Scăpările bibliografice sunt puține, și doar una mi se pare demnă de a fi semnalată, deoarece o conduce pe autoare la o interpretare eronată. Pentru a ilustra interesul lui Mehmed al II-lea pentru geografie autoarea urmează interpretarea pe care Franz Babinger a dat-o hărții militare a Balcanilor, publicată prima oară de Urechia, în 1881. Teza lui Babinger, care considera harta de proveniență otomană, iar pe Mehmed al II-lea chiar unul dintre coautorii ei, a fost însă convingător infirmată de Florio Banfi, într-un articol publicat în *Imago Mundi*³¹.

În concluzie, *European Cartographers and the Ottoman World 1500-1750* este o carte ambițioasă, care însă nu a reușit să atingă decât o parte din obiectivele pe care și le-a propus. Cartea editată de Ian Manners este în primul rând un excelent catalog de expoziție, punând la dispoziția cititorului reproduceri ale hărților expuse, detalii privind contextul istoric în care au fost elaborate, și oferindu-i sugestii asupra multiplelor posibilități de a le interpreta. În același timp însă, *European Cartographers* este și o încercare de sinteză, prin care autorii și-au propus să cartografieze stadiul cercetării și să sugereze noi direcții interpretative. Rezultatul este o carte inconsecventă, în care unele capitole sunt foarte bine scrise, mai cu seamă primul și ultimul, în vreme ce altele lasă impresia unei improvizații.

Marian Coman

CRISTIAN LUCA, *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea. Din relațiile politico-diplomatice și culturale ale Țării Românești și ale Moldovei cu Serenssima*, Edit. Enciclopedică, București, 2007, 486 p.

După o perioadă destul de lungă în care relațiile dintre țările române și Veneția în secolul al XVII-lea au fost abordate în istoriografia română într-o manieră sporadică și adesea punctuală, odată cu publicarea cărții lui Cristian

---

³¹ Vezi F. Banfi, *Two Italian Maps of the Balkan Peninsula*, „Imago Mundi”, 11, 1954, p. 17-34. Dacă proveniența otomană a hărții este astăzi cvasiunanim respinsă, controversa continuă să existe în privința datării ei, istoricii plasând-o fie la sfârșitul secolului al XIV-lea, în preajma cruciadei de la Nicopole, fie spre jumătatea secolului al XV-lea, în contextul cruciadei de la Varna. Pentru această din urmă variantă pledează și cea mai recentă contribuție la dezbateri, vezi Sergiu Iosipescu, „Harta militară” a Dunării și a unei părți a sud-estului Europei din *Codex Latinus Parisinus nr. 7239 al Bibliotecii Naționale din Paris*, **RIM**, 3-4 (101-102), 2007, p. 97-101. Această interpretare este întărită și de argumentele aduse, mai demult, de Ioan Hațegan, vezi *Filippo Scolari, Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, 1997.

Luca această direcție de cercetare cunoaște nu numai un nou impuls, ci oferă și posibilitatea unor noi abordări. Susținută mai întâi ca teză de doctorat în cadrul Facultății de Istorie din București, lucrarea reprezintă incontestabil o importantă contribuție, atât prin faptul că oferă cititorului o privire de ansamblu în ceea ce privește raporturile existente între Țara Românească și Moldova, pe de o parte, și puternica Republică italiană, pe de altă parte, cât și prin bogata bibliografie și documentație, edită și inedită, pe care autorul le-a utilizat în demersul său.

După o consistentă *introducere*, în care discută problema surselor și face o prezentare a principalelor contribuții ale istoriografiei române realizate în această direcție, autorul își începe demersul prin prezentarea raporturilor politice dintre cele două state medievale românești și Veneția în perioada veacului al XVII-lea. Interesele politico-comerciale ale *Serenissimei* în Imperiul Otoman și dependența politică a celor două țări române față de această din urmă mare putere, au constituit factori decisivi în funcție de care relațiile politico-diplomatice româno-venețiene au evoluat și au cunoscut abordări diferite. Din această perspectivă, autorul a surprins o primă componentă *formală*, specifică acelor momente în care predominante erau interesele comerciale ale Veneției în spațiul românesc, văzute mai degrabă ca o piață de desfacere pentru produsele sale și totodată ca furnizor de materii prime. Cealaltă componentă, este aceea în care relațiile bilaterale, drept urmare a pericolului pe care statul otoman îl reprezenta pentru interesele Veneției, se concretizau în derularea unor tratative diplomatice – merită amintite în acest sens tratativele din răstimpul 1645/1647 și 1658/1659 – prin care, în schimbul acceptării de a participa la proiectatele coaliții antiotomane, țărilor române li se promiteau recunoșterea statutului de subiect de drept internațional.

Relațiile comerciale româno-venețiene, sub diversele lor aspecte, sunt analizate în cea de-a doua secțiune a cărții, în opinia noastră, partea cea mai consistentă și originală dacă avem în vedere fie și numai faptul că autorul, în urma unui considerabil efort de cercetare și documentare în arhivele venețiene, a reușit să pună în circuitul științific importante surse documentare inedite, reînnoind în felul acesta baza documentară de care dispuneam până în prezent. Un prim aspect analizat este cel al *drumurilor comerciale*, terestre sau maritime, utilizate de negustorii implicați în comerțul româno-venețian, autorul constatând nu numai preponderența rutelor terestre în detrimentul celor maritime, deși în anumite momente acestea din urmă puteau constitui o alternativă viabilă, dar și strânsa corelare între evoluția raporturilor politice veneto-otomane și folosirea unor anumite artere/rute pentru tranzitarea mărfurilor. Într-un capitol special autorul analizează *principalele categorii de produse* exportate dinspre țările române spre Veneția – îndeobște cele din categoria materiilor prime, cum ar fi ceara, pieile, vitele etc. –, sau a celor venețiene importate în țările române – în general este vorba de produse de lux, destinate îndeobște unui număr limitat de

cumpărători ce dispuneau de posibilități financiare pentru a le putea achiziționa, cum ar fi reprezentanții domniei sau ai boierimii –, precum și sistemul de taxe la care acestea erau supuse. Dacă în ceea ce privește produsele tranzitate din spațiul românesc spre Veneția se pot face totuși unele aprecieri în legătură cu valoarea taxelor percepute de *Serenissima* – cum ar fi cazul, de exemplu, al cerii brute atât de mult căutată –, nu același lucru se poate spune însă și despre situația mărfurilor venețiene aduse în țările române, informațiile mai mult decât fragmentare făcând imposibilă orice apreciere în această direcție.

Implicațiile monetare ale comerțului româno-venețian sunt analizate într-un capitol special, autorul constatând că prezența/absența emisiunilor monetare ale *Serenissimei* în spațiul românesc nu poate fi considerată un barometru al dimensiunilor schimburilor comerciale veneto-moldo-muntene (p. 294), situație explicată atât prin faptul că cele mai multe asemenea tranzacții se realizau prin intermediul altor nominale monetare (sau chiar în natură), cât și prin faptul că moneda de aur venețiană, datorită titlului său ridicat, constituia mai degrabă un mijloc de tezurizare pentru boierimea și negustorimea nord-dunăreană. În contextul relațiilor economice româno-venețiene, o parte a reprezentanților acestei elite din Țara Românească și Moldova cu posibilități reale de economisire și din dorința de a le pune la adăpost au recurs însă și la soluția constituirii unor *depozite bancare la Zecca*, banca de stat a Republicii venețiene. Motivele ce au determinat pe acești boieri, negustori și reprezentanți ai domniei – depozitele constituite de domnii Radu Mihnea și Constantin Brâncoveanu și membrii familiilor lor fiind cele mai cunoscute – să recurgă la un asemenea mijloc modern de economisire, precum și disputele iscate în jurul gestionării respectivelor sume de bani, sunt prezentate și analizate de către autor într-un capitol separat pe baza informațiilor inedite descoperite de către acesta în arhivele venețiene.

Cea de-a treia secțiune a lucrării este închinată *relațiilor culturale ale țărilor române cu Veneția* în perioada cercetată. Deși mult mai modeste decât cele politice sau economice, aceste relații de natură culturală nu pot fi totuși neglijate sau subestimate, fie dacă menționăm rolul pe care colegiul grec sau Universitatea din Padova l-au jucat, direct sau indirect, în educarea și formarea elitei culturale din Țara Românească și Moldova, fie dacă se are în vedere modul în care istoria Veneției și cea a țărilor române se regăsește în diverse lucrări istoriografice elaborate în cele două spații culturale.

Lucrarea este însoțită de o *listă bibliografică*, în *indice onomastic* ce facilitează în mare măsură consultarea lucrării, precum și de o serie de *anexe*, a căror utilitate nu mai trebuie subliniată.

În finalul acestei scurte prezentări nu ne rămâne decât să constatăm faptul că lucrarea realizată de Cristian Luca este una temeinic documentată și oferă noi perspective de cercetare și analiză, constituind totodată o carte de

referință atât pentru cei ce doresc să abordeze problematica relațiilor țărilor române cu Veneția în răstimpul analizat, cât și pentru istoriografia română.

Gheorghe Lazăr

BRYAN WARD-PERKINS, *Căderea Romei și sfârșitul civilizației*, traducere din limba engleză de Doina Lică, Edit. All, București, 2008, 217 p. + 1h.

Se spune că lordul Palmerston ar fi declarat, în amurgul vieții, că a trăit destul pentru a-i fi fost dat să vadă toate lucrurile și contrariul lor. În secolul vitezei suntem martorii unei succesiuni mult mai rapide a evenimentelor. În cazul istoriografiei, pentru pasionații secolelor V-VII, lucrările lui Peter Brown au reprezentat o răsturnare serioasă de perspectivă; conceptul de „ev mediu timpuriu” a fost înlocuit cu cel de „antichitate tardivă”, iar ideea unei rupturi brutale provocată de invazia „barbarilor” a fost substituită cu cea a unei transformări lente, a unei simbioze între civilizația romană și noile popoare instalate în imperiu. Cartea de față pune sub semnul întrebării multe dintre aceste concluzii sau, mai exact, atrage atenția supra pericolului absolutizării și generalizării unor observații valabile pentru unele spații și pentru anumite perioade, la întreaga problematică a sfârșitului Imperiului Roman.

Deși se adresează în primul rând specialiștilor Imperiului Roman și pasionaților acestei perioade, cartea este pentru orice istoric un exemplu de analiză și, deopotrivă, un model de a purta o controversă istoriografică. Nu vom găsi nimic din atacurile ne-academice, adesea grobiene, care caracterizează uneori, din păcate, istoriografia românească. În schimb, lectura dezvăluie o manieră echilibrată de prezentare în care autorul nu caută nici un moment să își desființeze presupușii adversari, lăsând pe seama cititorului decizia de a judeca greutatea argumentelor prezentate. Discuția despre problemele politice și militare ale imperiului din prima parte a cărții este completată, în partea a doua, cu un consistent dosar arheologic care ilustrează, în special, problemele economiei romane. Analiza ceramicii, a țiglelor, a locuințelor, a monedelor și a scheletelor animalelor de tracțiune, făcută într-un limbaj accesibil oricui, pare să argumenteze convingător că substituirea puterii romane în Apus cu cea regatelor germanice nu a fost chiar atât de „pașnică” pe cât s-a străduit să ne convingă istoriografia ultimelor decenii. Fără a nega (dimpotrivă!) contribuția istoricilor care au lansat conceptul de Antichitate târzie, Bryan Ward-Perkins arată că multe din argumentele în favoarea acesteia provin din estul bazinului Mediteranei; în acest fel, argumentează autorul, se corectează o teză mai veche care susținea că întreaga lume romană intrase în declin în secolul al V-lea. Ar fi însă la fel de eronat să generalizăm situația Orientului la ansamblul lumii romane (p. 156-157).

În discutarea acestor probleme Bryan Ward-Perkins mai atrage atenția asupra unui pericol, cel al instrumentalizării istoriei. Autorul își susține afirmația arătând cum conjunctura politică a influențat percepția slujitorilor muzei Clio asupra epocii migrațiilor. După al Doilea Război Mondial popoarele germanice au beneficiat de prea puțină îngăduință din partea istoricilor, care au văzut în vizigoți, vandali, ostrogoți, longobarzi pe „asasini” civilizației romane (doar francii par să se fi bucurat de mai multă îngăduință, mai ales în istoriografia franceză). Apoi, treptat, perspectiva întunecată a început să se însenineze. În anii 60-70 s-a făcut primul pas pentru o reevaluare, pentru ca, în anii 80, Walter Goffart să susțină teoria simbiozei dintre romani și germanici. Din această perspectivă civilizația romană nu a fost ucisă cum susținea André Piganiol, ci s-a transformat, mulți alți istorici dezvoltând teza lui Goffart potrivit căreia elementele de continuitate sunt mai importante și mai vizibile decât cele de ruptură. Tendința a ajuns astăzi la apogeu. Pentru a da cuvântul lui Bryan Ward-Perkins, Uniunea Europeană este mai interesată de o lume romană în variantă carolingiană, decât în cea romană clasică deoarece ultima ar avea drept centre simbolice Roma, Atena și Istanbul, nu Bruxelles, Strasbourg și Frankfurt (p. 160). Afirmația este pe cât de adevărată pe atât de îngrijorătoare. Altfel spus, interesele politice ar fi cele care ar modela percepția trecutului și, implicit scrierea istoriei și ar fi suficient să ne re-amintim de „inovațiile” istoriografice ale epocii comuniste în România pentru a înțelege cât de periculoasă este această manieră de a gândi. Ironia situației este că în România comunistă existau destui profesioniști care au refuzat să subscrie cu entuziasm la „cosmetizarea” trecutului, în timp ce în Uniunea Europeană puțini par deranjați de faptul că direcții întregi de cercetare sunt abandonate în favoarea unor teme de conjunctură impuse de corectitudinea politică sau de obsesia de a căuta rădăcinile istorice ale oricărui fapt din prezent.

În acest sens cartea lui Bryan Ward-Perkins mai atrage atenția asupra unui fapt îngrijorător: starea studiilor clasice în Europa de astăzi. Chiar și la Universitatea Oxford, susține autorul, studiile clasice s-au redus drastic și sunt amenințate în continuare cu restrângerea. Să mai amintim situația României? Marii istorici ai țării noastre au fost oameni cu o cultură clasică solidă, iar elevii lor, de asemenea. Mulți dintre marii magiștri de azi stăpânesc încă latina și greaca, dar câți dintre cei care am terminat după 1990 ne mai putem lăuda cu așa ceva? Iar dacă ne uităm în urmă situația se prezintă și mai puțin încurajator. În foarte puțin timp există riscul ca interpretări de mare finețe să fie făcute pe baza unor traduceri în limbi moderne (bizantinistul american Michael McCormick atrăgea atenția într-o dezbateră de la începutul anilor 90 asupra faptului că mulți dintre studenții săi nu erau interesați să lucreze pe surse care nu aveau o traducere în limba engleză), iar de aici până la o a doua „barbarizare” a Europei nu mai este decât un singur pas.

În final câteva observații au în vedere nu atât punctele de vedere ale lui Bryan Ward-Perkins, cât versiunea în limba română a textului. Este enervant să găsești repetat formula „la jumătatea secolului” (de ex. la pag. 28) (în original *by the mid... century*) cât timp, așa cum bine se știe, un întreg are două jumătăți, dar un singur mijloc. Este drept, expresia a intrat în vorbirea curentă, dar pentru limba literară este inadecvată.

Expresia „privită din perspectiva” este pleonastică. „Din perspectiva” era suficient mai ales că și textul original spunea același lucru: *from the perspective*.

La p. 83 o notă a traducătorului marcată cu asterisc a fost introdusă în text producând confuzie. Este o scăpare a redactorului de carte care, scrupulos, a introdus precizarea că Monte Testaccio se traduce în română prin „Muntele de Ceramică” și la p. 187 între nota 8 și nota 9.

Figura 7.9 se găsește la pagina 148, nu la p. 161 așa cum se menționează la pagina 91.

Gloanțe de plumb (p. 145) este o traducere mai puțin fericită pentru *lead sling bolts*. Ar fi trebuit spus, pur și simplu, proiectile.

Potrivit indicelui sub numele de Theoderic s-ar ascunde un rege vizigot (p. 217); în fapt multe dintre referirile din lucrare îl au în vedere pe cel mai mare rege al ostrogoților al cărui nume în istoriografia românească este ortografiat, de obicei, Theodoric. Respectarea acestei particularități ar fi ușurat deosebirea acestuia de regii vizigoți.

O lectură din partea unui istoric ar fi înlăturat aceste erori; din păcate prea puține edituri din România mai apelează la referenții de specialitate pornind de la ideea că merge oricum.

Ovidiu Cristea

PATRICK J. GEARY, *Mitul națiunilor. Originile medievale ale Europei*, traducere, studiu introductiv și note explicative de Alexandru Madgearu, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, 230 p.

Traducerea în limba română a unei cărți de Patrick J. Geary este în sine un eveniment care se cuvine a fi salutat și pentru care d-l Alexandru Madgearu și Editura „Cetatea De Scaun” merită să primească felicitări. Personal mi-aș fi dorit să văd în versiune românească *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages* sau *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the end of the first Millenium* (paradoxal această carte este omisă din cuprinzătoarea listă întocmită de îngrijitorul ediției la p. 12), dar opțiunea pentru lucrarea de față a avut, foarte probabil, în vedere două calități: marea actualitate a temei și stilul accesibil unui public foarte larg.

Nu am să insist asupra conținutului lucrării dintr-un motiv evident. Este cel puțin bizar să comentezi în limba română o lucrare apărută cu un număr de ani înainte într-o limbă de circulație; mă mulțumesc să semnez doar excelenta traducere de care lucrarea istoricului american se bucură și efortul d-lui Alexandru Madgearu de a oferi cititorului de limbă română toate instrumentele necesare unei înțelegeri corecte a textului. Am făcut această precizare deoarece etnogeneza constituie un subiect sensibil al oricărei istoriografii și, nu de puține ori, abordările istorice au fost tributare ideii de interes național. Nimic rău în asta, ar spune unii, numai că deja la sfârșitul războiului franco-prusac de la 1870 istoricul francez Numa Denis Fustel de Coulanges atrăgea atenția studenților săi că patriotismul este o virtute, în timp ce istoria este o știință și că cele două nu trebuie confundate.

Cartea lui Patrick J. Geary dezvoltă o preocupare mai veche a autorului ilustrată anterior de un convingător studiu: *Ethnic identity as a situational construct in the early Middle Ages* (publicat în "Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien", 113, 1983, p. 15-26). Atunci istoricul american evidențiază cât de fluidă a fost identitatea etnică în perioada antichității târzii și că, în încercarea de percepere corectă a realităților etnice din trecut, trebuie să fim foarte atenți la contextul în care se face o anumită atribuire. Astfel, un conducător „barbar” poate fi desemnat, de același autor medieval, drept galoroman, atunci când este amintită regiunea de origine, drept franc, atunci când sunt invocate raporturile cu autoritatea regală, sau drept alaman, atunci când este relatat un raid condus în Alsacia (*loc. cit.*, p. 25). Cartea de față dezvoltă multe dintre ideile acestui studiu folosind o serie de argumente noi și, în final, o paralelă cu modul de construire a identității zulus în perioada modernă.

Lucrarea are în final sugestii pentru lecturi suplimentare la care îngrijitorul ediției a adăugat o listă de lucrări ale unor istorici români și un număr de cărți occidentale care au fost traduse în ultimii ani, astfel încât cei interesați de subiect au la dispoziție o bibliografie consistentă. Observațiile la ediția în limba română sunt foarte puține și ar ține mai degrabă de pedanterie: în introducerea notelor editorului sunt cu cifre arabe, iar ale autorului sunt marcate cu cifre romane, în timp ce în restul cărții situația stă exact invers; la pag. 179 nota VII ni se spune că, în anul 737, Carol Martel s-ar fi încoronat rege al francilor punând bazele dinastiei carolingiene. În fapt, deși tronul regatului franc a fost vacant între 737-743, Carol Martel a îndeplinit doar rolul de majordom al regatului unificat (Austrasia-Neustria-Burgundia). Abia fiul său, Pepin cel Scurt, a fost cel care a înlăturat dinastia merovingiană cu sprijinul papei Zacharias în anul 751. Greșeala este însă îndreptată în tabelele de dinastii de la finalul textului (p. 229).

Ovidiu Cristea

ȘERBAN MARIN, *Studii Venețiene I. Veneția, Bizanțul și spațiul românesc*, Edit. Academiei Române, București, 2008, 331 p.

Culegerile de studii ale unui autor sunt o prezență obișnuită în istoriografia românească de astăzi³², dar un volum care să reunească, aproape exclusiv, contribuții de istorie universală este foarte rar. Cele unsprezece studii din primul volum de *Studii venețiene* semnat de d-l Șerban Marin sunt rezultatul unui apreciabil efort de cercetare început în urmă cu zece ani la *Biblioteca Nazionale Marciana* din Veneția. Domeniul de cercetare ales – cronistica venețiană – este unul extrem de vast, dar destul de puțin cercetat. Explicația pentru această situație aparent stranie o constituie materialul documentar aflat la dispoziția cercetătorilor. Există, potrivit estimării lui Antonio Carile, circa 1 000 de codice conținând cronici venețiene și rareori poți găsi două exemplare identice pentru aceeași cronică. Numărului mare de manuscrise i se adaugă probleme insurmontabile de limbă, paleografie (multe cronici au fost scrise, în timp, de mai mulți copiiști), filiație între manuscrise, datare, atribuire etc. Din aceste motive prea puțini au fost cercetătorii dispuși să se aventureze pe un teren cu atâtea incertitudini. Meritul d-lui Șerban Marin este nu numai acela de a fi avut curajul să o facă, dar și cel de a fi găsit un fir călăuzitor într-un labirint de probleme care i-au stat în față.

Deși nu avem în față o monografie, cele 11 studii elaborate au o metodă de cercetare unitară. Un anumit eveniment din trecutul Veneției este analizat pe baza felului în care acesta a fost înregistrat de analele, cronicile și istoriile venețiene. Compararea între zecile de variante a permis, în fiecare caz, desprinderea unor concluzii despre felul în care a funcționat memoria istorică în cetatea lagunelor, despre modul în care supușii *Serenissimei* au ajustat aproape permanent trecutul, în funcție de imperativele prezentului.

Contribuțiile sunt grupate în volum în două părți. Primele șapte tratează raporturile dintre Veneția și Imperiul Bizantin, următoarele patru referindu-se la felul în care „spațiul românesc” s-a oglindit în cronistica venețiană.

Studiul consacrat primei ambasade venețiene la Constantinopol tratează, așa cum suntem avertizați, mai puțin evenimentul în sine, cât modul în care acesta s-a reflectat în 11 categorii de cronici. Concluziile propuse de autor în privința conținutului informațiilor ar putea fi cu greu contestate. Șerban Marin are probabil dreptate atunci când presupune că multe din textele narrative proiectează asupra misiunii lui Giustiniano Partecipazio realității ulterioare ale raporturilor bizantino-venețiene, fenomen explicabil dacă ținem cont de faptul că, o bună parte dintre cronici, au fost redactate la distanță în timp față de

---

³² Aș îndrăzni să spun că, din păcate, istoricii români preferă, de regulă, să își adune într-un volum contribuțiile elaborate timp de decenii în loc să încerce să realizeze o monografie pe baza studiilor de detaliu realizate.

eveniment. Variațiile de conținut nu ating însă elementele esențiale ale episodului, iar una dintre trăsăturile generale ale tuturor cronicilor parcurse este lipsa de precizie. Exagerând, putem afirma că ceea ce ni se spune despre misiunea lui Giustiniano Partecipanzio s-ar fi potrivit oricărei solii la Constantinopol din perioada respectivă.

Lipsa informațiilor din sursele bizantine face imposibilă orice încercare de stabilire precisă a momentului și a detaliilor privitoare la ambasadă. Este greu de spus dacă episodul a avut loc în timpul domniei lui Nikephoros I, Mihail I, Mihail al II-lea sau Leon al V-lea. Doar pe baza unor observații logice și a reputației unor cronicari (criteriu, de altfel, îndoielnic) ar fi mai probabil că ambasada a avut loc fie în timpul lui Mihail I, fie în vremea lui Leon al V-lea. În ciuda unor diferențe de stil și de informație, toți autorii venețieni par să fie de acord că fiul dogelui a fost bine primit la Constantinopol și că a primit din partea basileului fie daruri, fie un important titlu. Dincolo de aceste detalii, care țin mai degrabă de ceea ce cronicarii venețieni au crezut că s-a întâmplat decât de ceea ce s-a întâmplat în realitate, studiul subliniază semnificația politică a acestei misiuni diplomatice. Momentul coincide cu o perioadă tensionată în raporturile dintre Bizanț și Imperiul carolingian, însăși obținerea titlului de doge de către Agnello Partecipazio semnificând „o victorie de prestigiu a Imperiului de răsărit”(p. 89).

Tot practica trimiterii fiilor de doge la Constantinopol, devenită o obișnuință în sec. IX-X (p. 91), constituie obiectul studiului *Un fiu de doge la curtea țarului Simeon al Bulgariei. Cazul lui Pietro Badoaro* (p. 93-110). Episodul anticipează relațiile Veneției cu Bulgaria de la sfârșitul Evului Mediu (nu aș împărtăși punctul de vedere al lui Wilhelm Heyd, citat de autor, potrivit căruia „marele comerț italian a neglijat Bulgaria în secolul al XIII-lea”³³) și a fost urmarea unei întâmplări nefericite căreia i-a căzut victimă Pietro Badoaro. Pasajele de cronici sunt reproduse *in extenso* începând cu textul narativ cel mai apropiat de evenimente (cronica atribuită lui Giovanni Diacono), continuând apoi cu cele 11 categorii identificate de Șerban Marin. De fapt, așa cum se menționează explicit (p. 94), lipsa oricăror referiri la acest episod în *Chronicon Altinate*, *Annales Venetici breves*, Martino da Canal sau cronica atribuită lui Marco, face probabilă ipoteza că toate textele narrative târzii s-au inspirat din Giovanni Diacono.

Întregul episod pare minor și prea puțin relevant pentru istoria Veneției, istoria raporturilor bizantino-venețiene sau orice altă categorie a „marii istorii”.

---

³³ Numeroase documente publicate atestă interesul negustorilor genovezi și venețieni pentru grâul și ceara din Bulgaria, produse care puteau fi achiziționate în porturile Varna și Mesembria v. sursele și comentariul lor la Geo Pistarino, *I Gin dell'Oltremare*, Genova, 1988, p. 163; Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIE-début du XVe siècle)*, Rome, 1978, p. 143.

S-ar putea obiecta, în plus, că, asemenea altor informații din surse venețiene, totul este destul de vag de la spațiul în care are loc evenimentul și de la momentul producerii, până la personajele implicate și rolul lor în respectiva poveste. Personal nu aș împărtăși un asemenea punct de vedere. Dincolo de analiza istoriografică propriu-zisă, care ilustrează felul în care istoriografia modelează în timp un anumit eveniment, aventura lui Pietro Badoaro se poate integra într-o istorie a captivității în Evul Mediu. Este interesant de observat că, și în cazul episodului analizat, există un anumit tipar: un personaj important este capturat de un potentat local care, după ce îl jefuiește, îl trimite unui terț. Motivele acestei mutări nu sunt întotdeauna menționate (unele cronicile venețiene insistă pe ideea că a fost vorba de teama de a nu evada) și Șerban Marin se întreabă dacă nu cumva răpitorul, Mihail banul³⁴, „să fi fost sub dominația țarului bulgar”. Ipoteza este plauzibilă, dar e posibil totuși ca motivația să fi avut în vedere plasarea ostaticului într-un loc mai sigur. Într-o altă epocă și într-un alt spațiu Ladislau Kan l-a trimis pe Otto de Bavaria la un conducător de „peste munți”, nu pentru că respectivul i-ar fi fost suzeran, ci pentru că a considerat că, acolo, detenția pretendentului la coroana Sfântului Ștefan ar fi fost mai sigură³⁵.

Un fragment dintr-o operă cu caracter moralizator elaborată de Pietro Damiano constituie punctul de pornire a contribuției *O alianță matrimonială veneto-bizantină în secolul al XI-lea. Între realitate și legendă* (p. 111-128). Episodul a fost reluat de multe dintre analele și cronicile venețiene care, preluându-l pe Pietro Damiano, au pus în evidență contrastul între obiceiurile *dogaressei*, și sfârșitul tragic al acesteia. Istoriografia modernă l-a identificat pe doge în persoana lui Domenico Selvo, iar pentru soția acestuia s-au propus diferite variante, toate însă beneficiind de un suport documentar destul de șubred. Șerban Marin atrage atenția asupra faptului că plasarea episodului în timpul lui Domenico Selvo (1070-1084) se lovește de inconvenientul major al morții lui Pietro Damiano în 1072, dublat de faptul că nu se știe exact data la

---

³⁴ Studiul insistă pe bună dreptate asupra variațiilor de deformări pe care acest personaj le-a suferit de la un cronicar la altul; aș avea o sugestie în privința formulei Mihail Regulo folosită de cronicile din categoria III. Regulo cred că este forma italianizată a latinescului „*regulus*”/regișor și este de notat că Sabellico folosește acest termen într-unul dintre episoadele când se referă foarte sumar la Mihai Viteazul.

³⁵ Vezi drept exemplu nefericitele aventuri ale lui Otto de Bavaria. Luat captiv de Ladislau Kan, a fost transmis la un potentat în care istoricii români au încercat să îl identifice pe Basarab I sau măcar cu un voievod român, din Moldova, Maramureș, Făgăraș etc. Pentru bibliografia acestei probleme și „veridicitatea” episodului, v. Ovidiu Cristea, *Captivitatea lui Otto de Bavaria. Câteva considerații*, în vol. *Secolul al XIII-lea pe meleagurile oferite de români*, editor Adrian Andrei Rusu, 2006, p. 61-83; pentru candidatura lui Otto la coroana Ungariei și raporturile cu Ladislau Kan, v. Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kan 1294-1315*, Cluj-Napoca, 2007, p. 131-139.

care Damiano și-a redactat opera. Problema esențială este dacă avem de-a face cu o anecdotă moralizatoare pornită de la un fapt real (o alianță matrimonială bizantino-venețiană) sau dacă totul nu este decât o simplă născocire a lui Damiano în care „celălalt” (alteritatea dublată în acest caz de faptul că personajul negativ este o femeie) este utilizat pentru a spori efectul moralizator al povestirii. Șerban Marin pare să încline spre a doua ipoteză, punct de vedere mai probabil.

Un voluminos studiu este consacrat relațiilor bizantino-venețiene în timpul domniei lui Alexios Comnenul. Motivele sunt ușor de înțeles, întemeietorul dinastiei Comnenilor fiind adeseori învinuit de bizantinologi că a ipotocat viitorul imperiului acordând un privilegiu exorbitant Veneției. Surprinzător este faptul că aspectele comerciale care au atras atât de mult atenția istoricilor moderni par să fi fost cu totul ignorate de cronicarii venețieni pentru care importanța relațiilor cu Bizanțul a constat în acumularea de titluri și de relicve.

Următoarele două contribuții se referă la domniile urmașilor lui Alexios I; campania dogelui Domenico Michiel a marcat prima criză gravă în raporturile bizantino-venețiene, în timp ce domnia lui Manuel I a constituit o perioadă în care raporturile dintre cele două puteri au fluctuat de la alianță și colaborare la ostilitate și conflict. Este foarte dificilă rezumarea analizei minuțioasă a autorului care a descifrat texte complexe și, la prima vedere, destul de greu de înțeles; este suficient să amintesc de utilizarea de către unii cronicari venețieni a termenului *griffoni* cu sensul de „greci” de condiție modestă, pentru a înțelege cât de anevoioasă este înțelegerea corectă a acestor izvoare. Mă rezum în a semnala faptul că autorii venețieni par să fi trecut cu vederea momentele tensionate ivite între Manuel I și Veneția din timpul asediului cetății Corfu la care se referă Nicetas Choniates³⁶. Faptul este cu atât mai surprinzător cu cât, la momentul respectiv, venețienii au organizat o mascaradă în care rolul *basileului* a fost jucat de un pitic etiopian.

Al doilea grupaj reunește studii legate, mai mult sau mai puțin, de istoria românilor într-o accepție extrem de largă. În fapt este vorba de menționarea valahilor între participanții la prima campanie a lui Attila în Peninsula Italică, de felul în care este oglindit regatul Asăneștilor în opera lui Paolo Ramusio, de campania militară a voievodului Transilvaniei Ștefan Lackfi împotriva Veneției și de modul în care cronică venețiană a fost folosită de Nicolae Iorga. Fiecare text este extrem de dens și pune în circulație fragmente ample din cronicile venețiene. Primul studiu este chiar mai amplu în conținut decât o arată titlul; în fapt Șerban Marin trece în revistă toate situațiile în care români sunt menționați

---

³⁶ Nicetas Choniates, *Grandezza e catastrophe di Bisanzio*, I. *Libri I-VIII*, introduzione di Alexander Kazhdan, testo critico e commento a cura di Riccardo Maisano III, 6, 3, p. 198.

de cronicile venețiene insistând, cum o arată și titlul, asupra prezenței valahilor alături de cumani, bulgari și unguri între trupele regelui hun. Explicația oferită de Șerban Marin – transpunerea în trecut a unor realități din timpul cruciadei a IV și a Imperiului latin – este foarte probabilă. Singurele observații privesc formula „Asanizi” (aș fi optat pentru „Asănești”) și afirmația prea categorică potrivit căreia Ștefan cel Mare nu este menționat în nicio ocazie de cronică venețiană (p. 237). Domenico Morosini și Marino Sanudo cel Tânăr (în *Viețile dogilor*) amintesc de bătălia de la Vaslui. Pot fi însă de acord că imaginea domnului Moldovei la autorii menționați este abia schițată și extrem de imprecisă în raport cu Skanderbeg.

În ultimul studiu cronică venețiană este mai mult un pretext accentul fiind pus pe felul în care istoria Veneției a fost oglindită în opera lui Nicolae Iorga. Studiul are o ușoară nuanță critică fapt explicabil, nu atât datorită ezitărilor marelui savant între mai multe puncte de vedere, cât prejudecății de a vedea în cetatea Sfântului Marcu mai întâi o simplă anexă a Bizanțului, apoi un adversar care a contribuit decisiv la declinul imperiului din Orient. Aș propune o singură îndreptare; este drept că Nicolae Iorga nu a analizat în amănunt cronicile venețiene. Totuși el nu s-a oprit cu investigația la Andrea Dandolo, fapt ilustrat și de fragmentele de cronici de secol XV publicate în *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. La capătul acestei prezentări sumare nu îmi rămâne decât să sper că Editura Academiei va reuși să publice și volumul al doilea din studiile venețiene elaborate de d-l Șerban Marin. Ar fi fost poate indicat ca aceste studii să fi fost publicate în versiunea în limba engleză; nu ar fi fost un efort prea mare având în vedere că autorul a publicat deja o bună parte a contribuțiilor sale în limbi de circulație și, în egală măsură, ar fi făcut accesibil volumul și specialiștilor din străinătate.

Ovidiu Cristea

SILVIA RONCHEY, *Enigma lui Piero. Ultimul bizantin și cruciada-fantomă dezvăluite într-un mare tablou*, trad. din limba italiană Ștefania Mincu, Edit. RAO, București, 2008, 536 p.

Obişnuit cu cantitatea coplesitoare de mistere, conspirații, secrete și alte chestiuni esoterice pe care editura RAO le lansează pe piață aș fi ignorat desigur *Enigma lui Piero* [della Francesca] dacă nu aș fi remarcat numele autoarei. Silvia Ronchey este cunoscută prin câteva studii publicate în reviste de prestigiu precum „Byzantinische Zeitschrift” sau „Thesaurismata” fapt ce m-a făcut mai întâi să răsfoiesc, iar mai apoi să citesc voluminoasa lucrare închinată unui tablou al maestrului renascentist. În fapt tabloul este un pretext pentru o incursiune în istoria politică, religioasă și artistică a veacului al XV-lea paginile

cărții purtându-l pe cititor printr-o multitudine de spații și de epoci în care poate „face cunoștință” cu o mulțime de personaje de la scriitorul și omul politic francez Maurice Barrès până la împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul, papa Pius al II-lea și cardinalul Bessarion. Stilul foarte literar (autoarea inserează chiar dialoguri între un anticar și un istoric de artă menite să illustreze argumentele pro- și contra fiecărei interpretări propuse în lucrare), salturile cronologice, fragmentarea continuă a narațiunii ar putea cea falsă impresie că ne aflăm în fața unei lucrări pseudo-științifice. Ar fi însă o interpretare greșită. Autoarea nu își propune să scoată la lumină cine știe ce secrete ascunse de vreo minte tenebroasă a secolului al XV-lea în ideea că, la un moment dat, în viitor, cineva va fi în măsură să descopere „adevărul”. Dimpotrivă, în ciuda originalității prezentării, întreaga expunere dorește a fi o interpretare lipsită de excese a unui tablou al lui Piero della Francesca și a climatului mental care i-a servit drept sursă de inspirație. Lucrarea pornește de la un detaliu – tabloul *Flagelarea* – în jurul căruia Silvia Ronchey construiește o adevărată frescă cu zeci de personaje, de evenimente, de interpretări, de controverse. Este un exercițiu de virtuozitate al autoarei care a reușit să parcurgă și să asimileze o multitudine de date din domenii diferite (istorie, arheologie, istoria artei, genealogie) încercând și reușind să propună o interpretare coerentă și seducătoare a mesajului transmis de Piero della Francesca în *Flagelarea*. La finalul celor peste 500 de pagini, tabloul maestrului renascentist este deslușit ca o mărturie a iluzoriilor speranțe de salvare a Bizanțului printr-o cruciadă anti-otomană. În această cheie fiecare personaj al tabloului capătă o identitate precisă; bărbatul așezat pe tron ar fi Ioan al VIII-lea Paleologul; cel cu turban, întors cu spatele spre privitor, ar fi nimeni altul decât sultanul Mehmed Cuceritorul.

Grupul din dreapta, plasat de Piero della Francesca în prim plan, i-ar cuprinde pe cardinalul Bessarion, pe Toma Paleologul desculț în așteptarea încălțărilor de purpură și pe Niccolò al III-lea d'Este. Excepție ar face secvența centrală în care Hristos și cei doi flagelatori ar constitui o compoziție metaforică ilustrând supliciile Bizanțului și ale Bisericii de Răsărit, scenă care, prin încărcătura simbolică, ar face inutilă orice încercare de identificare. Această lectură nu poate fi exclusă, dar are un handicap important. În fapt, așa cum întreaga lucrare o arată, tabloul lui Piero della Francesca este, în întregul său, o parabolă și atunci fiecare apariție din tablou ar putea fi, mai degrabă, încarnarea unui „tip ideal” (basileul, sultanul, dușmanii credinței, „conciliariștii”) decât un personaj istoric anume. Ar mai fi de discutat o serie de argumente folosite în construcția interpretării; astfel cred că autoarea supradimensionează importanța Cleopei Malatesta în eforturile de Unire a Bisericilor. Asemenea căsătorii ale unor membri ai familiei imperiale bizantine cu descendentele unor familii nobiliare occidentale au mai existat și, în final, nu au adus schimbări substanțiale în raporturile dintre Occidentul catolic și Bizanț. În plus, încercarea de a identifica mormântul princiar anonim descoperit la Mistra cu cel al Cleopei

Malatesta rămâne doar la nivel de ipoteză atâta timp cât arheologul care a efectuat săpăturile a lăsat doar niște însemnări și acestea cu destule probleme.

Este de asemenea discutabil dacă Occidentul a vizat restaurarea Bizanțului doar în Pelopones. Este adevărat că multe proiecte de cruciadă anti-otomană au luat în calcul o răscoală a creștinilor din Moreea împotriva stăpânirii otomane și chiar războiul Veneției împotriva Imperiului Otoman a început în 1463 printr-un atac care a vizat ocuparea Hexamilionului. Este greu de imaginat însă un Bizanț restaurat cu Constantinopolul rămas în mâinile turcilor, iar exemplul Imperiului de Niceea în perioada 1204-1261 este cel mai bun.

În sfârșit, mi se pare excesiv de severă interpretarea politicii Veneției față de otomani. Desigur, cetatea Sfântului Marcu a avut momente de ezitare în a-și trimite soli la Congresul de la Mantova pentru că, la data respectivă, era în pace cu Mehmed al II-lea. Mi se pare însă incorect ca, pentru anul 1464, să se afirme „Cristoforo Moro trăgea strategic de timp, după o tactică venețiană bine consolidată: aceeași care contribuise mai mult sau mai puțin deliberat la dezastrele de la Varna și Constantinopol”. Este exagerat ca dezastrele amintite să fie puse doar pe seama Veneției (în privința Varnei chiar nu găsesc nicio explicație), după cum este bizar să se uite că, în 1464, Veneția se afla în război cu Imperiul Otoman. Și atunci de ce ar fi temporizat „strategic” dogele? În plus, declanșarea războiului în 1463 fusese făcută în prezența lui Bessarion și cu aprobarea Sfântului Scaun, amănunt ce pare să fie ignorat de Silvia Ronchey.

Ar mai fi de observat că, pe o cale proprie, autoarea a utilizat un sistem de trimiteri foarte asemănător cu cel utilizat în medievistica românească de Virgil Ciocîltan. Acest sistem mutilează numele istoricilor la care se face trimitere (sub acronimul PRTS se ascunde bizantinologul Agostino Pertusi, MDRF îl desemnează pe John Meyendorff, iar MSCU este nimeni altul decât Constantin Marinescu) fapt ce îl obligă pe cititor să navigheze permanent între pagina pe care o citește, aparatul critic plasat la sfârșit și bibliografie.

Dincolo de aceste chestiuni de detaliu lucrarea este extrem de incitantă putând oferi sugestii prețioase specialiștilor epocii, iar simplilor iubitori ai istoriei o lectură captivantă. Totodată, se cuvine subliniată calitatea excelentă a ilustrațiilor, aspect fără de care o bună parte a argumentelor ar fi fost greu de controlat.

În final am o mare nedumerire în privința versiunii în limba română. Prin nu știu ce fenomen prenumele bine-cunoscutului istoric italian Carlo Ginzburg (cunoscut publicul român măcar prin lucrarea *Istorie nocturnă. O interpretare a sabatului*, trad. de Mihai Avădanei, Ed. Polirom, Iași, 1996) este germanizat pe tot parcursul lucrării în Karl. Ceea ce s-a dorit o dovadă de rigoare din partea traducătoarei devine exact opusul acesteia.

Ovidiu Cristea

MARCEL-DUMITRU CIUCĂ, *Științele auxiliare ale istoriei*, Edit. Universității din București, București, 2008, 175 p.

Îmi face o deosebită plăcere să am ocazia de a prezenta cursul de *Științe auxiliare* al profesorului Marcel-Dumitru Ciucă, deoarece cred că ar fi fost păcat ca această propunere de curs pe care domnia sa ne-o oferă să nu vadă lumina tiparului. M-am numărat și eu printre studenții care în anii '90 au putut audia la Facultatea de Istorie a Universității București varianta rezumată a cursului tipărit și ca mulți alți colegi de-ai mei l-am apreciat ca fiind unul valoros. În plus, de la conducătorul cursului am mai învățat, pe lângă informație și metodă, și nevoia de a respecta și de a iubi documentul ca sursă istorică, acesta transformându-se în timpul demersului științific în „stăpânul nostru”.

Care sunt argumentele în favoarea acestui curs pe care-l consider ca fiind unul de referință în domeniu? Prin natura disciplinei prezentate, cursurile de științele auxiliare ale istoriei au un conținut mai degrabă tehnic, trebuind să apeleze la norme deja stabilite, definiții și clasificări standard. Totuși, inovația și perfecționarea sunt întotdeauna permise, chiar indispensabile, pentru evitarea compilației, diferența de abordare fiind făcută de competența profesională a fiecărui autor, căruia îi revine dificila misiune de a gândi și a organiza materialul, de a selecta, de a argumenta, de a exemplifica, de a îmbogăți, de a „cântări” judecățile anterioare.

Atu-ul cursului de față îl constituie tocmai contribuția personală, permisă de pregătirea și experiența profesorului Marcel-Dumitru Ciucă, specialist consacrat, mai cu seamă în acea zonă a științelor auxiliare care se ocupă de conservarea și valorificarea documentelor (surselor de arhivă). Pentru aceasta îl recomandă cei 40 de ani de muncă la Arhivele Naționale din București, ca arhivist și apoi ca director al Direcției Arhivelor Naționale Istorice Centrale (DANIC), precum și cele aproape două decenii de activitate pedagogică în cadrul Facultății de Istorie a Universității București, ca titular al cursului de științe auxiliare și al celui de paleografie chirilică.

Rod al experienței și cunoștințelor acumulate după atâția ani de lucru efectiv cu documentele de arhivă, de preocupare constantă de editare a acestora (*Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Naționale*, vol. III – VIII; *Zilot Românul. Opere complete; Mihai Eminescu în documente de arhivă; Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri: guvernarea Ion Antonescu*, vol. I-XI; *Procesul mareșalului Antonescu. Documente*, vol. I-III; *Procesul lui Iuliu Maniu. Documentele procesului conducătorilor Partidului Național Țărănesc*, vol. I-IV, etc.), cursul valorifică și articole publicate deja în reviste de specialitate, pe teme de arhivistică, diplomatică, arheografie, paleografie.

Referindu-ne la structura cărții, aceasta debutează cu o introducere în științele auxiliare ale istoriei, introducere care include explicații necesare înțelegerii obiectului, specificului și utilității disciplinei pentru descifrarea

izvoarelor ce stau la baza cercetării istorice. De asemenea sunt expuse diverse modalități de clasificare a științelor auxiliare la care au recurs specialiștii de-a lungul timpului, autorul optând în cazul științelor auxiliare propriu-zise (minore sau tradiționale) pentru gruparea în trei categorii.

Cum această clasificare impune și structura cursului, capitolul întâi face o trecere în revistă a științelor auxiliare majore ale istoriei (p. 12-17), în fapt științe de sine stătătoare, de ale căror rezultate se folosește și istoricul pentru propriile cercetări: filologia, geografia, demografia, sociologia, dreptul, etc., în vreme ce capitolul al doilea, de altfel, cel mai consistent al cărții, prezintă în chip amănunțit științele auxiliare propriu-zise. Acestea din urmă sunt împărțite în trei categorii care urmează criteriul principalelor instituții ce se ocupă de conservarea și valorificarea surselor istorice supuse analizei - biblioteca, muzeul și arhiva - : științele auxiliare grupate în jurul bibliotecii (bibliologia și ramurile sale, codicologia, cartografia, p. 18-26), cele grupate în jurul muzeului (muzeologia, arheologia, epigrafia, metrologia, papirologia, numismatica și ramurile sale, vexilologia, p. 26-37) și științele auxiliare concentrate în jurul arhivelor (arhivistica, paleografia, cronologia, sigilografia, heraldica, filatelia, diplomatica, genealogia, filigranologia, grafologia, criptologia, miniaturistica, p. 58-120).

Ultimul capitol al cărții analizează tehnica realizării lucrărilor istorice științifice, punând la dispoziție norme, etape și metode de întocmire a lucrărilor de interpretare cât și a edițiilor de documente. De un mare ajutor este enumerarea instrumentelor de lucru indispensabile inițierii unei cercetări istorice, precum: bibliografii generale și speciale, dicționare, enciclopedii, cataloage specializate (p. 123-125).

În spiritul profesionalismului cu care a fost alcătuit, cursul se încheie cu o bibliografie bogată care a servit efectiv la elaborarea sa (așa cum se observă din aparatul critic aferent) și cu unsprezece anexe, ilustrative pentru tot atâtea științe auxiliare propriu-zise ale istoriei.

Deși concepută sub formă de curs, lucrarea de față este utilă nu numai studenților facultăților de istorie și arhivistică care deprind acum primele noțiuni în domeniul științelor auxiliare, ci și cercetătorilor care apelează permanent în munca lor la izvoare istorice variate al căror mesaj trebuie înțeles.

Florina Manuela Constantin

PETRE BEȘLIU MUNTEANU, *Spitalul medieval din Sibiu*, Edit. Honterus, Sibiu, 2008, 104 p.

Rod al unor investigații sistematice, arhitectonice și documentare, monografia-model consacrată de autor spitalului din Sibiu, ale cărui atestări

timpurii datează de la sfârșitul secolului al XIII-lea, dezvăluie un aspect nu lipsit de relevanță a evoluției marelui centru săsesc din spațiul sud-transilvan. Apariția spitalului în evidența documentară odată cu contractul încheiat între comunitatea orășenească a Sibiului și Ordinul Sfântului Spirit în 1292, cu existență însă anterioară, deschide seria informațiilor scrise asupra acestui așezământ, indiciu al nivelului de civilizație al orașelor săsești transilvane. În succesiune, autorul discută statutul, funcțiile și locuitorii spitalului din Sibiu, veniturile și cheltuielile spitalului, cimitirul, evoluția clădirii bisericii și a spitalului, urmate de câteva restituiri materiale și de un catalog selective al pieselor de la Biserica Azilului din Sibiu. Totul precedat de o sumară introducere în istoria spitalelor în Europa medievală. O excelentă ilustrație însoțește expunerea. E de dorit ca asemenea monografii de instituții să se înmulțească în istoriografia din țara noastră.

Șerban Papacostea

CRISTIAN NICOLAE APETREI, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, Muzeul Brăilei și Edit. Istros, Brăila, 2009, 414 p. + 2 h.

Consistentul volum cu acest titlu a apărut în colecția „Teze de doctorat – Istorie” a Editurii Istros. Subiectul este de cel mai mare interes, deoarece impresia generală existentă astăzi asupra peisajului monumental românesc iscă de multe ori un gust amar: față de alte țări din centrul și apusul Europei, la noi par să fi supraviețuit aproape exclusiv edificii și așezăminte eclesiastice.

Autorul cărții, Dl. Cristian Nicolae Apetrei a procedat la un inventar riguros ale datelor de tot felul, de la urmele examinate arheologic până la mențiunile scrise, care vădesc prezența a numeroase reședințe boierești, cu trăsături caracteristice, atât la miazăzi, cât și la răsărit de Carpați. După o *introducere*, în care un paragraf este închinat unei „clarificării conceptuale”, anume a termenului „boier”, urmează șapte capitole, cu aceste titluri: I. *Izvoare și istoriografie*; II. *Terminologia reședințelor boierești reflectată în documentele secolelor XIV-XVI*; III. *Locuințele boierești*; IV. *Bisericile de curte*; V. *Anexe utilitar-gospodărești*; VI. *Elemente de fortificare*; VII. *Formele de organizare a spațiului reședinței boierești*. În afară de *concluzii* și o *bibliografie generală* bine pusă la punct trebuie semnalate cele două anexe, care cuprind tabele sintetice cu datele despre terminologia reședințelor boierești din Țara Românească și, respectiv, Moldova până la 1600, așa cum este ea reflectată în documente. În sfârșit, merită amintit și destul de consistentul grup de ilustrații – planuri de biserici, locuințe și așezări – de la capătul volumului.

Cel mai întins capitol este, datorită materialului bogat trecut în revistă, cel despre bisericile de curte, în multe cazuri rămase în picioare, spre deosebire de clădirile „civile” din cadrul ansamblurilor reședințelor boierești. Foarte conștiincios întocmit, acest capitol scoate însă la iveală și unele enigme sau semne de întrebare ce au a fi lămurite în viitor. Și mă gândesc, de pildă, la problema planului „în cruce greacă înscrisă” al bisericii Sf. Nicolae-Hârtești (jud. Argeș), ctitorie din 1531-1532 a familiei boierilor Cotești (p. 205-207). Cum de a fost adoptat un asemenea tip de plan, folosit numai la mari ctitorii domnești, la minuscula biserică a unei reședințe boierești? Sugestia de odinioară a lui Emil Lăzărescu, potrivit căreia la Hârtești a lucrat un meșter străin nu mi se pare convingătoare. Ea poate rămâne valabilă, cred, doar în ce privește pisania de acolo.

Volumul de față izbutește să închege și să ne ofere o cu totul altă imagine asupra nivelului de civilizație al societății medievale românești.

Ștefan Andreescu

Pr. dr. IOAN MOLDOVEANU, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863). În întâmpinarea a 1045 ani de la fondarea Muntei Athos (963-2008)*, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007, 320 p.

Lucrarea cuprinde douăzeci de micromonografii ale mănăstirilor de la Muntele Athos care au beneficiat de sprijin din partea domnilor Țării Românești și ai Moldovei și al altor personalități, laice și ecleziastice. „Au ajuns astfel în administrația Athosului mai bine de 130 de mănăstiri și schituri cu peste o pătrime din teritoriul Principatelor (Moldova și Țara Românească)”. Din aceste legături intense au rezultat cele aproximativ 40 000 documente păstrate, potrivit înfirmațiilor autorului, în arhivele athonite.

Șirul mănăstirilor închinare și indicațiile documentare aferente sunt precedate de o substanțială introducere istorică, care cuprinde trecutul relațiilor româno-athonite de la începuturile lor în secolul XIV până la adoptarea legii secularizării averilor mănăstirești în 1864. Inevitabil, schița istoriografică discută în paralel problema închinării mănăstirilor românești la Muntele Athos și cea a penetrației tot mai adânci a elementului grec în Țara Românească și Moldova sub protecția puterii otomane. Surprinde apologia domniilor fanariote, dezvoltată de autor pe parcursul câtorva pagini. E meritul lui Nicolae Iorga de a fi tranșat cu reacția anti-fanariotă în plan istoriografic și de a fi netezit calea spre o cercetare obiectivă a problemei, desprinsă de patimile vremii post-fanariote. Nu poate fi însă contestat că regimul fanariot a fost instaurat de Poarta Otomană pentru a îngădi tendințele de emancipare ale celor două state românești, tendințe

tot mai puternic manifestate pe măsura înaintării în regiune a imperiului habsburgic și a celui rus. Că această politică a Porții otomane s-a înfăptuit și prin unele personalități remarcabile – autori de reforme social-politice și sprijinitori ai culturii – nu modifică constatările cu privire la esența regimului pe care l-au reprezentat. Vremea fanarioților are încă nevoie de investigații temeinice, multilaterale, nu de luări de poziție pasionale, incriminatorii sau apologetice, care sunt desuete și unele și altele. Nepotrivită e și invocarea cazului Despot Vodă despre care autorul afirmă că „nu trebuie uitat că ... era grec” (p. 37), dovadă, potrivit autorului, că grecii au pătruns în viața politică a celor două state românești și înainte de fanarioți. Se cuvine amintit că Despot nu e reprezentativ pentru influența greacă. El a venit în fruntea Moldovei și a acționat în timpul scurtei sale domnii în funcție de alte linii de forță, provenite din Europa Centrală. Lucrarea, a cărei utilitate e incontestabilă, se încheie cu un *tablou cronologic al daniilor făcute de voievozii români sau în timpul lor către Muntele Athos (1650-1863)*, un *Index alfabetic al mănăstirilor închinare la Muntele Athos* și cu *Bibliografia* temei.

Șerban Papacostea

OLIVIU BOLDURA, *Pictura murală din nordul Moldovei. Modificări estetice și restaurare*, Edit. Accent Print, Suceava, 2007, 448 p.

O carte de excepție, care condensează experiența de peste 35 de ani a d-lui Profesor Oliviu Boldura, în calitate de restaurator al picturilor din zona cu cele mai multe și valoroase monumente medievale ale României. Nu am competența să scriu despre analizele și observațiile sale tehnice, care constituie cea mai mare parte a materiei cărții. În schimb, mă voi opri asupra capitolului *Modificări estetice datorate factorului uman*, care vădește la ce înnoiri poate conduce dialogul direct cu frescele bucovinene, în cursul procesului complex și extrem de dificil al restaurării lor.

Iată un prim exemplu. Se știe că pridvorul de la Voroneț a fost adăugat bisericii lui Ștefan cel Mare la inițiativa mitropolitului Grigorie Roșca, în vremea lui Petru vodă Rareș. Or, săpăturile arheologice au semnalat încă mai demult existența a două straturi de pictură în zona inferioară a peretelui de est al pridvorului. Ceea ce a dus la bănuiala că extremitatea apuseană a edificiului ștefanian a fost decorată în exterior cu fresce încă de la sfârșitul veacului al XV-lea. Însă dilema, cu consecințe teoretice și estetice majore, nu a putut fi limpezită decât în vara anului 2006, când, așa cum ne spune Dl. Boldura, „au început decapările reparațiilor de ciment din interior care au acoperit crăpăturile dinspre nord și sud, formate la zona de îmbinare a pridvorului adăugat la corpul

biserici lui Ștefan cel Mare”. Într-un anume punct, la zona de îmbinare dinspre sud-est, s-au găsit „imagini fragmentare dintr-o scenă ce reprezintă un sfânt cu aureolă, veșminte și un fond verde”. În concluzie, astăzi se poate susține cu deplin temei că fațada vestică a bisericii lui Ștefan era acoperită cu fresce. Și sunt convins că Dl Oliviu Boldura are perfectă dreptate să afirme că ideea pictării la exterior, apărută încă la finele domniei lui Ștefan, a fost apoi preluată și extinsă la toate fațadele bisericii de la Voroneț de către Petru vodă Rareș și mitropolitul Grigorie Roșca (p. 134-135 și 138).

La biserica de la Arbore ne întâmpină o altă enigmă. Știm că Luca Arbore, ctitorul de aici, a fost executat pentru hiclenie, împreună cu fiii săi, Toader și Nichita, în aprilie 1523, din porunca lui Ștefăniță vodă. Or, tabloul votiv de pe peretele vestic al naosului a fost repictat în mare parte din zona lui centrală. Practic, această porțiune de frescă „a fost decupată și apoi completată cu un nou strat pictural pe care se reia reprezentarea votivă a familiei Arbore, dar la o scară mai redusă”. Lucrul a fost observat încă din anul 1974 (p. 156-157). De ce a fost, însă, nevoie de această prefăcere a tabloului votiv? Răspunsul pare a fi de căutat într-un detaliu care s-a mai păstrat din forma originală a tabloului. Acum, cu ocazia restaurării conduse de către autor, „se poate distinge în mod clar, o primă reprezentare a bisericii cu turlă și acoperiș fragmentat, separat pe altar” (vezi imaginea deplin lămuritoare de la p. 159). Ne putem întreba dacă înlăturarea turlei nu a fost impusă chiar de domn, după complotul în care a fost implicat Luca Arbore. Ar însemna deci că prezența turlei a fost socotită un atribut al suveranității domnești. Iar Luca Arbore, în pofida înruderii apropiate cu domnul – al cărui regent a fost în primii ani -, legătură pentru care a pledat Maria Magdalena Székely, nu avea dreptul totuși la un asemenea simbol. Dar Dl. Oliviu Boldura nu a găsit deocamdată o dovadă sigură a pre existenței unei turle pe naosul de la Arbore. Domnia sa arată doar că „se poate lua totuși în discuție o ușoară deformare structurală a zidăriei care produce o denivelare a continuității calotei, zonă pe care este reprezentat registrul cu Cetele Îngerești” (p. 158).

În sfârșit, un al treilea și ultim exemplu pe care doresc să-l semnez privește chestiunea picturii din cele două pridvoare, de pe latura de nord și de sud, ale bisericii mănăstirii Sucevița. Paul Henry credea odinioară că pridvorul de pe latura sudică oferă privirii o pictură târzie, de secol XIX. Chiar construcția celor două pridvoare a fost socotită de Ana Maria Musicescu ca fiind ulterioară construcției întregii biserici. Dar Sorin Ulea a observat încă mai demult – iar Dl. Boldura confirmă! – că fresca exterioară de pe latura sud a bisericii „a ocolit streășina la limita de îmbinare sau de sprijin pe zidărie”. Ceea ce demonstrează în chip convingător că cele două pridvoare sunt contemporane cu corpul principal al bisericii. Pe de altă parte, la pridvorul de nord, sub cornișă, pe latura de est, se vede cum „o parte din stratul suport al picturii exterioare de pe corpul bisericii trece pe fațada de est a pridvorului acoperit cu o decorație policromă”.

Prin urmare se poate conchide că, de fapt, decorația zoomorfă de pe acest pridvor precede pictura de pe fațadele bisericii (p. 127). Cât despre celălalt pridvor, dinspre sud, „din câteva sondaje stratigrafice existente la zona de îmbinare a laturii estice a pridvorului cu latura de sud a bisericii, aflăm că pictura pridvorului trece pe sub pictura exterioară” a întregului ansamblu. În consecință, nu avem de-a face cu o pictură de secol XIX, ci cu una de secol XVI. Numai că ea derutează din pricina facturii occidentalizante. Singura interpretare plauzibilă este cea oferită de Dl. Oliviu Boldura: a fost vorba aici de o „probă” pentru alegerea unui pictor (p. 128 și 130-131). Ea de bună seamă nu a convins și astfel vodă Ieremia Movilă a optat în final pentru zugravii Ion și Sofronie.

Volumul de față beneficiază de o prezentare grafică de ținută și de un tipar elegant, pe măsura însemnătății cărții. Adaug și faptul că textul în limba română are alături tălmăcirea în limba engleză. Ceea ce face accesibilă publicului de specialitate străin această primă sinteză a experienței românești în domeniul restaurării picturilor în frescă.

Ștefan Andreescu

LAURENȚIU CHIRIAC, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Edit. Kolos, Iași, 2007, 362 p.

Lucrarea, structurată în trei mari capitole, precedate de o introducere, urmate de concluzii, bibliografie și anexe, își propune, așa cum aflăm de la început, o repertoriere a bisericilor, schiturilor și mănăstirilor din aria menționată, de la atestarea lor, până la sfârșitul secolului al XVII-lea, o clasificare a acestora ținându-se cont de mai multe elemente de ordin arhitectural, juridic, istoric și religios și o descriere a evoluției lor.

Autorul fixează în timp și spațiu ancheta pe care dorește să o întreprindă, precizând că are în vedere perioada de la atestarea primelor elemente de viață creștină în zonă, anume secolele IV-VI, până la finalul veacului al XVII-lea, când se constată accentuarea unor noi influențe culturale artistice. În ceea ce privește aria aleasă, ea nu se limitează doar la ținutul Bârladului, ci îl înglobează și pe acela al Tutovei, întrucât se constată o strânsă legătură între cele două spații, acest din urmă teritoriu având similitudini puternice în plan artistic cu primul. Mai mult, așa cum argumentează autorul, legătura între cele două zone este vizibilă și la nivel religios, întrucât autoritatea juridicțional-religioasă a protopopilor din Bârlad s-a extins și asupra Tutovei.

După o expunere amănunțită a izvoarelor și a istoriografiei parcurse și analizate critic, se trece în capitolele următoare la expunerea propriu-zisă a primelor edificii religioase atestate documentar și arheologic și apoi se are în

vedere evoluția lor istorică și arhitecturală pe parcursul secolelor XV-XVII. La finalul prezentării teoretice și conceptuale a aspectelor avute în vedere, aspecte de ordin religios, social-politic, cultural sau juridic, autorul analizează pe rând schiturile și mănăstirile din arealul Bârladului, prezentându-se la fiecare localizarea, prima atestare documentară și contextul istoric în care a apărut aceasta, hramul și elemente arhitectonice. Acestea din urmă sunt urmărite în detaliu, cu studierea planului, a decorației interioare și exterioare, a picturii, a sistemelor de boltire și a materialelor de construcție. Pe baza tuturor acestor elemente, se trece în final la o clasificare tipologică a edificiilor religioase, care are în vedere, dincolo de detaliile artistice și o analiză a funcțiilor îndeplinite de aceste biserici sau a apartenenței sociale a ctitorilor, în acest context, autorul oprindu-se și asupra actului de ctitorire și a persoanelor implicate în acesta. Concluzia legată de fenomenul ctitoricesc în zonă este că acesta a fost impulsivat de domnii moldoveni până în veacul al XVI-lea, ca apoi să fie atrase și alte categorii sociale în actul de zidire a lăcașelor de cult, precum boierimea mică, preoții de mir și chiar comunitățile sătești sau orășenești.

Autorul observă predominarea în zonă a bisericilor de lemn, cu urmarea firească a dispariției multora dintre ele ca urmare a perisabilității materialului de construcție și a vicisitudinilor istorice, dar menționează și biserici de piatră, de tipul bisericilor de sinteză moldo-muntene, ce îmbină planul triconc sau dreptunghiular din arhitectura moldovenească cu fațadele muntene.

Dincolo de detaliile de ordin arhitectural-artistice și iconografice, lucrarea are meritul de a prezenta și elemente legate de actul de ctitorire sau de evoluție istorică a edificiilor, avându-se în vedere chiar și alcătuirea unui indice cronologic al clericilor menționați documentar pe parcursul secolelor XV-XVII ca activând în aria supusă analizei.

Bibliografia este bogată în izvoare, atât inedite, studiate în arhive, cât și edite, obținute pe baza parcurgerii edițiilor de documente, iar la finalul lucrării, în anexe, întâlnim un tabel cu monumentele studiate, în care sunt trecute, pentru fiecare în parte prima datare documentară, localizarea precisă și câteva observații de natură istorică și religioasă.

Oana-Mădălina Popescu

Institut des Études Sud-Est Européenes, Bibliothèque Métropolitaine de Bucharest, *Impact de l'imprimerie et rayonnement intellectuel des Pays Roumains*, Edit. Biblioteca Bucureștilor, București, 2009, 238 p.

Așa cum aflăm din prefața semnată de Nicolae-Șerban Tanașoca și Florin Rotaru, cartea cuprinde actele a două reuniuni științifice organizate în

2008 și anume *Carte și tipăritură pentru Sud - Estul Europei și Orientul Apropiat* și *Nicolae Milescu Spătarul-300*, coordonate de Elena Siupiur și respectiv Zamfira Mihail, de la Institutul de Studii Sud Est Europene.

Aceste conferințe au dorit să marcheze două evenimente de seamă, precum împlinirea a 500 de ani de la tipărirea primei cărți în spațiul românesc, adică de la apariția *Liturghierului* lui Macarie, în 1508 și comemorarea a 300 de ani de la moartea lui Nicolae Milescu Spătarul, personalitate de seamă a culturii românești și universale, care a sprijinit, la rândul său, răspândirea tiparului în spațiul moldovean, prin sprijinul dat mitropolitului Dosoftei la achiziționarea unei tiparnițe din Rusia. Cele două aniversări au fost marcate și prin tipărirea, într-o ediție modernă și de lux, a *Liturghierului* lui Macarie, la care se adaugă tipărirea mai recentă și a *Octoihului*, precum și prin organizarea de expoziții, ca cea de la Muzeul Cotroceni, de pildă, în paralel cu prezentarea catalogului expoziției, cu o grafică deosebită.

Volumul de față este structurat în două părți, corespunzătoare celor două congrese și adună studiile unor renumiți cercetători, de la instituții științifice de prestigiu din țară, precum Institutul de Studii Sud Est Europene sau Institutul de Filologie „Al Philippide” din Iași, dar și din străinătate, de la Biblioteca Națională a Rusiei, Academia din Științe din Republica Moldova ori Academia Americană din Roma.

Studiul Elenei Siupiur are în vedere cărțile imprimate pentru bulgari în spațiul românesc, cu predilecție în secolul al XIX-lea și prezintă activitatea politică și culturală a emigrației bulgare de pe teritoriul românesc, susținută puternic de cărțile și periodicele tipărite în limba bulgară aici, în tipografiile românești dar și în cele bulgare, căci, așa cum arată autoarea, comunitățile bulgare și-au înființat propriile tipografii în mai multe orașe, ca București, Brăila sau Galați, unde au imprimat cărți liturgice, școlare sau politice. Studiul lui Tudor Teoteoi, bazat pe cercetarea surselor istorice, aduce în prim plan predosloviile tipăriturilor românești din veacurile XVI-XVII, precum cele ale lui Coresi sau *Pravila de la Govora*, *Îndreptarea Legii* ori *Cazania* lui Varlaam, punând accent pe umanismul pios ce transpare din analiza acestora. Andrei Pippidi subliniază, prin articolul său, contribuția românească la dezvoltarea tiparului în Georgia și activitatea depusă în acest sens de Constantin Brâncoveanu, Antim Ivireanul sau Mihail Istvanovici. Ioana Feodorov se oprește la contribuția românească la dezvoltarea tipăriturilor arabe prin legăturile Constantin Brâncoveanu cu Athanasie Dabbas, patriarhul Antiohiei, care duc la instalarea unei tiparnițe la Alep sau ale lui Ioan Mavrocordat cu succesul lui Dabbas, Silvestru, care mută tiparnița la Beirut. Secțiunea dedicată tipăriturilor mai conține și studiile Cătălinei Vătășescu referitoare la cărțile albaneze imprimate în România la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX și cel al Virginiei Blînda despre tipografiile private.

Partea a doua a volumului conține actele conferinței dedicate personalității lui Nicolae Milescu Spătarul și reunește lucrările Zamfirei Mihail cu referire la operele transmise fără autograful autorului, cele ale lui Andrei și Valentina Eșanu, ale Danielei Dumbravă, Cătălinei Velculescu sau Mioarei Dragomir. În anexe, se prezintă studiul lui M. A. Momina de la Biblioteca Națională a Rusiei care analizează izvoarele folosite de Milescu la redactarea *Descrierii Chinei*, pornindu-se de la constatarea că autorul a descris numeroase provincii și orașe chineze, dar personal a văzut doar Marele Zid, ruta spre Beijing și un pic din capitală. Momina este de părere că lucrarea italianului Martini a fost cunoscută și utilizată de Milescu, dovada stând similitudinile unor denumiri geografice între cele două opere.

Oana-Mădălina Popescu

Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc, coordonatori Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș, cuvânt înainte de Alexandru-Florin Platon, Chișinău-Oradea, Edit. Cartdidact din Chișinău, Edit. Universității din Oradea, 2009, 235 p.

Câteva dintre contribuțiile cuprinse în acest volum datorat reușitei cooperării a centrelor universitare din Oradea și Chișinău privesc evul mediu.

Florin Sfrengu, *Considerații istorico-arheologice privind perioada secolelor VIII-IX în nord-vestul României*, p. 93-106, constată, pe baza investigațiilor arheologice, o sensibilă dezvoltare a populației și a așezărilor umane în arealul indicat – cu precădere zona Crișului Repede și a Bihariei, zona Careiului, zona Barcăului, zona Crasnei, urmare a „păcii avare” și mai ales a destrămării acesteia la trecerea dintre secolele VIII și IX. Autorul consideră că așezările relativ numeroase descoperite și cercetate în ultima jumătate de secol sunt rezultatul afirmării populației românești din regiune.

Sorin Șipoș, *Silviu Dragomir și cercetarea romanității nord-balcanice în România perioadei comuniste*, p. 40-63, oferă o cercetare cuprinzătoare a activității istoricului ardelean consacrată populației romanice din nord-vestul Peninsulei Balcanice după ce a fost eliberat din detenția din închisoarea de la Sighet, împărțită cu numeroși alți demnitari români ai perioadei antecomuniste. E subliniată valoarea contribuțiilor istoricului la cunoașterea acestui domeniu al trecutului romanității balcanice. În lumina cazului Silviu Dragomir se înțelege mai bine și evoluția istoriografiei române sub regimul comunist în perioada dezghețului care a urmat dispariției lui I. V. Stalin de pe scena politică.

Alexandru Simon, *De la porturile Italiei la porturile Ungurului. Drumurile valahe ale cruciadei la sfârșitul secolului XV*, p. 107-133, prezintă, întemeiat pe o excepțională investigare a izvoarelor, locul țărilor române în

planurile de cruciadă făurite de cercurile politice apusene, îndeosebi papale, în speranța de a îndepărta primejdia otomană, tot mai amenințătoare în urma cuceririi Constantinopolului.

Ioan-Aurel Pop și Alexandru Simon, *Despre „conspirația” lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan al III-lea cel Mare contra regilor Ungariei și Poloniei la sfârșitul secolului al XV-lea*, p. 134-152 prezintă pe baza materialului cunoscut dar și a unui document inedit coliziunea dintre cei doi antagoniști ai hegemoniei familiei Jagelonilor în Europa Centrală.

Ion Eremia, *Mit și realitate în relațiile moldo-ruse din anul 1654*, p. 161-175, analizează temeinic, pe baza unui vast material documentar, în parte necunoscut până acum, poziția Moldovei la tranziția dintre domnia lui Vasile Lupu la cea a lui Gheorghe Ștefan în vârtejul relațiilor internaționale determinat de acțiunea Poloniei, a cazacilor hatmanului Hmelnițki, a tătarilor din Crimeea și a Porții Otomane în 1653-1654, cu specială privire la și cu observațiile de rigoare despre natura exactă a proiectului domnului Moldovei de alianță cu Moscova.

Șerban Papacostea

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AIRCRUV	= Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
AP	= Analele Putnei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche

BS	= Byzantinoslavica
BSt	= Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CDM	= Catalogul documentelor moldovenești din arhiva istorică centrală a Statului, vol. I-V, București, 1957-1975
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale
DIR	= Documente privind Istoria României (seria <i>A</i> : Moldova; seria <i>B</i> : Țara Românească; seria <i>C</i> : Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria <i>A</i> : Moldova; seria <i>B</i> : Țara Românească; seria <i>C</i> : Transilvania; seria <i>D</i> : Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
EBPB	= Etudes Byzantines et Post Byzantines
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
HU	= Historia Urbana
HY	= Historical Yearbook
LAR	= Literatura și Arta Română
LL	= Limbă și Literatură
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor

RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medic
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medic
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
TR	= Transylvanian Review
TV	= Teologie și Viață
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.